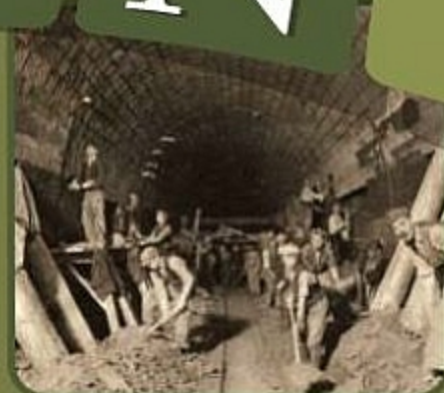

ELŐADÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNY NAPJÁN
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET I. SZAKOSZTÁLYÁBAN

C E R T A M E N V.

TÖRTÉNELEM, RÉGÉSZET,
NYELV-, IRODALOM-, NÉPRAJZ-,
SZÍNHÁZ- ÉS ZENETUDOMÁNY

2018

CERTAMEN V.
Előadások a Magyar Tudomány Napján
az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában

CERTAMEN V.

ELŐADÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNY NAPJÁN
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
I. SZAKOSZTÁLYÁBAN

Szerkesztette
EGYED EMESE, FEJÉR TAMÁS

Kolozsvár, 2018

A kötet megjelenését támogatták:

Megvalósult
a Magyar Kormány
támogatásával

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKARSÁG

BETHLEN GÁBOR
Alap

Szerkesztette: Egyed Emese, Fejér Tamás

© Szerzők, 2018

© Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018

Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Felelős kiadó: Biró Annamária

A tanulmányok szövegét korrektúrázta: András Zselyke
Tördelőszerkesztő: Virág Péter
Borítóterv: Idea Plus

Nyomdai munkálatok: Idea nyomda, Kolozsvár
Felelős vezető: Nagy Péter

ISSN 2393 – 4328

TARTALOM

Bevezető	9
Introducere	
Introduction	
I. NYELV-, IRODALOM-, NÉPRAJZ-, ZENE- ÉS SZÍNHÁZTUDOMÁNY	
<i>Kolozsvár intézményei</i>	
SZEGEDI Éva	
Könyvkötők és könyvkereskedők a 19. századi Kolozsváron	13
Booksellers and Bookbinders in the 19 th Century Cluj	
Librari și legători de cărți în Clujul secolului al XIX-lea	
SÓFALVI Emese	
A kolozsvári Magyar Művészeti Intézet Zenei Fakultása (1948–1950)	21
The Musical Faculty of the Hungarian Art Institute (1948–1950)	
Facultatea de muzică al Institutului de Artă Maghiar din Cluj (1948–1950)	
<i>Kifejezésformák</i>	
PAP Levente	
A bűzös Piso – Támadási stratégia M. Tullius Cicero Piso ellen intézett invektívájában ...	31
Stenchy Piso – An Accusation Strategy in M. T. Cicero's in Pisonem	
Piso puturosul – O strategie de acuzare în opera <i>Impotriva lui Piso</i> a lui M. T. Cicero	
TAR Gabriella Nóra	
<i>Temesvár 300</i> – Kéziratos dráma Temesvár 1716-os felszabadításáról	41
<i>Timișoara/Temesvár 300</i> – Drama Manuscript about The Siege of Timișoara from 1716	
<i>Timișoara 300</i> – Dramă în manuscris despre eliberarea Timișoarei în 1716	
BARTHA Katalin Ágnes	
Otthonteremtés a színészek körében (a 19. század utolsó harmadában)	51
Home-Establishing among Actors in the Last Decades of the 19 th Century	
Spațiul domestic și profesiunea de actori în a doua parte a secolului XIX-lea	
KERESKÉNYI Sándor	
Ady Endre és a magyar modernitás	69
Endre Ady and the Hungarian Modernity	
Ady Endre și modernitatea maghiară	
BORGOS Anna	
Pszichoanalitikus énirodalmak, irodalmi önanalízisek	79
Psychoanalytic Auto-Fictions and Literary Self-Analyses	
Literaturi psihoanalitice ale eului, self-analize literare	

TAPODI Zsuzsa

- Nyomozás a múlt után – megelevenedő képek, látomások.....93
In Pursuit of the Past – Images Revived
Pe urmele trecutului – imagini reînviat

T. SZABÓ Csilla

- Újvári Anna népi költő írásszokásai és nyelvhasználata.....111
The Habits of Writing and Parlance of the Populist Poet, Újvári Anna
Scrisul și limbajul personal scris, ca mijloc de exprimare în poezia autoarei-naive, Újvári Anna

Kapcsolatok, kontrasztok

CSATA Adél

18. századi erdélyi magyar és román értelmiségiek kapcsolatáról. A budai Egyetemi
Nyomda kiadványainak szerepe a románok identitásának erősödésében123
Despre relațiile intelectualilor maghiari și români din Transilvania, în secolul al XVIII-lea. Rolul
publicațiilor Tipografiei Universitare de la Buda în întărirea identității naționale a românilor
The Role of Publications at University Press from Buda in the Strengthening Identity of
Romanian Citizens

VARGA P. Ildikó

- Vikár Béla szerepe a magyar–finn kapcsolatokban.....137
Béla Vikár's Role in the Cultural Relations between Hungary and Finland
Rolul lui Vikár Béla în relațiile între Ungaria și Finlanda

BENŐ Attila

- Fordítási hiedelmek.....145
Myths about Translation
Míturi despre traducere

II. TÖRTÉNELEM

SÓFALVI András

- Királykő vára153
King's Stone Castle
Cetatea piatra craiului

DÁNÉ Veronka

- A kancellár másik élete. Kovacsóczy István pályájának első szakasza161
The Chancellor's Other Life. The Early Period of István Kovacsóczy's Political Career
Cealaltă viață a cancelarului. Prima etapă a carierei lui István Kovacsóczy

JENEY-TÓTH Annamária

- Vázlat az udvari karrierekről a Rákócziak udvarából: konyhamester és a konyhai
személyzet173
Careers in the Court of the Rákóczi: the Chef and the Staff of the Kitchen
Carriere din curtea principilor Gheorghe Rákóczi I și II: maestrul bucătar și personalul de
bucătărie

SÜTŐ Kálmán Zsolt	
Sertéstartás, sertéshús fogyasztás Nagybányán a 17–19. században	195
Pig Farming and Pork Consumption in Baia Mare (Nagybánya) between the 17 th and the 19 th Centuries	
Creșterea porcilor și consumul de carne de porc în Baia Mare în sec. XVII–XIX	
HERMANN Gusztáv Mihály	
Szigethi Gyula Mihály és a székely eredetkérdés	207
Gyula Mihály Szigethi and the Issue of the Szeklers' Origins	
Gyula Mihály Szigethi și problema originii secuilor	
KOLUMBÁN Zsuzsánna	
Házasság vagy együttélés? Néhány gondolat az 1895 előtti vadházassági kapcsolatokról Udvarhely vármegyében.....	217
Marriage or Concubinage? Some Ideas Regarding the Presence of Concubinage Relationships in Odorhei County Prior the Year 1895	
Căsătorie sau concubinaj? Câteva idei privind relațiile de concubinaj în comitatul Odorhei înainte de anul 1895	
PAKOT Levente	
Gazdasági stressz és gyermekhalandóság székelyföldi falvakban, 1840–1914.....	231
Short-Term Economic Stress and Child Mortality in Rural Szeklerland, 1840–1910	
Insecuritate economică și mortalitatea copiilor în Ținutul Secuiesc, 1840–1910	
SÁRÁNDI Tamás	
Székelyföld önállósága a két világháború közti romániai magyar közgazdasági gondolkodásban.....	247
Szeklerland's Self-Sufficiency in Interwar Hungarian Economic Thought	
Autoaprovizionarea secuimii în gândirea economică maghiară interbelică	
GIDÓ Csaba	
A magyar kormány és a helyi politikai elit vasútfejlesztési elképzelései Székelyföldön 1940–1944 között	263
The Plans of the Hungarian Government and the Local Political Elite for the Development of the Railway Infrastructure in Szeklerland between 1940 and 1944	
Planurile guvernului maghiar și ale elitei politice locale privind dezvoltarea infrastructurii căilor ferate în Secuime între 1940 și 1944	
BOTH Noémi Zsuzsanna	
„A székelyek múltjának marxista feltárásáért”. Programadó írások a szocializmus időszakából.....	271
“For a Marxist Szekler History”. Programmatic Writings from Socialist Era	
„Pentru o istorie marxistă a secuilor”. Scrieri programatice din perioada socialistă	
Rövidítésjegyzék.....	282
Abbreviations	
Abrevieri	

Mutatók.....	283
Indexes	
Indice	
Képmelléklet.....	307
Illustrations	
Ilustrații	

BEVEZETŐ

CERTAMEN V. kiadványunk ez alkalommal is az Erdélyi Múzeum-Egyesület I., Bölcseszeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályában a Magyar Tudomány Napja Erdélyben rendezvény előadásait tartalmazza szerkesztett változatban – ezúttal az 2016 novemberében (a kötet első felében a nyelv-, irodalom-, néprajz-, zene- és színháztudomány szekcióban, a másodikban a történelem szekcióban) elhangzottakat.

Kolozsvár városi műveltségének jelentős intézményei létrejöttek folyamatában ismerhető meg a kötet első két tanulmányában. Szegedi Éva az erdélyi magyar kultúrában oly jelentős szerepet betöltő könyvesboltok történetét kutatva, a külföldi beszerzések rendszerére, a cenzúra működésére, a kiadványok és forgalmazott művek típusaira is utalva bemutatja, hogy a több szempontból is (nyomtatott katalógusok által is) intenzívebbé váló könyvterjesztés a nyomdászok és könyvkötők kezéből hogyan kerül át a könyvkiadó-könyvkereskedők kezébe, és közelebből is megvizsgálja meghatározó szerepű kolozsvári könyvkereskedői vállalkozásokat. Sófalvi Emese a kolozsvári Magyar Művészeti Intézet Zenei Fakultása mindössze két-estzendei létének (1948–1950) szervezési és tartalmi vonatkozásai feltárásával, az oktatók és oktatótt tantárgyak jegyzékével, a zenei események és politikai kontextusuk ismertetésével dokumentálja a város magyar nyelvű felsőoktatása (változásainak) történetét.

A kifejezés sajátos módjait illusztrálják a következő, terjedelmesebb tematikus fejezet előadásai. Pap Levente a nyelvi feddés retorikai eljárásának szerepét vizsgálja ókori latin szövegekben – és ezenbélül is az érzékelés és a nyelvi megjelenítés összefüggéseit, azok hatásmechanizmusát Marcus Tullius Cicero Piso ellen irányuló „kirohanásában”. Tar Gabriella Nóra egy 1813-ból származó, a pesti-budai német színjátszás céljaira szánt, kéziratossúgópéldány formában fennmaradt, német nyelvű dráma elemzésével nemcsak a Temesvár vagy Savoyai Jenő herceg mint téma irodalom- és színháztörténeti előfordulásait illusztrálja, hanem azt is vizsgálja, hogy Franz Xaver Girzik műve (annak a cenzúra, illetve a rendezői szándék által módosított változata) milyen közönségpolitikát szolgálhatott korában. Bartha Katalin Ágnes térvizsgálattal közelít a színészi hivatás problémáihoz: Prielle Kornélia lakberendezési szokásait, tárgy-kultúráját szerepértelmezésével hozza összefüggésbe, és e szalonként is használt otthonokat minden esetben a színpadi világgal kapcsolatban láttatva, a tudatosság elemeit emeli ki a színművésznőnek a legapróbb részletekre is figyelő, egyéni döntéseiben. Tanulmányában Kereskényi Sándor Ady Endre írásában és életvitelében megragadható személyiségét a modernitáskonceptiók felől világítja meg. Posztromantikus tragikumot azonosít az identitástradíciókhoz is ragaszkodó alkotói személyiségjegyeinek és a nagyvilág jellemzőinek konfrontálódását újra és újra kifejező költő-prózaíró, publicista eredetiségében. Szintén a sok változást hozó 20. század eleje nagyvárosi kultúráját tanulmányozza Borgos Anna, éspedig női példákön: a pszichoanalízis e korai magyarországi gyakorlóira vagy ismerőire összpontosítva (Gyömrői Edit, Bálint Alice, Kosztolányiné Harnos Ilona, Török Sophie), irodalmi prózájuk vagy irodalmi értékű írásaik (naplók, önéletrajzok, életrajzok, áomleírások) alapján kérdez rá (pszichoanalitikus) tudás és írás kapcsolatára. Tápodai Zsuzsa a megjelenítés rokon lehetőségeit, adat(rekonstrukció) és fikció kapcsolódási felületeit elemzi: kortárs művészetelméletek szempontjainak bevonásával a nyelvi konstrukciók és a referencialitás összefüggéseit keresi Jósika Miklós: *Abafőja* (1836), a történelmi regény magyar iskolapéldájának tekintett alkotása és Péterfi Gergely műve, a *Halál Budán* (2008) között. Az írást mint tanult viselkedést és a nyelvhasználat sajátos esetét értelmezi T. Szabó Csilla egy, az irodalomművelés aktuális fóru-

mait igénybe nem vevő (falun élő) költőasszony nyelvi megnyilvánulásaiában. A település életében költői nevet szerzett, saját írástechnikáját folyamatosan fejlesztő, öntudatos kalotaszegi hölgyet versesfüzetei és a vele készült interjú a családi és a kisközösségi történések öntudatos krónikásaként mutatják be.

A Kapcsolatok, kontrasztok fejezet három tanulmányt fog egybe. Csata Adél Gheorghe Şincai, a budai nyomda mellett működő cenzor pályája vizsgálatában kapcsolattörténeti módszert is érvényesít (Şincai és Tertina Mihály, Kovachich Márton György és Aranka György viszonya). Bemutatja továbbá keletkezési körülményeit az oktatási céllal készült, a budai magyar királyi egyetemi nyomda által kiadott többnyelvű (román, latin, magyar, német) szótárnak, amely a román nemzeti öntudat kialakításához jelentős mértékben hozzájárult. A magyar–finn kapcsolatok alakulását összefoglalva, Varga P. Ildikó kontextust teremt a fordító, lapszerkesztő, irodalomszervező Vikár Béla szerepének jobb megértéséhez. A ma leginkább Kalevala-fordítóként ismert Vikár Béla eredményes kultúraszervező szerepét eszményekhez, intézményekhez, több nyelven megvalósított, folyamatos szellemi munkához köti. Benő Attila Fordítási hiedelmek című tanulmánya a fordítás kérdéseit illető szakmai álláspontok (kutatási eredmények) és a köznapi beszédmód eltéréseinek kontrasztjával, jól megválasztott példákkal hívja fel a figyelmet a tudomány-népszerűsítés fontosságára, a minden fordítást megelőző nyelvi-kulturális tájékozódás nélkülözhetetlen voltára.

A történelmi tárgyú írások Erdély történetének a 13. századtól a 20. század végéig terjedő időszaka legkülönfélébb vetületeit vizsgálják. Általánosságban elmondható, hogy a szerzők igen gazdag levéltári forrásanyag alapján ismertetik szűkebb témájukat. Időrendben haladva, Sófalvi András a Töröcsvári-hágó havasalföldi oldalán fekvő Királykő várával kapcsolatos kutatások eredményeit vázolja, és amellett érvel, hogy a vár építése a Magyar Királyság területéről a 13. század elején kiűzött német lovagrendnek tulajdonítható. A következő két tanulmány tematikáját már Erdély kora újkori történetéből veszi: Dáné Veronka a török elől a szlavóniai Pozsega vármegyéből Erdélybe menekült Kovacsóczy család egyik jól ismert tagja, István fejedelmi kancellár (1622–1634) életpályájának kevésbé feltárt első szakaszát mutatja be, Jeney-Tóth Annamária pedig a Rákócziak udvarának a konyhai személyzetét ismerteti, az egyes konyhamesterek karrierjét vázolja. Négy írás érdeklődése Erdély újkori történetére irányul: Sütő Zsolt a sertésstenyésztés és sertés húsfogyasztás kérdéskörét vizsgálja Nagybányán a 17–19. századokban, betekintést nyújtva a város polgárainak mindennapi életébe, táplálkozási szokásaiba is; Kolumbán Zsuzsanna a vadházasságnak, azaz a házasságjogi törvények be nem tartásával, következképpen a világi és egyházi hatóságoktól elutasított együttélési formának a kérdését veszi beható elemzés alá Udvarhely vármegye területén a 19. században; Hermann Gusztáv Szigethi Gyula Mihálynak, a 18–19. századfordulón a székelyudvarhelyi református kollégium tanárának a székely eredetkérdéssel kapcsolatos nézeteit ismerteti kéziratban maradt munkái alapján; Pakot Levente a gabonaárak éves ingadozása által okozott rövid távú gazdasági stressz és a csecsemő- és gyermekhalandóság közötti összefüggéseket vizsgálja az udvarhelyszéki Szentegyházfalú és Kápolnásfalú településeken az 1840–1914 közötti időszakban. Az utolsó három írás érdeklődésének középpontjában Erdély 20. századi története áll. Gidó Csaba a magyar kormány és a helyi politikai elit székelyföldi vasútfélesztési elképzeléseit és terveit tárgyalja Észak-Erdély 1940. évi visszacsatolása és az 1944 közötti időszakban. Sárándi Tamás gazdasági írások alapján vizsgálja az erdélyi mezőgazdaság helyzetét és lehetőségeit a két világháború között, Both Noémi pedig az erdélyi történetkutatás egyik kiemelkedő képviselőjének, Imreh Istvánnak a székely történelem szisztematikusan feltárását szorgalmazó programadó írásait ismerteti.

I.
NYELV-, IRODALOM-, NÉPRAJZ-, ZENE-
ÉS SZÍNHÁZTUDOMÁNY

Kolozsvár intézményeiről

SZEGEDI ÉVA *

KÖNYVKÖTŐK ÉS KÖNYVKERESKEDŐK A 19. SZÁZADI KOLOZSVÁRON

Kulcsszavak: *könyvkötők, könyvkereskedők, Tilsch János, Barra Gábor, Stein János, Kolozsvár*

A tudomány és kultúra fejlődése érdekében II. József cenzúraszervezete a korábnál kevesebb szigorral ítélkezett, és könyvnyomdák, kereskedések alapítását szorgalmazta. A könyvkereskedők tevékenységének feltételeit az 1772-es szabályzat foglalta össze (*Ordo pro bibliopolis in Hungaria stabiliter manentibus*),¹ mely a könyvkereskedői szakma művelését hatévi tanulmányidőhöz, négyévi gyakorlathoz, megfelelő nyelvtudáshoz és bizonyos pénzalaphoz kötötte. A könyvnyomtatóknak és könyvkötőknek csak azt volt szabad forgalmazniuk, amire jogosítványt kaptak, az idegen könyvkereskedők is csak vásárok idején árulhattak.²

Kókay György az első könyvkereskedést 1774-re datálja, melyet Kolozsváron Josef Franz Kollmann bécsi nyomdász alapított, illetve 1778-ra a hochmeisteri szabadság megszerzését.³ Ballagi Aladár szerint Erdélyben az első könyvkereskedői szabadságot Hochmeister Márton szebeni nyomdász kapta 1777-ben. Két évvel később itt nyitották meg könyvesboltjukat Barth, Gromen és Gänselmeier.⁴ Ferenczi Zoltán⁵ 1775-re teszi a Kollmann-féle kereskedés megnyitását, aki az egyetemi nyomda bérlője is volt 1774–1783 között és kiadói jelvényrel is rendelkezett.⁶ Az olvasnivalót, főként tankönyveket, énekeskönyveket és vallásos kiadványokat – leggyakrabban debreceni és pesti vásárokból szállították a kereskedők Erdélybe, melyek kifizetéséig a következő vásárig kellett várniuk a kiadóknak. A 18. század végén

* SZEGEDI ÉVA (1983), drd., főkönyvtáros, Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár.
E-mail: eva.szegedi@bcucluj.ro

1 KÓKAY György: *A könyvkereskedelem Magyarországon*. Balassi Kiadó, Bp., 1997. 52.

2 Uo. 53.

3 Uo. 56.

4 BALLAGI Aladár: *A magyar nyomdászat történelmi fejlődése. 1472–1877*. Franklin társulat, Bp., 1878. 135.

5 FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története*. Ajtai K. Albert Magyar Polgár Könyvnyomdája, Kvár. 1896. 94.

6 SIMON Melinda: *Josef Franz Kollmann eddig ismeretlen kiadói jelvényei*. Magyar grafika (2010). 2 sz. 76.

már működött könyvkereskedés Marosvásárhelyen Huszár Antal által, illetve Brassóban is a Reich testvérek és Wagner János András révén.

Az 1800-as évek elején Kolozsváron elsősorban a nyomdák és könyvkötők foglalkoztak könyvek eladásával. Korábban a régi könyvek árusítását a protestáns kollégiumokban rendezett könyvaukciók segítségével bonyolították, azonban ez megváltozott a könyvkereskedések megalakulásával. Hochmeister kolozsvári kereskedésében sok bel- és külföldi könyvet tartott: ábécés könyvek, naptárak, regények, népszerű gazdasági és orvosi munkák voltak fellelhetők.⁷ Nyomatott katalógusai révén hirdette készletét német és magyar nyelven. Más vállalkozásokkal is kiegészítette jövedelmét, hiszen nyomdász és könyvkötő is volt, később könyvkiadó és vállalkozó is volt egy személyben. A könyvkereskedése azonban 1809-ben megszűnt, és az ezt követő periódusban könyvkötők és Tilsch János bécsi származású kereskedő látta el a kolozsvári olvasóközöniséget.

I. Ferenc szigorú cenzúrarendeletet léptetett életbe a magyar jakobinus mozgalom elfojtása után, újracenzúrázó bizottságokat hozott létre, amely újra megvizsgálta a korábban kiadott és az országba behozott műveket – megnehezítve és akadályozva ezzel a reformkori könyvkiadás és könyvkereskedelem fejlődését.⁸ Számos könyvet és időszaki kiadványt tiltottak be ennek következtében, viszont annyit sikerült elérniük a reformeszmék híveinek, hogy 1840-ben kivették az irányítást a bécsi rendőrminisztérium kezéből és a Budán működő könyvvizsgáló hivatalra bízták. A rendelet értelmében a könyvkötők továbbra is árusíthattak tankönyveket, imakönyveket és kalendáriumokat, illetve maguk is kiadhattak. Pontosán elhatárolta egymástól a könyvárust és az antikváriust. Míg a könyvárusnak joga volt bekötött és bekötetlen, régi és új könyvekkel kereskednie, valamint átvehetett kiadásra, továbbításra, eladásra vagy cserébe szánt munkákat, addig az antikvárius kizárólag régi és bekötött könyvekkel kereskedhetett.⁹ Világos, hogy az államhatalmi szervek célja a nyomdatermékek előállítására és terjesztésére fölötti politikai ellenőrzés volt.

A könyvkereskedelem főként a nagyvárosokban bonyolódott le és legfontosabb tényezői a könyvkötők maradtak. 1808-ban Gróf Bánffy György erősítette meg és adta ki a könyvkötők új szabályait (Bárdi István, Ajtai Kovács István, Lőcsei Spielenberg Sámuel, Ajtai Kovács Sándor, Cseh Ferenc, Gilányi Mihály, Magyarai István, Rischanyi Mátyás, Gutman János). Három részre oszlott az ötven cikkből álló szabályzat, az első a céheket, a második a legényeket, a harmadik pedig az írásokat tárgyalja.¹⁰ Újat hoz azzal, hogy határidőt szab az elvállalt munka elkészítésére, illetve a be nem tartásért büntetést szab ki.

A század első felében három nyomda is működött Kolozsváron, melyeket a régi kollégiumi nyomdák utódaiként általában a könyvkereskedők működtettek, úgy mint: Ákosi Barra Gábor, Tilsch János, Stein János. A kiadó-könyvkereskedők – a nyomdász-kiadók mellett – jelentékeny részt vállaltak a reformkori könyvtermelés előállításában. A kiadók, nyomdák vagy akár a szerzők maguk is foglalkoztak terjesztéssel. Azonban sem a kiadók bizományosai, sem pedig az antikvár kereskedők nem kizárólag könyvekkel, hanem legkülönbözőbb egyéb áruval is kereskedtek. A könyvbizományosi fogalom azt jelentette, hogy a vidéki könyvárus-

7 VITA Zsigmond: *Tudománnyal és cselekedettel*. Irodalmi Könyvkiadó, Buk., 1968. 225.

8 FÜLÖP Géza: *A Magyar könyvkultúra története 1945-ig. = Könyvkiadók és könyvterjesztők Magyarországon*. Szerk. ZÖLD Ferenc. Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, Bp., 1987. 28.

9 VARGA Sándor: *A Magyar Könyvkereskedők Egyletének alapítása*. Bp., 1980. 16.

10 JAKAB Elek: *Kolozsvár története*. III. Bp., 1888, 591.

nak – mint megbízónak – volt egy pesti könyvárú, és minden valamirevaló magyarországi könyvárúsnak volt egy-egy lipcsei, bécsi, párizsi könyvárú bizományosa. A megbízó beszerzéseit saját székhelyén intézte a bizományos – ha kiadóként is működött, raktáron tartotta és kezelte a kiadványokat, természetesen jutalék ellenében.¹¹

Kolozsváron az első rendszeres könyvkereskedést 1830-as évek elején Tilsch János alapította, a másodikat Burián Pál és a harmadikat Barra Gábor 1836-ban.¹² Még ebben az évben maga mellé veszi Stein Jánost, aki 1837-től egyedül vezeti a könyvkereskedést. 1842-től cég-társa lett özv. Barra Gáborné, így a cég neve: Özv. Barráné és Stein lett.¹³ Ami az első két könyvkereskedőt illeti, ellentmondásos adatok állnak rendelkezésünkre, hiszen maga Steinhofer is azt állítja egy korábbi kijelentésében, hogy 1832-ben nyitotta üzletét Burián, az információt Jakó Zsigmond is megerősíti tanulmányában – egy Burián által írt levelet idéz, melyben saját magát Erdély első antikváriusának nevezi, 1832. április 30-án.¹⁴

Ferenczi Zoltán szerint Tilsch előtt valódi könyvkereskedés nem volt Kolozsváron.¹⁵ Tilsch már a század elején rendelkezett nyomtatott könyvjegyzékkel, melyekben jelezte a nagyközönség számára a boltjában elérhető könyvek adatait. Elsősorban német nyelvű könyvek eladásával foglalkozott, de fellelhetők a magyar könyvek is nála. Mindezek mellett borbélyműhelyt is üzemeltetett, és feleségének meg divatszalonja volt ugyanitt.¹⁶ Bécsi utazásai során könyveket is hozott magával, és rájött, hogy növekszik irántuk az igény, így áttért könyvkereskedelempre. Az 1820–30-as években neki volt a legjelentősebb könyvesboltja Kolozsváron. Itt be lehetett szerezni a romantikus irodalmat: Vörösmarty, Fáy András, Széchenyi munkáit. Bogdánfi Gábor kolozsvári postamester írta 1830. február 27-én az olvasókabinek hírlapbeszerzése kapcsán Carlovsky János fő-postaigazgatónak Szebenbe, hogy az egyik ilyen társaság Tilsch János könyvárú útján hozatja be a bel- és külföldi hírlapjait, a postahivatal közbenjárása nélkül, mert nem használja sem a lovas, sem a szekérpostát. De bármit is hozat, a könyvvizsgáló hivatalnak bemutatja.¹⁷ Szintén ezekben az években rendszeresen közölt könyvhirdetéseket az Erdélyi Híradó mellékletében, a Literatúrai Hirdetményben: Schiller magyarra fordított verseit, Brassai, Bölöni Farkas és Jósika Miklós munkáit.

Az 1830-as években új, céltudatos értelmiség volt kialakulóban, megteremtve ezzel azt az olvasóközönseget, melyre az önálló könyvkereskedelemnek szüksége volt. Legtöbbször már könyvkiadásra is vállalkoztak, kezdett közeledni az író és könyvkereskedő. Megnőtt a kolozsvári könyvforgalom, így a Burián Pál által alapított antikvárium is fontos helyet foglalt el ezen a piacon. Nagy választéka volt klasszikusokban, és sok értékes könyvet szerzett be az írók és könyvgyűjtők számára. 1820. február 5-én már budai és nagyváradai könyvkereskedőnek neve-

11 VARGA: *i. m.* 23.

12 VITA Zsigmond: *Erdélyi könyvkereskedők és katalógusai a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Könyv és Könyvtár (1966). 5. sz. 69.

13 STEIHOFFER Károly: *A könyv története*. I. Lampel R. Kk. R.T. könyvkiadóvállalata, Bp., 1915. Iparosok olvasótára XXI(1915). 1–3 sz., 115.

14 JAKÓ Zsigmond: *Az erdélyi magyar antikvár kereskedelem kezdeteiről = Művelődési törekvések a kora újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Szerk. BALÁZS Mihály–FONT Zsuzsa–KESERŰ Gizella–ÖTVÖS Péter. József Attila Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszéke, Szeged, 1997. 223. (a továbbiakban JAKÓ: *Az erdélyi magyar*.)

15 FERENCZI: *i. m.* 99.

16 JAKÓ: *Az erdélyi magyar*. 229.

17 JAKAB: *i. m.* 772.

zi magát, amikor az erdélyi Főkormányzástól kéri az engedélyt Kolozsváron kölcsönkönyvtár és könyvkereskedés nyitására.¹⁸ Feltehetően jól átgondolt üzleti terv kapcsán települt át Erdélybe, a fővárosi konkurencia, a tőkeerős német kereskedők által uralt magyarországi könyvpiacra nehezebben érvényesült. Az erdélyi piac megszerzésével viszont szolgálhatta a magyar irodalom és tudomány kibontakozását, illetve növelhette a magyar nyelvű olvasóközöniséget.¹⁹ Széles körű összeköttetései voltak magyar írókkal és könyvgyűjtőkkel, segítséget nyújtva akár hozzáférhetetlennek hitt kötetek beszerzésében és könyvtáraiak gazdagításában. A latin klasszikusok terjesztése terén nagy érdemei voltak Kolozsváron. Kazinczy például nagyra tartotta Burián munkásságát, hiszen régi könyvek érdekében mindig hozzá fordult. Nem volt ezen a véleményen Bölöni Farkas Sándor, amint az levelezéséből kiderül, már 1828-ban említi Burián katalógusát: „Mely sok szemét könyv. [...] Burjánál hazugabb művészmű nem igen lehet. Tilsch is nagy csaló; de én úgy zabolázom zsidóságát, hogy a könyvárusi cathalogusokat viszem magammal, az ő perzentjét felvetem s így fizetem ki. Rajtam – úgymond tovább – nem veszen sokat, mivel tudja, hogy a bécsi cathalogusokra figyelmezek s mindennek tudom perzentjét”.²⁰

Maga Jakab Elek így vélekedik róla: „leleményes ügyességénél fogva meg tudott szerezni jőpénzért bármit, amire a magyar tudósnak és gyűjtőnek szüksége s elegendő pénze volt; s ez irányunkban érdem; de viszont megszerzett elszegényültektől, s a tudományt nem becsülőktől a német, francia és angol vagy más antikvárius számára is mindent, s ez utóbbival irodalomtörténetünknek s múzeumainknak néha valóban kárt tett. De azért az irodalom és kivált régiségek minden barátja mégis áldja emlékét. Bár adta volna Isten kutató és gyűjtő szellemét s régi irodalmunk iránti nemes szenvedélyét valamelyik újabb könyvtárunknak örökségül!”²¹

Tilschhez hasonlóan számozott könyvhirdetéseket adott ki, az 1840-es években a vagyonosabb vevők számára pedig egy katalógust 40 oldal terjedelemben, 1–5. szám: „*Burián Pál könyvtáránál Kolozsvárt megszerezhetni pengő pénzben, úgy mint:*”²² címmel. Részletesen ismerteti a címeit a magyar, német, latin és kevesebb francia nyelvű műnek. Elsősorban 18–19. századi latin és német munkák lelhetőek fel a katalógusban, de 16. századi humanista kiadványokat is találunk benne. A legritkább külföldi kiadásokat is beszerezte vásárlói számára. Kapcsolatban volt olyan kiadókkal, mint a bécsi Singrenius, a bázeli Frobenius, Elzevir vagy a leideni Gryphius. A ritkaságok közül megemlíthetjük Erasmus *Colloquiorum formulae et alia* című munkája 1521-es kiadását, illetve Martialis 1517-es velencei kiadását.

Burián Pál szakképzettsége és műveltsége révén kimagaslott korának könyvkereskedői, nyomdász és könyvkötő iparosai közül. Kolozsvári működése határkövet jelent az erdélyi magyar könyvkereskedelemben.

Barra Gábor, aki a református kollégium nyomdájának igazgatója is volt, 1836-ban nyitotta meg könyvkereskedését.²³ Tervezte egy könyvtájékoztató lap kiadását, a raktáron lévő dokumentumainak az ismertetésére, hogy segítse az írók, kutatók munkáját. Sajnos azonban

18 JAKÓ Zsigmond: *Burián Pál (1790–1860), Erdély első antikváriusa = R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv.* Szerk. TUSOR Péter. ELTE Bölcsészettudományi Kara, Bp., 1998. 525.

19 Uo. 527.

20 Idézi: JAKAB Elek: *Bölöni Farkas Sándor és kora.* Keresztény Magvető V(1870). 4. sz. 271.

21 Uo. 271.

22 Nyomtatott katalógus, Kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár.

23 VITA Zsigmond: *Tudományal és cselekedettel.* Irodalmi Könyvkiadó, Buk., 1968. 227.

korai halála meggátolta tervei véghezvitelében, 1837. december 17-én, 38 éves korában meghalt.²⁴ Számozott könyvhirdetési erdélyi történeti munkák, tankönyvek, drámák, imádságos könyvek kínálatáról tanúskodnak. Raktáron tartotta mindazt, amire az iskoláknak és olvasóknak szüksége volt, hiszen egy jól felszerelt könyv- és papírkereskedést tartott fenn. Könyvkereskedését özvegye és üzlettársa, Stein János folytatta (Özv. Barráné és Stein).

Barra segédnek hívta meg a tehetséges ifjút, folyamatosan dicsérte, ami megkettőzte szorgalmát, és arra motiválta, hogy tovább művelje magát és megfeleljen a kérelmeknek. Nekilátott a német nyelv tanulásának, később kiváló német levelező is vált belőle, valamint franciául is tanult. Kereskedésében nemcsak a magyar irodalomra fektette a hangsúlyt, hanem különös figyelmet fordított a külföldi irodalom megszerzésére is. Felvette a kapcsolatot Németország, Párizs és London könyvkereskedőivel, és megszerezte közönsége számára a leghasznosabb tudományos és szépirodalmi műveket. Kiterjesztve piacát, Nagyenyeden és Marosvásárhelyen is kereskedést nyitott. Önálló kiadói tevékenységet is folytatott, és a 40-es években már olyan ismert szakember lett, hogy Emich, Heckenast és Geibel kiadványaikra nézve csereviszonyba léptek vele.²⁵ Az 50-es évek elején jóformán újra kellett kezdenie életét, mert a Kossuth-bankók miatt nagy veszteségek érték, azonban átvészelte a nehézségeket, és növelte üzletét. Titokban röpiratokat terjesztett ebben az időszakban, és megvásárolta a várfogságra ítélt Tilsch raktárát, ami által az egész erdélyi magyar irodalom a kezébe került. 1855-ben pedig saját nevén folytatta, ugyanis megvásárolta özv. Barráné üzleti részét. Kiváló üzletember volt, aki társadalmi jelentőséget próbált üzletének biztosítani. Gyulai Pál – a református kollégium tanára – „szellemi csárdának” nevezte Stein könyvkereskedését.²⁶ Állandó vendégvásárló volt: Kriza János, Nagy Péter, Takács János, Kovács Antal pedagógusok, illetve a polihisztor Brassai Sámuel is. Itt tájékozódhattak az éppen frissen megjelent kötetekről, kifejtették véleményüket róluk és az aktuális kérdésekről. Naponta sor került egy-egy ilyen összejövételre, ahol a szellemi előkelőségek megvitatták nézeteiket.

Kiadásaiban megtaláljuk elsősorban az egyházi műveket (kézi-, tan-, ima- és énekeskönyvek), de van tudományos tárgyú (földrajz, történelem, természet- és orvostudomány) kiadványa is. Az 1870-es években – az egyetem alapítása után – megszerezte a magyar királyi egyetem kizárólagos szállítója címet.²⁷ Ebben az időszakban lassan át is adja kereskedése vezetését fiának, Gábornak.²⁸ Ő maga inkább a reformátusoktól bérelt nyomdában tevékenykedett, és építette tovább az erdélyi kultúrát mint könyv- és lapkiadó. 1886. aug. 14-én bekövetkezett halálakor az erdélyi közművelődés egyik erős támaszát veszítette el, hiszen munkásságán végigkövethető a kultúra és irodalom művelése. Kiadványai közül kiemelendő: Wolfart *Új testamentuma*, a Finály–Régeni-féle *Latin-magyar szótár*, Mikó Imre: *Erdélyi történeti adatok*, Kriza János: *Vadrózsák* című kötete.

Említést érdemel még Demjén László bel- és külirodalmi könyv-, mű- és hangjegyekereskedése. Kiadóként is működött, de sajnos nagyon keveset tudunk életéről és munkásságáról,

24 FERENCZI: *i. m.* 98.

25 Uo. 101.

26 VÁRADY Aurél: *A régi bolt s a régi könyvbarátok*. Pásztortűz XIII(1927). 16. sz. 365.

27 Uo. 366.

28 A főtéri könyvkereskedést – berendezésével és készleteivel együtt – 1920. december 15-én megvásárolta a Minerva, és később itt folytatta könyvforgalmazási tevékenységét. (Az üzlet a Belközép utca, ma Eroilor utca 4. szám alatt működött.)

nagyrészt, amennyit a kiadott kötetei elárulnak róla. 1861-ben az ő bizományában jelent meg Kőváry László *Okmánytára*. Az 1862 és '63-as évre „Kolozsvári naptár”-at adott ki, melyben hirdeti azon köteteket, melyek könyvkereskedésében megvásárolhatók: Erdélyi fejedelmek képcsarnoka, Az erdélyi fejedelmek életrajza, valamint Helység-névtár – Gámán Zsigmond összeállításában.²⁹ Hirdetése szerint készletében vannak a magyar irodalom legújabb termékei, melyeket házhoz is küldhet megtekintés végett. Továbbá kész a meg nem lévők gyors és pontos megszerzésére, valamint ajánlja a német és francia irodalom választékos felhozatalát is. A legfontosabb pesti kiadóktól nyert Erdély számára raktárt, úgy mint: Magyar Akadémia, Heckenast Gusztáv, Eggenberger F., Emich Gusztáv, Kilián, Lampel, Ráth Mór stb. Az 1878-as statisztikai kimutatás³⁰ még említi mint könyvterjesztői céget Kolozsváron.

A reformkor vezető politikusai igyekeztek olyan lépéseket kieszközölni, melyek a műveltség színvonalának emelésére szolgáltak, hiszen a polgári haladás magas kulturális színvonalat igényelt. Megnövekedett az érdeklődés a politika iránt, ennek következtében fellendült a politikai publicisztika és hírlapirodalom. 1851-ben viszont főispáni rendelet kimondja, hogy a külföldi sajtótermékek közül a könyvkereskedők csak azokat árulhatják, melyekre terjesztési engedélyt kaptak.³¹ A hatósági felügyelet megerősödött, így a kereskedők nem mertek tiltott könyveket arusítani. Vidéken a könyvkereskedések mellett folytatódott az alkalmi és házaló könyvárusok működése is. Révai Sámuel fontosnak tartotta a vidéki könyvkereskedők állandó noszogatását, unszólását: „... mert a vállalat biztos jövője csakis a szortimenter kezében van. De azt állandóan biztatni kell, mert nem olyan óra az, amit egy évben csak egyszer kell felhúzni, mert: minden nap meg kell győződni a gépezet helyes voltáról, minden nap meg kell azt olajozni és felhúzni! Akkor pompásan fog járni”.³² A könyvkereskedelem 19. századi közművelődés szerves részét képezte, és számottevő tényezője volt, hiszen e század folyamán kiemelkedett maradi állapotából, és modern üzletgá fejlődött – közvetítette a nemzeti kultúrát kiadóként és terjesztőként is. Számos kritikára adott alkalmat a működésük, a lassú közlekedést és drága szállítást nehezményezték elsősorban, továbbá az írók sokallták a bizományi díjként elvett összegeket (20–25%). Mindezek ellenére tevékenységükön keresztül a hosszú 19. század világának több szegmense nyomon követhető: kereskedelem, politika, tudomány, kultúra, közélet.

A 19. század fordulóján már ezt írja Kosztolányi:

„A régi magyar könyvkereskedők szívvel lélekkel és sok-sok szeretettel kezelték a könyvet, mely minden nemzetnek a legszentebb hazai portékája. [...] Az angol származású Gibbon, a francia származású Lepage és a német származású Stein. Ezeké volt Kolozsvár három magyar könyvkereskedése.

29 Kolozsvári naptár. I(1862), II(1863), Kiadja Demjén László, Kvár.

30 VARGA: *i. m.* 149.

31 FÜLÖP Géza: *A könyv- és könyvtári kultúra a kapitalizmus időszakában (1789–1917)*. I. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1993. 231.

32 RÉVAY Mór János: *Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai*. I. Révai Testvérek Irodalmi Intézeti Részvénytársaság kiadása, Bp., 1920. 59.

Tanulhatott volna tőlük Az Est, az Athenaeum és a Beszerzési könyvosztálya, hogy miként kell magyar nemzeti kultúrát terjeszteni”.³³

BOOKSELLERS AND BOOKBINDERS IN THE 19TH CENTURY CLUJ

Keywords: *booksellers, bookshops, printing, book purchase, Cluj*

At the beginning of the 19th century book trading was first dealt by printing houses and bookbinders. Later, besides printing-publishing houses, editor-booksellers had a significant role in the production of books in Cluj. By 1830 there were three renowned booksellers in the town: János Tilsch, Pál Burián, Gábor Barra. Publications available in their shops were made known using lists of printed books, their stock consisting mostly of books in German, but writings in Hungarian were also offered. János Stein – former assistant of Barra – opened his bookshop in 1838, which operated throughout the century, his son Gábor continuing his work from the '70s.

The history of these libraries is a significant factor and an integral part of the Transylvanian Hungarian culture and civilization. Through promoting the national culture as publishers and distributors, their work is representative for many commercial and political aspects, as well as for the scientific and public life of the 19th century.

LIBRARI ȘI LEGĂTORI DE CĂRȚI ÎN CLUJUL SECOLULUI AL XIX-LEA

Cuvinte-cheie: *librari, librării, tipar, achiziție carte, Cluj*

La începutul secolului al XIX-lea cei de comercializarea cărților s-au ocupat în primul rând tipografile și legătorii de cărți. Mai târziu editorii-librari – pe lângă tipografi-edituri – au avut un rol semnificativ în producția de cărți din Cluj. Prin anii 1830 existau în oraș trei librari renumiți: Tilsch János, Burián Pál, Barra Gábor. Au făcut cunoscute publicațiile disponibile în magazinele lor cu ajutorul listelor de cărți tipărite, având pe stoc cărți în limba germană – în cea mai mare parte, dar au fost oferite și scrieri în limba maghiară. Stein János – fostul asistent al lui Barra – și-a deschis librăria în 1838, care a funcționat pe tot parcursul secolului, continuând activitatea lui, din anii '70, fiul său, Gábor.

Istoria acestor librării constituie un factor semnificativ și parte integrantă a culturii și civilizației maghiare din Transilvania, promovând cultura națională ca editor și distribuitor. Activitatea lor este reprezentativă pentru mai multe aspecte comerciale, politice, precum și pentru viața științifică și viața publică a secolului al XIX-lea.

33 LENGYEL András: *Egy anonim Kosztolányi-cikk azonosítása*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (2008). 11. sz. 261–262.

SÓFALVI EMESE*

A KOLOZSVÁRI MAGYAR MŰVÉSZETI INTÉZET ZENEI FAKULTÁSA (1948–1950)**

Kulcsszavak: *zeneoktatás, Kolozsvár, intézménytörténet*

Van-e jelentősége két tanévnek egy – látszólag – kérészéletű intézmény történetében? A Magyar Művészeti Intézetet 1948 végén létesítette az államhatalom Kolozsváron, korábbi felsőoktatási létesítmények tevékenységeinek egybevonásával. A képzőművészeti és színművészeti tagozat mellett kialakított zenei fakultás a városban majd másfél évszázadra visszatekintő intézményes zeneoktatás hagyománya és az 1941-ben egyetemi rangra emelt helyi Magyar Konzervatórium személyi és anyagi erőforrásainak átvétele folytán az új keretek között működő fiatal intézet legerősebb karának számított. A kolozsvári Magyar Művészeti Intézet rövid fennállásának vizsgálata nem csupán intézménytörténeti, kortörténeti kuriózum. A Zeneművészeti Kar anyanyelvű szakoktatási rendszere, az alkalmazott tanárok és az itt képzett diákok munkája még évtizedekig meghatározta az erdélyi magyar zeneművészet irányát és tereit.

ELŐZMÉNYEK

Az intézményes zeneoktatás erdélyi bölcsője Kolozsvár: a városban 1819-ben alapított nyilvános zeneiskola a korszak és a régió történetében is jelentős helyet foglalt el. Az eredetileg színházi énekesek képzésére létesített Muzsikai Egyesület iskolája Zenekonzervatórium néven a 19. század végére országosan elismert művészeti és oktatási intézetté vált.¹ Fennállását mindvégig meghatározták az intézményesülés, majd a városi és állami támogatás felé tett lépések. 1916-tól a kolozsvári Zenekonzervatórium felsőoktatási jogot is kapott, az erdélyi intézmény tanrendje és vizsgarendszere a pesti Zeneakadémiáéval volt azonos. Az első világégés, majd az impériumváltás ennek az évszázados fejlődésnek (is) véget vetett, 1919-ben a Konzervatórium teljes ingó és ingatlan vagyonát átvette a zene- és drámatagozattal újonnan létesített román művészetoktatási intézmény (Conservatorul de muzică și artă dramatică din Cluj). A bizonytalanság időszaka után, az 1920-as évek derekára a Magán Magyar Zenekonzervatóriumnak a megváltozott helyzetben sikerült újraalkotnia működési kereteit, és megfelelő anyagi és személyi feltételekkel versenyképesé tenni szakoktatását a városban fennálló

* SÓFALVI Emese (1984), dr., muzikológus, tanár, a székelyudvarhelyi Palló Imre Művészeti Líceum munkatársa. E-mail: sofalvi.emese@yahoo.com

** A tanulmány elkészítésekor a szerző a *Communitas Alapítvány Alkotói Ösztöndíjában* részesült.

1 SÓFALVI Emese: *Zeneoktatás a kolozsvári Muzsikai Conservatoriumban 1819–1869 között*. Doktori értekezés, Bp., 2017.

hasonló, államilag támogatott intézménnyel szemben. Ennek megfelelően 1941-ben, amikor a hatalomátvétel után a magyar állam mintegy rehabilitálta és felsőoktatási rangjában megerősítette az intézményt, a kolozsvári magyar tannyelvű zeneiskola szakképzett tanári gárdáját csak kis mértékben kellett bővíteni. Paradox módon a háború időszaka egyszersmind az intenzív anyagi és szakmai fejlődés ideje is lett az Állami Magyar Konzervatórium számára, mely a 20. század eleji időszakhoz hasonlóan ismét a pesti Zeneakadémia tanrendje szerint, a Magyarországon már eredményesen bevezetett, új módszertani elvek figyelembevételével működött. A Zsizsmann Rezső, Viski János, majd Farkas Ferenc igazgatók nevéhez kapcsolódó megvalósítások az intézmény egyik fénykorát jelölik.

A háború után visszatért Kolozsvárra az időközben Temesvárra menekített Román Konzervatórium, s az új államhatalom a párhuzamos szakterületű intézmények közül a kisebbségi működésére és állami fenntartására nem igyekezett keretet találni. Már maga az elismertetés is évekbe telt, míg végül 1946-ban egy I. Mihály király által kibocsátott rendelet Magyar Zene- és Színművészeti Főiskola felállítását rendelte el, kijelentve, hogy az új létesítmény a magyar magán-zeneiskola – a volt Magyar Királyi Zenekonzervatórium – ingó és ingatlan vagyonának átvételére és használatára jogosult. (Ezzel a rendelettel a régi létesítmény utólagos elismerése és megszüntetése együtt jelentkezett.) A Zene- és Színművészeti Főiskola közép- és felsőfokú művészetoktatási intézményként működött két évig, azonban hiába vállalkozott volna vezetője, Jagamas János szavaival „zenei tömegnevelésre” az 1947/48-as tanév végén. A román tanügyi reform bevezetésével a magyar tannyelvű intézet történetének utolsó fejezete kezdődött el 1948 őszén.

A MAGYAR MŰVÉSZETI INTÉZET ZENEI FAKULTÁSA

Az 1948-as év második felétől Romániában olyan új művészeti intézményi struktúrákat alakított ki az állam, melyekben az erdélyi közvélemény a gyarapodás lehetőségeit láthatta. A kolozsvári Magyar Népopera és zenekara létesítésének évében az államosított Magyar Zene- és Színművészeti Főiskola tanárai és tanulói is látszólag zökkenőmentesen folytathatták a Magyar Művészeti Intézetben tevékenységüket.

A tanügyi reform értelmében az alapfokú zeneoktatás új keretét a Zeneiskola biztosította – melynek működése 1949 szeptemberében indult. (Ennek tulajdonítható, hogy a Magyar Művészeti Intézet Zenei Fakultása az akadémiai oktatás mellett képző, gyakorló és előkészítő osztályokat is átvett elődjétől, és a Román Művészeti Intézet párhuzamos intézménye az 1948-as és 1949-es tanévben is indított előkészítő tanfolyamot.)

Már lehullott az első hó, amikor az átalakításokat követően 1948 novemberében felvételi vizsgát hirdethettek az új művészetoktatási intézmények. A Magyar Művészeti Intézet rektorátusának tájékoztatója szerint négy (zeneművészeti, színművészeti, képzőművészeti és koreográfiai) fakultásra várták a jelentkezőket.² A Zenei Fakultás karainak négyéves akadémiai szintű képzésére – hangszer, ének, zeneszerzés és zenetudomány-folklor (pedagógia) – a Ro-

2 A koreográfiai fakultást végül a Román Művészeti Intézet keretén belül szervezték meg, a Magyar Művészeti Intézet Képzőművészeti Kara pedig a román nyelvű képzésnek adott otthont. Kizárólag magyar tannyelvű oktatás csak a zene- és színművészeti karokon valósult meg.

mán Népköztársaság Alkotmányában való jártasság mellett lapról olvasás, zeneelmélet és a megfelelő hangszeren tett sikeres gyakorlati vizsgát követően lehetett beiratkozni.

A Román Művészeti Intézettel párhuzamosan, azonos mintára szervezett magyar tan nyelvű zenei intézmény működése nem csupán oktatói képezése révén, hanem elődintézményének tradíciói, felépítése és felszerelése megőrzése folytán is eltért „testvér-intézménytől”. Az Állami Magyar Zene- és Színművészeti Főiskola tevékenységének folytatójaként az akadémiai osztályok mellett gyakorló és előkészítő osztályok tanulói is növelték diáklétszámát. Sokatmondó adalék, hogy a román állam által létesített intézmény belső autonómiája ekkor még hangsúlyozottan lehetővé tette és elősegítette a korábban zenei előképzésben részesültek integrálását. A prioritást élvező munkás- és szegényparaszti származásúak mellett magánkonzervatóriumban tanultak is felvételizhettek, és különböző vizsga letévése után megfelelő osztályba kerültek.

Az 1948. novemberi felvételi bizottságban Eisikovits Miksa, Halmos György és Szegő Júlia ült, azonban a minisztérium meghosszabbította a jelentkezést annak érdekében, hogy munkások és „dolgozó parasztok” is jelentkezhessenek. Emellett a felvételit megelőző tehetőségkutató körútnak is tulajdonítható, hogy az év végéig 195 diák iratkozott be az intézménybe,³ azonban nagy volt a lemorzsolódás, a szakképzés rendszeréből később többen kihulltak. „A hiba az volt, hogy abban az évben került be a konzervatóriumba sok tehetségtelen munkaslány, akiket mások vettek fel, mert más bizottság is volt. Behozta, és egy év múlva ugyanaz, aki felvette, mondta, hogy ki kell tenni. A szerencsétleneket tönkretették.”⁴

A Magyar Művészeti Intézet oktatási helyszínei közül a Mócok útja 5. szám alatti ingatlan (a volt Állami Magyar Zene- és Színművészeti Főiskola) töltött be reprezentatív, főépületi funkciót. A Zeneművészeti Kar székhelyén a szakoktatást a megőrkölt kilenc zongora, a néhai zeneiskolai igazgató, Zsizsmann Rezső orgonája, és az 1293 tételt számoló kottatár is segítették.⁵

A Magyar Művészeti Intézet rektora Kovács Zoltán képzőművész, a zenei fakultás dékánja Nagy István, majd Márkos Albert lett. A tanári kart jórészt a korábban már az Állami Magyar Zene- és Színművészeti Főiskolán is oktató, Kolozsvárt elismert előadóművészek, zeneszerzők, folkloristák és pedagógusok képezték.

Az 1948–50 közti periódusban a Magyar Művészeti Intézet Zenei Fakultásán tanítókat az alábbi táblázat összegzi.⁶

3 BENKŐ András: *A romániai magyar felsőfokú zenei oktatás történetének vázlatja*. Erdélyi Múzeum LIX(1997). 1–2. sz. 220–231. (a továbbiakban BENKŐ: *A romániai zeneoktatás.*) 223.

4 LÁZOK János: *Az erdélyi-romániai felsőfokú színészképzés kolozsvári előzményei = Magyar nyelvű felsőfokú színészképzés Marosvásárhelyen 1954–2008*. Szerk. LÁZOK János–ÜNGVÁRI ZRÍNYI Ildikó. UArtPress, Marosvásárhelyi Művészeti Egyetem Kiadója, 2011 (A Szentgyörgyi István Színművészeti Intézet története I.). 25–26. (a továbbiakban LÁZOK: *Felsőfokú színészképzés*. 25–26.)

5 Az átvételi jegyzék huszonegy festményt, egy meg nem nevezett portrét és egy Beethoven-büszttöt is említ. Nemzeti Levéltár, Kolozsvári Fiók, *Magyar Konzervatórium iratai*, F1188.

6 A továbbiakban a Benkő András által közölt jegyzéket a Magyar Művészeti Intézet irattárának adataival kiegészítve adjuk közre. Vö. BENKŐ: *A romániai zeneoktatás*. 224.; Román Nemzeti Levéltár, Kolozsvári Fiók, *Magyar konzervatórium iratai* F1188 (1949. február 15-i, valamint 1950. június 26-i lajstromok).

Név	Időszak	Oktatott tantárgy
Adorjáni Ilona	1949–50	magánének, zongora mellékszak
Bacitan Ioan	1949–50	(rézfúvós hangszerek)
Balogh Ferenc	1948–50	hegedű
Benkő András	1949–50	zenetörténet
Bochis, Ioan	1949–50	(rézfúvós hangszerek)
Boga László	1949–50	gordonka
Brunet, Petre	1948–50	harsona
Brück Eduard	1948–50	magánének
Demián Fischer Vilmos	1949–50	hangszerelés, hangszerismeret
Eiskovits Miksa	1948–50	ellenpont, forma- és fűgatan, zeneszerzéstán
Farkas Magda	1949–50	korrepetitor
Goia, Ioan	1948–50	klarinét
Halmos György	1948–50	zongora
Jagamas János	1948–50	népzeneatudomány, forma- és fűgatan
Jakobi Antal	1949–50	magánének
Jodál Gábor	1948–50	összhangzattan
Károlyi Károly	1948–50	fagott
Kouba Paula	1948–50	hegedű
Kozma Géza	1948–49	gordonka
Lakatos István	1949–50	zenetörténet
Maczalik Gabriella	1949–50	szolfézs, zeneelmélet
Major Ferenc	1948–50	szolfézs, zeneelmélet, nagybögő
Márkos Albert	1948–50	szolfézs, zeneelmélet,
Mihályffy Irén	1948–50	magánének
Molnár Irma	1948–50	zongora mellékszak
Nagy István	1948–50	karének
Sigmond Márta	1949–50	ének mellékszak
Sigmond Lajos	1948–50	magánének
Szabó Géza	1948–50	zongora, orgona
Szegő Júlia	1948–50	zenetörténet
Szinberger Sándor	1948–49	zenekar
Ütő Mária	1949–50	zongora mellékszak, korrepetitor
Rónai Antal	1948–50	operaosztály
Toma, Constantin	1948–50	ütőhangszerek
Tatár Ferenc	1949–50	operaosztály
Török Béla	1948–50	fuvola
Zsembery Elvira	1948–50	zongora
Zsurka Péter	1948–50	hegedű

Óraadó tanárként közreműködtek még: Szász Árpád (román nyelv, 1949-től), Szegő György (orosz nyelv) és az 1948/49-es tanévben Szentimrei Jenő (esztétika).

A tanári kar képezését illetően megemlíthető, hogy Balogh Ferenc, Nagy István, Jodál Gábor, Zsembery Elvira, Szegő Júlia Budapesten, Halmos György Bécsben szerzett diplomát, Eisikovits Miksa a kolozsvári Román Konzervatórium, Major Ferenc, Márkos Albert, Szabó Géza, Török Béla pedig a kolozsvári Magyar Konzervatórium végzettje volt.

Az 1948/49-es tanévben 27 tanerővel kezdte el a munkát a Magyar Művészeti Intézet Zenei Fakultása. Összehasonlításképp: a Román Zeneművészeti Karon ugyanekkor 64 tanárt alkalmaztak.

„... FIATAL INTÉZMÉNY. A TANÜGYI REFORMOK EGYIK LEGSZEBB MEGVALÓSÍTÁSA”

Az 1948-as román tanügyi reform megfelelő szakmai és adminisztrációs megalapozására nem került sor. Emiatt, hónapokig tartó előkészületek után is gyakorlatilag csak második félévben, 1949. február 6-án került sor a két Művészeti Intézet ünnepélyes megnyitójára a Román Nemzeti Színházban.

A tanév során, nem lévén közös tantárgy, kevesebb kapcsolat volt a két intézmény diáksága között. Csupán a bentlakásokban lakó hallgatók vagy a ritka közös hangversenyek során fellépők találkoztak, hiszen az ideológiai tantárgyakat is a Bolyai Egyetem keretén belül hallgatták a magyar művészetisek.

A Zeneművészeti Karon az oktatás menete ugyanis még jórészt a korábban bevált budapesti Zeneművészeti Főiskola tanrendjéhez igazodott, és a klasszikus szerzők mellett a legújabb összhangzattani, módszertani és pedagógiai eredményeket ötvöző magyarországi kiadványokat használták. Major Ferenc 1949. februári zeneelméleti tananyagbeosztása szerint például Albert Lavignac zenei enciklopédiája mellett kizárólag Molnár Antal zeneelméleti munkáiból és a Kodály *Biciniák* négy kötetéből tanultak a hallgatók.

A kolozsvári Művészeti Intézetben működő egykori Kodály- és Waldbauer-tanítványok (Nagy István, Jagamas János) hangsúlyos jelenléte már a Zeneművészeti Fakultás első próbaévében is koncepciózus oktatást és eredményeket jelentett. Példa erre annak az 1949. június 13-i hangversenynek a műsora, amely a „fiatal intézmény” egyik első nyilvános rendezvénye is volt. A *Bartók művei* című sorozat VII. koncertjén a Magyar Művészeti Intézet dísztermében Halmos György zongoraművész lépett fel, Nagy István kamarakórusa működött közre, a bevezető előadást Szegő Júlia tartotta.

Az intézet fakultásai közti együttműködés jele a Színművészeti Kar diákjainak előadásához, Szophoklész *Antigoné*jához szerzett, 21 tételes kísérőzene. Jodál Gábor posztimpreszionista muzsikája kis színházi együttesre: két fuvólára, zongorára, timpánra és tamburínra íródott, a korabeli sajtó az ókori görög zenei hagyomány idézéseként jellemezte.⁷

A Román Művészeti Intézettel közösen végeztek a Magyar Művészeti Intézet oktatói tehetségkutató turnét 1949 augusztusában, a 29 erdélyi várost központi határozat szerint etnikai hovatartozás szerint osztották fel. Ugyancsak az intézmény, s egyúttal a pártideológia

7 JODÁL Gábor: *Antigone* (kísérőzene, kézirat). Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Könyvtár, jelzete: 1178.

népszerűsítését is szolgálta a román–szovjet barátság hetének keretében az a hangversenykörút, amelynek során a Magyar Művészeti Intézet kórusa, a Nagy István vezette kamaraegyüttes székelyföldi turnén vett részt 1949 novemberében. Az intézmény hallgatóinak és tanárainak ezt követően többször is kollektív propaganda-hangversenyeken kellett szerepelniük.

Az 1949/50-es tanévben már ötéves képzést hirdetett az intézmény. Az akadémiai és előkészítő osztályok ekkori hallgatói később a romániai és nemzetközi zeneélet és kultúra elismert képviselői lettek. (A teljesség igénye nélkül: Albert Annamária, Amirás Gábor, Aracsi Judit, Bács Lajos, Benkő András, Birtalan József, Demény Piroska, Ercse Gyöngyvér, Györkös Albert, Hary Béla, Havaletz Gyula, Hintós László, Hubbes Walter, Junger Ervin, Kriza Ágnes, Kostyák Imre, Kozma Mátyás, László Ferenc, Molnár Tibor, Morvai István, Ruha István, S. Dobó Klára, Selmeczi János, Szalay Miklós, Szalman Lóránd, Szarvady Gyula, Szenik Ilona, Takács Gabriella, Török Béla, Tuduka Oszkár, Zoltán Aladár, Zsizsmann Ilona.⁸⁾

A Zeneművészeti Kar második – valójában első teljes – tanévében egyre gyakrabban kerültek előtérbe „a békét építő művész” kötelességei. 1950. kora tavaszán a dékáni hivatal a béke ügyét szolgáló kórusműre írt ki pályázatot, a beérkezett négy pályaműből kettőt díjaztak. A művek meg is szólaltak 1950. március végén, a Magyar Művészeti Intézet tanárainak hangversenyén, amelynek programja – a *Világosság* cikkírója szerint – a zeneszerző tanerők „a béke építésért folyó harcot tükröző munkájába nyújtott betekintést”. A klasszikus műsor mellett szovjet és román zeneszerzők, valamint Eisikovits *A béke érdekében*, Jagamas János *A terv száma*, Jodál Gábor Majakovszkij *Beszélgetés* című versére írt kórusműve és Márkos Albert *Békevers* című kórusa hangzott fel.⁹ A napilap munkatársa azokat a műveket méltatta, amelyek korabeli osztályharcos stílusú megfogalmazásában: kivetkőzik a formalista zenei beszédet, és mondanivalójukban közelebb kerülnek a dolgozó tömegekhez.

1950. június 17-én, mintegy közös évváróként, a román és magyar Művészeti Intézetek az egyetemi Diákház nagytermében tartottak hangversenyt, a műsorban Nagy István kórusa, továbbá Halmos György zongoraművész és Ruha István hallgató is fellépett.¹⁰ A végzős főiskolások államvizsgájára azonban – az „átszervezés” egyik előjeleként – nem kerülhetett sor.

A további munka előkészítését jelentette az a közlemény, amelyet 1950. augusztusában a Magyar Művészeti Intézet rektori hivatala az intézménybe való felvételiéről adott le a sajtónak. A Román Művészeti Intézet felhívásával megegyező magyar nyelvű szövegben munkás-, szegény- és középparaszti jelentkezőket várt az intézmény, hiszen a dolgozók társadalmának főiskolai képesítésű művészekre van szüksége. A Zeneművészeti Fakultást végzett hallgatók „az állami énekes színpadokon, filharmonikus és operai zenekarokban helyezkedhetnek el. A zenetanárookra az állami középiskolákban számíthatnak, ahol a képzett zenei káderekben érzékeny hiány mutatkozik. A zeneszerzők műveiket állami zeneműkiadók útján helyezhetik el és állami előadószervek által népszerűsíthetik”.¹¹ A rektori közlemény a Művészeti Intézet

8 A felsorolás a Magyar Művészeti Intézet 1948–1950 közötti hallgatóinak névsorait veszi alapul. Nemzeti Levéltár, Kolozsvári fiók, *Magyar Konzervatórium iratai*, F1188.

9 *Világosság* VII(1950. március 30.). 75. sz. 2.

10 *Aspecte ale istoriei muzicii în Cluj până la 1948. Instituții muzicale antecesore Liceului de Muzică „Sigismund Toduță” Cluj* = Szerk. Cornel UDREA: *Anotimpurile unei mari iubiri. Memoria inimii. Liceul de Muzică „Sigismund Toduță” Cluj 1949–2009*. Editura Napoca Star, Cluj–Napoca, 2010. 37.

11 *Világosság* VII(1950. augusztus 10.). 85. sz. 2.

karai között a zenei fakultás megítélésében az ideológiailag annyira elítélhető bohémság, improvizáció helyett általánosságban fogalmazott. Az intézményes zeneoktatás kolozsvári előzményeit, eredményeit eltörölve aposztrofálta fiatal intézményként a zenei fakultást. Fennállásának legitimizálása, az állami keret és jövőendő működése biztosítása érdekében pedig így nevezte meg: „A tanügyi reformok egyik legszebb megvalósítása”.

„BARTÓK-VITA” VAGY POLITIKAI SZÍNJÁTÉK?

Nehéz pontosan rekonstruálni azt a folyamatot, amelynek során a Magyar Művészeti Intézet, s ezen belül a Zeneművészeti Kar munkáját is kezdte módszeresen aláásni az államhatalom. A formalista zeneszerzők, a dekadens világnézet, a „nyugati, eltorzult, antihumanista művészet szemlélet” bírálói számára már évek óta emblematikus figura és egyben rejtett céltábla volt Bartók Béla szerzői korpusza és személye.

A sajtóhíradások értelmében belső ember, az Intézet alkalmazottja, Balázs Péter festőművész és vele párhuzamosan a legmagasabb fórum, a miniszterelnökség mellett működő Művészeti Tanács alelnöke, Eugen Rodan bírálta először nyíltan az intézményt.¹² Az elvszerű művészeti nevelés ügyét felvető írás és az azt követő események kísértetiesen egybecsengenek a későbbi Bolyai Egyetem felszámolásának mozzanataival. A diákság politikai-ideológiai nevelésének fontossága, a burzsoá elemek megjelenése stb. került napirendre a totalitárius diktatúrákban megszokott formában, és – Nagy György filozófus megfogalmazásával – „egy részletekbe menően megtervezett politikai színjáték csinnadrattája közepette zajlott le”.¹³ Válaszképp a Zeneművészeti Kar tantestülete egységként, s a káderek (Szenik, Jagamas, Eisikovits) egyénenként is megfelelő nyilatkozatokat tettek a sajtóban.¹⁴

Junger Ervin főiskolai hallgató például az ifjú zeneszerzők nevében közölt rövid írást, melyben a Magyar Művészeti Intézettel szemben a Román Művészeti Intézetet, különösen annak növendékhangversenyeit hozta fel példaként. Szakmai hiányosságként utalt arra, hogy a zeneszerzői tanulmányok első két évében (tehát eddigi tanulmányai során) nem kaphatott megfelelő, az „alkotómunkájának fejlődéséhez elengedhetetlenül szükséges összhangzattan, marxizmus” tanokból képzést, mégis hangsúlyozta az intézményben tapasztalt megfelelő ideológiai fejlődést.

A sajtóban követhető a cenzúra folytán különben egyoldalú polémia, melynek következő írása Szentimrei Jenő cikke. A Magyar Művészeti Intézet esztétikatanára *Harcban az újszellemű művészetnevelésért* címmel foglalt állást az önkritika és a marxista-leninista alapon újjászervezendő intézmény mellett. Eisikovits, az intézet zeneszerzői közül a legérettebbnek (vagyis ideológiai szempontból a legmegfelelőbbnek) tartott komponista sem volt megelegedve a helyi zeneszerzők munkájával, de a Márkos Albert dékán által vezetett Zene-

12 A Magyar Művészeti Intézet Képzőművészeti Fakultásának történetéről lásd MURÁDIN János Kristóf: „*Minek vegyük fel, ha nincs iskola?*” *Az erdélyi magyar képzőművészeti oktatás 1944 és 1950 között = Magyarságtudományi kutatások II. Érték és sors. Nemzetpolitika–Kulturális örökség–Identitás.* Szerk. GARACZI Imre. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém, 2012. 309–327.

13 NAGY György: *Halálos ítélet – védtelen vádlottra. A Bolyai Egyetem felszámolása = Uő: Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben.* Komp-Press, Polis, Kolozsvár, 1999. 377.

14 Uo.

művészeti Karral sem. *Művészeti oktatásunk megjavításáért* című cikkében a Gheorghe Dima Konzervatórium jövődöbeli első rektora így fogalmaz: „A Magyar Művészeti intézet zenei fakultásának azonban vállalnia kell sajátos feladatkörét is: újraértékelését a magyar zenei hagyományoknak általában, különös tekintettel erdélyi vonatkozásaira; bátor feltárását a jelenkor nagy magyar alkotók műveibe beszűrődött formalista, dekadens elemeknek, a román–magyar zenei kölcsönhatások kérdésének elmélyítését, a Román Népköztársaság magyar nyilvános zenei életében fokozottabb mértékben való segítő, irányító részvételét, stb.”¹⁵

A Magyar Művészeti Intézet Zenei Fakultása megfelelő önkritikát gyakorolt, s – mint fentebb már láthattuk – az 1950/51-es tanév eleji felvételit készítette elő. Az állami intézmény mögött azonban nem állt olyan, öngazgatáson alapuló nemzetiségi intézményrendszer, amelynek segítségével a kisebbség helyzetbe került magyarság elháríthatva volna a számbeli alávettség hátrányos társadalmi következményeit, s kivédhette volna az ellene irányuló nacionalista támadásokat.¹⁶ Így történetesen, hogy önálló intézményi rendszerének felszámolásáról minden előzetes jelzés vagy kommentár nélkül jelent meg *Átszervezték a kolozsvári Művészeti Intézetet* címmel sajtóhír. A minisztériumi határozat értelmében az addig működő felsőfokú művészeti intézetek és művészi szakközépiskolák megszűntek,¹⁷ „a tökéletesebb művészi nevelés céljából” a Magyar Művészeti Intézet fakultásait 1950 őszén átszervezték. A három magyar nyelvű főiskolát szétszakították, és a román tannyelvű intézményekkel állították őket párba.

A Gheorghe Dima Konzervatórium név alatt egybeolvasztott zeneművészeti fakultások létrehozásával „megszűnt a külön román és külön magyar, a mai viszonyok közt elavulttá és a további erőteljes fejlődést gátlóvá vált rendszere”. Az új intézmény a tanerők és a hallgatók egybevonásával természetesen egyesítette a korábbi intézetek ingó és ingatlan vagyonát is.

Eugen Rodan, a minisztérium mellett működő Művészeti Tanács alelnöke, aki már májusban bírálta a Magyar Művészeti Intézet színművészeti és zenei fakultását, az 1950/51-es új tanév ünnepélyes megnyitáskor is nyilatkozott, beszédét a Világosság lap ismertette: „Mélyenszántó beszédekben vázolta az átszervezést szükségessé tevő körülményeket, a Párt s a kormány sokoldalú gondoskodását a művészet ügye s a jövő művészkaderek iránt, valamint az Intézetek hallgatóinak megnövekedett és állandóan növekvő feladatait a szocialista építésben és a béke megvédésében”.¹⁸ A ceremónia végén a lap híradása szerint „az intézetek tanárai szót kértek s az intézetek átszervezése iránti megalégedésüknek adtak kifejezést”.

A Magyar Művészeti Intézet irattárában fennmaradt záródokumentum, egy gépiratos intézménytörténeti vázlat szerint „az új konzervatórium [Gh. Dima Zeneművészeti Főiskola] két szekcióval való megalakulása még nagyobb bizonyítéka az együttélő nemzetiségek barátságának és békés úton való együttfejlődésének”.¹⁹

Az 1950. november 6-i rendelet értelmében tehát megszűnt a Magyar Művészeti Intézet és a keretében működő Zeneművészeti Kar. Gheorghe Dima Konzervatórium létesült Kolozsvárt, amelyben az oktatás román és magyar nyelven folyt. A később akadémiai rangra

15 Utunk V(1950. május 27.). 10. sz. 2.

16 Vö. NAGY György: *Halálos ítélet – védtelen vádlottra. A Bolyai Egyetem felszámolása = Uó: Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben.* Komp-Press, Polis, Kvár, 1999. 376–377.

17 A miniszteri határozat fakszimiljét közli LÁZOK: Felsőfokú színészképzés. 30.

18 Világosság VII(1950. november 4.). 257. sz. 2.

19 Román Nemzeti Levéltár, Kolozsvári fiók, *Magyar konzervatórium iratai*, F1188.

emelt intézmény adminisztrációjában az 1960-as évekig volt használatban a magyar nyelv, jobbra csak a kettős fejlecek szintjén. Nagy István országszerte elismert kórusának munkáját 1959-től ellehetetlenítették. A kolozsvári Gheorghe Dima Zeneakadémián az 1984–85-ös egyetemi évben hangzottak el utoljára magyar nyelvű előadások (esztétika, zenetörténet, ideológiai tantárgyak, népzene).²⁰ Az intézményben jelenleg csupán tárgyak: dokumentumértékű, kéziratos források, az 1819 óta gyarapított kotta- és könyvtár, Zsizsmann Rezső, a kolozsvári Magán Magyar Zenekonzervatórium néhai igazgatójának orgonája, valamint leltárkönyvek „a Magyar Művészeti Intézettől” bejegyzései emlékeztetnek még Erdély első magyar tannyelvű felsőfokú zeneoktatási létesítményére.²¹

THE MUSICAL FACULTY OF THE HUNGARIAN ART INSTITUTE
(1948–1950)

Keywords: *musical education, Cluj-Napoca, history of the institution*

The study reveals facts of two academic years, the short existence of the Hungarian Art Institute in Cluj. Founded in 1948, the institution was actually the perpetuator of the long tradition of teaching music in Hungarian in the Transylvanian town, legacy dating back to 1819. By presenting some of its teachers (István Nagy, Albert Márkos, György Halmos, Júlia Szegő, Péter Zsurka, Max Eisikovits) and students (András Benkő, Ilona Szenik, Aladár Zoltán, Klára Dobó), presenting the musical events (concerts, tours, compositions) or the analogy with the Romanian Art Institute all contribute to ascertain subsequently the artistic and pedagogic level of the institution. Although reorganized in 1950, becoming part of the Gheorghe Dima Music Academy in Cluj, the principles and orientation of the Hungarian Institute of Arts determined for more decades the upbringing of the Hungarian musicians in Transylvania.

FACULTATEA DE MUZICĂ A INSTITUTULUI DE ARTĂ MAGHIAR DIN CLUJ
(1948–1950)

Cuvinte-cheie: *învățământ muzical, Cluj-Napoca, istoria instituției*

Lucrarea înșiruie datele celor doi ani universitari din scurta existență a Institutului de Artă Maghiar din Cluj. Fondat în toamna anului 1948, instituția a continuat prestigioasa tradiție a studiului muzicii, cu limba de predare maghiară, prezentă încă din 1819 în orașul transilvan. O succintă prezentare a câtorva dintre profesorii și studenții facultății (profesori ca István Nagy, Albert Márkos, György Halmos, Júlia Szegő, Péter Zsurka sau Max Eisikovits și studenți ca András Benkő, Ilona Szenik, Aladár Zoltán, Klára Dobó), prezentarea evenimentelor muzicale (concerte, turnee, compoziții), analogia cu Institutul

20 BENKŐ: *A romániai magyar zeneoktatás*. 226.

21 A tanulmány szerzője köszöni a Magyar Művészeti Intézet volt diákjai, Bács-Ercse Gyöngyvér és Zsizsmann Ilona, a Zeneművészeti Kar egykori tanárainak leszármazottai: Benkő Judit, Halmos Katalin, Márkos Albert és Török Béla szíves közléseit, adataik, fényképeik rendelkezésre bocsátását, valamint Csíky Boldizsár, Lázok János, Murádin János Kristóf és Németh István Csaba szakmai segítségét.

de Artă Român contribuie la stabilirea ulterioară a nivelului artistic și pedagogic al instituției. Deși reorganizat în 1950, devenind parte a Academiei de Muzică Gheorghe Dima Cluj, principiile și orientarea Institutului de Artă Maghiar au determinat pentru mai multe decenii formarea muzicienilor maghiari din Transilvania.

Kifejezésformák

PAP LEVENTE*

A BŰZÖS PISO – TÁMADÁSI STRATÉGIA M. TULLIUS CICERO PISO ELLEN INTÉZETT INVEKTÍVÁJÁBAN**

Kulcsszavak: *Cicero, retorika, invektíva, szagok*

A szónoklat, a szónoki beszédek az antik (római és görög) demokráciák fontos velejáráói. A törvénykezés, a politikai élet elképzelhetetlen, megvalósíthatatlan lett volna – demokratikus keretek között – ezek nélkül.

A retorikai megnyilatkozások rendkívül széles skálán mozogtak a dicsérő, dicsőítő beszédetől egészen a személyeskedésektől sem mentes, kemény támadásig. Az invektíva, az *invectiva oratio* a római kultúra korai századaitól kezdődően ismert fogalom, melynek pontos meghatározása mindmáig nem ismert. Az *inveho*3 latin ige rátámadást jelent, bővebben jelentheti azt is, hogy egy személyt szóval megtámadni, kicsúfolni, stb. Az invektíva általános ismertetőjeleit megtaláljuk már Arkhilokhosz és Alkaiosz műveiben, az attikai ókomédiában és az attikai szónokoknál. A rómaiak is előszeretettel használták a műfajt névadási szokásaikban, inzultáló átkozódásokban,¹ az esküvőkön énekelt kis csipkelődő rigmusokban, vagy a diadalmenetek alatt skandált élcélődő verssorokban.² Jelen van ugyanakkor az irodalomban is a költészettől egészen a retorikáig.³

M. Tullius Cicero szintén nagy jelentőséget tulajdonított az alakzatban rejlő lehetőségeknek. A *De re publica* szereplői egyikén, *Scipio Aemilianuson* keresztül ismertette nézetét elmondja, hogy a *vituperatio non iniusta* (az igenis jogos feddés) még a törvényeknél is nagyobb erővel bír, hiszen a legkiválóbbakat, az állam vezetőit, de az egyszerű polgárokat is képesek a

* PAP Levente (1978), dr., klasszika-filológus, egyetemi adjunktus, Sapientia EMTE.
E-mail: paplevente@cs.sapientia.ro

** A jelen tanulmány kisebb kiegészítésekkel módosított változata annak az angol nyelvű szövegnek, amely 2016-ban megjelent: PAP Levente: *The Stenchy Piso – An Accusation Strategy in M. T. Cicero's in Pisonem*. *Analele științifice ale Universității Ovidius din Constanța XXVII* (2016). 2. sz. 451–459.

- 1 *De re publica* 4. 10.; vö. Eduard FRAENKEL: *Review of F. Beckmann, Zauberei und Recht in Roms Frühzeit*. *Gnomon* I(1925). 1. sz. 187.
- 2 PAP Levente: *Cicero Piso Ellen*. EME, Kvár, 2015. 15.; TAKÁCS Levente: *A rabszolgák színe*. Ókor XV(2016). 3. sz. http://okorportal.hu/wp-content/uploads/2017/01/2016_3_takacsl.pdf [2017-03-06]
- 3 Vö. Severin KOSTER: *Die Invektive in der griechischen und römischen Literatur*. Hain, Meisenheim am Glan 1980. 210–281.

törvénytelen tett elkövetésétől visszatartani.⁴ A nagy római szónok és államférfi szónoki pályája rendkívül széles palettán mozog: egyének és az állam érdekében mondott védőbeszédektől a saját és az állam ellenségei ellen intézett kemény támadásokig. Ez utóbbi tárgyköréhez kapcsolódnak azok az invektívák, amelyekben a szónok, Cicero, mondanivalóját ahhoz igazítja, hogy éppen mit szeretne kidomborítani nélkülözhetetlen közösségi hivatalvállalása fontos szerepének hangsúlyozása érdekében: mint igazi fiatal ügyész a *Verres elleni* beszédben; mint az állam törvényesen megválasztott vezetője a *Catilina elleni* beszédekben és a *de lege agrariában*; mint száműzetésből visszatérő és korábbi tekintélyét helyreállító személy *in Vatiniumban* és *az in Pisonemben*; mint hatalmát utoljára gyakorló idős államférfi a *Philippikákban*.⁵

Az invektíva, a heves rátámadás lehetőséget nyújtott ugyanakkor arra is, hogy a hallgatóságot akkor is sikerüljön meggyőzni, amikor bizonyos szempontok igazságtartalmánál jóval nagyobb volt annak valószínűség tartalma.⁶ Azzal pedig, hogy az érvelés során egy sor olyan példát hoz fel, ami nem egy tisztos római polgár igazi tulajdonsága, a beszédet olyan területre tereli, ahol már a „törvényes” vád⁷ eszközeit mellőzve is lehet támadást intézni, hiszen – amint fentebb már említettük – a végcél, a törvényes rend fenntartása szentesíthet még „nem szokványos” eszközöket is.

Az antik (görög és római) invektívakutatás az elmúlt évtizedekben jelentős eredményeket tud felmutatni: Nisbet⁸ és Opelt⁹ után Koster¹⁰ monográfiája kibővítette a kutatási horizontot; Corbeill¹¹ tanulmányaiban pedig a cicerói invektíva elemeinek általános megnyilatkozási formáit is megismerhetjük. Szintén ő – Cicero *Partitiones oratoriae*jából kiindulva – a három fontos alaposztályt (*corpus, animus, externa*) szem előtt tartva, a következő – hagyományosan római – vádpontokat listázza: 1. *szolgai származás*; 2. *barbár (nem római) háttér*; 3. *nem előkelő foglakozás*; 4. *lopás, rablás*; 5. *az elfogadottól eltérő szexuális szokások, magatartás*; 6. *a családtól és*

4 civitatibus, in quibus expetunt laudem optumi et decus, ignominiam fugiunt ac dedecus. nec vero tam metu poenaque terrentur, quae est constituta legibus, quam verecundia, quam natura homini dedit quasi quandam vituperationis non iniustae timorem. hanc ille rector rerum publicarum auxit opinionibus, perfectitque institutis et disciplinis, ut pudor civis non minus a delictis arceret quam metus. atque haec quidem ad laudem pertinent, quae diei latius uberiusque potuerunt. *de re Publica* 5.6.8.

5 Anthony CORBEILL: *Ciceronian Invective*. Brill, Leiden, 2002 (Brill's Companion to Cicero. Oratory and Rhetoric). 198. Lásd még: HAVAS László: *Jellemrajz és propaganda Cicero Catilina elleni beszédeiben, különös tekintettel a Catilinaria primara* = CZEROVSZKI Mariann, NAGYILLÉS János: *Corollarium. Tanulmányok a hatvanöt éves Tar Ibolya tiszteletére*. Acta Antiqua et Archaeologica. Acta Universitatis Szegediensis: Supplementum. 13. 2011. 89–95.; HAVAS László: *A politikai szerepvállalás mitizálása Cicerónál* = MAYER Péter, TAR Ibolya: *Fikció és propaganda az ókorban. Válogatás a VIII. Magyar Ókortudományi Konferencia előadásaiból*. Acta Antiqua et Archaeologica. Acta Universitatis Szegediensis: Supplementum. 12. 2011. 109–116.

6 Robin G. M. NISBET: *Cicero: In L. Calpurnium Pisonem Oratio*. Calderon Press, Oxford, 1961. 192–197.

7 CORBEILL *i. m.* 199.

8 NISBET: *i. m.*

9 Ilona OPALT: *Die lateinischen Schimpfwörter und verwandte sprachliche Erscheinungen. Eine Typologie*. Winter, Heidelberg, 1965.

10 KOSTER: *i. m.*

11 CORBEILL: *i. m.* 197–219.

a közösségtől való elidegenülés; 7. melankolikus hajlam; 8. nem megszokott öltözködési és megjelenési szokások; 9. gyávaság; 10. csőd, fizetéseképtelenség.¹² Cicero, a 63-as év consulja, saját politikai pályájának legkiemelkedőbb tetteként tartotta számon a Catilina-féle összeesküvés leleplezését, meghúását és az összeesküvők példás megbüntetését. Dicső tette egyben a bukását is jelentette, hiszen consuli ideje lejárta után politikai játszmák keresztüztüzebe került, és a Catilina-féle összeesküvés törvénytelen megtorlása ürügyén száműzték. Száműzetése Kr. e. 57-ben véget ért, és hamarosan visszatérhetett a Városba. Az ekkor 49 éves római szónok igyekezett visszatértét meghálálni az öt segítőnek. Ekkor hangzanak el híres beszédei: *ad Qurites, pro Domo, de Haruspicum responso*. Ugyanide tartozik a *post reditum in senatu*, amelyben már előre jelzi, hogy hamarosan megpróbált elégtételt szerezni korábbi ellenségeivel szemben, köztük *Lucius Calpurnius Pisóval*¹³, a Kr. e. 58-as év consuljával szemben, aki aktívan közreműködött Cicero száműzésében.¹⁴ A száműzés sikeréért cserébe, hivatali éve lejárta után, Piso megkapta Macedónia provinciát. Helytartóként két éven keresztül fosztogatta a tartományt, míg végül Kr. e. 55-ben a senatus *Quintus Ancharius* személyében más helytartót nevezett ki a provincia élére. A Piso visszahívásáról szóló vitán Cicero egy cseppet sem kímélte ellenségét, aki, miután visszatért Macedóniából, méltatlankodott is emiatt. Cicero a kiengesztelés helyett az *In Pisonemet* szánta ellenségének. Ez az indulatokkal teli invektíva a korábban felsorolt szokásos vád-toposzokat nagyobb részt kimeríti. Pisónak és családtagjainak *szolgai származása és barbár (nem római) bántere*,¹⁵ valamint *nem előkelő foglakozása*¹⁶ is terítékre kerül. Nem maradhatott ki a Pisót és társait érintő *nem megszokott öltözködési és megjelenési szokások* miatti vád sem,¹⁷ és catilináriusok megbüntetése kapcsán bizonyított *gyávasága* egyenesen az állam biztonságát fenyegette.¹⁸ A közeli megvetésétől is szenvedett az elvetemült ellenfél, ezt külö-

12 Vö. CORBEILL *i. m.* 201–202.; Wilhelm SÜSS: *Ethos. Studien zur älteren griechischen Rhetorik*. Teubner, Leipzig und Berlin, reprint Scientia Verlag, Aalen, 1975. 247–254.; NISBET: *i. m.* 192–197.; OPELT: *i. m.* 129.; KOSTER: *i. m.* 2.

13 Szinte programszerűen megfogalmazza azokat a tételek, amelyekkel majd ellenségére támad az *in Pisonem*-ben: *Luci Piso, tunc ausus es isto oculo, non dicam isto animo, ista fronte, non vita, tanto supercilio, non enim possum dicere tantis rebus gestis, cum A. Gabinio consociare consilia pestis meae? non te illius unguentorum odor, non vini anhelitus, non frons calamistri notata vestigiis in eam cogitationem adducebat, ut, cum illius re similis fuisses, frontis tibi integumento ad occultanda tanta flagitia diutius uti non liceret? cum hoc coire ausus es, ut consularem dignitatem, ut rei publicae statum, ut senatus auctoritatem, ut civis optime meriti fortunas provinciarum foedere addiceres? te consule tuis edictis et imperiis senatus populi Romani non est licitum non modo sententiis atque auctoritate sua, sed ne luctu quidem ac vestitu rei publicae subvenire? post reditum in senatu* 16. A következő szövegkiadás szerint: Tadeusz MASŁOWSKI (kiad.): *Cicero, Marcus Tullius: M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia... Fasc 21. Orationes cum senatus gratias egit, cum populo gratias egit, de domo sua, de haruspicum responsis*, BTL-De Gruyter, Berlin, 2011.

14 Pisót kezdetben jó szálak fűzték Ciceróhoz, és kezdetben helyeselte Cicero energikus fellépését a catilináriusokkal szemben. Azt azonban már nem nézte jó szemmel, hogy a catilináriusokat kivégezték. Consulsága idején fogadtak el két, éppen Cicero ellen irányuló törvényt, a *lex de exilio Ciceronis* és a *lex de capite civis Romanit*.

15 *in Pis.* I. frg. IX. XIV.a A következő szövegkiadás szerint: Robin G. M. NISBET: *Cicero: In L. Calpurnium Pisonem Oratio*. Calderon Press, Oxford, 1961.

16 *in Pis.* 25. frg. XI.a.

17 *in Pis.* 1. 13. 22. 37. 67.

18 *in Pis.* 14–15. 16.

nösen zűrös visszatérte és utazásai kapcsán emeli ki Cicero.¹⁹ Az elfogadottól eltérő szexuális szokásokra, magatartásokra is enyhe célzásokat tesz, de ezek bizonyításával nem foglalkozik; valószínű, hogy nem volt biztos a sikerében, ezért csak érintőleges célzásokat tesz.²⁰ Piso homályos pénzügyeinek jellemzésére beszédes módon egy plautusi helyet választ: „a számadás, istenemre, bizony világos, a pénz azonban nincs meg!”²¹, tehát egész provinciai ténykedését csőd, fizetéseképtelenség, pénzügyi összeomlás szavakkal lehetne jellemezni.²²

Mindezek mellett azonban, anélkül, hogy a fenti tíz hagyományos vádpont mellé egy tizenegyediket beiktatnék (ami talán más, hasonló jellegű kutatások megerősítő következtetései esetén megfontolandó is lehetne), ki szeretnék emelni egy, a korábbiakhoz kapcsolódó eszközt: a kényelmetlen szagok, bűzök felemlítésnek a felhasználását az ellenfél hitelénekrontása érdekében. Nem célozom elemezni ezt a teljes *corpus Ciceronianum*-ban, hanem csak a *post reditum* beszédek ezen legindulatosabb invectivájára, az *In Pisonem* esetében szeretném a kérdéskört felvázolni.

A szagok, illatok szerepéről az antik irodalomban meglehetősen kevés kutatást végeztek. A kutatás új- és időszerűségét bizonyítandó nemrégiben jelent meg Bradley szerkesztésében a *Smell and the Ancient Senses* című kötet.²³ A változatos témákat feldolgozó tanulmánykötetben sem találunk a szagot mint szokásos vádtoposzt elemző részt. Ez talán még inkább megalapozza kutatásunk szükségességét.

A szaglás az ember egyik legbonyolultabb és egyik legkifinomultabb érzékelési folyamata. Jóllehet már születésünkkor érett szaglórendszerrel érkezünk a világra, még kb. tíz évig fejlődik a szaglásunk, és átlagosan több, mint 5000 szagot tudunk megkülönböztetni (van, aki ennek a kétszeresét is érzékeli). A szaglószerveinkből különböző csatornákon az agyba jutnak az ingerek, ahol értelmezzük azok minőségét. Az öt-tíz évig tartó szagtanulási folyamat alatt különböző típusú és értékű szagokat tanulunk meg, raktározunk el (a kellemes illattól a borzasztó bűzig). Az elraktározási és azután az azonosítási folyamatban fontos szerepe van a *preszemantikus* emlékezetnek, amely a szaghoz köthető helyre, tevékenységre, személyre emlékeztet. Egy-egy szag észlelésekor magunk előtt látjuk azt vagy azokat a referenciapontokat, ahol megtanultuk, amihez kapcsoljuk az adott szagot. Kellemes inger, kellemes szag esetén szeretettel idézzük fel ezt az élményt, ellenkező esetben, ha bűzt érzünk, elborzadunk attól.

Az antik világ rendkívül érzékeny volt a különböző szagokra. Fontosabb vallási cselekményeket különböző illatforrásokkal kísérték. Ugyanakkor a férfiak és a nők is egyaránt illatosították magukat. Illat mellett természetesen bőven terjengtek szagok is, melyek irritálták az azokat észlelőket, és következképpen kellemetlen élményeket asszociáltak hozzájuk (dögölt állat, mosdatlan egyén stb.). A szagok és a hozzájuk asszociált pozitív és negatív képek nemcsak a hétköznapi életben voltak elterjedtek, hanem az irodalom is felhasználta az ezekben rejülő képzetasszociációkat.

19 *in Pis.* 51–54. 55. 92–93. cf. *PAP i. m.* 25–27.

20 *in Pis.* 31. 89.

21 *Ratio quidem hercle apparatus: argentum oichetai. Plaut. Trin.* 2.4.

22 *in Pis.* 83. 86. 91. 97.

23 *Smell and the Ancient Senses.* Szerk. Mark BRADLEY. Routledge, London–New York, 2015.; Shane BUTLER–Alex PURVES: *Synaesthesia and the Ancient Senses.* Routledge, London–New York, 2014.; Catherine ROUBY–Benoist SCHAAL–Danièle DUBOIS–Rémi GERVAIS–André HOLLEY: *Olfaction, Taste, and Cognition.* CUP, Cambridge, 2002.

A bűzös ember és az azzal asszociált megvetés a római irodalom korai korszakában már jelentkezik. Plautus római komédiaköltő *Bacchides* darabjában a megvetés kifejezésére használja: „annyit ér, mint egy bűdös gomba”.²⁴ Továbbá így förmed rá *Nicobulos* az öreg *Philoxenus*ra: „És te bűdös ember úgy képzeled, hogy ilyen életkorban még lehet szerető?”.²⁵ Catullus a *codicillus* visszakövetelése közben a kölcsönzött tárgy visszaszolgáltatását megtagadó hölgyre így támad rá: *moecha putida* (bűdös szajha).²⁶ Horatius szintén *putida* (bűdös) jelzővel illet egy hölgyet.²⁷

Cicero retorikaelméleti írásaiban több alkalommal is, megjelenik a szag a rossz beszéd természetellenes, elviselhetetlen, visszataszító jelzőjeként.²⁸ Ugyanakkor tudatában van annak is, amint más korábbi példák már mutatták, hogy rendkívüli jó segítség lehet – a többi eszköz mellett – a megvádolt személy hitelének rontására, a hallgatóság részéről mutatkozó esetleges együttérzés lenullázására.

A Piso ellen felhozott támadások sokaságát már fentebb láttuk. Mindezek mellett azonban kihasználta Arpinum szülőtte a szagok, a szagos emberriasztó képasszociációját, hogy végérvényesen leszámoljon ellenfelével.

Piso azon felvetésére, hogy Cicero mint hivatalra pályázó személy (Marcus tanácsainak megfelelően) az ő segítségére is számított, így méltatlankodik:

„Én akartam volna élni ennek a baromnak, ennek a dögnek a tanácsával, pontosabban az általa nyújtott védelemmel? Ettől a kidobott hullától reméltem volna bármit is, ami nekem segítségemre vagy díszemül szolgált volna?”.²⁹

A szövegben szereplő dög (*putida caro*) és a kidobott hulla (*eiectus cadaver*) a Róma utcáin gyakran terjengő szagokhoz szokott egyén számára is igen megrázó hasonlat lehetett.

Továbbá tudjuk azt is, hogy a rómaiak előszeretettel fordultak meg a különböző közhelyeken, köztük a kocsmákban is. Ide azonban a hírnevükre vigyázó tisztas férfiakkal nem tértek be csak *vis maior* esetén. Nem csoda, hiszen a római törvények megítélése szerint is a kocsmát működtető személy majdnem a bűnözők kategóriájába tartozott. Az akkori kocsmák kocsmá-

24 ... tantist quantist fungus putidus. *Bacch.* 4. 7. 23.

25 Tun, homo putide, amator istac fieri aetate audes? *Bacch.* 5. 2. 44.

26 *Cat. Carm.* 43. 11. Kiad.: *Gaius Valerius Catullus, Carmina*, BTL-De Gruyter, Berlin, 2015.

27 Rogare longo putidam te saeculo, / viris quid enervet meas, / cum sit tibi dens ater et rugis vetus / frontem senectus exaret / hietque turpis inter aridas natis / podex velut crudae bovis. *Hor. Epod.* VIII. 1. David R. SHACKLETON BAILEY (kiad.): *Horatius, Opera*, BTL-De Gruyter, Berlin, 2010.

28 Molesta et putida videri, *Cic. de Or.* 3, 13, 51. A következő szövegkiadás szerint: Kazimierz KUMANIECZKI (kiad.): *Cicero, Marcus Tullius: M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia...* *Fasc. 3. De oratore*, BTL-De Gruyter, Berlin, 2013.

litterae neque expressae neque oppressae, ne aut obscurum esset aut putidum. *Cic. Off.* 1, 37, 133 qui nec inepte dicunt nec odiose nec putide *Cic. Brut.* 82, 284 A következő szövegkiadás szerint: Henrica MALCOVATI (kiad.): *Cicero, Marcus Tullius: M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia...* *Fasc. 4. Brutus*, BTL-De Gruyter, Berlin, 2011.

nolo exprimi litteras putidius, nolo obscurari neglegentius, *Cic. de Or.* 3, 11, 41.

29 Ego istius pecudis ac putidae carnis consilio scilicet aut praesidio niti volebam, ab hoc eiecto cadavere quicquam mihi aut opis aut ornamenti expetebam. *in Pis.* 19.

búze sem sokban különbözött a maitól, az alkoholgőztől való bűzlés nem válhatott senkinek dicsőségére. Tehát milyen római senator, consul, helytartó lehetett az az egyén, aki kocsmákat frekventált olyan kétes alakok, mint a *görögök* társaságában? Így eleveníti fel Cicero Piso egyik kocsmás esetét:

„Ez az ivócimborája pedig, mivel nem volt annyira vele egy húron pendülő dőzsölő alak, sem pedig annyira zeneszerető, közben ott feküdt görögjeinek bűzös borszagában”.³⁰

Már a szenátusban elmondott beszédében előrevetítette a *díszes társaság* élvezethajhász voltát.³¹ Cicero máshol is nyilvánvalóvá tette, hogy a kocsmá nem tisztességes emberek tartózkodási helye, a kocsmáros pedig még annál is kétesebb személy.³² Piso görög társait bővebben nem nevezi meg, azonban Piso filozófiai irányultságát és ilyen kapcsolatait ismerve, könnyen azonosíthatjuk őket az epikureista filozófia képviselőivel. A kortársak között nyilvánvaló volt, hogy Piso az epikureus filozófia elkötelezett híve. Filozófiai gondolkodását nagyban befolyásolta a kor egyik híres epikureus filozófusa, *Philodémosz*.³³ Cicero tisztelte *Philodémoszt*, és nem viselkedett ellenségesen az epikureizmussal szemben sem³⁴, itt azonban a közhangulatot és a téveszméket kihasználva az epikureizmus hedonista oldalára szeretné kihegyezni támadását.

Maga Piso is valószínűleg tisztában volt azzal a ténnyel, hogy egy tisztességes római polgárnak nem illik csapszéki bűzt árasztania már délelőtt, az ötödik óra táján (ez ma kb. de. 11

30 Hic autem non tam concinnus helluo nec tam musicus iacebat in suorum Graecorum foetore et caeno. *in Pis.* 22.

A borszagtól bűzlő Piso képét már előre vetítette (*vini anhelitus*) a korábban már említett *postreditum in senatuban*.

31 His utitur quasi praefectis libidinum suarum, hi voluptates omnes vestigant atque odorantur, hi sunt conditores instructoresque convivii, idem expendunt atque aestimant voluptates sententiamque dicunt et iudicant, quantum cuique libidini tribuendum esse videatur. *Post reditum in senatu* 15.

32 Atque etiam, ut nobis renuntiat, hominem multorum hospitem, A. Bivium quendam, coponem de via Latina, subornatis qui sibi a Cluentio servisque eius in taberna sua manus adlatas esse dicat. *Pro Cluentio*. 163. A következő szövegkiadás szerint: W. Yorke FAUSSET (kiad.): *Tulli Ciceronis Pro A. Cluentio Oratio*, Rivingtons, London, 1887.

A történész Florus és Hadrianus császár szócsatájában is fontos támadási pontnak számít a kocsmában rejtőzködő fetregés:

Ego nolo Florus esse,
ambulare per tabernas,
latitare per popinas,
culices pati rotundos.

Vö. Barry BALDWIN: *Where Did the Emperor Lurk? „HA, Hadrian”* 16. 3. Illinois Classical Studies XIII(1987). 1. sz. 1818–183.

33 Walter ALLEN–Jr. Phillip H. DELACY: *The Patrons of Philodemus*. Classical Philology XXXIV(1939). 1. sz. 53.

34 Phillip H. DE LACY: *Cicero's Invective against Piso*. Transactions of American Philological Association LXXII(1941). 53.; HAVAS László: *The Possible Connection between Cicero's De natura deorum and Philodemus' Peri basileias* = NÉMETH György–FORISEK Péter: *Politai et Cives: Studia Sollemnia in honorem Geyzae Alföldy doctoris honoris causa Universitatis Debreceniensis*. Debrecen, HPS 13. 2006. 83–99.

órának felel meg). Tudjuk azt, hogy a rómaiak nem vetették meg a szórakozást sem, szívesen fordultak meg a közösségi térben és töltötték idejüket ott, azonban az előkelő emberek magánházaknál tartották a lakomákat.³⁵ A kocsmák, vendéglátó egységek, amelyeknek mondhatni se szere, se száma az ókori Rómában, inkább az alacsonyabb rétegek kiszolgálására szakosodtak. A sok kocsmá között volt némi minőségi különbség is: míg például a *caupona* alapvető italozási és ételmezési szolgáltatások mellett szállást és nőt is biztosított a kuncsaftnak, a *popina*, ahol Piso is megfordult, szocialista munkásnegyedek talponállójának felelt meg: kevés kaja, gyenge minőségű bor, a nőt pedig, aki felkínálta szolgáltatásait, szobára kellett vinni. Ezekben valóban gyakran terjedt borszag és nem borillat, hiszen a vásárlói erőhöz igazítva a kínálatot, a kocsmárosok a minőséget gyakran szem elől tévesztették. A bor vegyítését sem bízták a véletlenre, nem véletlenül méltatlankodik az egyik, gondolatait ókori falfirkán megörökítő kliens:

„Mennyi trükköt használsz te fogadós, hogy becsapd az embereket, vizet árulsz, de te magad vegyítetlen bort iszol”.³⁶

A bor alapszagát jobb helyeken megpróbálták feljavítani különböző fűszerekkel, virágokkal.³⁷

Előkelő római körökben a rossz hírnévnek örvendő lokálok frekventálója bizonyosan nem nyerhetett nagy tetszést a hallgató közönség körében:

„Vajon arra emlékszel, te pizszok ember, amikor az ötödik óra táján C. Pisóval együtt hozzád érkeztem, s te éppen valamilyen lebugyból bújtál elő bebugyolált fejjel, saruban, és fel tudod-e idézni azt is, hogy milyen borzasztó csapszéki büzt leheltél ránc büdös száddal, s védelmedül betegségedet hoztad fel, mert – ahogyan mondtad –, az ilyesmit borral vegyített gyógyszerrel szoktad kezelni? Miután ezt a kifogást elfogadtuk – ugyan mi más tehettünk volna? –, egy kevés ideig még álldogáltunk ott a te kocsmagözdében és részeg kipárolgásodban, míg ki nem űztél onnan minket végtelenül szemtelen feleleteiddel és éktelenül csúf böfögéseddel”.³⁸

35 *A carmina convivialia* kapcsán lásd: TAKÁCS Levente: *M. Furius Camillus. Egy római hős a római történetírás tükrében*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2008. 58–59.

36 *CIL* 4. 3498. Karl Friedrich Wilhelm ZANGEMEISTER ed.: *Inscriptiones parietariae pompeianae, herculanenses, stabianae*, Corpus Inscriptionum Latinarum vol. IV. Georg Reimer, Berlin, 1871.

37 Platus egyik szereplője így beszél kedvenc italáról, a borról:

nam omnium unguentum odor prae tuo nautea est,

tu mihi stacta, tu cinnamum, tu rosa,

tu crocinum et casia es, tu telinum,

nam ubi tu profusus, ibi ego me pervelim sepultam. *Plaut. Cur.* 1. 2. 100–105. A következő szövegkiadás szerint: Jean COLLART kiad.: *T. Maccius Plautus Curculio*. Presses Universitaires de France, Paris, 1962.

38 *Meministine, caenum, cum ad te quinta fere hora cum C. Pisone venissem, nescio quo e gurgustio te prodiere involuto capite soleatum, et, cum isto ore foetido taeterrimam nobis popinam inhalasses, excusatione te uti valetudinis, quod diceres vinulentis te quibusdam medicaminibus solere curari? Quam nos causam cum accepissemus – quid enim facere poteramus? – paulisper stetimus in illo*

Piso elhárító mondata bizonyára a majd kétezer évvel későbbi tudomány, a pszichológia által feltárt védekezési mechanizmusok³⁹ egyik iskolapéldája is lehetne, amint megpróbálja a túlzott italozási szokásait a gyógykezelés látszatával kendőzni.

Cicero érzékeltetni szeretné továbbá azt is, hogy állításai nem légből kapottak, hanem igenis komoly kivizsgálások eredményeként kerültek fényre ellenfele gatzettei:

„Te valóban azt gondolod, hogy nem vizsgáltuk ki helytartóságod szennyfoltjait és a tartományodban végzett pusztításaidat? Ezeket nem úgy kutattuk fel, hogy bűzös lábnyomodat szagolgattuk, hanem minden helyet felkerestünk, ahol meghemperedtél és letanyáztál.”⁴⁰

Annak kifejezésére, hogy a vizsgálat egyáltalán nem volt felületes, érdekes képet használ: *nem úgy kutattuk fel, hogy bűzös lábnyomodat szagolgattuk*. A rómaiak tisztálkodási szokásainak ismeretében (hetente legalább fürödtek, de lábukat naponta megmosták), csak egy léha, igénytelen ember lehet az, akinek lábnyomát a hátrahagyott lábszagáról lehet felismerni. A lábszag és az ahhoz társuló képezetek felelevenítésével a hallgatóságban, akiknek szintén bizonyosan volt alkalmuk bűzös lábú ember társaságát *élnézni*, újból sikerült annak a gyanúját elhinteni, hogy az ellenfél nem egy rendes, tiszta és tisztességes római polgár.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a heves rátámadás, az invektíva az a műfaj volt, ahol Cicero szíve mélyéről jövő dühét öntötte ellenfelére. Minden lehetséges retorikai eszközt bevetett annak érdekében, hogy a célzott személy *image*-át megrontsa. Piso ellen pedig még a szokványos toposzokat is túllépve a legapróbb részletekbe menően kereste meg azokat a pontokat, amelyek segítségével *ellenségét* végérvényesen kiszoríthatja a tisztességes római polgárok sorából.

STENCHY PISO – AN ACCUSATION STRATEGY IN M. T. CICERO’S IN PISONEM

Keywords: Cicero, rhetoric, invective, smell

The invective against Piso constitutes one of the most important *post-reditum* speeches of Marcus Tullius Cicero. On his return from exile the former consul delivers a speech wishing to verbally express his “gratitude” to all those who either by means of their blissful actions have actively taken part in his banishment or merely by their silence have been accomplices in it. Piso was one of them and Cicero, in his invective, attempts by almost every possible means to destroy any remaining credibility of Piso. In order to do so the orator exploits all kinds of opportunities even those given by certain odour associations.

ganearum tuarum nidore atque fumo; unde tu nos cum improbissime respondendo, tum turpissime ructando eiecisti. *in Pis.* 13.

39 Vö. Anna FREUD: *Az én és az elhárító mechanizmusok*. Animula Kiadó, Bp., 1994.

40 an vero tu parum putas investigatas esse a nobis labis imperi tui stragisque provinciae? quas quidem nos non vestigiis odorantes ingressus tuos sed totis volutationibus corporis et cubilibus persecutis sumus. *in Pis.* 83.

A bűzös lábnyom szagláshoz lásd még: *Albiana pecunia vestigiisne nobis odoranda est an ad ipsum cubile vobis ducibus venire possumus? pro Culentio XXX.* 82.

PISO PUTUROSUL – O STRATEGIE DE ACUZARE
ÎN OPERA *IMPOTRIVA LUI PISO* A LUI M. T. CICERO

Cuvinte-cheie: *Cicero, retorică, invectiva, mirosuri*

Printre invectivele lui Marcus Tullius Cicero ocupă un loc aparte cea formulată împotriva lui Piso. Fostul consul, proaspăt reîntors din exil, are dorința de a "mulțumi" acelor care au participat activ sau au aprobat în mod tacit demersurile privind trimiterea lui în exil. Printre aceștia s-a numărat și Piso, iar Cicero în invectiva formulată împotriva acestuia se folosește de toate mijloacele retorice posibile pentru a-l defăima pe inamicul său. În vederea succesului total retorul roman face aluzie și la oportunitățile oferite de unele asocieri legate de mirosuri și mirese.

TAR GABRIELLA-NÓRA*

TEMESVÁR 300 – KÉZIRATOS DRÁMA
TEMESVÁR 1716-OS FELSZABADÍTÁSÁRÓL**

Kulcsszavak: *Franz Xaver Girzik, 1813-as drámakézirat, 1825-ös sűgőkőnyv, pesti és budai német színhátszás, Savoyai Jenő kultusza*

1

9-szer elfeledett (színhadi) élet / 9 mal vergessenes (Bühnen)Leben – ezen titokzatos címet viseli a 2014-ben Stuttgartban digitális formában napvilágot látott szövegyűjtemény, amelyben a valamikori jászvásári germanista, Horst Fassel kilenc olyan német nyelvű színdarabot közölt (többek között Cremeritől, Girziktől, Groscheltől, Hirschfeldtől, Möllertől és Zeh-től), amelyek a 18–20. század során a mai Románia területén keletkeztek és a Fassel által elkészített átirat megjelenéséig csak kéziratos formájában léteztek.¹ A szerkesztő szándéka egyértelmű: megpróbál olyan helyi és nyomtatott formában meg nem jelent „színdarabokat visszahozni a – nem csak történelmi – köztudatba, amelyek közül egyesek előadásra is kerültek, másokat viszont egyelőre nem sikerült a korabeli repertoárokból azonosítani (hiányoznak ugyanis az előadást bizonyító dokumentumok)”.² Horst Fassel gyűjteményében reprezentatív válogatást nyújt a régióra jellemző, valaha sikeres erdélyi és bánági színhadi művekből, amelyeknek regionálisan kiemelkedő dramaturgjai, illetve színészei azonban gyakran hiányoznak a vonatkozó színházi lexikonokból, s ennek következtében a mű és annak „létrehozói” elkerülhetetlenül feledésbe merülnek.

A kilenc kiválasztott drámakézirat között található egy olyan is, amely tulajdonképpen csak tematikai szempontból kötődik Romániához, pontosabban Temesvárhoz, valójában viszont Budán, illetve Pesten keletkezett: Franz Xaver Girzik cseh drámaíró *Die Erstürmung des Prinzen Eugenio Thores oder Temeswars Befreyung*³ (*Savoyai Jenő kapujának ostroma, avagy Temesvár felszabadítása*) című színdarabjáról van szó, amelyet 1813 körül alkotott a budai, il-

* TAR Gabriella-Nóra (1977), PhD, irodalom- és színháztörténész, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem egyetemi docense, Horea u. 31., Kvár, E-mail: tarnora@yahoo.com

** A tanulmány német nyelvű változata: „1 mal vergessenes Bühnen(Leben)” oder Temeswars Belagerung in der Literatur. Ein Fallbeispiel um 1813. = Herrschaftswechsel. Die Befreiung Temeswars im Jahre 1716. Szerk. Rudolf GRÄF–Sandra HIRSCH. A Román Akadémia kiadója–Centrul de Studii Transilvane, Kvár, 2016. 197–210. A jelen szöveget németből Daróczi Boglárka fordította. In memoriam Horst Fassel (1942–2017) és Sike Mária (1945–2017).

1 Vö. *9 mal vergessenes (Bühnen)Leben. Deutsche Theatertexte auf dem Gebiet Rumäniens vom 18.–20. Jahrhundert*. S.a.r. Horst FASSEL. Donaueschinger Kulturstiftung des Landes Baden-Württemberg Kiadója, Stuttgart, 2014. CD-ROM.

2 Uo. 6.

3 A drámakézirat első közzététele: Franz Xaver Girzik, *Die Erstürmung des Prinzen Eugenio Thores*. S.a.r. Horst FASSEL. Banatica XX(2003). 1–2. sz. 60–93.

letve pesti német színházak számára. A következőkben kizárólag a szöveggyűjtemény e drámakéziratával foglalkozunk.

2

Az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tárában megtalálható Girzik-dráma kézírata egy 1825-ből származó másolat (tehát nem Girzik autográf kézírata!); 91 lapból áll.⁴ A másoló Josef Ertel volt. Ertelnek köszönhetően a Girzik-dráma sűgópéldánya⁵ Nagy Antal budai cenzor 1813. június 28-ai megjegyzésének másolatával együtt áll rendelkezésünkre. A sűgópéldány kézírata egységes, benne a színpadi változat kihúzásait piros színnel jelölték. A szövegkihúzások mellett egyetlen helyen található még a szövegben bejegyzés, éspedig a kéziratban a következő mondatot ceruzával húzták alá: „Mehmet ist noch ein Muselmann, der redlich denkt“ – „Mehmet még egy tisztességesen gondolkodó muzulmán”.⁶

A drámakézirat egyik különlegességét jelentik a főszövegben előforduló török szavakra vonatkozó magyarázatok; a szómagyarázatokat lábjegyzetként közölték.

3

Drámáját Franz Xaver Girzik annak címlapján „eredeti, történelmi-katonai színdarab”-nak⁷ nevezi.

Bár a darab révén valóban színpadi bemutatásra kerül Temesvár 1716-os felszabadításának pillanata Savoyai Jenő révén (III/15) – ezt a cím is jelzi –, a színész-drámaíró Girzik mégis olyan drámát mutat fel, amelyben Temesvár török megszállása inkább két szerelmi történet történelmi díszleteként szolgál (egy német szerelmi történet Augusta és Karl között, illetve egy havasalföldi Albina és Anton között), így a háborús események elsősorban az úgynevezett hírnői jelentésekben⁸ elevenednek meg.⁹

4 Hs. 1825, Jelzet: N – IM 541.

5 A sűgópéldány egy darab színpadi változata, amelyet a sűgő számára rögzítettek. Tartalmazza a szövegből kihúzott részeket is, illetve a próbafolyamat során a dráma szövegében ejtett változtatásokat, kimaradnak belőle viszont az író rendezésre vonatkozó utasításai. Vö. *Magyar színházművészeti lexikon*. Szerk. SZÉKELY György. Akadémiai Kiadó, Bp., 1994.

6 Vö. GIRZIK, Franz Xaver: *Die Erstürmung des Prinzen Eugenio Thores oder Temeswars Befreyung*. OszK Színháztörténeti Tár, Budapest, Hs. 1825, Jelzet: N – IM 541., II. felvonás, 7. jelenet (II/7).

7 „original-historisch-militairisches Schauspiel“.

8 A hírnői jelentés a színdarabokban technikai stíluseszközként arra szolgál, hogy a közönségnek olyan eseményeket közvetítsen, amelyek fontosak a cselekmény szempontjából, de amelyek közvetlen megjelenítése a színpadon nem lehetséges. Azáltal, hogy egy színpadi szereplő egy másíknak beszámol ezekről az eseményekről, a közönség is tudomást szerez a történekről, amelyek a további cselekmény megértéséhez feltétlenül szükségesek. A drámaelméleti alapfogalmakhoz lásd többek között: Bernhard ASMUTH: *Einführung in die Dramenanalyse*. 7. kiadás. Metzler Kiadó, Stuttgart, 2009.

9 Hasonló véleményt fogalmazott meg Rózsa Dezső, aki 1924-ben jelentette meg Girzik drámájának első és azóta is egyetlen részletes interpretációját (amely azonban inkább a kéziratbeli történet jegyzetekkel ellátott újramesélésének tekinthető!). Tanulmányában Rózsa az Omar–Augusta-

Annak a gyanúja, hogy Girzik a történelmi eseményeket elsősorban a valószínűleg jóval szórakoztatóbb személyes történetek háttérének szánta, már a színdarab első két jelenetében beigazolódnak, amelyekben egyrészt Omar, a temesvári aga, vagyis Mehmet fia a kezdő monológban egy rabnő, Zaide (alias Augusta) iránti viszonzatlan szerelméről számol be (I/1), másrészt pedig Mehmet egy ellenpéldával vigasztalja fiát, Omart saját boldog szerelmi beteljesüléséről, amelyet feleségével, vagyis Omar édesanyjával élt meg (I/2).

Színművét Girzik három felvonásra osztja (I. felvonás – 16 jelenet, II. felvonás – 10 jelenet, III. felvonás – 19 jelenet), amelyek közül az első, illetve a harmadik felvonás a török táborban játszódik; csupán a második felvonás helyszíne az osztrák tábor. Már ez a felosztás is jelzi Franz Xaver Girzik nagymértékű érdeklődését a török, egyben egzotikus tárgy¹⁰ iránt, ami abból is kiténik, hogy a már a címbe jelzett történelmi figura, Savoyai Jenő herceg mindössze a II. felvonás hét jelenetében (1–4.; 8–10. jelenetek), illetve a III. felvonás 4 jelenetében (16–19. jelenetek) szerepel: a címszereplő tehát mindössze 11 jelenetben lép fel az összesen 45 jelenet közül, azaz a teljes dráma alig egynegyedében szerepel!

Felmerül a kérdés, hogy mi is köti össze az ismert történelmi eseményen kívül a három felvonást. A válasz elsősorban a szereplők szintjén keresendő: a felvonások közötti kapcsolat a rabok (Augusta-Zaide a török táborban – I. és II. felvonás; Omar az osztrák táborban – II. felvonás), illetve a hírnökök révén jön létre (Aslanbeg mint török hírnök a II. felvonásban; Karl Dorile mint osztrák hírnök a III. felvonásban); a raboknak a két sereg közötti cseréjét kell kieszközölniük.

A törökök és az osztrákok közötti, történelmileg adott konfliktushelyzetet már az I. felvonásban két személyes konfliktushelyzet egészíti ki, amelynek szereplői két, egymástól elválasztott szerelmespár: a törökök által foglyul ejtett Augusta Marsigli – Omar fenyegető szerelmi vágya ellenére – megpróbál hű maradni Karl Dorile lovaglómesterhez; az osztrákok elől a török táborba menekülő havasalföldi Albina pedig egy időben keresi édesapját és vőlegényét, Antont a török katonák között, miközben az álnok Aslanbeg vágyakozik utána.

Bár a két női alak, Augusta és Albina útja látszólag csak később, a III. felvonásban találkozik (III/2: Albina megemlíti édesapjának, hogy a „frank kisasszony” annyira szomorú, hogy láthatólag csupán Albina dalai vidítják fel; III/13: Albina arról számol be egy teichoszkopikus jelenet alkalmával¹¹, hogy éppen a várat elhagyó Augustát látja), a két, mind rendi, mind etnikai szempontból különböző szerelmespárt a szerző már az I. felvonásban egymás mellé helyezi. A nemzetközi drámairodalomban ez a kezdetektől jól ismert és alkalmazott eljárás (lásd például Shakespeare *Szentivánéji álom* vagy Schikaneder *Varázsfuvola*, de akár Vörösmar-

Dorile közötti szerelmi háromszöget irodalmi fikciónak nevezi, amelynek háttérében Temesvár törökök általi, 1716-os megszállásának utolsó napjai állnak. Vö. Rózsa Dezső: *Magyar tárgyú német darabok a hazai német színpadokon* = Budapesti Szemle CXCVI(1924). 566. sz. 215–231.

10 A 18. század második felében a színpadon valóságos „törökmánia” figyelhető meg; a török-egzotikus tárgyú darabok, amelyek a barokk kori török tragédiák hagyományára vezethetőek vissza, mind a korabeli prózai, mind a zenés színházra jellemzőek voltak. Anne FLEIG: *Handlungs-Spiel-Räume*. Königshausen & Neumann, Würzburg, 1999. 133.

11 A teichoszkópia vagy a szemtanú híradása az olyan személyek monológja vagy dialógusa, akik a „várfalon” állva tehát magasabb szemszögükből adódóan az általuk látott eseményeket írják le, vagy beszélnek meg egymással. A hírnöki jelentéssel ellentétben, amely epikus visszatekintések formájában múltbeli eseményeket épít be a cselekménybe, a szemtanú híradása a színpadi eseményekkel egyidejűleg zajló eseményeket közvetíti a nézőknek.

ty *Csongor és Tünde* című művét). A színpadi események tehát már az I. felvonásban sokkal inkább e két szerelmi történet köré fonódnak, mintsem a háttérbe szoruló háborús események köré.

A II. felvonásban Girzik az Omar önérdelkei, illetve az Aslanbeg cselészövései által szétzilált török tábor (európai) ellenpéldáját teremti meg.¹² A II. felvonás középpontjában természetesen Savoyai Jenő hadvezér szuverén és integráns személyisége áll, aki aktuális hadvezéri, illetve háborús teendői mellett emberei személyes problémáira is szakít időt, ezeket komolyan veszi. Ekképpen Marsigli gróf lányának kiszabadítását „államügynek” tekinti (II/1), és személyesen gondoskodik arról, hogy Omar cselvetése, aki mindent elkövet az ellen, hogy rabként az ugyancsak raboskodó Augustára cseréljék el, (II/5), kiderüljön Mehmet aga előtt (II/9 és III/4). Jenőt mind ebben a felvonásban, mind a teljes drámában táborának nagyrabecsülése, erős istenhite és ellenségeivel szembeni nyitottsága jellemzi.

A dráma cselekménye a III. felvonásban újra a török táborba vezet vissza, és a színpadon sor kerül a darab egyetlen háborús jelenetére (III/15), amelyben sűrített formában Jenő hercegnek a törökök feletti utolsó győzelmét, azaz az erődítmény meghódítását láthatjuk. Girzik tablószerű zárójelenetei (III/16 és III/19), amelyekben minden erényes szereplő még, egyszer együttesen lép színre, a 17–18. századi színházi hagyomány jellemző megoldását képezik¹³; Jenő herceg kapujának névadási ünnepe, illetve a kapu tényleges színpadi jelenléte a jeleneteket még plasztikusabbá tesz.

A darab végét Girzik a kortárs színházi gyakorlatra is jellemző tableau vivant/életkép műfajában¹⁴ komponálta meg, amelyben a színpadi szereplők a programszerűen kiválasztott vizuális, illetve akusztikus elemek kíséretében (lásd Jenő herceg kapuja, a „Gott erhalte unseren Kaiser” – „Isten tartsa meg császárukat” kezdetű ének) a szabadság és Temesvár, illetve az egész keresztény világ felszabadításának apoteózisát jelenítik meg.

Ambiciózus műfajmegjelölése ellenére úgy tűnik, hogy Girzik színdarabjában elsősorban a francia „comédie larmoyante”¹⁵, illetve a német érzékenyjáték hagyományához nyúl vissza,

12 A törökök közül Girzik csupán Mehmetet, a temesvári agát ábrázolja erényes figuraként, akit felvilágosult uralkodóként alkot meg, s akinek toleranciája és humanitása gyakran Lessing bölcse Náthánjára emlékeztet. Különösen Mehmet „a muzulmán, a keresztényt, a zsidót egy isten teremtetten” (I/3) kijelentése idézi fel Lessing gyűrűpéldázatának szellemiségét.

13 Itt egyrészt a 17. századi barokk színház hagyományára, másfelől pedig a 18. század polgári drámáira gondolunk.

14 A *tableau vivant* vagy életkép a művészettörténetben emberi alakok csoportját jelenti, akik egy létező festményt vagy egy szobrot idéznek meg; a színháztörténetben olyan, jelmezes színészekből álló csoportosulásra kell gondolnunk, amelyet gyakran szöveg, zene és megvilágítás kísér. Vö. Birgit Joos: *Lebende Bilder. Körperliche Nachahmung von Kunstwerken in der Goethezeit*. Reimer, Berlin, 1999.; illetve *Magyar színművészeti lexikon: A magyar színjátszás és drámairodalom enciklopédiája*. 1–4. Szerk. SCHÖPFLIN Aladár. Az Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, Bp., 1929–1931.

15 A „comédie larmoyante” a 18. századi francia dráma egyik műfaja volt, amelyben a tévelygő főszereplőnek köszönhetően hagyományosan nevetséges komédiatartalom az erényes szereplők révén komollyá alakult át. Német nyelvterületen ezt a komédiaformát a 40-es években honosította meg Christian Fürchtegott Gellert. Gellert megható vagy „siránkozó” komédiáiban túlnyomórészt érzelmes-erényes figurákat helyez a színpadra, akiknek viselkedése a közönség együttérzését váltja ki. A néző ugyanis az erényes színpadi viselkedés láttán átadja magát az „örömteljes megérintettség” állapotának vagy a látottak miatt akár szomorkás hangulatba kerül. Vö. Helmut KOOPMANN: *Drama der Aufklärung. Kommentar zu einer Epoche*. Winkler Kiadó, München, 1979.

miközben történelmi-katonai „öltözetbe” bújtat egy érzékenyítő drámát. A dráma megindító jellegét elsősorban Girzik majdnem kizárólag erényes színpadi szereplői kölcsönzik (kivételek: Aslanbeg és részben Omar), akiknek nagylelkűsége hatással van a nézőkre, mitöbb érzélgős-siránkozó hangulatot váltanak ki; a gyakran érzelm vezette színpadi replikák (a szerelmese találkozásokkor, a szülő-gyerek jelenetekben) szintén a műfaj meghatározói közé tartoznak. Omarnak a féktelen szerelmesből, illetve bosszúvágyó ellenfélből a szerelmese önzetlen barátjává való hirtelen átalakulása viszont annak a szász típuskomédiának¹⁶ a nyomait hordozza magán, amelyben egy tévelygő főszereplőt észszerűen gondolkodó környezete végül is jobb belátásra bír.

Eredetiségét tekintve Girzik színdarabja a kor népszerű, egzotikus témájú szórakoztató darabjai közé tartozik; a színdarabíró azonban dramaturgiai megoldásai révén inkább középszerű dramatikusként bizonyul, annak ellenére, hogy az európai drámairodalomban való jártasságát és a több évre visszanyúló színpadi ismereteit szövegszinten is több ízben kiválóan bizonyítja.

4

Belitska-Scholz Hedvig és Somorjai Olga Pest és Buda német nyelvű színházi előadásaira vonatkozó normatív címkatalógusa (1770–1850) alapján Girzik színdarabját 1826-ban mutatták be Budán, valamint 1842-ben Pesten. Az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tárában sajnos nem találtunk az előadásokhoz tartozó színlapot, átfogó dokumentációjukban Belitska-Scholz és Somorjai sem tesznek említést Girzik Temesvár-dramájára vonatkozó színlap létezéséről.

Ebben az értelemben a színházi előadások rekonstrukciója szinte lehetetlen, a későbbi rendezésekről csupán az 1825-ből származó sugópéldány szövegkihúzásai nyújtanak némi képet, amelynek alapszövege 1813-ban keletkezett.

Rövidebb vagy hosszabb kihúzásokkal a sugópéldány egészében, azaz a másolt drámaszöveg mindhárom felvonásában találkozunk. Ezen kihúzások többségének nagy valószínűséggel színház-ökonómiai okai vannak: általuk egyrészt időnként lerövidül a színész által megtanulandó, olykor felesleges vagy nyelvi túlzásokkal teli szöveg¹⁷, másfelől a cselekmény gördülékenyebbé, dinamikusabbá válik¹⁸. Végül a rövidebb kihúzások azzal is összefüggésben állhatnak, hogy általuk lerövidült az előadás időtartama, s így esetleg más színpadi látványosság is

16 A szász típuskomédia a korai német felvilágosodás komédiájaként egy pontosan meghatározott séma szerint épült fel. Főszereplője valamely hibás tulajdonságot mintáz, s éppen ezért cselekvései által és neveléses helyzetek formájában ellentét jön létre a saját világa és a körülötte levő racionális világ között. Ez utóbbi megpróbálja – több-kevesebb sikerrel – a „megtévedt” hőst egy cselészöveg révén a józan ész világába visszahozni. Vö. Jürgen JACOBS: *Das klassizistische Drama der Frühaufklärung = Handbuch des deutschen Dramas*. Szerk. Walter HINCK, Bagel Kiadó, Düsseldorf, 1980.

17 Pl. Az I/1-ben: Omar monológja lelkiállapotának, valamint további, Zaidéval kapcsolatos szándékának felvázolása; a természeti leírások és kételyek kihúzásra kerülnek.

18 Pl. A II/2-ben: Omar és Mehmet dialógusa Mehmet azon próbálkozására redukálódik, hogy megvigasztalja Omart; Mehmet szerelmi történetének újraelbeszélése, Zaide eredetének története kihúzásra kerülnek.

helyet kaphatott aznap este a színpadon (az illumináció ebben az időben valóságos divattá vált). A kihúzott részek közül a következőkben kettőt szeretnénk jobban szemügyre venni, lévén, hogy ezek – a többi kihúzással ellentétben – inkább mentalitástörténetileg vagy az akkori aktuálpolitikai helyzettel magyarázhatóak.

A II. felvonás 1. jelenetében a következő részt húzták ki:

Marsigli: Láthatóan az Isten angyala lebeg a győzelem kíséretében
Őméltóságodék lobogója felett, és mennyei tűz lelkesíti a győzteseket.

Jenő: (kihúzás -): Ez a Mindenható kegyelme, aki megtartja a fenséges
osztrák ház hírnevét.

Marsigli: Azért választotta ki az Úr Méltóságotokat az ő védőjéül és
pártfogójául (- kihúzás vége); a csodálatos és szinte hihetetlen győzelmek
elégészes bizonyítékai ezen igazságnak.¹⁹

Az alábbi szövegrész szintén kihúzásra került a III. felvonás 17. jelenetéből:

Jenő: (integet Wurmbrand grófnak, aki átveszi azt [a város kulcsait]):
Adja át ezekkel együtt Őfelségének, a császárnak is azonnal ezen boldog
esemény örömteljes hírét.

Wurmbrand: (kihúzás -): Őméltósága! Ezen kegyelmes megemlékezés
erről a dicséretes történetről [Losonczy Istvánról], még büszkébbé tesz,
hogy Ausztria magasztos házának szolgálhatok (- kihúzás vége).

Jenő (Wallis grófnak): És Önt, gróf úr! Önt kinevezem az erődítmény
vezérének és a tartomány kormányzójának.²⁰

Mindkét 1825-ből származó szövegrészből következetesen kihúzásra került az 1813-ban a színházi nyilvánosság számára még minden bizonnyal természetesnek tekintett „fenséges osztrák ház” gondolata, ami a két bemutató idején Budán (1826), illetve Pesten (1842) valószínűleg már a magyarországi 1848-as eseményeket megelőző időszak kényes politikai témái közé tartozhatott.

19 „Marsigli: Sichtbar schwebt der Engel Gottes im Geleite des Sieges über Eurer Durchlaucht Panier und ein himmlisches Feuer begeistert alle Sieger.

Eugen: (Streichung -): Es ist die Gnade des Allerhöchsten, die den Ruhm des erhabenen österreichischen Hauses erhält.

Marsigli: Darum hat Gott Euer Durchlaucht zu dessen Verteidiger und Schirmer auserkoren (- Ende der Streichung); die wundervollen und fast ungläublichen Siege bestätigen sattsam diese Wahrheit.“

20 „Eugen: (winkt Grafen Wurmbrand, der sie [die Stadtschlüssel] übernimmt): Überbringen Sie mit selben sogleich Seiner Majestät dem Kaiser die frohe Nachricht dieses glücklichen Ereignisses.

Wurmbrand: (Streichung -): Euer Durchlaucht! Diese gnädige Erinnerung zu dieser rühmlichen Geschichte [über Stephan Loschontzi], erhebt noch mehr meinen Stolz: Österreichs ergebnem Hause zu dienen (- Ende der Streichung).

Eugen (zu Graf Wallis): Und Sie, Graf! Ernenne ich zum Kommandanten der Feste und zum Gouverneur der Provinz.”

A minden valószínűséggel a fenti sűgópéldányra visszavezethető 1826-os budai ősbemutatón tehát feltételezhetően nem esett szó sem Ausztria világpolitikai jelenlétéről (lásd II/1), sem a Habsburg-ház fennmaradásáról (lásd III/17 is), és még kevésbé az alattvalók akkoriban már problematikus lojalitásáról (lásd ugyanott).

A német és magyar nyelvű közönség előtt külön hangsúlyt kaptak azonban az alábbi vonatkozások: Savoyai Jenő alakja mint a keresztény Európa védője (lásd II/1), hiszen ő egyik korábbi szövegében határozott utalást tesz a török veszélyre, amely ellen éppen harcol; és természetesen Temesvár felszabadítása mint a (tragikus) magyar történelem jótétele (lásd III/17), hiszen a kihúzást megelőző szövegrészben az osztrák hadvezér pontosan ott beszélt Losonczy István török általi meggyilkolásáról (genius loci!), ahol most nagybecsülésének kifejezésekként kezelt nyújt Mehmetnek.

A török veszélynek éppen a Habsburg-hű Savoyai Jenő általi elhárítása így akár a Magyarország feletti többszázados török uralom előre elrendelt megszüntetéseként is értelmezhetővé válhatott, hiszen a magyar irodalmi hagyományban a kora újkorral kezdődően az oszmán veszedelem gyakran jelent meg a magyarság Isten általi büntetéseként.²¹

5

Felvetődik ezek után az izgalmas kérdéssor, hogy a Magyar Királyságban tevékenykedő cseh színész, Franz Xaver Girzik milyen kulturális környezetben mutatta be színdarabját, miért választotta éppen ezt a történelmi tárgyat, és miért került sor a dráma ősbemutatójára csupán 1826-ban.

1789–1813 között Franz Xaver Girzik Budán és Pesten tevékenykedett, a budai, illetve pesti német színháznál kifejtett munkásságát elsősorban a cseh kultúrtörténész és hungarológus, Richard Pražak dokumentálta terjedelmes tanulmányában.²² A prágai születésű Girzik Pražak feljegyzései szerint 15 évesen kezdte színpadi karrierjét, és 1789 húsvétján érkezett művésztársaival Pozsonyból (ahol 1785-től kezdődően az Erdődy-féle operatársulat alkalmazottja volt) Budára, illetve Pestre.²³ Itt 1813-ig – amikor elhagyta mindkét várost – először énekesként, majd operarendezőként és intendánsként tevékenykedett; ezenkívül olasz nyelvű operák szöveggönyveit fordította németre, és dramaturgként is dolgozott. Így készült el 1792-ben a „nemes magyar népnek szánt” többször is bemutatott *Stephan, der erste König der Hungarn (István, Magyarország első királya)* című színdarabja; szintén önálló munkának számít az ötfelvonásos tragédia *Achilles és Polyxena* (1808) címmel. Az 1813 körül keletkezett utolsó ismert művével, a kéziratban fennmaradt Temesvár-dramával látszólag véget ért Girzik

21 Éppen ez az alap gondolata Zrínyi Miklós 1645–1646-ban keletkezett magyar barokk eposzának, a *Szigeti veszedelemnek*, amelyben a horvát származású író a török támadást a magyarok bűnei miatt bekövetkezett büntetésnek tekinti. A mű főszereplője, Zrínyi várkapitány tulajdonképpen az író dédapja, akit az eposzban „Krisztus atléjájaként” említ.

22 Vö. Richard PRAŽAK: *Das Wirken von Franzisek Xaver Jirik am deutschen Theater in Ofen und in Pest in den Jahren 1789–1813 = Begegnungen*. Schriftenreihe des Europa Institutes. 11. Budapest, 2001. 53–92. <http://www.europainstitut.hu/index.php/17-begegnungen/379-begegnungen11prazak> (letöltés: 2016. 08. 5.)

23 Uo.

művészi karrierje Budán és Pesten.²⁴ Nem bizonyított tény viszont, hogy ezután ténylegesen Temesváron telepedett-e le, amint azt Pražak feltételezi.²⁵

Girzik itt csupán röviden felvázolt tevékenysége paradigmaticusan mutatja be a cseh (de bizonyára szlovák, magyar, lengyel stb.) művészek megszokott mobilitását a Habsburg-monarchia területén. Ezt a mobilitást nagymértékben elősegítette a német nyelvű színjátszás még viszonylag domináns szerepe a 18. század végének, illetve a 19. század elejének közép-európai térségében, bár ezzel párhuzamosan lassanként jelentkezni kezdtek az önálló színpadok alapítására tett nemzeti próbálkozások is. Ilyen dinamikus kultúrpolitikai környezetben jön létre Girzik Temesvár-drámája is 1813 körül a Magyar Királyságban: olyan német nyelvű drámával állunk szemben, amely első látásra osztrák, de valójában mélyen magyar vonatkozású témát dolgoz fel, s amelynek szerzője, a cseh énekes-színész és színpadi író 1789-től a budai, illetve pesti német színháznál tevékenykedik (1793–1794), alkalomadtán pedig az ottani, 1790-ben Kelemen László által alapított, első állandó magyar színtársulatban vendégszerepeket játszik.²⁶

Kelemen magyar társulata és a Budán, illetve Pesten fokozatosan állandóvá váló, magyar nyelvű előadások bizonyos konkurenciát jelentettek a budai és pesti német színház számára: emiatt a német színházigazgatók megpróbálták magyar témájú darabokkal is – igaz, német nyelven – visszacsalogatni a budai és pesti közönséget.²⁷ A helyi német színpad ezen igyekezetének ékes példája Girzik 1792-ben íródott István-drámája, amelyet aztán 1813-ban Kato-
na József fordításában magyar színpadon is előadtak.²⁸

Bizonyos mértékben Girzik Temesvár-drámája is valószínűleg ennek a több éven át tartó, a budai és pesti német, illetve magyar színházak közti konkurenciának köszönhető még akkor is, ha 1812-ben a Gizella téri (ma Vörösmarty tér) nagy Német Színház megnyitását követően a konfliktushelyzet egy időre a német színészek javára oldódott meg. Lehetséges, hogy Girzik ezzel a Temesvár felszabadításáról szóló, ismét magyar témájú, új darabjával éppen a magyar közönséget szerette volna megnyerni az újonnan épített Német Színház számára; ebben az esetben az aktuális témaválasztás a helyi német színház és drámaírói tudatos marketingstratégiájának tekinthető.

További aktualitást kölcsönöztek Girzik színdarabjának (elsősorban a politikai vagy katonai témakörnek) az éppen abban az időszakban tetőpontra jutó napóleoni háborúk²⁹: ebben az értelemben a török megszállás historizáló témája a kortárs francia veszélyeztetettség parabolájának tekinthető; olyan aktuálpolitikai kerettéma, amelyet a 19. századi szórakoztató színház csak mellékesen szólaltat meg.

Vitathatatlan azonban, hogy a drámában mellékfigurává váló Savoyai Jenő a magyar gondolkodású közönség számára közelálló, rokonszenvet kiváltó történelmi figurának számított, akinek köszönhetően az ösztémával is azonosulni tudott, lévén, hogy a Magyar Királyságban

24 Uo.

25 Uo.

26 Girzik magyar vendéjátékai vö. Richard PRAŽAK: *Cseh színészek és zenészek Pest–Budán a 18–19. század fordulóján* = Színházstudományi Szemle 1991. 28. sz. 17.

27 Uo.

28 Wolfgang BINAL: *Deutschsprachiges Theater in Budapest. Von den Anfängen bis zum Brand des Theaters in der Wollgasse (1889)*. Kommissionsverlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Bécs, 1972 (Theatergeschichte Österreichs 10: Donaumonarchie, 1. füzet). 51.

29 Vö. PRAŽAK, *i. m.* 2001. 53–92.

a török hatalom alóli felszabadulás a Savoyai herceg nevéhez kötődött. Igaz, hogy későbbi, de jó példa erre a Róna József által készített Savoyai Jenő-emlékmű, amely 1899/1900-ban Ferenc József rendeletére került felállításra a budai vár előtt.³⁰

További kulturális és színház történeti kutatást igényel, ami a jelen tanulmány kereteit meghaladja, hogy pontosan mi mozgósította a budai német színház akkori vezetőségét arra, hogy tizenhárom év távlatából visszanyúljon Girzik Temesvár-kéziratához, és pontosan ezt a magyar vonatkozású drámát vigye színpadra 1826-ban. Két megjegyzés lehet irányadó egy későbbi, mélyebbre nyúló elemzéshez:

1824-ben meghatározó társadalmi változásokra került sor: a magyarok energikus és megfontolt képviselőre találtak gróf Széchenyi István személyében, aki az 1825-ös országgyűlésen először hívta fel magára a figyelmet a széles nyilvánosság előtt.³¹ Nem az autonóm Magyarország gondolatát támogatta, hanem egy gazdasági alapokon történő nemzeti megújulást, miközben ő – radikális ellenfeleivel ellentétben – Magyarországot a dunai Habsburg-monarchia részeként fogadta el.³² Ezzel kezdetét vette a magyarországi 1848-as eseményeket megelőző korszak egyik legfontosabb vitája.

1824-ben mind a budai, mind a pesti színház működésében fontos változásokra került sor a városi tanács azon határozatának következtében, hogy szétválasztja a színházakat, és mindkettőt önálló igazgatóságnak rendeli alá.³³ Ez a szétválás a budai, illetve pesti színházak közötti versengéshez vezetett a nézők kegyeiért, ami a repertoárra is hatással volt.

Girzik utolsó színdarabjának ősbemutatóját tehát a fent említett politikai, illetve várostörténeti összefüggésben kell majd feltétlenül megvizsgálni.

A tény, hogy a drámát csupán 1826-ban mutatták be legelőször, valószínűleg azzal is összefügg, hogy Girziknek 1813-ban nyoma veszett Pesten és Budán. Tudományosan sem az nem bizonyított, hogy 1813-ban elhunyt, amint azt Horst Fassel³⁴ állítja, sem az, hogy Temesvárra költözött volna, ahogy azt Richard Pražák feltételezi. Ha Fassel állítása igaz, Girzik 1813-as halála hihetően magyarozná, miért került a friss kézirat mintegy tizenhárom évre mégis a fiókba. Ha viszont Pražáknak van igaza, akkor Girzik utolsó ismert drámaszövegében akár tudatosan is, színházzá álmódva készíthette elő új életterét!

TIMIȘOARA/TEMESVÁR 300 – DRAMA MANUSCRIPT
ABOUT THE SIEGE OF TIMIȘOARA FROM 1716

Keywords: *Franz Xaver Girzik, Drama manuscript (1813), Prompt book (1825), The German stage in Buda and Pest, Prince Eugen cult*

The present study is based on the non-autographed manuscript of Franz Xaver Girzik's drama *Die Erstürmung des Prinzen Eugenio Thores oder Temeswars Befreyung* (1813) to be found in the theatrical

30 RÓNA József: *Egy magyar művész élete*, II. kötet, Bp., 1929, 657–658.

31 BINAL: *i. m.* 140.

32 Uo. 140–141.

33 Uo. 140.

34 *9-szer elfeledett (színpadi) élet*. S.a.r. Horst FASSEL, Stuttgart, A Donauschwäbische Kulturstiftung des Landes Baden-Württemberg Kiadója, 2014, CD-ROM. 70.

collection of the Széchényi National Library and tackles, after a comprehensive drama analysis, the text deletions from the prompt book from the year 1825.

The author investigates the cultural environment in which the Czech actor, active in the Kingdom of Hungary, presented his play, why he chose this particular historical material and why the drama only came to the German stage in Buda for the first time in 1826. Girzik's Temeswar-Drama constitutes an exciting example for the Prince Eugen cult in the 19th century.

TIMIȘOARA 300 – DRAMĂ ÎN MANUSCRIS
DESPRE ELIBERAREA TIMIȘOAREI ÎN 1716

Cuvinte-cheie: *Franz Xaver Girzik, dramă manuscrisă (1813), teatrul german la Buda și Pesta, cultul Prințului Eugen*

Studiul se bazează pe manuscrisul dramei de Franz Xaver Girzik *Die Erstürmung des Prinzen Eugenio Thores oder Temeswars Befreyung* (1813) care se găsește în colecția teatrală a Bibliotecii Naționale Széchényi și interpretează, după o analiză a dramei schimbările survenite în text de pe baza publicației din 1825. Autorul studiază contextul cultural în care actorul de origine cehă, activ în regatul maghiar a ales această temă istorică maghiară. Drama a fost prezentată de către trupa teatrală germană la Buda în 1826 și este un exemplu grăitor pentru cultul prințului Eugen în sec. al XIX-lea.

BARTHA KATALIN ÁGNES*

OTTHONTEREMTÉS A SZÍNÉSZEK KÖRÉBEN (A 19. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN)**

Kulcsszavak: 19. század, színészek, színésznők, társadalmi és szakmai identitás, otthon, a lakás beosztása, lakberendezés, életmód, magyar nemzeti színház

Jelen tanulmány egy átfogóbb kutatás szeletét képezi, amely művészeti produkció és lokalitás/tér, ill. színházművészet és társadalom összefüggéseit vizsgálja két kiemelt városhoz kötve (Budapest, Kolozsvár) a dualizmus korában. A színháztudományhoz/színházi intézményekhez köthető térvizsgálat sokféle összefüggése közül itt a színészek életmódjának az otthonnal összefüggő elemeit vizsgálom Prielle Kornélia színművésznő kapcsán,¹ aki már a század negyvenes éveitől az úttörő színészek nagyjaival együtt játszott a magyar színpadokon; ötvenöt évesen, 1881-ben a Nemzeti Színház első örökös tagja lett, s a századvégig folyamatosan, sőt a 20. század legelején is játszott, s „bizony lába előtt hevert egy egész ország három nemzedéke”.²

Az a kérdés foglalkoztat, hogy miért is fontos az otthon a közéleti szereplők körében, jelen esetben egy közismert színésznő életében; mit tudhatunk meg a színészlakásról mint diszkurzív térről, amely véleményem szerint a professzionális identitás megteremtésében is kulcsszerepet játszott.

A 19. század második felének színésztársadalmát illetően tudni kell, hogy a társadalmi megbecsültség kevesek kiváltsága volt. Jövedelme, lakásviszonyai és társadalmi presztízse szerint rendkívül differenciált csoportról van szó nemcsak Magyarországon, hanem Európaszerte. Látnunk kell, hogy a budapesti sztárszínésztől (a Nemzeti Színház vezető színészei, a Népszínház divái) a vidéki színészig és a statiszták, kóristák, napidíjas színészek kategóriájáig igen különböző helyzetű színészeket foglal magában. S ha a jó nevű színészek társadalmi felemelkedéséről beszélhetünk néhány esetben, a névtelen, nagyszámú másod- és harmadrangú, ill. segédszínész, kórista, táncos esetén semmiképpen nem.³

* BARTHA Katalin Ágnes (1978) irodalom- és színháztörténész, szerkesztő, bkagnes@yahoo.com

** A tanulmány az MTA posztdoktori kutatói program keretében készült. Szakmai irányító: dr. SZILÁGYI Márton.

1 PRIELLE Kornélia pályájáról lásd BARTHA Katalin Ágnes: *Hírnév, patriotizmus és színésznőség Magyarországon a tömegkultúra századában*. Irodalomismeret 2016. 2. sz. 58–81. (a továbbiakban BARTHA: *Hírnév*. 58–81.)

2 NAMÉNYI Lajos kifejezése, lásd NAMÉNYI Lajos: *Prielle Kornélia levelesládájából*. Vasárnapi Újság 1902. jún. 1. 22. sz. http://epa.oszk.hu/00000/00030/02525/pdf/VU_EPA00030_1902_22.pdf

3 Színészek társadalmi szerepéről lásd RAJNAI Edit: *Kísérletek a vidéki színészet rendezésére. 1873–1890*. = *Magyar színháztörténet: 1873–1920*. Szerk. GAJDÓ Tamás. Magyar Könyvklub – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Bp., 2001. 220–265.; GAJDÓ Tamás: *Dívák, primadonnák, színésznők*. JÁSZAI Mari–FEDÁK Sári–KARÁDY Katalin. Ernst Múzeum, Bp., 2003.; BARTHA Katalin Ágnes: *Színházi professzió és presztízis Kolozsváron a 19. század utolsó harmadában*. Erdélyi Mű-

Prielle Kornélia hat és fél évtizedes pályája során (1841-től) hangsúlyosan élt a vendégelőadások adta lehetőséggel. A történeti Magyarország majd minden színpadán/színkörében fellépett, időközben széles ismeretségi körre tett szert. A kispolgárság legalsóbb rétegéből származó Prielle színészeti pályájának köszönhetően számos főnemessel találkozott, ill. tartott kapcsolatot, ami nem pusztán a kapcsolati háló építéseként értékelhető, hanem a társas viselkedés magaskiskolája, a szép társasági tónus eltanulásának lehetősége is volt számára. Nem véletlenül nevezték el már a negyvenes években a székelyek körében „színész bárónőnek”.⁴ Fiatal lánnyá cseperedve otthonosan mozgott a műveltebb körökben, és nem riadt vissza a szociális érintkezés változatos formáitól.⁵ Ennek a szociális rutinnak az alapjai igen ifjú korában gyökereztek.⁶

A Nemzeti Színházban (1844-ben, majd 1859 és 1861-től haláláig) közel háromszáz szerepben, majd háromezer estén játszott,⁷ amelyhez még számtalan vidéki fellépés járult.⁸ Vidéki fellépéseinek mennyisége érzékeltetése végett jelzem, hogy 1868–1902 közötti időszakból ismert jegyzéke 784 előadás-alkalmat rögzít a történeti Magyarország 65 településén.⁹ (Természetesen az ezt megelőző időszak vidéki fellépései ennél is nagyobb számot tesz-

zeum LXXVII(2015). 46–78.; Nemzetközi összehasonlításul lásd Michael BAKER: *The Rising of the Victorian Actor*. Rowman and Littlefield, Totowa–New Jersey, 1978.; Tracy C. DAVIS: *Actresses as Working Women. Their Social Identity in Victorian Culture*. Routledge, London–New York, 1991.

4 Lásd Máramarosi Lapok 1898. szept. 11. 3.

5 PRIELLE egyik visszaemlékező írásában így ír a társasélet iránti érdeklődéséről: „Nekem mindig különös kedvtelémem volt a szép társas életben és érdeklődtem komoly vagy vidám napi események, sőt a különcködések iránt is.” (PRIELLE Kornélia: *Látogatásom Bolyai Farkasnál*. OSZK, Ktt., An. 4951.) Máramaroszigeti gyerekkori élményeihez tartozott például az özv. báró Perényi Menyhért-né, szül. Szaploneczay Mária bárónővel való családi kapcsolatuk. Lásd PRIELLE Kornélia: *Felekezeti nélküli árvaházat létesíteni*. OSZK, Ktt., An. Lit. 4946.; Kuthy Lajossal, Petőfi Sándorral való kapcsolataról lásd BARTHA: *Hírnév*. 61–63.; Gróf Teleki Sándorral való kapcsolatára lásd levelezését az OSZK Levelestárában; Teleki Sándortól kapott emléklapját lásd a Máramaroszigeti Református Egyház Prielle Kornélia-gyűjteményében. 1884-ben Prielle tiszteletére nagy estélyt rendezett Teleki gróf Koltón (Budapesti Hirlap, 1884. júl. 31.).

6 A szintén máramaroszigeti születésű LEÓVEY Klára visszaemlékezésében kiemelt szerepet tulajdonított a Kornélia által látott éke magyar ruhának, melyet az a Szaploneczay Pálné Perényi bárónő viselt annak idején, akinek a házában laktak a szülei abban az időben: „A kis Nelli, kit rendszeren szép jelzővel említettek, kedvelt jelenség volt a bárónő előtt, ki falusi lakásáról gyakran be szokott jönni az akkoriban még fényes megyei ünnepélyekre. Ilyenkor arannyal és ezüsttel áttört, nehéz selyemszövetű magyar ruhák ragyogtak a bárónőn, s a kedves Nelli egész elragadtatással gyönyörködött bennük. Néhány évvel ezelőtt (1876, a természetvizsgálók gyűlése alkalmával) a Máramaros megyei ipar- és régészeti Kiállításán az említett fényes öltözetek egyike is ki volt állítva, mint a régiebb magyar viseletek szép példánya. Prielle Kornélia éppen Máramarosban volt. A ruhát azonnal felismerte a tárlatban, s egy jó ismerősöm előtt úgy nyilatkozott: – Lehet, hogy ez a ruha ébresztette az első vágyat lelkemben, hogy színész legyek.” LEÓVEY Klára: *Prielle Kornélia. A kolozsvári jubiláris ünnepély alkalmából* (1881. ápr. 14.) = *Teleki Blanka és köre*. SÁFRÁN Györgyi vál. s.a.r., jegyz., előszó. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1963. 508–509.

7 CZENNER Mihály: *Prielle Kornélia. Emlékbeszéd és adattár*. Színháztudományi és Filmtudományi Intézet, Országos Színháztörténeti Múzeum, Bp., 1967.

8 Vidéki fellépéseinek összesítése csak 1868-tól ismert: PRIELLE Kornélia: *Csak 1868-tól kezdve tudok rendben számot adni vidéki vendégszerepléseim jegyzékéről*. OSZK Kt. An 4942/26. (a továbbiakban PRIELLE: *Csak 1868-tól*.)

9 PRIELLE: *Csak 1868-tól*. Uo.

nek ki.) Feljegyezték róla, hogy vidéki vendégszereplései alkalmával, ha csak tehette, nem vendégfogadóknak, hanem mindig ismerősöknél szállt meg.¹⁰

Pályafutása alatt együtt játszott az úttörő színészek nagyjaival, pályája csúcán, a Paulay-korszakban Jászai Mari és Nagy Imre partnere; a századelőn számtalan ifjú színészjelölt vagy épp már kezdő színész láthatta még az élő legendát. Prielle Kornélia és Szerdahelyi Kálmán, ennek 1872-es haláláig – a magyar színjátszás első nagy párosaként – szinte valamennyi divatos francia társalgási színműben, ugyane forrásból merített magyar írók drámáiban elsöprő sikert aratnak mind a közönség, mind pedig a kritikusok körében. Úgy tudták a mondatokat egymásnak feladni, olyan könnyed természetességgel, hogy az lenyűgözte még a kollégákat is,

1881-ben ő kapja meg elsőként a Nemzeti Színház örökös tagságát 6000 forint éves fizetéssel.

Lakása megteremtésének fontossága, alighanem akkor látható be a maga jelentőségében, hogyha a szülői házára, néhány átmeneti szállására is utalunk, néhány kúriát, palotát is megemlítünk, ahol megfordult, ezek minden bizonyonnyal hatással voltak rá.

Zsindelyes tetejű máramarosi szülőházáról annak lebontása előtti időszakból maradt képes ábrázolás.¹¹ Első nemzeti színházi szerződése idején, 1844-ben, a Nemzeti Színház színészei majdnem mind egy házban laktak, a Kerepesi út 23. szám alatt, az idősebb generáció megosztotta lakását a jövő reménységével is, itt kapott egy szobát a kis Prielle Nelli is.¹² 1846 őszén, amikor Feleky színtársulatával Debrecenben játszanak, szintén egy kis mellékszoba szolgál lakásául.¹³ Kolozsvári fellépései idején az Ürmössy-kúria gyakori vendége¹⁴, a műkedvelő arisztokraták színházi előadásain, annak résztvevőjeként vagy segítőkjeként bizonyítottan járt mind a Csekonics-, mind a Karácsonyi-palotában.¹⁵

10 RAKODCZAY Pál, *Prielle Kornéliáról = R. P. leveles ládája*, 554. OSZK Kt., III, Fol Hung. 1484.

11 Szülőházának egykori telkén Szabó Aurél ügyvéd épít modern házat, és az épületbe Prielle-szobát rendez be a művész emléktárgyaival. Lásd Vasárnapi Újság, 1901. jún. 30., 415.

12 „Ott laktak Szentpétery, Egressy Gábor és Béni, Szigeti József, Udvarhelyi Miklós és Sándor, Fácny Lajos és ezeknek családjai, emlékezetem szerint – ki akkor igazán rózsaszínben láttam mindent – a legszebb egyetértésben, igazi, őszinte szeretetben. Az egyiknek szellemi fensősége, a másiknak barátságos asztala, a harmadiknak rokonszenves lénye oda vonzott még többeket is, úgy a művészvilágból, mint az irodalom nevezetességeiből. Ott találta fel otthonát az én parányiságom is. [...] Szigeti József kiköltözött kis szobácskájából, hogy azt nekem engedje át; Szentpétery öreg édesanyja adott ebédet, Egressy Gábor nemeslelkű szép neje pedig gyakran eszmélt reá, hogy, hogy a kis leányok szeretik időközben a csemegét is, legyen az bár egy alma vagy néhány dió, egy szelet friss cipóval. – Egy ilyen alkalommal lépett be hozzájuk Petőfi.” PRIELLE Kornélia: *Ismeretségem Petőfivel*. Koszoru I(1879). 387. (a továbbiakban PRIELLE: *Ismeretségem*. 387.)

13 „Már akkor nem az udvaron, nem a színpadon volt mindnyájunk látogatója, hanem szobáinkban keresett föl bennünket, Felekyéket és engem. Egy kis keskeny mellékszoba volt az enyém, minden igény nélkül, s lehető legegyszerűbben bútorozva. Minden díszre egy félig hervadt koszoru volt, melylyel asztalkám fölött – lévén az író- és varróasztal, azon felül könyvtár egy alakban – a Kuthy Lajos arcképe volt feldíszítve.” PRIELLE: *Ismeretségem*. 393.

14 Az Ürmössy családdal való kapcsolatáról lásd BARTHA Katalin Ágnes *Társas viszonyok és Prielle Kornélia (színészéletmód, város és szállás összefüggéseiről = Hortus Amicorum. Köszöntőkötet Egyed Emese tiszteletére*. Szerk. BARTHA Katalin Ágnes–BIRÓ Annamária–DEMETER Zsuzsa–TAR Gabriella Nóra. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2017. 157–166. (a továbbiakban BARTHA: *Társas viszonyok*. 157–166.)

15 A budai Karácsonyi Guidó palota házi színpadán Prielle is közreműködik a műkedvelői előadáson. Fővárosi Lapok 1872. ápr. 11. 82. sz.; Csekonicsné dísztermében Szerdahelyi rendezésében kerül

Az időközbeni lakásai számbavétele helyett azonban itt a pesti Vas utcai lakására figyelek, levelezéséből s egyéb forrásokból kívánok képet alkotni a lakás enteriőrjellegéről, melynek tárgyi keretei az életmódhoz és a színészidentitáshoz is kapcsolható értékek szempontjából különösen érdekesek.

Körülbelül 1866-tól lakott a Vas utca 17 szám alatti hatszobás bérleményben,¹⁶ a Rakovszky Károly tulajdonában lévő házban.¹⁷ Ideköltözése körülményeiről nem sokat tudunk,¹⁸ de mindenképpen határkőként értékelhető pályáján főként azért, mert az eddigi viszonylag rövid távon bérelt lakásait, azaz vidéki alkalmi szállásait, szobáit, vendégfogadókbeli szállásait vagy postakocsiszállás gyakorlatát¹⁹ egy számára sok szempontból megfelelőbb lakásra cserélhette. Bár több ízben is felváltotta volna más lakással, haláláig ez az otthon jelentette a biztos pontot.

A Vas utcai lakásba való beköltözése idején már öt éve volt a pesti Nemzeti Színház tagja, s erről az időszakról írja a Székely György-féle Színházművészeti lexikon, hogy újraserződés-

sor egy főúri műkedvelő előadásra, melyre minden bizonnyal Prielle is elmegy. Fővárosi Lapok 1869. márc. 4. 51. sz.

- 16 A lakáscímét igazoló néhány forrás: PRIELLE Kornélia levele Prielle Lillához, 1877. febr. 11. OSZK Ktt., *Egy látcsőves úr, Színházi csevegés*. Pesti Hírlap, 1879. dec. 3.; *Budapesti czím és lakásjegyzék* VI(1890). 791; 1905. dec. 24-én itt köti negyedik házasságát.
- 17 A Vas utca 17 alatti Rakovszky-lakás leltárát Gyáni Gábor elemzése nyomán ismerjük. Rakovszky Károly (sz. 1814) háztulajdonos 1891. évi halála után készült leltári leírás és vizsgálat szerint: A második emeleti ötszobás + konyha + előszoba volt. Ennek alapján hálószobát, szalont, ebédlőt, úriszobát, ill. az ötödik helységet, a gardróbát azonosította Gyáni. Leírása szerint a 185 tárgy+ 30 dísz tárgy becsértéke a 4–6 szobás lakásokéhoz igazodik, 1092 forint. GYÁNI Gábor: *Polgári otthon és enteriőr Budapesten* = HANÁK Péter összeáll.: *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1992 (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanmányok 10). 36. A ház ma már nem áll eredeti alakjában. Dr. Pajor Sándor építetett rá, a szomszédos Szentkirályi utcai épületét bővítve, itt alapítva meg a Pajor Szanatórium és Vízgyógyintézetet. Jelenleg a Semmelweis Egyetem Egészségtudományi Kara működik ezen a címen. Vö. Pajor Szanatórium <http://egykor.hu/budapest-v--kerulet/pajor-szanatorium/1422> (letöltés: 2016. 11. 2.)
- 18 A beköltözés idejét meg tudjuk nagyjából határozni a következő levélrészethől: „Hát ahhoz mit szólna hogy nem tudok ettől a szállástól megszabadulni? minden évben kétszer, tavasszal és őszön vagyok azon a ponton, hogy felmondok, és mindig maradok. Borzadok a költözéstől. És azt hiszem *ahol tíz évig meg tudott lenni az ember, hát azontúl is meglehet*. Egyik nap szegyenlem magam hogy miért élek itt ebben a Weimmenthal izlésű komisz lépcsőjű házban, mikor ugyan az az árért, rangomhoz illő, divatos, kapu aljas, üveg tornáczos, parketes lakásom lehetne – de alig gondolom át, már előttem van ez a jó levegőjű udvar, ez a magam kis tornáca, ahol én akár szoknyában sétáljak reggel, este, s az én egyszerű polgáriás berendezésem, melynek tul igényeit nem igen sovárgom, sőt talán csak is így jó s.a.t., s.a.t. akkor aztán megint lemondok rolla. És azt, mint felebb írtam – mindig át élem ilyen 14 nap alatt mint most is – például mikor feb 1–14 ig lehetetlen abban határozni, annyira, hogy még szállásokat is nézek, több rendbélit, aztán még is maradok”. (Kiemelés: B.K.Á.)
- PRIELLE Kornélia levele Prielle Lillához, 1877. febr. 11., OSZK Ktt.
- 19 1844. december elején Nagyszebenből Pestre érkezik Lilla hűgával. Az útról így ír: „ma is csodálom, hogy nem törődtem az út viszontagságaival, s fel se vettem, hogy *egy egész héten át a postakocsi lett az én kis lakásom*.” PRIELLE Kornélia, *Előszőr a Nemzeti Színháznál*, Vasárnapi Újság, 48. évf., 1901. jún. 30., 414. Nagyszebenben a Kilyényi-társulat sikerében nagy szerepe volt Prielle-nek, megbecsültségét a következő rész is mutatja: „Különösen Nádasdy grófék, kikhez gyakran eljárógtam, tüntettek ki leginkább. Nem is hívtak másként, mint a *comtesse*. Estélyt is rendeztek egy ízben tiszteletemre, a Római császár vendéglőben, karzatos nézők mellett, s nekem juttatták a trónt”. (Kiemelés: B.K.Á.) PRIELLE Kornélia: *Előszőr a Nemzeti Színháznál*. Uo.

sétől (1861) „kezdve élete végéig megbecsült és ünnepelt tagja lett” a színháznak.²⁰ A sommás kijelentés mögött azonban felsejlik a megbecsülés kijelentés mögötti bizonytalan tartalom. Naményi Lajos szerint „a fehérhajú nagyasszony maga mesélte nekem, hogy már nemzeti színházi tagsága idején is nem egyszer maga járt el az uzoráskodó Kornólinéhoz, hogy zálogba tett köntösét, melyre este szüksége volt, egy másikkal kicserélje, s hogy ennivalója legyen. Egyszer olyan nehéz viszonyok között élt, hogy az utcásarkon majdnem összeesett – az éhségtől”.²¹

Nos, a költözést családi helyzetének a megváltozása is hozhatta. Addig édesapjával, az egykori máramarosszigeti szíjgyártómester Prill Józseffel és csecsemőkorából örökbe fogadott leányával, Tónikával (Nagy Antónia, Takács Ádám vidéki színész leánya) lakott, de ebben az időszakban már együtt él Szerdahelyi Kálmánnal. 1864 nyaratól lehet követni levelezésükben szerelmük ismételt fellángolását. Ekkor Prielle Kornélia szakít Radnótfáy Sámuel intendánsal.²² Ez időben Szerdahelyi válófélben volt második feleségétől, Benke Jozefától, Jókainé Laborfalvi Róza lánytestvérétől. Rakodczay szerint akkor esküdtek meg formailag, amikor a mágánások színielőadásait együtt rendezték.²³ Ez az 1869-es év alighanem pontos,²⁴ mert 1869 tavaszán a házaspár a lakás felújításába fog.

Prielle Kornélia Kolozsváron játszik Fehérváry Antal igazgatósága alatti társulatban, vendéglőadásokat ad május 4. és 23. között.²⁵ Azalatt a férj berendezi a lakást, a nyári szünet vendéglátékait szervezi Pest és Kolozsvár között, így a levelezésükből szépen követhető a felújítási munka, a bútorok, kellékek beszerzésének több mozzanata, a berendezés milyensége.

Szerdahelyi Kálmán 1869. május 13-i, Pesten kelt levelében számol be a kőművesekkel, festőkkel való bajlódásról, kapcsolódó mizériáról, majd a bútorzatra is kitér:

20 *Magyar színházművészeti lexikon*. Főszerk. SZÉKELY György. Akadémiai Kiadó, Bp., 1994. 625.

21 NAMÉNYI Lajos: *Prielle Kornélia levelesládájából*. Vasárnapi Újság 1902, jún. 1. 22 sz. http://epa.oszk.hu/00000/00030/02525/pdf/VU_EPA00030_1902_22.pdf

22 Lásd *PRIELLE Kornélia levele Radnótfáy Sámuelhez*. 1864. jún. 12., OSZK Kt., Levelestár.

23 RAKODCZAY Pál: *Prielle Kornéliáról* = Űő leveles ládája OSZK Kt., III. Fol Hung. 1484. Gróf Csekoniczné dísztermében Szerdahelyi Kálmán 1869 márciusában rendezett egy főúri műkedvelő előadást. Rosen Im *Schlafé* c. darabját adták elő Szerdahelyi fordításában. Fővárosi Lapok 1869. március 4. 51. sz. Újraházasodásuk évét Prielle negyedik férje, Rozsnyay Kámán is igazolja: „A kecskeméti öreg templom úrasztala előtt újra megáldották őket. Cornélia második karikagyűrűjébe ez volt vésve: *Húsz évi boru után, örök fény*. Sz. K.” Sydney CARTON [ROZSNYAI Kálmán]: *Szerdahelyi Kálmán*. Napkelet X(1929). 783. (Első, nyolc hónapig tartó házasságuk 1849-ben végződött válással. Válogójegyzékük 1849. április 29-én kelt, lásd uo. A válójegyzéken Szerdahelyi Kálmánt székely vadászrezdembeli hadnagyként jegyzik. Válóokuk részben Szerdahelyi katonának állásában, részben pedig hűtlenkedéseiben kereshető. Lásd RAKODCZAY: *i. m.* 45. MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit: *Egy színészházaspár élete: Szerdahelyi Kálmán és Prielle Cornélia*. Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Bp., 1956. 39–41. Lásd még PRIELLE Kornélia levele Láng Boldizsárné Prielle Emiliához, 1848. máj. 30. OSZK. Ktt., Levelestár.

24 Újraházasodásuk évét Prielle negyedik férje, Rozsnyay Kámán is igazolja: „A kecskeméti öreg templom úrasztala előtt újra megáldották őket. Kornélia második karikagyűrűjébe ez volt vésve: *Húsz évi boru után, örök fény*. Sz. K.” Sydney CARTON [ROZSNYAI Kálmán]: *Szerdahelyi Kálmán*. Napkelet X(1929). 783.

25 Ebben az időszakban a következő darabokban lépett fel Kolozsváron: május 4. *Szövetségesek*, május 8. *Kísértés*, május 9. *Csacska nők*, május 10. *Csapodár*, május 12. *Bajusz*, május 14. *Egyik sőr, másik nevet*, május 15. *Gauthier Margit*, május 17. *Aesopus*, május 18. *Czigány*, május 19. *Delila*, május 22. *Lignorelles Lujza* (színházi alapra), május 23. *Gauthier Margit* (Déryné és a Gyulay szobor javára).

„A bútorra nézve is nagyon furcsán vagyunk, azt értem ez alatt, hogy számításon felül fog kerülni; de ha már benne vagyunk meg kell lenni, pedig nehogy azt hidd, hogy valami drága szöveteket vásároltam, hanem a butorzat fáját csaknem újból kell csináltatni, mert minden össze volt törve, a töltelékéből nem használhat semmit, mert amint magam láttam az csupa szemét.

A hálószobád chamois színű kreionból készül, melyben ötujnyi széles chamois stráfok és négyujnyi széles olyan stráf van melynek közepén veres e mellett két stráf zöld– és ezek szélén két stráf lilla megy végig megmetszakitva egy rózsafarmával. Azt hiszem szép lesz. Ilyenből lesznek az ablak és ágyfüggönyök. Rőfje 80 kr.

A szalon valami új divatú szövetből lesz, neve »imitation de gobelin«. Közélről olyan mint a durva posztó, de pár lépésről nagyon szép, különösen a függönyök lesznek ebből nagyon szépek, mert vastag erős szövet. Alapszíne sötét havanna tarka stráfokkal, rőfje 1 fr 60 kr. Vajdinger is ajánlott valami ripszet, szép volt az igaz, de rőfje 2 fr. 60 kr; más boltban még drágább. Ez tetszett volna, de féltettem a mólyért.

Az én szobám valami durva szövetből lesz, szintén stráfos– rőfje 1 fr.

A kelméket Fischernél rendeltem meg a bécsi utczában, mert ez a hely volt a legolcsóbb.

Szóval a mint kelméket csak nagyjából kiszámítottuk 200 ft árú kell. Hol van még az asztalos és kárpitos munka, meg a sok menkő töltelék. Azt hiszem, hogy nem csalódom, ha legalább 450 ftni számítom a bútrokat.

Ágyat még nem vettem, de holnap ennek is utána nézek, hanem azt nem értettem meg levedből, hogy miféle matrácokat tépessek meg, hisz neked nem volt ágyad; vagy a régi gyermek ágyban levő matrácokat értetted? majd meglátom, ha hazamegyek.

A festés és vixolás vagyis lakkozás is sokba fog kerülni, szóval ellehetünk rá készülve, hogy ezer frt rá megy a kiadás”.²⁶

A válasz nem késik, három nap múlva, május 16-án, az Ürmössy-kúriából, az Ürmössy Samu ügyvéd és Ajtai Borbála családi házából keltezi levelét Prielle Kornélia:

„Kedves Kálmánom, tegnap volt a nagy nap is, melyet nevezünk jutalomjátéknak – s ezt pedig te is tudod, hogy ez Kolozsváron zajos nap szokott lenni. [...] – hanem az igaz, hogy Kolozsvár ürül, mert ha még Bánffy Daniné is elmegy, az nagy dolog, neki pedig egy családi ünnepélyre kellett mennie.

Mindemellett, ezeket még otthon számításba vévén, körülbelül úgy jövk ki, mint reméltem. Tudod, hogy e tekintetben nem igen szoktam csalodni, mert féllegvárakat soha nem építék. Még 4 előadásom van számításba véve, ezeknek ketteje bérlet, egy szünet, s egy utoljára ingyen a szín-

26 SZERDAHELYI Kálmán levele Prielle Kornéliához. Bp., 1869. május 13., OSZK, Ktt. (Kiemelés B. K. Á.)

házi alapra. Csütörtökön végzem be – szombaton talán indulhatok, ha csak meg őrizne a jó Isten egy fejfájástól, mert akkor éppen a hétben leszek. Nagy megnyugvás, hogy leveledben nem sürgetsz. [...]

Persze azt is szeretném, ha otthon készen találnék mindent, nagy nyugalom volna az nekem, s mindenekfelett édes meglepetés. Ugyan csak rám ijesztettél az ezer frtra menő kiadással – de én is azt hiszem, hogy elkezdvén, nem lehet akárhogy elhányni – sőt némi költséges dolgokra figyelmeztetek még, melyeket a lehetőséghez képest ámbár egészen reád bízok, és még is ohajtanám ha úgy lenne a Például: az átjáró ajtókra nem csináltatsz függönnyt? azt nagyon szeretném ám, mind a háló szobában, mind pedig a salon két oldalán – a salonban jó lenne egy csinos kis csillár középre, és minthogy ott képek nem lesznek csak a két aranyozott tükör két oldalon, hát (ki ne nevsz) a falra szép lenne egy pár fehér lakkozott szobor, fehér talapon, ez olcsó dísz és mégis szép, láttam egy pár helyen – a háló szobában egy függő éjjeli lámpa – Ristorit, Rachelt tétesd uj keretbe, mert nagyon kopott. – A garderob kaszteneimet kérlek lakkiroztasd ki mindenesetre.

Édes Kálmánom ne sajnáljuk magunktól mind e külső csínt, mert először megérdemljük magunktól, de másodsor bizony szükséges is ez a mai világban.

És most kissé visszatérek a tegnapi, volt határtalan lelkesedés, vers zápor, temérdek virág, cameliia annyi, hogy 10 cameliás hölgynek is elég lett volna [...] és Bethlen Emil szavallata mellett egy garniture ékszer átadása (mely köztünk legyen mondva 240 frton vétetett, de minthogy ilyenkor az alkalom szerüségét is megfizetteti az eladó, a vevő pedig keveset ért hozzá, hát azt hiszem nagyon is megfizették)

Egy néhány látogatást még is tettem – és az arisztokrata nők kivétel nélkül mind vissza adták látogatásomat, még azok is kikhez csak jegyet küldtem – ez is nagy haladás a színészettel szemben.

Hanem arra kérlek, hogy ha írsz, hát leveledben hálálkodj egy kicsit Ürmössyéknek, hogy azt megmutathassam – most is csak ugy rá fogtam”.²⁷

Prielle május 17-én mellékeli szombati jövedelmét, a *Gauthier Margit* jutalomjátéka után kapott 200 forintot.

Postafordultával, 1869. május 19-én Szerdahelyi válaszol, informál:

„Kedves Kornéliám! Még mindig a színháznál írok, mert otthon nagyobb rendtelenségben vagyok, mint valaha, ma festik az *én szobámat*; a *tied* és a *gyerekeké* meg az ujj előszoba már készen van, ma talán meg lesz az *enyém* és a *régi konyha* – marad még e hétre a *salon*, a *régi ebédlő*, a mama szobája és az *ujj konyha*. Szombatiig el kell készülniök, mert Kovács hétfőn már falura megy.

27 Prielle Kornélia levele Szerdahelyi Kálmánhoz. 1869. május 16, OSZK Ktt. (Kiemelés B. K. Á.)

Pénz dolgában nem szorultam volna meg, mert a két százzal most 900 ftom van érintetlenül; hanem azért ne örvendj, mert kevés is lesz.

A szobákat nem lakkiroztathatom addig, míg az ajtókat és ablakokat meg nem festik, mert többi díszhez nagyon ocsmányok, ez is új költség; a jövő hét végére azonban – azt hiszem mindennel kész leszek. Radnótfáyval beszéltem, s mielőtt kértem volna, ő előzött meg, hogy e hó végéig maradhatasz. [...]

Visszatérve a házi dolgokra: a salonra nem igen csináltathatok ajtó függönyöket, mert abból a kelméből csak 50 rőf volt és ez kellett a butorok és ablakokra; azonban még ma délután utána nézek, s ha még lehet hozatni, megrendelem. A hálószobára annyi függönnyt tétetek amennyi bele fér.

A mennyezetes ágyra nézve azt gondoltam, hogy az enyémet csináltam meg neked, mert a kereskedőnél még ilyen szélesem sem kaptam, egy olyan ágyat találtam ugyan, de ez meg akkora, hogy szobád 2/3ad részét foglalná el, ára pedig csak maga a fa 85 ft., ha tehát ezt hozzá való matrazzal és ágyneművel meg függönyökkel akarod ellátni belekerül 4–500 ftba. Én vagy divánon alszom vagy veszek egy nádágyat (a minők a székeink).

Mit gondolsz nem volna jó hálószobád tapet ajtaját elzárni; ugy-hogy hozzád csak a salonból lehetne menni? nagyon sokat nyernénk vele, mert ha nyitva marad, ágyad nagyon esetlenül fogja magát kivenni a szoba közepében, de ha az ajtót bezárjuk, mind a te, mind a gyermekek szobájában kényelmesebben lehet a butort elrendezni. Erre válaszolj rögtön. Csillárhoz kicsi a salon, a szobrot pártolom.²⁸

Prielle Kolozsváron 1869. május 21-én kezdi el írni válaszlevelét, de hatalmas fejfájása miatt csak másnap folytathatja:

„Na látod idáig tudtam jutni tegnap, s már akkor várakozott a külső szobákban Ürmössynével vagy 4 vendég – de későbbre csak hamar összegyűlt 14 is – azután azok a kedves dámák felkészítettek mint egy babát és elvittek Bornemissza Ignácnéhoz.²⁹ [...]

Hidd el édes Kálmánom, hogy nagyon hálás vagyok, s csak köszönettel tartozok neked, azért a szokatlan gond és fáradságért, melyet most véghez viszesz a ház rendezése körül – nekem mindenesetre az lesz legnagyobb gyönyörűségem hogy Te rendezted.

Isten őrizzen hogy afféle 400 ftos ágyba elegyedjünk – ha már ujjat nem viszesz, vagy talán helyesnek talárod, hogy neked kisebb és könnyebb fajta ágyad legyen, akkor nagyon bele egyezem a tiedbe. Hanem a tapet ajtot

28 SZERDAHELYI Kálmán levele Prielle Kornéliához. 1869. május 19., OSZK, Ktt. (Kiemelés B. K. Á.)

29 A kolozsvári Jótékony Nőegylet 1871-ben Bornemissza Ignácné kezdeményezésére határozta el egy árvaház létrehozását. 1872-ben létrejött az árvaház, később a Mária Valéria nevet vette föl. Az árvaházat külön egyesület tartotta fenn, első elnöke br. Bornemissza Ignácné, titkára Szász Domokosné, pénztárosa br. Huszár Ádámné volt. Br. Bornemissza Ignácné 1880-ban Magyarország közművelődési s jótékonyági nőegyesületeinek pártoló és vezérhölgyei közé tartozott.

semmiesetre sem zárhatjuk el – mert először ez uri elkülönözésben hidd el nekem csak azt a megnyugvást keresem, hogy a családi életben biztosítsam magamnak azt, a mi hatalmamban van, tudniillik a két gyermek feletti éjjel nappal örökös és figyelmet – és másodsor nem lehet hogy az utolsó mosdó vizet is a salonon hordják keresztül – én azt hittem hogy az ajtó és a fal között van egy ágy szélességnyi hely. Hát a nagy antik tükör be fér a háló szoba két ablak közti falára?

No de hidd el hogy én mindennel meg leszek elégedve ahogy jónak látod.

Én am midőn azt mondom »csillár«, akkor egy olyan kis igénytelen csillárra gondoltam, a milyeneknek számtalan nemét láttam egy Fisher melletti kereskedésben alkalmazva a legkisebb szobákhoz.

Bethlen Emilnek nem adhatom át üdvözlötedet, mert el kellett utaznia Wiesbadenbe – egy nagyszerű dáma ebédet rendezett magánál tiszteletemre hol mindenki megjelent, csak én nem, minél fogva a helyemet, melyet üresen hagytak nagyon gyöngéden egy babérkoszorú díszlett.

Firi bácsit³⁰ már leveled előtt meglátogattam, átadtam kézcsókosdatot – szívesen vette már vissza is látogatott”.³¹

A levélben küld 200 ft mindenféle szükséges tavaszi kellékekre.

Nos, milyen megállapításokat tehetünk, ill. milyen következtetést vonhatunk le a levélváltásból és más eddig nem idézett forrásból a lakásméret és bútorzat, valamint a család tényleges élet- és anyagi viszonyai vonatkozásában?

A Vas u. 17. alatti lakás a pesti tágabb Belváros rangos negyedének egyik bérpalotájában volt, igen közel a Nemzeti Színházhoz. A hatszobás méret a nagypolgári színvonal alsó határát súrolja, de mindenképpen szolid középosztályi színvonalat képvisel. A levelezésben említett bútorokat illető érték legalább 1000 forintba tehető, mivel csak a három szobát illető bútorfelújító munka került 450 forintba.

Ehhez járult még értékes ebédlőbútorok,³² a gyerekzsoba, a mama szobájának és a konyhának is a bútorzata, az említett tükrök, minden bizonnyal a századfordulón legelterjedtebb,

30 A Firi bácsi név Gyergyai Ferenc (1799–1874) politikust és zenészt jelöli, akivel Szerdahelyi Kálmán édesanyja második házasságát kötötte 1851-ben. 1861-ben váltak el egymástól, de amint e levélrészlet is mutatja, kapcsolatuk ennek következtében sem szűnt meg. (GAAL György: *Kétszáz éve született Gyergyai Ferenc nyelvész, muzsikás, Kolozsvár 1848-as követe, királybírája*, Keresztény Magvető 1999. 3–4. sz. 135.)

31 Prielle Kornélia levele Szerdahelyi Kálmánhoz. 1869. május 21–22., OSZK Ktt. (Kiemelés B. K. Á.)

32 Az ebédlőbútor értékes voltát az is igazolja, hogy utólag Prielle Kornélia negyedik férje, a hozományvadásznak tekintett Rozsnyai Kálmán Prielle szalonja mellett az ebédlőt is magával viszi második házasságába, Szeghalomra, amit Dapsy Gizella óvónővel kötött, írói álnévén Nillel. „Mégis elég jónak bizonyul a házasság. Otthonuk nagyon szép, Prielle ódon ebédlője, a szalon, melyet hajdan még a Nemzeti Színház is kölcsön kért, a Rozsnyay »szerzette« biedermeier garnitúra, a kék bársony szék, melyet Wohl Janka hagyatékából kikövetelt, »mert Justh Zsiga karosszéke volt és nekem ígérték«, Nil finomízlésű holmija, a sok könyv és a régi szöttesek műzeális környezetet teremtettek. Mindenütt Ady-fénykép (Rozsnyay mindent megtett, hogy megszerettesse magát Nillel, akinek a kedvessége, jósága s anyagi biztonságára nagy vonzerőt jelentett a számára. Célját

függesztett petróleumcsillár stb. Bár ezekről nem tudunk tételesen számot adni, becstértéke a korszakból ismert 4–6 szobás lakások hagyatéki leltárainak becstértékéhez hasonlítható, és mértéktartó polgári miliőre vall.³³ A berendezési tárgyak helységenkénti részletezése nyilván nem kivitelezhető elegendő forrás híján, de Prielle levelezéséből, ill. más forrásokkal kiegészítve valamelyest vázolható.

Szerdahelyi Kálmán szobája, saját megnevezése szerint az „én szobám”, a korabeli úriszoba vagy férfiszoba ismérveit fedi tulajdonképpen, amely középosztályi társadalmi fokon elmaradhatatlan része az otthonnak. Értelmiségiéknél dolgozószobaként funkcionált. Elmaradhatatlan alaplábja az íróasztal, székek, fotel tartozhatott ide, s akár az ágyként is használható dívány vagy pamlag is idekerült. Ez utóbbit, a pamlagot Mályuszné említi meg: „Szerdahelyi végigfeküdt szobája alacsony pamlagán, ahol úgy szeretett szivarozgatva, francia szerzőket olvasni”.³⁴

Szekerénye, könyvvállánya, könyvtára is itt állt. 1860-as párizsi útjának s majd 1871-es külföldi útjainak a szerzeményei is idekerültek. Az a sok kötet, amelyek sötétzöld félvásonba kötve, hátukon aranynyomással sorakoztak itt (egykor a Nemzeti Színház könyvtárában voltak, ma az OSZK-ban található). Színművek és enciklopédiák, és azok a Gustave Doré-metszetek, melyek falát díszítették.³⁵ Becses helyen, az íróasztalon állhatott az a 1860-as években készült, egészéből, elöl-hátul virágmintás, vésett sárgaréz sarokvédős, csattal záródó album,³⁶ amely vizitkártya-nagyságú, számos magyar, német és francia kortárs színészportrét ábrázol. Ide sorolhatjuk a textilornamenseket is, faliszőnyeget, szobaszőnyeget és a levelezésben említett ablak- és ajtófüggönyöket is. Szerdahelyi foglalkozására a számos drámakötet utalhatott, képek, emléktárgyak, melyeket pályája során kapott. Az író és műfordító otthon töltött idejében sokat időzhetett itt íróasztalánál írásaival foglalkozva, vagy a pamtagon szöveget memorizálva, olvasva. Látogatások idején ide vonulhattak vissza férfitársasággal pipázgatni, beszélgetni.

Prielle szobája, amelyet „hálószobád”-nak, „te szobád”-nak nevez Szerdahelyi, egyben női budoárul is szolgálhatott. Itt volt mennyezetes ágya, álló éjjeli lámpája, szentképei, albumai, nagy antik tükre, Rachel (1851) és Adelaide Ristori (1856) színésznők képei, akik az ötvenes években felléptek a Nemzeti színpadán, és akiket, amint képeik újrakeretezésének az óhaja is jelzi, a színésznő nagy becsben tartott; pályafutásuk mintaként is szolgálhatott számára. Professziójából adódóan, ruhái, kiegészítői, a fellépéshez használt festékei, púderei igen sok he-

sikerült elérnie.” Lásd KONRÁDYNÉ GÁLOS Magda–Rozsnyai Kálmán: *A színjátszás peremén*. Színháztudományi Szemle 1987. 24. sz. 124.

33 GYÁNI: *i. m.* 37. A Vas utca 17. alatt Rakovszky Károlyékon kívül egy időszakban (1878-tól az 1890-es évekig) Kazinczy Ferenc leánya, Eugénia is ott lakott, lásd CZIFRA Mariann: *Zseni a panteon kertjében, Kazinczy Eugénia pályája*. Századvég – Új folyam II(2013). 68. sz. 91.

34 MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR: *i. m.* 219.

35 MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR: *i. m.* 99–100.

36 *Szerdahelyi Kálmán fényképalbuma*. http://kozvilagitas.blogspot.ro/2016_06_01_archive.html (Letöltés: 2018. 05. 11.)

lyet foglalhattak el.³⁷ Garderobe-ja egy része az előszobában volt.³⁸ Férje halála után ezt a szobát ajánlja 1874-ben szintén megözvegyült Lilla húgának lakásul 1877 februárjában: „– egy egész szobát – a kapufeletti szélsőt, a mely még Kálmán életében háló szobám volt – rendelkezésre adok, mert egy ágy és siffonér van benne, meg egy mosdó; de hát mire való a te decoratíóid? Melyekkel itt is be boríthatod a »durva ládát«, sőt két siffonert is kiüríthetek számodra”.³⁹

A színésznő családi levelezéséből kiderül, hogy fürdőszobát is berendeznek, melyben kád és douche-készülék is van.⁴⁰ A fürdőszoba a ház asszonyának igen modern elvárásait tükrözi, hiszen csak az 1880-as években válik rendszeressé a fürdőszoba-építés Budapest igényesebb bérházaiban.⁴¹

Ha a felsorolt helyiségek hierarchiáját akarjuk megállapítani, akkor a kelmék-szövetek ára alapján a szalon emelkedik ki, amely a korszak szokásos polgári otthonkultúrájának a rende-

37 A Debrecenben vendéggéjtszó Prielle a következőket kéri Szerdahelyitől: „Kérek édes életem, küldj nekem rögtön egy üveg fehér festéket, a három szögű almáriomban van – és vagy négy pár kesztyűt, fehérét vagy szalma sárgát, ha lehet három gombos legyen”. (Prielle Kornélia levele Szerdahelyi Kálmánhoz. Debrecen, 1865. aug. 3. OSZK, Ktt.) Miskolci vendéggéjtékakor szintén több dologra van szüksége: „A többi megkívánató meg otthon van, például egy mellény (fehér pike kék gombokkal) az alcovom nagy almáriumjában, lak topán a háromszögű kasztenben, fehér paróka az előszobában egy gömbölyű skatulyában. [...] Küldd el Terézt [cselédet] Liedmann kereskedésébe a vámház téren, hozass egy téglapiros színadi festéket és küldd el azt is”. (Prielle Kornélia levele Szerdahelyi Kálmánhoz. Miskolc, 1867. ápr. 10. OSZK, Ktt.)

38 1871-es balatonfüredi orvosi kezelése idején Prielle azt javasolja Szerdahelyinek, hogy az egyik konyhát alakíttassák át fürdőszobává, s kéri, hogy érdeklődjé meg, milyen drága lehet a vízcső bevezetése. Ugyanebben a levelében említi előszobái garderobját is: „Gondolkodtam arról is, hogy ebben az esetben akár a nélkül, de mindenesetre át kell szállítani a konyha butorokat a túlsó előszobába, és onnan az én garderobomat a mama melletti előszobába, szóval, hogy azon oldalon legyen egy állandó bejárás”. (Prielle Kornélia Szerdahelyi Kálmánhoz. 1871. Aug. 19., OSZK Ktt.) Balatonfüredi tartózkodása idején fontos számára, hogy ideiglenes lakása minél lakályosabb legyen: „Hogy a szobák nagyon hidegek nem ijeszt, mert bizonyosan annál hűsebbek lesznek a nagy melegben. Az ajtót egészen eltorlaszoltam, – de amennyire csak lehet, mégis jó lenne, lakályosabbá tenni, – azért kérek édes Kálmánom küldj nekem még egyet s mást. A hálósombámban van két kanapé párna, a hímzett láb alá, a másik a kanapéra, hogy egy kissé uradalmibb ülést biztosítsak rajta. Aztán nagyon boldogítana az a kis fekete fali etager, mely szintén háló szobámban van. És miután nem bővelkedünk otthon nagy tálcákban tehát vegyél (vagy végy nekem mindegy) egy jó nagyot, rá egy üveg kannát (de kisebb mint otthon van) két poharat és tejnek valami üveg edényt – itt után nézettem mindennek, de elmondhatom hogy dupla árán is felül kérnek érte. Azután kellene egy forraló és egy porcellán kávé machina – mert a kávé rosz is, rémítő drága is. Jó lenne vagy négy font kávé és hozzá cukor, mert itt mesés drága – a czukrot vágják fel otthon és egy tarisznyába teyék. Nevetséges apró és vékony gyertyákat hoztak tegnap egy fontot és nagyon drágán. Domokos ajánlotta, hogy általa hozzá juthatunk olcsó gyertyához, az is jó lenne néhány font. [...] Mindezt egy inkább magas mint széles ferslagba legyenek, hogy azt kiürítvén az ágy melletti üregbe helyezzem szennyes ruhát tartani benne”. (Prielle Kornélia levele Szerdahelyi Kálmánhoz. Balatonfüred, 1871. jún. 4.)

39 Prielle Kornélia levele Prielle Lillához. Bp., 1877. febr. 20., OSZK, Ktt.

40 A fürdőszoba tervét lásd Prielle Kornélia levele Szerdahelyi Kálmánhoz. 1871. aug. 19-i idézett részét, a kivitelezést l. Prielle Kornélia levele Prielle Lillához. Bp., 1877. febr. 20-i levélben.

41 Vö. BUZINKAY Géza: *A középosztály lakásideálja* = HANÁK Péter összeáll., bev.: *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1992 (Társadalom és Művelődéstörténeti Tanulmányok 10). 19–20.

zöelvéhez igazodott. Látható, hogy a reprezentációs célú szobába fektettek a legtöbbet, noha nem riadtak vissza az olcsó díszről sem. Reprezentatív külleműre kívánták formálni, társasági funkciókra használni: csillárt is terveztek ide tenni, itt volt még a két aranyozott tükör is, eleinte ide képet nem akartak tenni, csak szobrot.

A szalngarnitúráról, az imitation de gobelin kárpitozásáról tudjuk, hogy még a Nemzeti Színház is kölcsönkérte francia társalgási darabjainak fényét növelendő, s ezzel a színészpáros játékát érdekesen otthonossá hangolta. (Értékét az is mutatja, hogy Rozsnyay Kálmán az ebédlő mellett a szalngarnitúrát is magával viszi 1910-ben Szeghalomra, második házasságába, amelyet Dapsy Gizella óvónővel, írói nevén Nillel köt meg.⁴²)

Itt alighanem egy kortárs látogató leírását is érdemes idézni. 1871 tavaszán a Debrecenből Pestre felkerülő 21 éves özv. Blaháné a színház intendánsánál való tisztelgés után Prielle Kornéliát keresi fel lakásában:

„Aztán elmentem Prielle Kornéliához, otthon is találtam. »Gyere, gyere kis Lujzám, Isten hozott, hát hogy érzed magadat miközöttünk?« Oly kedves, oly elragadó volt. Egyszerű kis fehér házi ruhában, kis sottis szalaggal a derekán. Hát még a lakása? Csupa tavasz: itt illatos virág, amott egy kis szobor; kis madár csicsergett egy kalitkában! A bútorokon itt-ott csipkepárna elhelyezve, gyönyörű képek; szóval én el voltam ragadtatva, nemhiába mesélt mama [Ponti Lujza színésznő] annyi szépet erről az édes asszonyról, de olyan is ám, mint egy tündér. [...] Amikor aztán hazamentem, nekifogtam a nagy munkának. Felforgattam alaposan a lakásomat, úgy akartam mindent elrendezni, amint Kornéliánál láttam”.⁴³

Látható, hogy olyan erős benyomást gyakorolt rá a Prielle-ék otthona (a színésznő feltehetően a szalonban fogadta), hogy a későbbi Splényi báróné maga is hasonlatossá akarta tenni kétszoba-konyhás bérleményét az Újvilág utcában, ahova édesanyjával és nevelőapjával frissiben költözött.

A szalon az átlagos polgári szalonoktól mégis eltért, mert idekerültek az évek során sokasodó színésztróféák és több kép is. A 20. század elejéről ismerünk egy fotót erről a szalonról, amely az 1869-es állapothoz képest jelentősen változhatott, bővült, muzeális kinézetűvé vált,⁴⁴ számos bútordarabját vidéki fellépései során ajándékba kapta.⁴⁵ A századfordulón töb-

42 KONRÁDYNÉ GÁLOS: *i. m. Uo.*

43 Az Újvilág, később Semmelweis utcában kétszoba-konyhás lakást béreltek, a bebútorozásért 300 Ft-ot fizettek Bernstein Józsefnek, aki Zichy Jenő gróf jóátállásával havi törlesztések fejében adta el nekik ezeket. BLAHA Lujza *Naplója*. Közreadja CSILLAG Ilona. Gondolat, Bp., 1987. 105, 109–110.

44 Lásd a Vasárnapi Ujság 1901. június 30-i számában látható képet.

45 „Sőt minden egyes bútordarabhoz Prielle Kornélia művészi pályájának egy-egy emléke fűződik. Java részt ott kapta vendégfelleptei alkalmával a vidéken, hol mindig ünnep volt megjelenése. Itt van elhelyezve ama díszes karosszék is, melynek támlányába Prielle Kornélia legkiválóbb szerepei vannak behímvezve. Itt látható leánykori arcképe is, melyet Barabás Miklós festett. E gyönyörű gyűjtemény hátterét képezi ama tizenöt ezüst és arany koszorú, mivel tisztelői hosszú működése alatt ki-tüntették és az a sok szalagos babérszék is, melyekkel különböző alkalmakkor elárasztották. Emléktárgyainak egy része még a művésznő jelenlegi vas-utcai lakásán van, de ezek is oda kerülnek majd a máramaros-szigeti Prielle-szobába. Ezek között figyelmet érdemel a művésznő férjének,

bek kíváncsiságát is felkeltette a házaspár gazdag emléktárggyűjteménye,⁴⁶ amelynek egy részébe a nagyobb nyilvánosság is betekinthezett az 1890-es Országos Színészeti Kiállításon.⁴⁷

A korban főként csak a férfi családfő elkülönülését biztosító hazai gyakorlattal szemben figyelmet érdemel és a családon belüli rangot is jelzi, hogy ebben a családban az egyéni individualizációt erősen szemmel tartják, hisz a magáncélú helyiségek elnevezése is eszerint történik: van Szerdahelyinek szobája, Prielle-nek szobája, a gyerekek szobája (itt Tónika, örökbe fogadott leánya és Láng Irén unokahúga lakott ekkor⁴⁸) a mama szobája, Szerdahelyi édesanyjának a szobáját jelzi, aki blondin kutyáját is magánál tartja, és túléli fiát.⁴⁹

A közalkalmazottak, magántisztviselők fizetésének, valamint a korszakból származó háztartási kiadásokra vonatkozó becslések figyelembevételével Szívós Erika az 1880-as évek végének időszakáról azt állapítja meg, hogy kb. évi 1000 forintnál kezdődött az a jövedelem, amely egy család számára a középosztályi életformát lehetővé tette. 1000–1100 forint volt egy gimnáziumi tanár átlagkeresete. Ez a jövedelem egy-két évtizeddel korábbra is érvényes lehet lefelé engedő tendenciával, hiszen a hetvenes-nyolcvanas években enyhén növekednek a fizetések. (A kényelmes középosztályi léthez az 1910-es évek körül legalább 2–3000 forint jövedelemre volt szükség, a jómód évi 7–8000 koronánál/4000 forintnál kezdődött.)

Tudjuk, hogy Szerdahelyi Kálmánnal együtt Prielle az 1868/1869-es évadban a Nemzeti Színháztól összesen 3703,34 fizetést kapott (A Prielle-é volt a nagyobb, de állása nagyobb költséggel is járt, hisz fellépési toalettjeit magának kellett állnia, évi 2026,67 forintot keresett; Szerdahelyi Kálmán éves színészi fizetése 1676,67 Ft. volt).⁵⁰ De nem csak ez jelentette jövedelmüket, ehhez járult jutalomjátékaik, Szerdahelyi fordítói tiszteletdíjai, rendezői díjai,⁵¹ vendégjátékaik plusz bevétele is; ez utóbbi csak részben előrevetíthető eredménnyel.

Szerdahelyi Kálmánnak olajfestésű és aczélmetszetű képe; ama kis rajz, mely feltűnteti a kabola-polyánai fürdőben levő azt a kis helyet, melyet tiszteletére Kornélia ligetnek neveztek el a fürdővendégek, továbbá íróasztala, rokokó stýle emlékeztető külsejével, könyvtára, koszorú- és levélgűjteménye, díszes albumai, pályatársnői által adott arczképek, mely mind oly vonzóvá teszik a művésznő csöndes otthonát.” *Prielle Kornélia Emléktárgyai*. Vasárnapi Újság 1901. jún. 30. 26. sz. 415.

46 Vö. *Prielle Kornélia Emléktárgyai*. Vasárnapi Újság 1901. jún. 30. 26. sz. 415.

47 „Szerdahelyiné Prielle Kornélia kiállítása: szobrok, képek, arany és ezüst koszorúk, ékszerek s egyéb emléktárgyak, fekete márvány óra Apponyi Albert gróftól, a főrangú műkedvelők nevében; díszkarszék rózsaszín selyemből babérfával és virágvázával (Ditróiék ajándéka); díszes faliszőnyegek feliratokkal, okmányok, emlékkersek, levelek, albumok, részvétiratok; serlegek, emlékkermek, legyezők, virágvázák stb. stb.” *Színészek Lapja VIII*(1890). 35. sz. aug. 30. A lap egy fotót is közöl, amely „Sz. Prielle Kornélia szobája közép falát tárja szemünk elé, férje Szerdahelyi Kálmán szobra, képe, továbbá a t. művésznő ezüst koszorúi, képeivel, egy gyönyörű ékszerekrennyel s a Ditrói pártól kapott remek karosszék stb. Uo.

48 Láng Irén Kornélia húgának, Prielle Emiliának és Láng Boldizsárnak a leánya volt, akinek a pályáját Prielle egyengette, és aki jó néhány évig háztartásukban élt, nevelkedett.

49 Szerdahelyi Józsefné bánásmódja miatt Szerdahelyi Kálmánnal kötött első, 1848-as kolozsvári házassága idején sokat szenvedett. PRIELLE Kornélia levele Láng Boldizsárné Prielle Emiliához 1848. máj. 30. OSZK. Ktt., Levelestár.

50 Vö. OSZK Szt. *Kötetes iratok*. 646.

51 Az 1867/68-as színházi évadtól évi 300 forint volt rendezői díja. Lásd *Radnótfáy Sámuel levele Szigligeti Edéhez, melyben a bevezetendő színházi reformokat illetőleg több vezető színész tanácsát kéri = A Nemzeti Színház százéves története*. II. Szerk., közléteszi PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1940. 393.

Prielle 2000 forint feletti fizetése a budapesti tudományegyetem tanárainak átlagkeresetéhez közelített. Együtt pedig akkora éves fizetést kaptak, amely már kifejezetten jónak számított, pl. az államigazgatásban magasabb rangú minisztériumi tisztviselőknek (minisztériumi osztálytanácsos) vagy az egyetemi professzorénak felelt meg.

Ha példaként megnézzük 1870. júliusi vendégszerepléseiknek jövedelmét (amelyről van adatunk), akkor láthatjuk, hogy fizetéseiket ez évben a kolozsvári és marosvásárhelyi közös fellépéseik révén a nyugdíjilleték levonás után még a 2133,83 forinttal pótolhatták.⁵² Ebben az évben, ha Szerdahelyi ismert rendezői díját is beszámítjuk, min. 6100 forint keresetük volt. (Augusztusban kétszer Dicsőszentmártonban is felléptek, ennek bevételét nem ismerjük, ugyanígy nem ismerjük Szerdahelyi írói-fordítói tiszteletdíjait.)

A jövedelem, amely kifejezetten jómódot biztosított volna egy két-háromszemélyes átlagos családnak, az a költséges pályát tekintve (mindig elegáns toalett, vidéki utazások költsége), és az eltartott, segített családtagok költségeivel együtt, már távolról sem volt elegendő.

Szerdahelyivel közösen és annak 1872-es halála után is legalább 8–10 emberről gondoskodott/-tak, akik részben a Vas utcai lakásukban is laktak. Csecsemőkorától örökre fogadott leánya, Tóni (Nagy Antónia, Takács Ádám vidéki színész leánya), emellett unokahúga, Láng Irén (Láng Boldizsár és felesége, Prielle Emília legnagyobb lánya), lebénult apja, aki halálig (1867) élt velük,⁵³ Láng Boldizsárék családjában szintén Prielle Kornélia volt az egyik családfenntartó, ahol Irén mellett Prielle egyengette Láng Ilona színészpályáját is. A Láng lányokon kívül 4–5 fiúgyermek is volt, akik időnként szintén megjelentek (kosztért, kvártélyért). Rónaiék (Prielle Lilla és Rónai Gyula színészpárosa) Sándor fiát is szintén segítették, Prielle Kornélia Péter nevű színész testvére (többször nősült) gyerekeinek a gondját is szíven viselte.⁵⁴ Ott élt, amint már említettük, Szerdahelyi Kálmán édesanyja is.

A megözvegyült Prielle idejében részben változik a szobák funkciója, Antónia is felnőtt, akinek tanítására Prielle nagy gondot fordít: a pesti református felső leányiskolába jár, zongorázik természetesen, a lakásban is van zongora,⁵⁵ franciául tanul. Egy időszakban kiadják az egyik szobát Ürmössy Miklósnak (Prielle kolozsvári barátnője, Ürmössy Sámuelné Ajtay Borbála fia),⁵⁶ vagy ideiglenesen Prielle nővérei, Lilla vagy Irén laknak ott időközönként, olykor átvállalva a gazdasági feladatokat. Némelykor kosztosaik is vannak. Emellett két cselédet tart Prielle, az egyik az 1859-től hűséges, idősödő gazdasszonya, Alajosné, aki már nem tudja megfelelően ellátni a ház ügyeit, viszont a jólelkű Prielle tartja; a másik cseléd változik. Igaz, hogy ők nem emésztenek fel sok pénzt: az 50 krajcárban megszabott napi koszt költségük fölött 6 forintot kapnak havonta. A lakás régi és új konyhájának helyisége az életterük.

52 *Szerdahelyi és neje vendégszerepléseinek jövedelméi*. OSZK, Ktt., An. Lit. 5732.

53 Halálhírének tudósítását Prielle ekkor veszi: *PRIELLE Péter levele Prielle Kornéliához*. Kassa, 1867. márc. 15.

54 Lásd Prielle Kornélia családi levelezését lásd OSZK Ktt., Levelestár.

55 A zongorát Kovách Zoltán földbirtokoshoz való férjhezmenetel idején magával viszi, aztán valószínűleg visszakerül a Vas utcai lakásba. A zongorára vonatkozó levélrész: „Ha a zongorára egyáltalában nincs szükség Györkön, úgy edeském kár volna eladni – küldjétek vissza Ladaynak címezve, ki azt helyre rakatja oda ahol állt, kis szobádban, és a kis szoba nekem mindig kedves lesz. Ha eljössz hozzám, játszol rajta, s.a.t.” *PRIELLE Kornélia levele Kovách Zoltánné Szerdahelyi Antóniához*. Kvár, 1881. Húsvét első napja, OSZK Ktt., Levelestár.

56 Pályájáról lásd [N. N.] *Ürmössy Miklós ny. min. tanácsos, a budapesti D.F.E. elnöke*. Unitárius Közlöny, 1906. 5. sz. http://eda.eme.ro/bitstream/handle/mössy/23896/Unitarius_Kozlony_1906_05.pdf?sequence=1 (letöltés 2016. 12. 29.); Prielle-lel való viszonyáról lásd BARTHA: *Társas viszonyok*.

Amikor Prielle a polgári háziasságról szóló véleményét megfogalmazza Kürthy Emilné Szemere Gizellának, a Háztartás c. lap szerkesztőjének a kérésére 1899. dec. 8-án, akkor olyan hitvallást tesz, ahol ez az ideál már nem mindenkire érvényes norma.

„Már kételkedtem abban, hogy a mai világban valaki a »háziasság«-ról elmélkedjék és a nélkül, hogy elítélném az ellenkező áramlatot, úgy gondolkozom: hála legyen az Alkotónak hogy én állandóan bírom, érzem és élvezni tudom a háziasság teljes nyugalját. Pedig ezt nem az öregkor mondatja velem, hanem kora ifjúságomtól kezdve a háziasság követelménye szereztek meg számomra az erőt, a megelégedést, sőt az ihletettséget művészpályám betöltésére is. Mert az izgatott és zaklatott helyzet tönkre tették volna idegeimet, talán életemet. Mondhatom tehát, hogy szerény otthonom kedvéért, házirendemnek folyton szemmel kísért figyelése, családomban édes gondozása mellett, csak annyi időm maradt a társadalmi örömekre, a menyinyi nekem tulajdonképpen kívánatos, és módomhoz képest szükséges volt. Többre nem törekedtem, nem is vágytam. Ez az én háziasságom hite”.⁵⁷

Prielle hitvallása a háziasságról igen egyértelműen a tradicionális családészmét viszi tovább, (ahol a ház anygala szerep hangsúlyos), de úgy, hogy a modernitás által megkérdőjelezett családészmét is felvillantja, és a századvégi női domeszticitás mint már nem feltétlenül érvényes norma felhangjai is kiolvashatók. Úgy tűnik, hogy a polgári nyilvánosságban zajló professzió (és általa megteremtett lakás) és a magánélet szentélyében kibontakozó háziasság kettős diskurzusa erősítette egymást, hogy ily módon megfelelhessen a modernitás kihívásainak. A nyilvánosságban (színházban) és úton töltött idő nem ment a háziasság rovására.

A színésznő kijelentése ezért sem csak pusztá manifesztum, hanem a mindennapi életben komolyan követett elv. Hogy ezt beláthassuk, egy nem a nyilvánosságnak szánt vallomásával igazolhatjuk, Lilla hűgához írott 1876. februári levelének részletével:

„Hiszem és azt gondolom magamról – hogy nem voltam soha rendetlen vagy rossz gazdasszony; de hát hivatásom miatt vagy egyszer egyszer a betegség miatt bizony nem gondoltam én egy hétig sem a kiadásaimmal, s csak a jó sors óvott meg ha cselédeim agyon nem loptak. Mint pár hét óta látom szegény Nina nagyon hasznossá teheti magát. Az öreg Alajosné örül neki, most nincs rajta a felelősség. Van derék új szobalányom, kit van aki ellenőrizzen, Antónia, s az a sok mindeféle varrás. Szóval édes Lillim úgy érzem, hogy most „úrnő” vagyok, tudod, olyan Sztupa⁵⁸ féle úrnő „légy urnő!”.⁵⁹

57 PRIELLE Kornélia levele Kürthy Emilné Szemere Gizellához. 1899. dec. 8., OSZK Ktt., Levelestár.

58 Utalás Sztupa Andor (1826–1893) színész, elsőrendű színtársulati igazgató egyik mondására. Prielle Kornélia vendégművészként több ízben fellépett az általa vezetett vidéki társulatokban. A levélírás idején már Sztupával lehetett megegyezése, ugyanis 1876. febr. 24-én és 28-án Szegeden vendégszínház Sztupa Andor társulatában Delila (O. Feuillet) és Gauthier Margit (Al. Dumas) címszerepekben.

59 Prielle Kornélia Prielle Lillához. 1876. feb. 11. OSZK Ktt., Levelestár.

Prielle-t Szerdahelyi halála (1872), a Nemzeti Színházzal kötött örökös szerződése (1881), ha úgy tetszik, még erősítették színházi aktivitásában, hisz nem vonult vissza, mint annyi pályatársa, hanem intenzív vidéki fellépéseiből is láthatóan, mintegy missziószerűen vállalta hivatását. Vidéki vendéjátékainak természetesen gyakorlati célja is volt: a kiterjedt család segítése, az életszínvonal fenntartása.

Naményi Lajos cikke a 20. század elején, szinte érthetetlenül áll azzal szemben, hogy egy ilyen kivételes színésznői pálya során nem halmozott fel nagyobb vagyont: „Ma sincsenek százezrei, mint a külföld híres színésznőinek, nincsen palotája, – s néha kedvesen boszankodik, mikor valamely látogatója azt tartja, hogy a vas-utczai szép bérház, melyben lakik, az övé”.⁶⁰ Ha a kortárs Bulyovszkyné Szilágyi Lilla hírneves színész nő vagyonát vesszük összehasonlításul, aki pályájának derekán német színésznőként működött, és ennek köszönhetően komoly vagyonra tett szert, akkor látható a magyar nemzeti színésznőség megbecsülésének anyagiakra fordítható jelentése. Bulyovszkynéhoz mérten, akinek vagyona más típusú életvezetésből és kapcsolatokból nőtt ki, és háromházas úriasszony lehetett, Prielle-nek, Petőfi lángra gyújtójának Szerdahelyivel együtt, sem külön nem sikerült saját házra, villára szert tennie.

Hogy milyen elvárásoknak kellett eleget tennie, ill. milyen magatartásának kellett lennie egy tehetséges színésznőnek Magyarországon, az jól körvonalazható a korabeli nőket illető elvárásokból. Ez a kép nem feltétlenül esett távol a nők társadalomban betöltött szerepvállalását illető képtől, amely a század második felében a nevelés, a jótékonykodás, a szellemi és anyagi munka révén képzelte el szerepkörüket. A színművészek pályája a nyilvánosság előtt zajlott, ezért volt általában a társadalom megengedőbb is a tehetséges és hírneves színésznőkkel szemben. Prielle Kornéliáról is elmondhatók mindazok az értékek, amelyeket az általa is pártolt különböző nőegyletek (pl. Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesülete, Nőképző Egyesület, Országos Nőiparegylet) a magukénak vallottak és propagáltak. Jó családanya volt, amíg házasságban élt, jó feleség volt, szociálisan érzékeny, adakozó, aktív színpadon és egye-
sületekben is,⁶¹ hűségese állampolgár.

Ha bele is pillanthatunk Prielle és Szerdahelyi színházi bevételei alakulásába életük egy bizonyos időszakában, ez mégsem jelentette azt, hogy ez egyenletesen emelkedő tendenciájú volt. Az életvitel módja és szintje nem mindenkor követte mechanikusan az anyagi teljesítőképességet; olykor át is lépik anyagi lehetőségeik határait. Szerdahelyi kiváló tehetsége mellett, melyet színészként, rendezőként,⁶² íróként, műfordítóként lapszerkesztőként (Színházi Látcső 1864) vállalva pótolta fizetését, fel is örölte idegrendszerét. Az 1871-es jövedelem szempontjából sikertelen nyári felvidéki útja, felesége betegsége és balatonfüredi kúrája és költségei, a cselédek pazarlása rákosföldi telkének eladásához vezetett,⁶³ amely telekbe, ill. az

60 NAMÉNYI Lajos: *Prielle Kornélia levelesládájából*. Uo.

61 Prielle Kornélia különféle egyesületi tagságáról és ezekkel való kapcsolatáról lásd BARTHA Katalin Ágnes: *Színház az EMKE céljaiért* = Uő szerk.: *Életpályák, programok az EMKE szolgálatában: Tanulmányok az EMKE 130. évéről*. EME–EMKE, Kvár, 2016. 147–164.

62 Az OSZK Színház-történeti Tárában több, Szerdahelyi Kálmán keze nyomát őrző rendezőpéldány található, amelyek gondos, körültekintő rendezőről árulkodnak.

63 A Fővárosi Lapok szerint Rákosfalván új nyári telep alakul a Zsivora György által eladott telkeken. Gr. Zichy Jenő, a két Pejacsevics gróf, Kendeffy Árpád, Szerdahelyi Kálmán, Krajcsik ügyvéd és Vadnay Károly építtettek nyári lakásokat s csináltatnak kerteket. (Fővárosi Lapok 1871. ápr. 15. 86. sz. 46.) Sajnos Szerdahelyi házépítése anyagiak híján elmarad. Viszont igen jellemző s egyben társasági rangját is jelzi, hogy kívül közösen, ill. kiknek a szomszédságában képzelet/képzelt el

ottani építkezésbe nagy reményeket vetettek. Prielle azt is jól látta, hogy férjét mindez nagyon bántja:

„Jaj tudom én azt jól, hogy téged most nagyon bánt minden ember házasodása és villásodása – sokszor búsulok is miatta, hogy e tekintetben elősegítőd nem lehetek, azonban ha Isten segít egészségesen vissza tértemmel egykezni fogok, hogy legalább hátra taszítód ne legyek”.⁶⁴

Orczy Bódog intendánssal való összeütközése is elkeseredetté tesz az addig nagy életkedvű bonvivánt; 1872-es, júliusi aradi vállalkozásának (ahova a Nemzeti Színház tagjaiból toboroz társulatot, Follinusz János igazgatóval társult) izgalmai után súlyos szívbetegecséggel diagnosztizálják, s novemberben meghal. Ha 1872-es, májusi, illúziótlan levelét olvassuk, amelyet főként az Orczy intendáns arroganciája okozta, több nemzeti színházi színész szerződésfelbontó akciójának a hangulata határoz meg, akkor a pálya buktatóit látjuk inkább:

„S most azzal végzem, hogy igaza volt atyámnak, midőn mielőtt színész lettem volna, e laconikus szavakat írta nekem: „Fiú! ha komédiássá léssz, fölkereslek s a hol talállak főbe lölek mint a kutyát. Jól tette volna, mert inkább vízholdó számár lettem volna, mint magyar színész. Ennél lealázóbb, hitványabb helyzet nincs a’ világon”.⁶⁵

Férje egyik utolsó levele főként a művészpálya buktatóit, kockázatait jelzi inkább, és az anyagiakban kifejeződő megbecsülés hiányát. Egy évtizeddel később a felesége elsőként a magyar színésztársadalomban komoly megtiszteltetésben és anyagi elismerésben részesül. A Nemzeti Színház első örökös tagjává választják, ez az elismerés az 1880-as éveit követően anyagi biztonságot is jelent hátramaradó életében. 1891-ben királyi elismerésben is részesül: Ferenc József magyar király ötvenévi kiváló színészi működéséért koronás arany érdemkereszttel jutalmazza.

Ha el is mondhatjuk, hogy a reformkori állapotok óta a kiegyezést követően sokat változott a Nemzeti Színház színészeinek anyagi és társadalmi helyzete, mégsem sikerül még a kiválóbbaknak sem – csak ritka esetben – társadalmi állásának megfelelő életvitelre szert tenni. Miközben a felemelkedő polgári réteghez tartoznak, csak aspirációik szintjén érik el a nagypolgári körökben szinte szabályszerű fővárosi tulajdon/bérlemény és vidéki villa-nyaraló megosztott használati gyakorlatában láttatott ideált. Viszont budapesti lakásuk, amelyet nagy gonddal rendez be a színészházaspár, berendezési elemeik, könyvtáruk, szalonjuk arra vallanak, hogy a csinos környezet nemcsak a divat, hanem a műveltség követelménye is volt náluk. Életvitelükben olyan kulturális habitusra tesznek szert, amely a maga során színészkörökben is megbámulható, követendővé vált.

nyaralójukat Prielle-lel. Ezért is érthető a feleség családottsága, amikor megtudja, hogy eladta a telket: „nagy szomorúságba ejtett, hogy el kellett adnod a rákosi telket. *Hát mi az örögre való ilyen esetben inkább azon rejtett gyönyörűségű két rendbeli ezüst? Prielle Kornélia levele Szerdahelyi Kálmánhoz.* Balatonfüred, 1871. aug. 11. OSZK Ktt., Levelestár.

64 *Prielle Kornélia levele Szerdahelyi Kálmánhoz.* Balatonfüred, 1871. Jún. 16., OSZK Ktt., Levelestár.

65 *Szerdahelyi Kálmán levele Follinusz Jánoshoz.* Pest, 1872. május 8., OSZK Ktt., Levelestár.

HOME-ESTABLISHING AMONG ACTORS
IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Keywords: *19th century, actors, actress, social and professional identity, home, apartment structure, furnishing, lifestyle, Hungarian National Theatre of Pest*

By looking at the career of the well-known Hungarian actress Kornélia Prielle, the study analyzes the elements of 19th century actors' and actresses' lifestyle in relation to their homes. The guiding questions include the following: in what lied the importance of having a home for such a well-known actress? Insofar as what one may call her or his home becomes a discursive space, how does the actress' home connects to one's professional identity?

By reconstructing the home Kornélia Prielle had built and maintained together with her actor husband, Kálmán Szerdahelyi (near the National Theatre in Pest) on the basis of their correspondence and other documents from the era, the conclusions drawn reflect her position within the acting community, as well as her lifestyle and material situation.

SPAȚIUL DOMESTIC ȘI PROFESIUNEA DE ACTORI
ÎN A DOUA PARTE A SECOLULUI XIX-LEA

Cuvinte-cheie: *secolul XIX-lea, actori, actrițe, identitate socială și profesională, locuință, structura apartamentului, mobilă, stil de viață, Teatrul Național Maghiar din Budapest*

Studiul analizează elementele stilului de viață în relația cu locuințele ale actorilor și actrițelor din secolul al XIX-lea din perspectiva carierei lui Kornelia Prielle, celebra actriță maghiară. Studiul interoghează următoarele: în ce constă importanța locuinței/spațiului domestic în cazul unei celebre actrițe? Ce putem afla despre locuința actriței ca și spațiu discursiv și ce rol are locuința în formarea identității profesionale?

Reconstruirea și descrierea locuinței lui Prielle (structura, funcția și aranjarea apartamentului închiriat cu șase camere într-un imobil din centrul Pest), pe care a format împreună cu soțul ei, coleg, renumitul actor al Teatrului Maghiar Național din Pest, Kálmán Szerdahelyi este bazată pe corespondența dintre cei doi și diferite alte documente din eră. Concluziile studiului reflectă poziția actriței și în societatea actorilor, respectiv în contextul stilului de viață și situația materială.

KERESKÉNYI SÁNDOR*

ADY ENDRE ÉS A MAGYAR MODERNITÁS

Kulcsszavak: *polgári öntudat, szerelem, individualitás, modernitás, patriotizmus*

A modernitás jelenségkörét értelmezve a mai történetfilozófia a mindinkább erősödő emancipációs igény következtében beállt identitásváltásról beszél. A modernitás emberének autonómiát és önérvényesítést célzó törekvései azonban nélkülözik a saját teológiát, igazi céljuk a mindenekfeletti öfenntartás. Ennek ellenére az ember felelősséget próbál vállalni egy olyan világért, amelyből az isteni gondviselést kizárta. Csakhogy az ember ezt a világot nem érti, töredékeiben tapasztalja, az mint egész idegen számára, ráadásul korlátozottsága miatt növekvő büntudatot érez. A büntudattal félelem jár együtt, mert (az Isten nélküli) új rend létrejöttének immanens potencialitása éppen a rendetlenség és a zűrzavar.¹

Hans Robert Jauss értelmezéstörténeti megoldásjavaslata szerint a modernitás igazi tétje a másik megértése, a másság elfogadása. Abból indul ki, hogy a romantikához csatlakozó Hegel számára azért voltak olyan fontosak a görögök, mert úgy vélte, általuk saját eredetével találkozhat a modern ember, néha ezzel az eredettel, mint immár idegennel, szembesül. A romantikán túlnéző Baudelaire költői fikciója (a *Les Fleurs du Mal* esetén) viszont megengedte magának, hogy az újkori ember számára oly fontos tudatosságot magában a Gonoszban tegye elképzelhetővé. (Természetesen ez nem a gonoszság értelmének igazolását jelentette, hanem egyfajta magasabb rendű kihívást az erkölcsirány ítélete számára.) Jauss úgy véli, a modernitás projektjének lényege a megértés melletti elköteleződés. Ezért a hermeneutika a modernitásban az alteritás hermeneutikája. Fontos, hogy a megértés ne egyszerűen megerősíthetni vélje a sajátot a másban, hanem legyen kész arra, hogy a másikat a maga másságában s egyben mint erkölcsi és szellemi instanciát ismerje el. Tehát olyanként, amely éppen az idegen (vagy a távoli) ellenállásban teszi megtörténhetővé a saját újraértését.²

A modernitás esztétikájának lényeges eleme a fenséges (és ezzel együtt a *történetiség*) újraértelmeződése – a késő romantika és a modernitás választóvonalán álló Nietzsche nyomán. A modernitás esztétikája a fenségesnek immár nem optimista és robusztus, hanem megrendült és nosztalgikus esztétikája (Jean-François Lyotard)³. Míg a romantika vallása a fenségest diadalmasan hordozó történelem volt, addig a modernitásban megkérdőjeleződik a történelem példamutató mindenhatósága. A késő romantikában egyre nehezebben megjeleníthető fenséges a modernitásban már csak sajgó hiányként van jelen. Ez nem megrendüléssel

* Kereskényi Sándor (1955), irodalomtörténész (Szatmárnémeti), doktorandusz, BBTE, Kolozsvár.

1 Hans BLUMENBERG (Translated by Robert M. Wallace): *The Legitimacy of the Modern Age*. MIT (Massachusetts Institute of Technology) Press, Cambridge–Massachusetts–London, 1985. 486–491.

2 Hans Robert JAUSS: *Ad dogmaticos: az irodalmi hermeneutika kis apológiája. Visszatekintés a megértés fogalomtörténetéhez*. *Literatura XXV*(1999). 3. sz. 237–252.

3 Jean-François LYOTARD: *Postmodernul pe înțelesul copiilor. Corespondență 1982–1985*. Editura “Biblioteca Apostrof”, Cluj-Napoca, 1997. 27.

járó katartikus örömet okoz, nem bátorít vagy ösztönöz, inkább erősíti a beletörődés alpátoszát, öniróniáját. (Mindez természetesen az igazságosság, a jóság vagy a közösség és a nacionalizmus fogalmainak problematizálódásához vezet.)

A magyar modernitás (a nyugatihoz viszonyítva még ellentmondásosabb) jellegét, társadalmi, kulturális és irodalmi sajátosságait összefoglalva, Lőrincz Csongor a *Nyugat* című folyóirat „felemás modernitásának” paradigmaticus jellegét emeli ki. A 20. század elejének magyar kulturális életvilágában a Nyugat egyszerre volt megkésett és úttörő fórum, amint az általa képviselt irodalmi modernitás is tartalmazott anakronisztikus és radikális elemeket.⁴ Annyi bizonyos: a modernitás európai fővonalától meglehetősen távol állt, bár kultúraszervező hatását, illetve jelentőségét tekintve sok szempontból meg is előzte azt.

Ady Endrének (1877–1919) és a magyar modernitásnak a viszonya jóval bonyolultabb, összetettebb annál, mint ahogyan azt sokszor elképzelni szeretnők. Eme viszony ellentmondásossága (már-már konfliktusos jellege) különösen akkor válik érzékelhetővé, ha a költő magyarságszemléletét vizsgáljuk. Adynak több – egymással vitázó – magyarságképe van, s ezek éppen sajátos modernitásfelfogása okán olykor egyenesen versengenek egymással. Érzékelték ezt a kortársak is. A barátoknak és a harcostársnak tekinthető szociológus, a liberális demokrata Jászi Oszkár (aki a magyar modernitás középpontjába „a lelkiismeret felszabadításának ügyét” helyezte) Adyban „az új Magyarország építőmesterét” tisztelte.⁵ A nagy konzervatív történész, Szekfű Gyula viszont Adyban elsősorban „a történelmi Magyarország sírásóját” látta, s ezt a nagyon negatív minősítést később azzal próbálta enyhíteni, hogy hangsúlyozta: a költő politikai tájékozatlanságát (az „úri ország” ellen táplált, egyébként indokolt megvetését) kihasználták saját céljaikra állítólagos elvbarátai.⁶

Kétségtelen, noha Ady és Jászi minden lehető alkalommal együtt lépett fel a „közös ügy” mellett, a modernitás alapvető kérdéseiben nem mindig és nem mindenben értett egyet. A doktrinér alkatú, intellektuális Jászi sokszor bizony elvárta volna a valóságtól, hogy az (merő tiszteletből) a teóriához igazodjon, Ady viszont, poéta mivolta ellenére, jó taktikai érzékkel bírt, s minden magát mitizáló hajlama dacára a kritikus önismeretet nagyon fontosnak tartotta. Sok mindent átvett a műveltebb, tájékozottabb Jászitól, lényegében azonban mindig saját megérzéseit követte. Így az általa használt társadalomelméleti frazeológia többnyire Jászitól származott, de a modernizációs narratíva minden esetben és jól láthatóan az Adyé.

Jellemző módon, Jászi – egy 1900-as jellemzésben – Friedrich Nietzsche-t az új eszmék költője megjelenítőjének, kevésbé filozófusnak és még kevésbé társadalomtudósának látja. Jászi értelmezéséből egyértelműen kiderül, hogy nehezen tud elszakadni a társadalomtudomány pozitivistá felfogásától.⁷ Ady ellenben – egy 1908-as írásában, amely az *Imígyen szóla*

4 LŐRINCZ Csongor: *Ästhetisierung der Sprache. Klassische Moderne zwischen Metaphysik de Artistischen und Neusituierung des Subjekts (um 1895–1932) = Geschichte der ungarischen Literatur. Eine historisch-poetologische Darstellung.* Szerk. ERNŐ KULCSÁR SZABÓ. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 2013. 292–380.

5 JÁSZI Oszkár: *Magyar kávoária – magyar föltámadás. Két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai.* Magyar Hírlap Könyvek, Bp., 1989. 42.

6 SZEKFI Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* Állami Könyvkiadó Vállalat–Maecenas Könyvkiadó, Bp., 1989. 365.

7 LACZKÓ Sándor: *Nietzsche és a magyar századforduló = Az értelem anyanyelvén. Magyar filozófusok a 20. és 21. században.* Szerk. RIGÁN Lóránd–UNGVÁRI ZRÍNYI Imre. Komp-Press Kiadó–Korunk, Kvár, 2016. 129–151.

Zarathustra magyar fordítását üdvözli – Nietzsche kapcsán a legérzékenyebben „a szubjektum értékharcára” reagál. Ady szerint: „Ha ő nem lett volna, talán sokan nem volnánk, de volnánk, mi volnánk az eldobott mankók, melyeket még tűzre sem vetnének. Ő volt az első nagy alkotó, aki rombolásával megalkotta a mi bátorságunkat. [...] Nem jó dolog Kezdetnek lenni. Ő, az értelem Krisztusa, a feje tetején is táncolt, s csak annak az agya tud messze fényleni, aki táncolni így is tud. [...] Ő új istennel jött. Szeressétek őt, testvéreim, s ezerszer jobban szeressétek, ha magyarok vagytok.” Az elragadtatott költői hangvétel, a nietzschei nyelv tudatos használata az azonosulás igényét jelzi – Ady Nietzsche költő- és prófétatársának vélte magát. Ellentétben Jászival, aki például az *Übermensch*-fogalmat „antropológiai értelmetlenségnek” tartotta, Ady annak „korszaknyitó morális tartalmával” azonosult.

Kosztolányi Dezső viszont egy 1904-es, Juhász Gyulához címzett levelében írja: „Olvasmányaim közül legjobban Nietzsche érdekel. Valószínűleg ön is hamarosan átmegy a gondolkodók bárányhímlőjén, s rövid idő alatt ki tudja majd selejtezni a nagy moralista tanai közül a megtartandókat...”⁸

A magyar modernitás zászlóvivői tehát nagyon is tisztában voltak Nietzsche erkölcs- és ismeretfilozófiai jelentőségével, többségük azonban – Adyval ellentétben – vagy múló divatnak, vagy pedig erősen megrostálандónak vélte tanításait. Ady tudatosan vált a magyarországi Nietzsche-kultusz egyik gerjesztőjévé. Űgy vélte, a német filozófus a szabadság (és a testvériség), a kritika (és az elfogadás), a gyűlölet (és a szeretet), az egyén (és a közösség) dolgainak nagy szószólója, aki elitista szólamai ellenére hisz az érzékeny és értelmes emberek egyenlőségében, le kívánja rombolni a társadalmi korlátokat, és főleg az igazság és az igazságosság hirdetője. Jászi eszményképei – Charles Darwin vagy Edmund Spencer – is ezért váltak Ady számára fontossá, követendő példaképekké, népszerűsítendőkké. Az eszmei tájékozódás fordulatain túl sokat elárul erről Ady kezdeti publicisztikája.

Ez a publicisztika azonban (s részben akkori költészete is) nem „vidéki hangulatok”, hanem „nagyvárosi benyomások” tükörképe volt. Ahogy Gyáni Gábor megjegyzi: Ady verseiben a magyar vidék nosztalgiája lobban fel minduntalan, újságíróként azonban programszerűen az urbanizáció szószólója. Intellektusával a város és a városiasodás elkötelezett bajnoka, érzései azonban újra és újra visszahúzzák a falu felé. A „modern világnézet” ideológiai közvetítője a magyar falu fia marad egész életében.⁹

Az 1901 és 1905 közötti öt évben Ady mintegy 1300 cikket írt, évente átlag két-háromszázat. Ezeknek legalább háromnegyede napi aktualitás, pillanatéletű ötlet, jegyzet, színikritika. Amíg 1900-ban és 1901-ben a színikritikák és kulturális jegyzetek dominálnak, addig 1902-től fokozatosan a napi politikai viszonyokra, a nagy áramlatokra, a haladás és a reakció világméretű összecsapására vonatkozó elvi megjegyzések. Ady politizálásának görbéje valamikor 1903 tavaszán érte el csúcspontját, aztán 1905 őszéig hanyatlik, s onnan kezdve – kisebb ingadozásokkal – a következő években újból felível.

Más oldalról világítja meg ezt a hullámozást a világnézetinek minősített cikkek gondosabb tartalmi vizsgálata. Ezek zöme Ady politikai gondolkodását, elveit, bírálatait, programját fogalmazza meg magas hőfokú publicisztikai formában, kisebb részük – elsősorban a művészetről, a szépségkultusról, az embersorsról szólók – valaminő nietzschei fogantatású életfilozó-

8 Idézi LACZKÓ: *i. m.* 142–143, 146.

9 GYÁNI GÁBOR: *Budapest – túl jön és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat.* Napvilág Kiadó, Bp., 2008. 169.

fiát, misztikummal, irracionálissal ölelkező életérzést öntenek hangulatokba, szentenciákba, filozofálgatásba. Ez utóbbiak aránya a debreceni és az első nagyváradi években elég magas, 1902-ben, 1903 elején számuk minimális, hogy aztán az év nyarától ismét sűrűsödjenek a filozófiai elmélkedések. Tehát a műfaji és szemléleti vizsgálat is arra enged következtetni, hogy 1903 valamiképpen fordulópont Ady politikai-publicisztikai fejlődésében.

Ady, a 20. század embere, kora ifjúságától sejtette a készülő idők abszurditását, ismerte és értette a szimbolizmust, a szecessziót, Nietzschét, Ibsent, Bergsont. Választ keresett a papok „ősbabonáján” és a mágnások „ősdurvaságán” túlmutató válságtünetekre, a kiöregedett Rációval már megérthetetlenekre. S egy új kor költője volt, aki a megérthetetlen mögé akart belátni, aki Rilkével, Freuddal, Musillal egy időben kérdezett rá a lélek otthontalanságának új okaira. Ady, nálunk először, kérdezte meg: mivé lesz a puszta főnévvé meztelenedett szellem, és először zárta versebe a magányban didergő lélek démonait. 1903 tavaszán–nyarán, az érlelődő politikai otthontalanság és azonosulási válság napjaiban ráébredt, hogy az „elfecsérelt” eszterdőkben a költőt „fölfalta az újságíró, a szerkesztő, a publicista. A versek azonban most hirtelen élni kívánnak újra”.¹⁰

Száma ekkor a kivonulásnak három útja kínálkozott: az elvándorlás, a szerelem és a lélek. E három út, szerencsére, egy csapásra és együttesen nyílt meg 1903 őszén. Párizs, Léda és a versek egyetlen nagy megújulásban fonódtak össze, amelynek ihletője, összefogója, szervezője Léda volt, a lápi vízió megtalált asszonya, aki egy személyben Salomé, a gyilkoló vágy, és Lou Andreas-Salomé, a megértő irodalmi szerető, egyszerre Alma Mahler – rá egyébként külsőben is hasonlított –, és mindenekelőtt a felébredt Psyché, a lélek-vár fehér asszonya, aki a most megnyílt ablakon ránevetett.¹¹

A politika elől a költészetbe menekülő Ady rálépett az európai írástudó és művészi értelmiség (Párizstól Pétervárig tipikus) útjára, a szecesszióra, amelyet nem szűken, művészeti stílusirányzatként, hanem tágabban: a közéletből való kivonulásként, magatartásként értelmezett. Az irracionálizmust felfedező filozófiai irányzatok, a pszichoanalízis freudi iskolája, festők, szobrászok az impresszionizmustól az art nouveau-ig és a szürrealizmusig, az atonális zene megkomponálói (egyébként sokszor divergens pályák és nézetek) abban megegyeztek, hogy üresnek, elavultnak nyilvánították a klasszikus filozófia, a liberális-racionális értékrend eszményeit, kifejezési formáit és morális normáit. Eszmei értelemben éppúgy kivonultak az akadémikus kultúra csigaházából, mint ahogy az imperializmus elidegenítő, embertelenítő folyamatainak traumáit megszenvedett, politikai otthonukat veszített írók, művészek, tudósok is visszavonultak a közélettől, amelyben monopolista érdekcsoportok, etatista bürokraták és bürokratikus szervezett tömegpártok szorították útszélre az egyéni autonómiában s a Rációban hívó, de hovatovább megcsalatozott értelmiséget.

Ezt a szecessziót az uralkodó burzsoáziától eltávolodott, állami-intézményes kereteiből kihullott értelmiség politikaellenes lázadásának foghatjuk fel, az „elfogadott elidegenedés” létformájának. Az utak szerteágaztak, vezettek a nihilhez, az értelem felbomlásához, és vittek a humanizmus megújításához is, amelyben a kulturális lázadás az „ember megváltásért” folyt. Ady sajátosan (önpusztító módon) lázadt, nappalai és éjszakai ezt bizonyítják. Nappal Ady kiállt az éjszakáknaként „szívből utált” Budapest mellett – s mindezt, céltudatosan, elvi alapon

10 ADY Endre: Még egyszer. AEÖPM IV.161.

11 HANÁK Péter: *A Szent Lélek lovagjától az Új versekig* = Uő: *A Kert és a Műhely*. Balassi Kiadó, Bp., 1999. 135–156.

és őszintén tette. Megértette és vallotta ugyanis: Magyarországnak polgárság kell, s ennek lényegében egyelőre Budapest adhat otthont. Még akkor is, ha ma még egyébként látta (akár Babits vagy Móricz): „Budapestnek nincs gondviselő gazdája”.¹² Ez a lázadó Ady, ez az „éjszakában megtépázott, megtörődött Dionüszosz, nappal messzire világító Apolló lett” (Fülep Lajos), és így vált a magyar modernitás „sután szenvedő, de nagyon sikeres” (Kosztolányi Dezső) vezéralakjává.

A modernitásfelfogás fejlődése szempontjából döntőnek (vagy legalábbis meghatározónak) tekinthető 1905. január eleje. A huszonhét éves Ady Párizsból érkezik Budapestre, s azonnal szembekerül a magyar modernitás „gigantikus műhelyének” elképesztő komplexitásával. Az első perctől kezdve jöttmentnek, sőt „tragikusan idegennek” érzi magát Budapesten. Király István¹³ (a maga anekdotikusan ideologikus stílusában) úgy véli: Ady „a lélek otthontalanságára rendezkedett be”. S valóban a költő feljegyzéseiben, leveleiben gyakran írta: „elpusztulok Budapesten”¹⁴. Megérkezése után néhány hétig szállóvendég a Kerepesi (mai Rákóczi) úti Adriában, aztán – mivelhogy a nagyváradi barát, Bíró Lajos is Budapestre jött – albérleti szobát vesz ki vele közösen. Egy éven át laknak együtt, félfalusi környezetben (a Nyugati közelében). Bíró nősülése után Ady a Párizs Hotel lakója lesz, majd jönnek hosszú sorban az álottonként szolgáló egyéb hotelszobák.

Ha Ady Budapest-tapasztalatának nappali és éjszakai képét nézzük, az „otthontalanság” egyáltalán nem túlzó kifejezés. Délelőtt az altatótól és az alkoholos rossz álomtól bódultan ébred, 11 óra körül már a *Budapesti Napló* szerkesztőségében van, ahol a kora esti órákig veszi igénybe a szerkesztőségi munka. Közben Vészi József főszerkesztővel és Kabos Ede főszerkesztő-helyettessel el-elüldögél a Szabadság kávéházban. Többnyire Bíróval ebédel. Lapzárta után hazamehetne, de hová? Órákat tölt még a redakcióban, régi magyar irodalmat, kortárs nyugati és honi társadalomtudományi irodalmat és publicisztikát olvas, verseket, olykor prózát ír. 1905 januárjától 1906 júliusáig csaknem 400 nagyobb szignált cikket ír, s 90 verset, 70 novellát. Kiállításokra jár, állandó színházlátogató. (A szerzőt az Ady-ösök makacs, paraszti szívóssága nemcsak következetes kultúrafogyasztóvá, de céltudatos gyarapítóvá is teszi.)

Ami ezután következik, az már (ha nem is mindennaposan) a dzsentri életmód mímélése. A helyét nem lelő ember belső nyugtalansága űzi Adyt a pesti éjszakába. Nyilván a nappali Budapest elől futott oda, s így nem embereket, nem eszméket, nem élményeket, még csak nem is társaságot keresett. Ellenkezőleg: a „kitérés” éjszakai voltak ezek. Kerülte az irodalmi és a zsurnalista kávéházak, mulatók, nagyvendéglők zajgó világát, a szórakoztatóipar elegáns helyeit, a prostitúciós nagykereskedelem fellegvárait. Kitért a drága orfeumok, a „pazar helyek” csábításai elől. A modern kapitalista világváros bérmunkása volt nappal – éjjelre a magyar vidéket idéző olcsó mulatónegyed, a hajdani „pesti Pigalle”, a Nagymező utca, Király utca s az Andrassy út környéki mulatónegyed lett „átmeneti otthona”. De nem az előkelő Erdélyi borozóba ment (onnan a gazdag szilágysági, bihari ficsúrok kinézték volna), hanem a hajnali bablevesezőkre számító, lebujszerű kiskocsmákba. Kószált „az éj kopott mesterembereivel” (lecsúszott színészekkel, zenészekkel és artistákkal, tengődő kishivatalnokokkal, prostituáltakkal, pincérekkel), de a Kovács-féle kocsmába, a Meteorba, a Három Hollóba olykor

12 FÜLEP Lajos: *Ady Endre éjszakai és éjszakája* = *Uő: Művészet és világnézet. Cikk, tanulmányok 1920–1970*. Magvető Kiadó, Bp., 1976. 44–76.

13 KIRÁLY István: *Ady Endre*. I. Magvető Kiadó, Bp., 1972. 15.

14 Idézi KIRÁLY: *i. m.* 16.

egyedül is betért. Itt aztán sebbel-lobbal, mintegy improvizálva, papírra vetette (a szerkesztőségben már este kiötlött) verseit, melyeket fejedelmi gesztussal ajándékozott annak az éppen jelen levő hódolójának, aki közben „előfizetett” legalább két fröccsre. Annak „megváltó” kezét két nagy, puha kezébe fogta, delejezve ragyogó s egyben kislíúsan könyörgő tekintete ellenállhatatlan büvökörébe vonta. (Szép szavak özönét zúdította emberére, aki akkor tért magához, amikor a költő – a zseni túlérzékenységétől hajtva – kíméletlenül elhúzta a nótáját előző éjszakai pártfogójának.)

Ekkor kezdődnek tehát később legendákká színesedett dorbézolásai és tivornyai, amelyekről hajnaltájban tért meg, alig tudván kiszellőztetni dohányfüsttől átitatódott öltönyét, ingét, gatyáját. (A rendszerető Bíró pedig fölöttébb utálta a dohányszagot.) A fegyelmezetlenség éjszakája tehát lázadás (vagy legalábbis egyfajta kompenzáció) volt a fegyelem nappala ellen, a hagyomány torzult érvényesülése a modernitással szemben. S Adyt éppen eléggé nyugtalanította egyébként „kiegyensúlyozó” jellegű-szándékú, kiegyensúlyozatlan „züllött” életmódja, változtatni azonban nem tudott, és talán nem is akart rajta. Ehelyett egyre inkább az alakuló, forrongó, sőt forradalmasodó irodalmi élet felé fordult. Ahogy mindenki, valami csodára várt, ami a *Nyugat* megjelenésével meg is érkezett. Adynak pedig az eddigieknél biztosabb szellemi otthont nyújtott.

A poétikai jelenségek alakulástörténete felől közelítve, a *Nyugat* megjelenése aligha fogható fel éles korszakhatárként. Ha az új törekvéseknek fórumot biztosító, életképesnek bizonyuló irodalmi lap megteremtését tekintjük választóvonalnak, akkor sem csupán a *Nyugat* megjelenésének éve kínálkozik jelképes határköként. Kiss József 1890-ben alapított hetilapja, *A Hét* szintén a modern irodalom fórumaként tartható számon. Annál is inkább, mivel a két lap szerzőgárdája között sok az átfedés, s a *Nyugat* szerkesztői közül Ambrus Zoltán és Ignórus korábban szintén *A Hét* munkatársa volt. Úgyancsak az irodalomtörténet mítoszai közé tartozik az a közkeletű vélekedés, mely szerint a *Nyugat* egy csapásra elhódította *A Hét* legtehetségesebb szerzőit. A *Nyugatban* (is) publikáló szerzők közül sokan még évekig gyakran megjelentették műveiket Kiss József lapjában (Ambrus Zoltán, Heltei Jenő, Szini Gyula, Szomory Dezső, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső és maga Ady), s olyanokat is találunk közöttük, akik gyakrabban publikáltak *A Hétben*, mint a *Nyugatban* (pl. Krúdy Gyula, Cholnoky Viktor). *A Hét* a 10-es évek közepéig népszerű maradt, nem hirtelen veszítette el jelentőségét, hanem lassan, fokozatosan szorult ki az irodalmi modernség élvonalából. Ady és a *Nyugat* kapcsolata a költőhöz méltó fórumot teremtett – egyébként értelmiségiként rendszeresen részt vett a *Galilei* vagy később a *Vasárnapi Kör* rendezvényein vagy a *Huszedik Század* hozzá illő eseményein, igazi teret azonban a *Nyugat*-estek nyújtottak. Ez lehetővé tette a költő számára, hogy kapcsolatot alakítson ki a magyar modernitás vezéralakjaival – akik egyébként úgy tekintettek rá, mint megnyilatkozásait személyes példájával bátorító és segítő „véleményvezérré”.¹⁵

15 Lukács György és Mannheim Károly például egyaránt szellemi (értelmiségi-ideológiai) példaképnek tekintette Adyt. Vö. BENDL Júlia: *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig*. Scientia Humana Kiadó, Bp., 1994. 133.; KARL MANNHEIM: *Ideológia és utópia*. Fordította MEZEI I. György. Atlantisz Kiadó, Bp., 1996. 21.

A *Nyugat* hivatalosan 1908-ban indult, az első lapszám ténylegesen azonban már 1907 decemberében megjelent¹⁶. Indulásakor a szerkesztőbizottság tagjai Osvát Ernő, Ignotus, Schöpflin Aladár, Ambrus Zoltán, Fenyő Miksa és Gellért Oszkár voltak. A tényleges szerkesztői tevékenység Osvát nevéhez fűződött, lényegében ő döntött a kéziratok sorsáról. Az első két évtizedben a *Nyugat* esztétikai színvonalának fenntartása és az új tehetségek módszeres felfedezése is elsősorban az ő érdemének tulajdonítható. Ignotus a lap legfontosabb publicistája, vezércikkeiben és vitacikkeiben a *Nyugat* önértelmezésének első számú formálója, akinek kritikus tevékenysége is kiemelkedő. Szellemesség, megengedő, toleráns értelmezői attitűd és a normatív esztétikai előírások elutasítása jellemezte kritikus gyakorlatát. Schöpflin Aladár területén elsősorban a műbírálattal volt, Fenyő Miksa a lap anyagi hátterének megteremtését igyekezett biztosítani, Gellért Oszkár pedig egyfajta szerkesztőségi mindenes szerepét töltötte be. A *Nyugat* kezdetben kéthetenként, 1932-től havonta jelent meg, többnyire 1500–2000 körüli példányszámban, melynek mintegy harmada-negyede remittendaként, eladatlan példányként került vissza a szerkesztőségbe. Az előfizetők száma általában 600 és 1000 között mozgott. Paradox módon ez a „szűkkörűség” még segítette is Ady „véleményvezéri” működését, hiszen így fokozatosan érvényesíthette a nemzeti hagyomány megújítására vonatkozó elképzeléseit.

Ha az irodalmi modernitás magyarországi megjelenését és elterjedését vizsgáljuk, ennek kronológiájáról azt mondhatjuk, hogy a 19. század utolsó két-három évtizedében szaporodnak meg azok a jelenségek, melyek a modernség fokozatos térnyerését jelzik. Még a líra területén sem beszélhetünk radikális fordulatról, pedig a költészetben látványosabb volt a beszédmód megújulása, mint a próza történetében. Erre utal az is, hogy az epikus szerzők között nem található olyan alkotó, akinek műveit a kritika olyan zajos ellenkezéssel fogadta volna, mint Ady verseit. Pedig Ady kétségtelenül sajátyszerű költészete sem értelmezhető meggyőzően a radikális költői paradigmaváltás fogalma mentén. Ady képszerűséget előtérbe helyező poétikájának párhuzamai megtalálhatók Vajda János és Komjáthy Jenő költészetében, de ebben a vonatkozásban akár Vörösmarty lírájának ösztönzése is joggal említhető, ahogy arra már Horváth János is rámutatott¹⁷. Ady költői beszédmódja közelebb áll a romantika lírai nyelvéhez, mint a számára legfőbb inspirációt jelentő Baudelaire-é – akit egyébként korántsem jogosulatlan posztromantikus s nem tipikusan modern költőként számon tartani. A költői személyesség korlátozása, melyet Baudelaire a romantika meghaladásának egyik legfontosabb poétikai követelményeként értelmezett, Ady költészetére kevéssé jellemző. Eppen ezért azokat az értelmezéseket sem tekinthetjük teljesen megalapozatlannak, melyek Adyt az utolsó nagy magyar romantikusként értékelik.¹⁸

Mi több, Ady csaknem végig megőrizte „posztromantikus” ihletését – erre jó példa a (számára fontos, de a recepcióban periferizálódó) *Margita élni akar* (1912) című verses regénye.¹⁹ Ugyanazt a témát (a Vészi Margithoz fűződő, beteljesületlen szerelmet, amelyet a költő a

16 KENYERES Zoltán: *Egy korszak geneziséről* = Uő: *Etika és esztétizmus. Tanulmányok a Nyugat koráról*. Anonymus Kiadó, Bp., 2001. 5–20.

17 HORVÁTH János: *Ady s a legújabb magyar lyra*. Benkő Gyula Cs. és Kir. Udvari Könyvkereskedése, Bp., 1910.

18 KENYERES Zoltán: *Ady Endre*. Korona Kiadó, Bp., 1998. 9–123.

19 BÁCSKAI-ÁTKÁRI Júlia: *Narráció Ady Endre Margita élni akar című művében*. Irodalomtörténet 2011. 3. sz. 378–388.

magyar modernitás jelképes kudarcaként élt meg) dolgozza fel (mint sajátos katarzisélményt) *A fekete zongora*. Ez viszont irodalmi modernitásunk emblematiszta költeményének számít, 1907-es megjelenése óta, és a *Vér és arany* című kötet egyik legtöbbet értelmezett verse.²⁰

Elmondható tehát, hogy Ady 1906-tól, de 1908-tól (a *Holnap* irodalmi antológia első kötetének megjelenésétől) mindenképp a magyar irodalmi (és közéleti) modernitás vezéralakja, egészen 1918-ig, amikor a kor értelmiségi elitjét tömörítő *Vasárnapi Kör* lényegében az ő égisze alatt üzen hadat „a szellemi posványinak”. Igaz, jelenléte ekkor már inkább jelképes – fizikailag már nem vehet részt a szellem eme templomának szertartásrendjét alakítandó. Mégis jelen van mindaz, amit elért, a remény, amit adott. Ady ugyanis végig hitte, hogy a *polgáriság* és a *magyarság* egymással sokszor hadakozó eszméi megbékíthetőek, s nehezen létesülő összhangjukat éppen a modernitás győzedelmes ideológiája fogja biztosítani, tartósítani.²¹

Egy, a Bibliát fölöttébb kedvelő, arrogáns, de kispénzű, nemesi származású vidéki kálvinista költő lett tehát a magyar modernitás vezéregyénisége, aki újságcikkeiben bátran és hangosan hirdette a városiasodás ígéit, verseiben azonban gyöngéd és rajongó szeretettel szólt a faluról, a földesuraknak pedig soha nem tudta megbocsátani, amit a parasztok ellen vétettek. A modernitástól egyén és közösség teljes felszabadulását remélte, s ez nála és követőinél óhatatlanul elvezetett társadalmiság és történetiség új, „interszjektív”, a „kommunikációs egyenlőség” lankadatlan progresszióját megjelenítő értékeinek kereséséhez.²² A lírai alany folyamatos önértelmezésének előterébe állításával olyan tragikumközpontú költészetet hozott létre, amelyben megkísérelte az alkotó személyiség és a világmindenség egyre bonyolultabb kapcsolatának újszerű ábrázolását.

ENDRE ADY AND THE HUNGARIAN MODERNITY

Keywords: *civism, love, individuality, modernity, patriotism*

Endre Ady (1877–1919) was a turn-of-the-century poet, journalist, and the leading figure of Hungarian modernisation. He was noted for his steadfast belief in social progress and development and for his poetry’s exploration of fundamental questions of the modern European perception: love, temporality, faith, individuality and patriotism. Ady belonged to an impoverished Calvinist noble family, but his social and cultural experience connects him to a radically critical and “urban” ideology. On the other hand, Ady, all the time, remained loyal to the despoiled, humiliated villagers and rural Hungary.

Ady’s mentality was characterized with an aching incompatibility between his civic and ethnic motivational basis. He had surely hoped that the ideology of triumphant modernity reconciles them. This conception penetrated his ideatic orientation and publicist activity, his everyday life and poetry.

20 PALKÓ Gábor: *Hangszer-bang-meghallás*. Alföld 2001. 8. sz. 70–78.

21 GYÁNI Gábor: *Modernitás, modernizmus és identitásválság: a fin de siècle Budapest*. Aetas 2004. 3. sz. 378–388.

22 Reinhart Koselleck fogalomtörténeti kutatásai szerint ez a modernitás emancipációs törekvéseinek legfontosabb eszmetörténeti következménye. Lásd Reinhart KOSELLECK: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Fordította SZABÓ Márton. József Műhely Kiadó, Budapest, 1997. 80., illetve vö. *Conceptele și istoriile lor. Semantica și pragmatica limbajului social-politic*. Traducere: Gabriel H. DECUBLE și Mariana ORUZ. Grupul editorial ART, Buc., 2009. 285–286.

ADY ENDRE ȘI MODERNITATEA MAGHIARĂ

Cuvinte-cheie: *civism, dragoste, individualitate, modernitate, patriotism*

Cunoscutul poet și publicist, Endre Ady (1877–1919) era o figură marcantă a modernității maghiare. Fiind un adept înflăcărat al progresului, el aborda în poeziile sale problemele fundamentale ale conștiinței Europei moderne: dragostea, temporalitatea, credința, individualitatea și patriotismul. Ady se trăgea dintr-o familie calvinistă nobilă, dar săracă, iar experiențele sale culturale și sociale îl făceau un adept intransigent al ideologiei radical-democrate. Totodată, el rămânea devotat cauzei țăranilor asupriți și umiliți, credincios Ungariei rurale aservite.

Mentalitatea lui Endre Ady se caracteriza printr-o dureroasă incompatibilitate între baza sa motivațională civică și etnică. El nutrea speranța nestrămutată, că ideologia triumfătoare a modernității le va reconcilia, până la urmă, aceste tendințe antagoniste. Această concepție le-a penetrat orientarea sa ideatică, activitatea publicistică, viața sa de toate zilele și poezia sa.

BORGOS ANNA*

PSZICHOANALITIKUS ÉNIRODALMAK, IRODALMI ÖNANALÍZISEK

Kulcsszavak: *pszichoanalízis, önéletrajz, fikció, nőirodalom*

A 20. századelő szellemi-kulturális közegének egyik „tünete”, hogy a pszichoanalízis mint téma és mint szemlélet beáramlik a közbeszédbe és az irodalomba is; s az irodalom (amely már jó ideje megfigyeléseket nyújt a lélektan számára Szophoklészről Shakespeare-en át a realista regényig), különösen a modern lélektani regény, tudatosabban is beépít pszichoanalitikus motívumokat. Mindez egymást átfedő műfajokat is létrehoz tudomány, önéletrajz és fikció között, eltérő szakmai háttérből beszélve, részben eltérő szerzői motivációkkal és „odaértett olvasókkal”. Közös elem ugyanakkor az önreflexió igénye, melynek eredményét szöveges formában is rögzíteni kívánják és tudják a szerzők, a tudományos beszédmódból a fiktiiv felé, vagy a fikcióból az önelemzés felé indulva. Tanulmányom néhány női pszichoanalitikus és író példáján keresztül azt a kérdést vizsgálja, miként használják egyes analitikusok az önéletrajzi és szépirodalmi műfajokat, hogyan lehet az analitikus tudás az önéletrajz/önéletrajzi fikció háttere/előtere, illetve hogyan válhat az írók kezében a fikció a pszichológiai önelemzés terepévé, eszközévé.

ANALITIKUS TUDÁSBA ÁGYAZOTT SZÉP-/ÖNÉLETRAJZI IRODALOM

A klasszikus pszichoanalitikus (pszichiátriai) irodalmakban nem ritka a műfajok és műfaji konvenciók egymásba folyása. A pszichiátriai körtörténetek sokszor regényesek, „a 19. században divatos *roman-feuilleton* feszültségkeltő kívánalmainak” felelnek meg.¹ Laufenauer Károly elmeorvos, aki Magyarországon elsőként tanulmányozott hisztériaeseteket, novellákat is írt. A freudi esettanulmányok (és a történeti személyekről szóló pszichobiográfiák) kifejezetten novellisztikus szerkezetűek (nem véletlen a Goethe-díj), melyekben körtörténet és kezeléstörténet egymásba ágyazódik egy mozaikokból összeállított narratívum keretében.² Freud archeológushoz hasonlítja magát a Dóra-esettanulmányban³, de megnyugtató afelől, hogy mindig megjelöli hitelesség és konstrukció határát; ebben azonban nem mindig tudjuk követni. Az *Álomfejtés*ből⁴ is sűrű biográfiai rétegek fejthetők fel – Carl Schorske amerikai

* BORGOS ANNA, PhD (1973), pszichológus, az MTA TTK Kognitív Idegtudományi és Pszichológiai Intézetének tudományos munkatársa. E-mail: borgosanna@gmail.com

1 VÁRI SÁNDOR: *A női hisztéria Budapesten az 1880-as években*. Buksz XI(1999). 2. sz. 182.

2 VÖ. MARNO DÁVID: *A pszichoanalitikus narratíva*. Thalassa 2001. 2–3. sz. 3–54.

3 SIGMUND FREUD: *Egy hisztéria-analízis töredéke* [1905] = *Uő: A Patkányember. Klinikai esettanulmányok*. I. Cserépfalvi Könyvkiadó, Bp., 1993. 17–110.

4 SIGMUND FREUD: *Álomfejtés* [1900]. Helikon, Bp., 1997.

kultúrtörténéz egyenesen a „vallomásos irodalmak” közé sorolja⁵, melyen keresztül Freud egyidejűleg mutatja meg és igazolja életét és tudományát. *Önéletrajza*⁶ viszont inkább tudomány- és mozgalmortörténet, (ön)mitológia-építés. A Freud–Ferenczi-levelezés⁷ tartalmi és formai jegyeiben ugyancsak tetten érhető ez a többszörös réteg és funkció: a szakma, a közélet és a magánélet körül folyó, olykor ön- és kölcsönös analízisbe csapó dialógus egy huszonöt éven át tartó episztolafolyamot ad ki. De (lebilincselő) irodalomként olvasható Ferenczi Sándor *Klinikai naplója*⁸ vagy Sabina Spielrein orosz származású pszichoanalitikus naplója is⁹. A publikálásra szánt memoárok óhatatlan szerkesztést-stilizálást feltételeznek (lásd pl. Jung, Helene Deutsch vagy a soproni születésű Margaret Mahler [Schönberger Margit] önéletrajzeit).

Egyes pszichoanalitikusok szépirodalmi-félirodalmi munkásságot is kifejtettek¹⁰: ennek eredménye például Georg Groddeck svájci „vad analitikus”-nak *A lélekkereső* (*Der Seelensucher*) című regénye, Hollós István *Búcsúm a Sárga Háztól* című önéletrajzi regénye vagy (Rényi) Gyömrői Edit versei és *Szemben az árral* című önéletrajzi regénye, amelyet az alábbiakban egy kicsit bővebben is bemutatok.

Gyömrői Edit József Attila egyik utolsó pszichoanalitikusaként él a köztudatban; a terápia (részben irodalmi) dokumentumai elsősorban a híressé vált páciens oldaláról férhetők hozzá versek, „szabad ötletek”, naplójegyzetek formájában.¹¹ Az analitikus ugyanakkor szakmailag és földrajzilag rendkívül sokszínű pályát futott be (Budapest, Bécs, Berlin, Prága, Budapest, Ceylon, London); életútjában pszichoanalízis, irodalom, politikai aktivizmus, filozófia és művészet egyaránt helyet kapott. Két regényt is írt német nyelven. Az egyik az ötvenes években íródott, Otto Fenichel osztrák pszichoanalitikusnak ajánlott, bibliai tárgyú *Megbékélés* (*Versöhnung*), amely 1979-ben jelent meg magyarul. A másik, önéletrajzi műve a bizonytalan keletkezési idejű, magyarul először 2015-ben napvilágot látó *Szemben az árral*.¹²

A Vezér Erzsébetnek írt sorok előre óvnak attól, hogy Rényi/Gyömrői Edit szövegét mint önéletrajzot olvassuk; szerzőként mintegy előre felbontja velünk az „önéletrajzi paktumot”¹³:

-
- 5 Karl SCHORSKE: *Politika és apagyilkosság Freud Álomfejtésében* = Uő: *Bécsi századvég*. Helikon, Bp., 1998. 164–185.
 - 6 Sigmund FREUD: *Önéletrajz* [1925] = Uő: *Önéletrajzi írások*. Cserépfavi Könyvkiadó, Bp., 1993. 9–63.
 - 7 Sigmund FREUD–FERENCZI Sándor: *Levelezés 1908–1933*. Szerk. Ernst FALZEDER–Eva BRABANT–Patrizia GIAMPIERI–DEUTSCH, HAYNAL André tudományos irányításával. A magyar kiadást s. a. r., szerk. ERŐS Ferenc–KOVÁCS Anna. Thalassa Alapítvány, Pólya Kiadó, Bp., 2000–2005.
 - 8 FERENCZI Sándor: *Klinikai napló 1932*. S. a. r. Judith DUPONT. Akadémiai, Bp., 1996. Ferenczi írói kapcsolataihoz lásd VALACHI Anna: *A szerelem művészlelkű tudósa. Ferenczi Sándor és a magyar írók*. Holmi XXII(2010). 4. sz. 465–479.
 - 9 A napló magyar kiadása: Aldo CAROTENUTO: *Jung és Freud között. Sabina Spielrein története*. Animula, Bp., 2015.
 - 10 Ezekről lásd ERŐS Ferenc: *Önéletrajz, napló, levelezés: analitikusok és páciensek önvallomásai*. Forrás XXXIX(2007). 11. sz. 32–41.
 - 11 Ezeket és József Attila személyiségének és írásainak pszichoanalitikus elemzését lásd: *Miért fáj ma is. Az ismeretlen József Attila*. Szerk. HORVÁTH Iván–TVERDOTA György. Balassi, Bp., 1992.
 - 12 GYÖMRŐI Edit: *Szemben az árral*. Jelenkor, Bp., 2015. (a továbbiakban GYÖMRŐI: *Szemben*.)
 - 13 Vö. Philip LEJEUNE: *Az önéletírói paktum* = Uő: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*. L'Harmattan, Bp., 2003.

„Drága Erzsikém, vigyázz arra, hogy *ne* publikálják mint autobiográfiát. Semmiképpen nem az. Megfigyelések a világban igaziak, de történetek nem. [...] Mondtam Neked, hogy az ember úgy használja az életét, mint valaki, aki vesz egy bögrét, a földhöz csapja, összeszedi a darabjait, és egy egészen másfajta bögrét csinál belőle”.¹⁴ Attól azonban nem tekinthetünk el, hogy önéletrajzi *dokumentumként* olvasuk és értelmezzük – erre a szöveg (az életrajz ismeretében) erősen felkínálja magát. A szöveg számos fiktív elemet és stilizációt tartalmaz, de alapjaiban valós rétegekből, élményekből épült. Az önéletrajz és a regény műfajának kényszeres elválasztása nem tűnik megvalósíthatónak: nem csak azért, mert az értelmező hajlamos rávetíteni az elbeszélő sorsát a szerzőére. A szöveg, ha nem is önmagában és minden részletében, „cserepében”, de a stilizálásokat és kihagyásokat számításba véve, adott esetben jelen-

téssel felruházva, dokumentumértékűnek tekinthető. A *Szemben árral* ráadásul bizonyos értelemben kulcsregény, bár másképpen, mint például Lesznai Anna *Kezdetben volt a kertje* vagy Kaffka Margit *Allomásokja*. Itt a főhősön, Éván (aki Gyömrői alteregója) és szerelmén, Christen (aki negyedik férje, Lyn Ludowyk) kívül nincsenek igazán azonosítható alakok, bár az „atmoszféra”, a „típusok” felismerhetők és valóságosak. A regényforma annak elismeréseként, demonstrációjaként is felfogható, hogy saját élete, annak egymásba fonódó külső és belső történései feldolgozhatatlanok a hagyományos önéletrajzi keretek között; paradox módon hitelesebb lehet az irodalmi feldolgozás.

A történet elbeszélésének ideje 1941-re tehető, amikor az épp Ceylonban élő Gyömrői (harmadik) férje halála után úgy döntött, Los Angelesben telepszik le és próbál (nem először) új életet kezdeni. (Ezt a tervet később módosította, és visszatért Ceylonba, ott megismert szerelméhez.) A hosszú hajóút, amely a regényben a visszatekintés színtere, feltehetőleg (legalábbis részben) az írás háttérül vagy kiindulópontjául is szolgálhatott. Egyszerre volt az átmenetiség, a változás, a mozgás valóságos és szimbolikus tere, ugyanakkor statikus, időtlen és ingerszegény közeg. Az elbeszélésben két fő szál és idősíka, a budapesti, bécsi és berlini múlt, illetve a ceyloni közelmúlt váltakozik, olykor vetül egymásra. Az ellenpontozás érezhetően stiláris eszköz is múlt és jelen, politika és magánélet, városi kultúra és természet, Nyugat és Kelet képeinek és életszakaszainak megjelenítéséhez. A két színhez csatlakozik egy harmadik is, az írás jelen ideje, maga a hajóút, az utasok, a személyzet, a politika hírei és a hozzájuk kapcsolódó belső monológok. Innen rugaszkodik vissza az elbeszélés a ceyloni közelmúltba, illetve a budapesti, bécsi, berlini régebbi múltba.

Az elbeszélésben a hőst mindvégig kiterjedt szociális háló veszi körül. A művészi, politikai közösségek és az érzelmi kapcsolatok, fontos vonatkoztatási rendszert jelentenek a számára, ugyanakkor visszatérően hangsúlyozza függetlenségét is ezekkel a személyekkel, csoportokkal

14 Gyömrői Edit levele VEZÉR Erzsébetnek, 1977. május 30. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Vezér Erzsébet hagyaték, 2006/50.

szemben, akár a családtól való elszakadásról, akár bécsi szerelméhez és gyerekéhez való viszonyáról, akár berlini tevékenységeiről, akár ceyloni munkakereséséről ír. Az alkalmazkodás kerülése, a szerző szavaival a „heroikus élet” választása talán épp a sokszoros kötöttségek, kényszerek ellentételezése. A szöveg tehát a „női” önéletírásoknak tulajdonított kapcsolatcentrikusságot mutatja¹⁵, ugyanakkor alaptémája az individuum fejlődése, alakítása, védelme – ebből a szempontból „férfias” szövegnek is tekinthető. A főhős ceyloni szerelme az egyetlen, akivel kapcsolatban feladja ezt az öntörvényűséget, és fontosabbá válik számára a kapcsolat, mint saját függetlenségének, önálló, kialakult személyiségének megőrzése.

A hajó képéhez vissza-visszatérve, a szövegen is végigvonul a vándorlás, az úton levés klasszikus motívuma. A vándorlás, a mozgásban levés Gyömrői személyiségének és életútjának is az egyik legfontosabb vonása. Egyszerre képesség, szükséglet és szükségszerűség, „sors” – legalább annyira a körülmények kényszere, mint az alkatának megfelelő életforma szabad választása. „A hajó számomra sohasem kizárólag hajó volt, mindig szimbólum is. [...] Szimbóluma annak, ami folyton úton van, és csak kivételesen horgonyoz le, vagy akkor, amikor már öreg és hasznavehetetlen. [...] Sehhol nincs otthon, és mindenütt otthon van, és néha alaposan megtépázza a vihar, és el is sülyedhet”.¹⁶ A szerző a bolygó zsidó történetét sajátosan újraértelmezve a vándorlás önkéntes, egyszersmind elkerülhetetlen jellegét hangsúlyozza. „Ahasvérust csak a többiek látják sajnálatraméltónak. Ő maga szereti az örök mozgást, a mindig új világot. Számára a vándorlás – sors, az egyedül lehetséges életforma”.¹⁷

Ehhez képest a „vándorlások” közül a regényben kettő, Gyömrői valóságos életében pedig három kényszerű politikai emigráció volt (1919-ben, 1933-ban és 1939-ben), az utóbbi kettő közvetlenül a zsidó származása miatti üldöztetés következményeként. A száműzetést és az újrakezdéseket megkönnyítette különleges képessége az otthonteremtésre, arra, hogy megtalálja vagy felépítse a számára ismerős közeget, réteget, emberi miliót. Visszatérő problémája volt ugyanakkor a nyelvvesztés fájdalma, nehézsége. Az élő magyar nyelvvel való kapcsolatát elveszítette, ugyanakkor egyik tartózkodási helyének nyelvét sem sajátította el anyanyelvi szinten. Ezt illusztrálja Reismann Marianne fotográfushoz írt levele 1956-ból, a Ceylonból Londonba költözés küszöbén: „Bármennyi barát van itt, és bármennyire azt érzem, hogy sok tekintetben nyomot hagytam ezen az országon [...], mégis, 18 évig éltem úgy, hogy nem a magam nyelvén beszéltem, és senki sem értette meg a viceimet. Kissé fáradt vagyok ettől”.¹⁸

Figyelemre méltó, hogy amikor 1967-ben Beöthy Ottó, a Magyarok Világszövetségének főtitkára arról faggatja, mikor írja meg emlékiratait, nem ejt szót az ekkor már alkalmasint elkészült önéletrajzi regényről, sőt, a memoárfírás hiábavalóságáról beszél. Életének és identitásának arról a szeletéről volna ugyanis leginkább írnia, írhatná, amely nincs benne a köztudatban. Nem *Gyömrőről*, hanem *Rényiről*, „minden névcseré dacára” „Az én memoirjaim? Mi értelme lenne? Talán vannak, akik emlékeznek Gyömrői Editre mint József Attila anyl-

15 Vö. Bella BRODZKI–Celeste SCHENCK: *Life/Lines. Theorizing Women's Autobiographies*. Cornell UP, Ithaca, 1988. 1–15.; Susan S. FRIEDMAN: *Women's Autobiographical Selves = The Private Self: Theory and Practice of Women's Autobiographical Writings*. Szerk. Shari BENSTOCK. Univ. of North-Carolina Press, Chapel Hill–London, 1988. 34–62.

16 GYÖMRŐI: *Szemben*. 3.

17 Uo. 93.

18 GYÖMRŐI Edit levele REISMANN Marianne-nak. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, V. 5167.

tikusára – és csak ilyen szempontból; de az én memoirjaim minden névcsere dacára a Rényi Edit memoirjai lennének, és ki tudja már, ki volt az?”.¹⁹

A pszichoanalízis mint téma valóban feltűnően hiányzik regényből – bár magában az emlékezésben felfedezhetjük a tudatosan és „rutinosan” asszociáló pszichoanalitikust. Elképzelhető, hogy Gyömrői számára József Attila terápiája életének egy apró epizódja volt csupán, amely jelentőségét veszítette az életesemények sodrában, és csak az utókor tulajdonít neki igazán nagy jelentőséget. De nem kizárható, hogy a kihagyás mögött háritás, tudattalan kudarcézés is áll József Attila analizisével kapcsolatban.

Ugyanakkor feltehetőleg már ott volt fiókjában a *Szemben az árral* kézírata – de ezt talán valóban nem memoárnak szánta. Ugyanakkor az írás talán segítette önmaga számára feldolgozni, értelmezni az események, élmények sokszor kaotikus és traumatikus láncolatát. Maga az alkotási folyamat is reparatív munkát jelenthetett, és létrehozott egy művet, amely (áttélesen) mégiscsak dokumentálja szerzőjének változékony életútját, sokrétű kapcsolódásait, „az árral szemben” úszó, „reziliens” személyiségét, s nem utolsósorban a 20. századi történelem néhány meghatározó eseményét.

Egy másik korai női analitikus, a fiatalon elhunyt *Bálint Alice* szépirodalmi ambícióiról nem tudunk, de nemrég kerültek elő 1917 és 1929 (19 és 31 éves kora) között vezetett naplójüzetei.²⁰ Igen gazdag személyes dokumentumról van szó, amely nagy érettséggel és őszinteséggel tárja fel gondolatait önmagáról és az őt körülvevő eseményekről, politikáról, szerelemről, nőiségről, szakmáról és jövőbeli terveiről. A szöveg nagy része meglehetősen absztrakt, „induktív”, legalábbis abban az értelemben, hogy ritkán számol be napi tevékenységeiről csak önmagukért (ez néha hiányérzetet is kelt a kutatóban-olvasóban). Leginkább saját személyiségével, különféle filozófiai és társadalmi témákkal, időnként családjához, illetve analitikusához, Ferenczi Sándorhoz fűződő viszonyával foglalkozik. 1918 őszétől bőséges bejegyzésekben követhető nyomon szerelmének és kapcsolatának fejlődése Bálint Mihállyal.

Kérdés, vajon ki lehetett a napló „odaértett olvasója”? A szövegből egyértelműen kiderül, hogy a bejegyzéseket rendszeresen megmutatta Bálint Mihálynak. Ezt tudva, feltételezhetünk bizonyos szelekciót, stilizálást, idealizálást, konstruálást és kontrollt az írás fölött; ugyanakkor ez akkor is elkerülhetetlen, ha csak mi vagyunk saját írásunk olvasói, magának a narrációnak (sőt, már az önéletrajzi emlékezetnek) a (re)konstruktív jellege miatt.

19 GYÖMRŐI Edit levele BEÖTHY Ottónak, 1967. jan. 24. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Ms 5468.

20 A naplók lelőhelye: British Psychoanalytical Society Archives, London, Bálint-hagyaték.

A napló legsűrűbb időszaka az 1918–1921 közötti periódus. Ezek az évek intenzív személyes, társadalmi és politikai változásokat hoztak, melyek egyaránt érintették őt mint (fontos érzelmi és szakmai választások között álló) fiatal felnőttet, mint („emancipált”) nőt, mint (kikeresztelkedett) zsidót és mint egy felső középosztálybeli család szocialista vonzalmakkal bíró tagját. Ezek az identitásai támogatták, egyszersmind komplikálták is egymást. A külső események szorosan összekapcsolódnak a női szerepekkel kapcsolatos elképzelésekkel és dilemmákkal, tudományos érdeklődésével, valamint akkori legfontosabb „tárgykapcsolatával”, Bálint Mihállyal.

Összetett hálója volt örökölt és választott identitásaiból, és igen tudatosan viszonyult hátteréhez és szociális körülményeihez. Igyekezett áthágni a családjától megörökölt osztályhatárokat – részben politikai meggyőződésből, részben pedig saját személyes határainak tágítása érdekében. „Valóságos élvezetet okoz nekem ezeket a bourgeois kisasszonyokat egy küssé fel-piszkálni...”; (1918. okt. 18.) „Nagyon vágyódom az elmenésre. [...] Ki kell próbálnom, mit érek egymagamban, mit tudok adni az embereknek, meg akarom próbálni, hogy bírom ki az életet, igaz-e, hogy erős vagyok [...], igaz-e, amit magamról és a világról itt a naphegyen megállapítottam.” (1919. márc. 1.)

Az adott, készen kapott háttértől és identitásoktól való elszakadás idegenségérzetet, távolságot és viszonylagosságot teremt minden elköteleződésében, miközben erős szükséglete van az odatartozásra is. A „bolygó zsidó” képe, amely a bejegyzések visszatérő motívuma, jól ábrázolja ezt a bonyolult állapotot. „Nincs hontalanabb, mint egy polgári körökbe született szocialista. Sehova se tartozik, senkinek se kell.” (1918. okt. 18.) A Tanácsköztársaság bukása után a „magyar/zsidó”, „otthon/idegen” kérdések különösen akut módon vetődnek fel, s ebben a helyzetben saját, kikeresztelkedett zsidó léte új dilemmát okoz benne. Mind zsidósága, mind magyarsága olyan mozgó identitáskategóriák, melyek szubjektív jelentése az adott politikai helyzet kontextusában is alakul. „Megállapítottam, hogy különösen a mai világban a leghetlethebb dolog kikeresztelkedett zsidónak lenni. Zsidó és keresztény nyílt ellenségei egymásnak mostan, főül emelkedve ezeken a dolgokon barátok, de hol a helyük a magunkféle kaméleonoknak. Az egyetlen, ami mentette tettemet az volt, hogy vágyódtam vhol meggyökeresedni, és most kisl, hogy egy vlvovátartozás árnyékát is elvesztettem.” (Szeged, 1920. márc. 3.)

Bálint Alice a naplóban újra meg újra visszatér a férfi és női szerepek kérdéséhez, és olykor ellentmondásos nézeteket és vágyakat fogalmaz meg. A korszak maga sem mentes ezektől az ellentmondásoktól és átmenetiségektől, amint erről a szerzteágázó kulturális (és „tudományos”) reprezentációk tanúskodnak. Bálint Alice folyamatosan szembeállítja ezeket a képeket saját személyiségével és új lehetőségeivel.

A házassághoz való viszonya például meglehetősen nyíltan fejeződik ki egy álomban. „Ma éjjeli álomom. Olga és én is férjhez mentünk, nekem gyerekem is van. A legfurcsább, hogy már sokszor álmodtam magamat anyának, s mindig irtóztam (álomban, de a valóságban is) attól, hogy férjem legyen... az utóbbi időben kezdtem belenyugodni... Ez az álom talán emlékeztetés. [...] Annyi szent, hogy sokkal jobban szeretnék egy gyereket férj nélkül, felnevelném szépen. A házasságtól irtózom, a legjobbtól is.” (1917. nov. 24.)

Nagyon világosan megfogalmazza, hogy a nők számára egészen a közelmúltig a szerelem volt vágyaik, törekvéseik egyetlen engedélyezett csatornája, s ez minden nyilvános tértől és tevékenységtől elvonta őket, voltaképp megkérdőjelezte állampolgári mivoltukat. „Az asszonyok eddig nem voltak polgárok, minden vágyuk, akarásuk bele lett szorítva egybe, a szere-

lembe. [...] Ezek a lányok, akik most az egyetemre járnak, már csak előre mehetnek, vissza soha.” (1917. dec. 26.)

Ugyanakkor bizonyos értelemben hagyományos szerepet és értéket is vindikál a nőknek, valamiféle elemi, materiális és nagylelkű viszonyt az élethez, egyfajta belső „másságot” – ami ugyancsak jellegzetes nézőpontja volt a korszaknak.²¹ A „nőit” összekapcsolja a „forradalmival” is, de tartózkodik attól, hogy a kérdést bármiféle feminista keretbe helyezze. „Nem hiszem ám, hogy a fejlődés útja az volna, hogy a nő olyan legyen, mint a férfi [...]. Az asszony viszonya a szerelemben mindig más lesz, mint a férfié. [...] A nemzetiségek joga, népszavazás, annexio nélküli béke, asszonyhang ez... Nem gondolok se a feminista egyesületre, se a béke-ligára, nem ilyen pozitív formában érzem én a hatást. Csak hogy a levegőben van minden. Az asszony részint tisztelt, de oly sokszor sárba taposott érzése, mely eddig mindig mint politikaellenes tekintetett, most szóhoz jut, az édes élet tisztelete, a boldogság tisztelete. [...] A mi utunk nem lehet a halhatatlanság, hanem élni tudás, akarás és szeretés, halandóságunk ellenére. Mitten hindurch führt unser Weg. (Ibsen)” (1917. dec. 26.) „A régi dolgokhoz jutottam ott, akkor, hogy az asszony mindig egyúttal a fajtát is képviseli, s így alaplényében már benne van a pluralitás.²² [...] Az asszony feláldozza önmagát, a férfi mindent feláldoz önmagának.” (1919. ápr. 15-i utólagos bejegyzés.)

Ez a kép és misszió segíthetett feloldani azt az alapvető ellenállást, ami saját női létével kapcsolatban visszatérően felbukkant. „Eddig nem ezt akartam, eddig nadrágba akartam öltözni avval a jelszóval, hogy pusztuljon inkább az emberiség, de asszonynak születni a legnagyobb kín. S csak lestem remegve, hogy mikor nől végre bajuszom. Az igazat megvallva még mindig szívesen kibújnék a bőrrömből.” (1917. dec. 28.)

A naplóban az 1921-es évben bukkan fel a pszichoanalízis: egyfelől mint érdeklődési terület, másfelől mint önmaga és környezete megközelítésének eszköze. Komoly önanalízisbe bonyolódik gyerekkorával, szüleihez és testvéreihez való viszonyával kapcsolatban. Ez nem egészen véletlen: anyja, Kovács Vilma ekkortájt kezdi el pszichoanalitikus kezelését, majd képződését Ferenczinél, a téma tehát „a levegőben van”, ahogy ő maga fogalmaz. „Mindig nyúzol [ti. férje, Bálint Mihály], hogy meséljek neked magamról, hát most mesélek. Kissé psychoanal. íze lesz a dolognak, mint mindennek, amit most csinálok, tekintve, hogy nálunk ez állandóan a levegőben van, mióta Anyus kúrázik. Azért is esik olyan nehezemre a beszéd, mert most sok mindent látok, amit azelőtt nem.” (1921. febr. 17.) A pszichoanalitikus (ön) ismeret mint a szabad beszéd/írás korlátja, fékezője.

Férje előtt képes újragondolni saját történetét, gyerekkori sérüléseit, és ebben a viszonyban, illetve az írásos rögzítésben bizonyos módon újraírhatja önmagát. „El fogom mesélni neked a gyerekkoromat, ahogyan most látom: amióta emlékszem, mindig megvolt bennem a teljes egyedülvalóság és szeretetlenség érzése, ami annál furcsább, mert határozottan a család kedvence voltam.” (1921. febr. 17.) „A külső ok rég megszűnt, de [...] a lelki béklyó mindig és mindenütt érezte a hatását, ha szerettem, nem tudtam mondani, ha örültem, nem tudtam mutatni, nem tudtam sírni, nem tudtam táncolni, nem tudtam tetszeni. 3. polgárban történt, hogy leírtam egy mondatot szóról-szóra úgy, ahogy gondoltam, micsoda érzés volt az, részeg voltam tőle.” (1921. márc. 25.) Az írásos önkifejezés felszabadító erejét tehát már kamaszként átéli.

21 Lásd pl. DIENES Valéria: *Levél Lesznai Annának*. Nyugat III(1910). 15. sz. 65.

22 Ezek a gondolatok emlékeztethetnek a „pluralis” nőiség francia feminista pszichoanalitikusok (különösen Luce Irigaray) által képviselt ideájára.

Megejtő őszinteséggel ír anyjával való kapcsolatáról, aki erőteljes modell, ugyanakkor ambivalens érzések (vonzódás, düh, bűntudat) forrása. „Érzem sokszor, hogy úgy alulról, gyáván, nagyon vágyódva és amellet ellenségesen nézek az Anyámra, és olyankor sírni szeretnék, nem bírom elképzelni, hogy az ilyent nem látja senki.” (1921. márc. 25.)

SZÉP-/ÖNÉLETRAJZI IRODALOMBA ÁGYAZOTT ANALITIKUS TUDÁS

A századelő szépirodalmában számos szerzőnél bukkan fel közvetlenül vagy közvetve, értelmezési tartományként, stílusjegyként vagy konkrét témaként a pszichoanalízis.²³ A modern regény (analitikus diványt idéző) tudatfolyamain túl közvetlenebb analitikus indíttatást tükröző és ilyen ismeretanyagot mozgató fikció például az olasz Italo Svevo *Zeno tudata* című regénye vagy a svájci Carl Spitteler *Imago* című műve.²⁴ A magyar irodalomban jól ismertek a pszichoanalízistől megérintett szerzők,²⁵ Kosztolányitól²⁶ Németh Lászlónál²⁷ át Füst Milánig²⁸, Ignotusig²⁹, Kaffka Margitig vagy a populárisabb műfajból Erdős Renée-ig és Bródy Liliig³⁰. Karinthy végtelen ironiája, karikírozása, saját műfajába ágyazása felől mutatja érintettségét.³¹ Ismertek analitikus „ihletésű” (ál)önéletrajzi írások is, ebbe a műfajba sorolható Csáth Géza *Egy elmebeteg nő naplója*³² című, határműfajt képviselő műve vagy Füst Milán *A mester én vagyok. Egy doktorkisasszony naplójegyzete*³³ című regénye. A szerzők saját betegségét tárgyukká tevő szövegek Juhász Gyula *Patologika* című, Moravcsik Klinikán írt feljegyzé-

- 23 Pszichoanalízis és irodalom(tudomány) kapcsolatáról lásd a Helikon (1990/2–3) és a Műhely (1992) folyóiratok tematikus számait, valamint a *Pszichoanalízis és irodalomtudomány* c. kötetet. Szerk. BÓKAY Antal–ERŐS Ferenc. Filum, Bp., 1998.
- 24 Ezekről lásd ERŐS Ferenc: *Pszichoanalitikus regények dr. S.-től Muo doktorig*. Műút II(2008). 9. sz. 73–79.
- 25 A magyar írók és a pszichoanalízis kapcsolatának áttekintéséhez lásd VALACHI Anna: *A pszichoanalízis és a magyar irodalom = Typus Budapestiensis. Tanulmányok a pszichoanalízis budapesti iskolájának történetéről és hatásáról*. Szerk. ERŐS Ferenc–LÉNÁRD Kata–BÓKAY Antal. Thalassa Alapítvány, Bp., 2008. 213–260.; HÁRS György Péter: *Határesetek – közelítő távolodók. Ignotus, Krúdy, Füst Milán és Karinthy (Kitergetés – a magyar pszichoanalitikus centrifugából)*. Kaleidoscope V(2014). 9. sz. 279–298.; HARMAT Pál: *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Bp., 1994.
- 26 Lásd pl. LENGYEL András: *Kosztolányi, Hollós István és a nyelv pszichoanalitikus fölfogása*. Új Forrás XXX(1998). 8. sz. 52–65.
- 27 Lásd BÁLINT Ágnes: *Az identitásproblematika Németh László regényeiben*. Thalassa XIII(2002). 1–2. sz. 5–43.
- 28 Lásd HÁRS György Péter: *Az F1 – G – F2 háromszög*. Thalassa XV(2004). 2. sz. 45–84.
- 29 Ignotus a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület alapító tagja, Ferenczi páciense, majd barátja volt. Pszichoanalitikus vonatkozású írásait lásd: *Túl az óFerenczián. Válogatás Ignotus pszichoanalitikus vonatkozású írásaiból*. Összeáll. HÁRS György Péter. Múlt és Jövő, Bp., 2010.
- 30 Lásd BORGOS Anna: *„Mi ez a nagy sikoly?” Nőiség, testiség és pszichoanalízis háború előtti magyar nőírók műveiben = Uő: Nemek között. Nőtörténet, szexualitástörténet*. Noran Libro, Bp., 2013. 48–69.
- 31 KARINTHY Frigyes: *„Új lélektan”: Pszichoanalitikus írások*. Vál., szerk., utószó: HÁRS György Péter. Múlt és Jövő, Bp., 2013.; Uő: *Karinthy és a pszichoanalízis. Kiegészítések és kiigazítások*. Imágó Budapest III(2013). 3–4. sz. 79–94.
- 32 CSÁTH Géza: *Egy elmebeteg nő naplója*. Magvető, Bp., 1998.
- 33 FÜST Milán: *A mester én vagyok. Egy doktorkisasszony naplójegyzetei*. Fekete Sas, Bp., 2004.

sei (1917)³⁴, Németh László 1954-es Hipertónia-írásai³⁵, vagy épp József Attila *Szabad-ötletek jegyzéke* és kései versei, melyek a Gyömrői Edittel folytatott analízis „melléktermékei”. Hilda Doolittle (H. D.) *Tribute to Freud*³⁶ címmel írta meg Freudnál folytatott analízisének történetét. Számos pszichoanalitikus motívumot mutat a *Nyugot* alkotó írófeleségeinek, Kosztolányiné Harnos Ilonának és Babitsné Török Sophie-nak önéletrajzi és szépprózája, az alábbiakban ezeket vizsgálom meg.

Kosztolányiné Harnos Ilona számára nem volt elsődleges az önálló írói identitás kialakítása és fenntartása. Írószerepe nem annyira ambíció, mint inkább belső szükséglet, megtalált kreatív szublimálási csatorna. 1930 körül kezdett publikálni, először riportokat, majd novellákat és életrajzi és önéletrajzi műveket. *Burokban születtem* címmel írt, életében nem publikált önéletrajzi írása gyermek- és ifjúkoráról ad érzékletes képet.³⁷ A Kosztolányi-életrajz³⁸ és a *Tüzes cipőben* című háborús memoár³⁹ megszületése mögött hasonló motívumokat, lelki szükségleteket sejtethetünk: mindkettő tragikus eseményeket, pszichésen rendkívül megterhelő időszakokat követően íródott. A Kosztolányi-életrajz a gyászmunka folyamatát, a *Tüzes cipőben* a háborús traumák feldolgozását tükrözi és segíti. Az írás lehetővé teszi számára az események megőrzését, elhelyezését, megértését, és fontos önkifejezési csatornát is jelent. Egyszerre elégítheti ki általa – egymástól szinte elválaszthatatlan – irodalmi és pszichológiai szükségleteit.

Jegyzetei között több álomleírás is található. Elképzelhető, hogy ezeket terápiás célból, analitikus anyagként használta, de az is lehetséges, hogy saját elhatározásból, önmegfigyelési, esetleg irodalmi célból jegyezte le álmait. Mindenesetre „képzett” álomjegyzőnek, álomfejtőnek tűnik; minden részletet rögzíteni igyekszik a hozzá fűzött érzésekkel és asszociációkkal együtt. Valószínűsíthető, hogy a harmincas években egy ideig analízisbe járt,⁴⁰ de ennek nem maradtak nyomai.

Önéletrajzai, életrajzai, portréi és novellái egyaránt éles, analitikus (ön)megfigyelő készségről tanúskodnak. Kedvelt műfaja a kortársakról (írókról, színészekről, tudósokról, írófeleségekről) szóló rövid karcolat.⁴¹ Jellemző, hogy a tudósok között Fejér Lipót – egykori udvarlója – kivételével csak orvosokról, pszichiáterekről, pszichoanalitikusokról ír (Ferenczi Sándor, Hollós István, Haitsch Emil, Petó András), ugyancsak mint ismerősökről. Ferenczivel időnként páciensként, időnként beszélgetőtársként találkozott, sőt még egy esetet is „szállított”

34 Lásd HÁRS György Péter–KOMÁLOVICS Zoltán: *A tárgyvesztés nyelve – az irodalom margóján*. Thalassa XVI(2005). 2–3. sz. 63–80.

35 NÉMETH László: *Írások a hipertóniáról*. Nap Kiadó, Bp., 2001. Lásd még KOVAI Melinda: *A „minőség forradalma” és a „szellem váladékai”*. *Orvos és páciens Németh László Hipertónia leveleiben*. Thalassa XVII(2006). 1. sz. 137–150.

36 HILDA DOOLITTLE: *Tribute to Freud*. Pantheon, New York, 1956. Részletek magyarul: *Uó: Tiszteltég Freud előtt*. Thalassa XVII(2006). 1. sz. 63–74.

37 KOSZTOLÁNYI Dezsőné Harnos Ilona: *Burokban születtem*. S. a. r. BORGOS Anna. Noran, Bp., 2003. 21–185. (a továbbiakban KOSZTOLÁNYI Dezsőné: *Burokban*. 21–185.)

38 KOSZTOLÁNYI Dezsőné: *Kosztolányi Dezső* [1938]. Holnap Kiadó, Bp., 1990. (a továbbiakban KOSZTOLÁNYI Dezsőné: *Kosztolányi*.)

39 KOSZTOLÁNYI Dezsőné Harnos Ilona: *Tüzes cipőben* [1948]. Noran, Bp., 2004.

40 Elképzelhető, hogy Bálint Alice-hoz.

41 Lásd KOSZTOLÁNYI Dezsőné: *Burokban*. 370–440.

neki. A háború után megjelent egy kifejezetten a pszichoanalízis „sorsával” foglalkozó írása is,⁴² amely a pszichoanalízist ért ideológiai támadásokkal, a származásuk miatt üldözött analitikusok emigrációjával foglalkozik.

A portrék hangja semmiképp sem az objektív, távolságtartó elemzőé, noha nem hiányzik belőle az empátia, az emberismeret, a megfigyelőképesség. Ez azonban másféle, mint a novelák beleérző képessége. Az elfogultság, pikírtság, elrajzolás nyilvánvaló és felvállalt is. Mint minden portréban, ezekben a jellemzésekben is benne van saját személyisége és viszonya a megrajzolt figurákhoz. Érezhetően irodalmi terep is számára ez a műfaj; a stilizálásra, megformáltságra még a legkurtább karcolatoknál is törekszik, egy-egy frappáns fordulatért feladja a „tárgyilagos elemző” pozíciójának még a látszatát is. Írófeleségekről szóló karcolatai a legkíméletlenebbek. Érződik bennük a szoros, mindennapos kapcsolat, az azonos „szociometriai háló”, a „Nyugat-feleségek” közössége, amelyben belterjesség, féltékenység és szolidaritás együttesen mutatkoztak meg.

Burokban születtem című önéletrajzának nagy része a jelen idő elevenségével és a tizenéves Ilona hiteles hangján szólal meg, de helyenként, múlt időre váltva, megszólal a felnőtt narrátor, „kibeszélve” a szövegből; a narrációban ez a kétféle (naplószerű és memoárszerű) utólagosság igen jól elkülöníthető. Feltehetőleg – mint a legtöbb önéletrajzi szövegben – itt is keveredik a dokumentálás, a (pszichológiai és irodalmi) önkifejezés és az önelhelyezés, -integrálás igénye.

A szövegben nyomon követhetjük egy tudatos, önmagára és a világra élesen és érzékenyen reflektáló tizenéves lány személyiségének alakulását, örömeit, konfliktusait, szorongásait, vonzalmait a múlt századfordulón. Pontosabban azt, hogyan néz vissza a szerző önmagára és környezetére életének egy későbbi periódusából. A szöveg rendkívül személyes, őszinte; meglepő tabumentességgel vall vétségekről, indulatokról, testiségről. A címben szereplő „burok” szimbólum többször visszatér, és jelentésrétegei is többszörösek. Legközvetlenebb értelmében a burok, a burokban születés szerencsét jelent. Ugyanakkor, amennyiben a testiséghez, a fogantatáshoz és a szüléshez kapcsolódik, valami szégyenteljes dolog is, aminek említése undort és helytelenítést vált ki. Ilona fulladásos, pánikszerű szorongásos rohamait szintén egyfajta burokképzettel hozza összefüggésbe, ahonnan nem tud időben kiszabadulni. Ez közvetettebb, általánosabb bezártságérzetre és az ezzel kapcsolatos ellenállásra, félelmekre, fóbiákra is utalhat. A burok mint a védettség és a bezártság kettősségének, a körülvettség igényének és kényszerének metaforája plasztikusan vetíti előre Harmos biztonságot és önállóságot illető szükségleteinek konfliktusát.

A memoár másik rétege mozaikokat villant fel egy 20. század eleji, jómódú, bár már a deklasszálódás jeleit is mutató fővárosi zsidó polgárcsalád mindennapjaiból, és a szerző érzékeltes megfigyelései nyomán a társadalom más rétegeiről is. Rendkívül érdekes, ahogyan Harmos megjeleníti annak a körüti, gangos bérháznak a lakóit és sajátos belső életét, amelyben gyermek- és kamaszkorát töltötte. A ház a társadalom sajátos keresztmetszetét reprezentálja; a földszint és az emelet, az udvari és utcai front szociális szinteket is képviselnek.

Harmos Ilona írás- és megfigyelőkészségét jól kamatoztatja elbeszéléseiben is. Ezek nagy része balladisztikus, nyomasztó légkört áraszt, tele elfojtott indulattal, gyilkossággal, halállal,

42 KOSZTOLÁNYI Dezsőné: *A pszichoanalízis sorsa a földgolyón*. Haladás I(1945). 9. sz. 8. Újraközölve: BORGOS Anna: *Portrék a Másikról. Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn*. Noran, Bp., 2007. 392–396.

feszültségterhes kapcsolatokkal. A történetekben a realista részletek keverednek a már-már szürrealizmusba hajló, váratlan eseményekkel. A szereplők többnyire a társadalom szegényebb, hétköznapi életet élő tagjai, parasztok, munkások, kishivatalnokok, cselédek – ez utóbbiakat különösen szívesen szerepelteti –, akikkel valami nem hétköznapi, többnyire valami baljós történik. Kevés a polgár, az értelmiségi, a művészfigura, noha valós élete nagyrészt ez utóbbiak között mozgott. A részletek pszichológiai súlya, a csattanószerű zárások Kosztolányi-, vagy még inkább Csáth-novellákat idéznek. Kézenfekvő a közvetlen hatás jelenléte, ugyanakkor mindannyian hasonló gyökerekből is táplálkoztak: a pszichoanalízis, a naturalizmus, az impresszionizmus gondolati és stílári mintáiból.

Török Sophie novellái és két kisregénye egyaránt hordoz pszichológiai-pszichoanalitikus motívumokat és értelmezési lehetőségeket.

A *Nem vagy igazi!* című kisregény⁴³ egy minden erővel gyermekre vágyó meddő nő, és a gyermekétől szűkös és alkalmatlannak ítélt körülményei miatt mindenáron megszabadulni akaró nevelőnő kapcsolatán keresztül a „természetesség”, a „valódi” anyaság bonyolult és modern problémáját veti fel (talán elsőként a magyar irodalomban). A történet a két nő indulatokkal terhes viszonya köré szerveződik, melyben keveredik kötődés, kölcsönös függőség, gyanakvás, sérülések, büntudat és büntudatkeltség. Egymáshoz való kapcsolatukat alapvetően a gyerekkérdés irányítja, ugyanakkor a gyerekhez való viszonyban sűrűsödnek egymás iránti indulataik is. Mindvégig ott feszül a „ki az igazi?” kérdése: a dilemma, vajon ellensúlyozható-e a testi kötetlenség, a primer női tapasztalat, a szülés, a szoptatás húsbavágó tudása. A szöveg egyfelől azt sugallja, hogy az örökbe fogadó anya minden tudatos erőlködése csak az „igazi” anyaság kudarcának kompenzálása. Másfelől legalább ennyire azt is, hogy éppen az ő akarata, küzdelme „segítette világra” a gyereket, akinek gondozásába nagyobb érzelmi energiákat fektet, mint a biológiai anya. Az „igazi” kérdése megmarad kérdésnek.

A személyes érintettség impulzusa, „szublimálása” itt is erős, mint Török Sophie szinte minden szövegében. Miután bizonyossá vált, hogy nem lehet saját gyereke, örökbe fogadták Török Sophie öccsének és háztartási alkalmazottjuknak kislányát, Ildikót. Török Sophie egyértelmű kudarcként élte meg gyermektelenségét, és ezt az örökbefogadás sem tudta feloldani, sőt újabb traumákat, szorongásokat okozott. A regény e kudarcérzet feldolgozásának, kompenzálásának, az énkiterjesztés alternatív módjának is tekinthető.⁴⁴

Másik regénye, a *Hintz tanársegéd úr*⁴⁵ „kórrajzregény”, a „beteg nő” irodalmi és laikus pszichiátriai személyiségrajzával. Kasper Irma fiatal orvosnő beleszeret a kórház egyik tanársegédjébe. Idealizáló, testetlen, passzív szerelmet, óriási lelki szükségleteket érez, ugyanakkor erős undort a testiségtől. Török Sophie érzéketlenül ábrázolja ezt a patológikus, pszichés kétéhasadást, hasítást, amely mégis megvédi a személyiség teljes szétesésétől, segítségével Kasper Irma fenntarthatja az idealizált képet Hintzről. Török Sophie-nál a betegség a testiség *elfojtásából* adódik, a regény pszichoanalitikus indíttatása egyértelmű. (Ellentétben például Erdős

43 Török Sophie: *Nem vagy igazi!* Nyugat Kiadó, Bp., 1939. Eredeti megjelenés: Nyugat XXXI(1938). 1. sz. (A kötetbeli változat bővebb, mint a folyóiratban megjelent.)

44 Vö. „... s még csak gyereket sem tudok szülni! – pedig oly mély ösztön bennem a vágy, hogy ne múljak el nyom nélkül.” (Török Sophie: „*Most én vagyok hang helyetted...*”. *Török Sophie Babits Mihályról*. S. a. r. TÉGLÁS János. Palatinus, Bp., 2000. 10.)

45 Török Sophie: *Hintz tanársegéd úr*. Káldor, Bp., 1934. (a továbbiakban Török: *Hintz.*)

Renée *A nagy sikoly* című, rafináltan konzervatív bestseller regényével, ahol maga a testiség minősül betegesnek.)

A hasítás akkor mélyül el végképp, amikor Kasper testileg közel kerül Hintzhez. A testi-ség felforgató, ijesztő, elviselhetetlen, elemien taszító (kristevai értelemben „abjektív”⁴⁶) élményt jelent a számára. „A csók mind mélyebb lett, és mind brutálisabb, valami dühös romboló vágy eszeveszett iramában mozgatta csápjait és szívóit, mint vonagló testre tapadt, halálos polip. [...] Hát ez a szerelem? Jajgatott benne a lélek. E száj, mely kívülről szellem volt s az eszmék nemes tükre, belül csak undorító állati hús!”⁴⁷ A hasadás énen belüli rétegét érzékelteti a tükör felbukkanó toposza. A „tükör-szindróma” az énképzavar emblémája, melynek tünete, hogy Kasper nem ismeri föl, nem észleli egységes egésznek, énjéhez tartozónak a saját testét.

„Legfélelmetesebb volt mégis, amikor saját magát sem tudta már elválni. Ezek a tébolyító percek rendszerint akkor törtek rá, mikor gyanútlanul állt a tükör elé, öltözés vagy fésülködés közben – s hirtelen halotthalványra sápadt tükörcarca úgy nézett vissza reá, mint egy ijesztő, fantomszerűen betoppant idegen. [...] Ez neuraszténia, nem kell félni,ilyentől nem lehet megőrülni! [...] Valami szépre kell ilyenkor gondolni, amit szeretsz, a Kreutzer-szonátára vagy az adjunktra!”⁴⁸

Saját maga diagnosztizálása önmaga megnyugtatószolgálat. Nevet ad a gomolygó bajnak, amelyhez ily módon már terápiás megoldás is rendelhető. Az önmagától való elidegenedés, lehasadás, az énhatárok elvesztése mélyebb és szimbolikusabb zavarokat sejtet, mint a hajszolt életvitelű és érzelmileg labilis értelmiségiek körében ekkoriban népbetegségének számító „neuraszténia”. A regény ugyanakkor nem pszichotikus kórrajznak íródott; bevallottan *önéletrajzi* élményekből táplálkozik: „Mikor ideggyógyász ismerőse gratulált hozzá, hogy nagyszerű ez a szkizofrénia-leírás, ijedten válaszolta, hogy nem az, mivel csak önmagát rajzolta meg”⁴⁹

Egy regénybeli kolléganő szájából a korszak másik „legnépszerűbb” diagnózisát hallhatjuk Kasperra vonatkoztatva, a hisztériáét, szintén laikus pszichoanalitikus kommentárral: „Tipikus frigid. [...] Az sohasem tudja, mit akar, de folyton akar valamit. Rendes szerelem nem kell neki, csak valami különös, botrányos vagy örült dolog, csakis perverzítással lehet izgatni az ilyent. [...] Ez egy igazi hisztérika! [...] Súlyosan há ipszilon eset”⁵⁰ A hisztéria a legerősebb-

46 Lásd Julia KRISTEVA: *The Powers of Horror. An Essay in Abjection*. Columbia UP, New York, 1982. „Azok a tárgyak, amelyek valaha a test részei voltak, mindig megőriznek valamit annak tulajdonságaiból, és a testkép perifériás, elmozdítható részei maradnak, mágikusan kapcsolódva a testhez. Julia Kristeva leírja a megszemélyesült horror azon típusait, amelyek a különböző testrészek és testhatárok jelentőségét jelzik a szubjektum és a kultúra számára. Kristeva számba veszi azokat a feltételeket, amelyek mellett a tiszta és megfelelő test, az engedelmes, törvénytisztelő, szocializált test megjelent. Ennek ára az abjekció. [...] Az abjekt kijelöli a potenciális veszélyt, és mindig lehetséges fenyegetésként áll előtünk”. CSABAI Márta: *Bőrbe kötve. A test könyvei*. Buksz X(1998). 2. sz. 164.

47 TÖRÖK: *Hintz*. 117.

48 Uo. 40.

49 KOHÁRY Sarolta: *Flóra és Ilonka*. Magvető, Bp., 1972. 188.

50 TÖRÖK: *Hintz*. 18.

ben a nőiséghez társított betegség szakemberek és laikusok körében egyaránt.⁵¹ A korabeli pszichiátria a („nőies”) tettetés, álca, színlelés, „szereplés” tüneteiben látta a hisztéria lényegét. Ez a viszonyulás Török Sophie-nál is megjelenik:

„Kasper eleinte megdöbbenve látta, mily kemény bánásmódban részesülnek ezek; orvosok, ápolók, de még a cselédek is valami leereszkedő, gúnyos és megvető hangot használtak velük szemben. [...] Aki szervi elváltozás nélkül panaszcodik betegségről, az szimulál [...], tehát csaló, és úgy is kell elbánni velük, mint csalókkal szokás. [...] A hisztériások mind hangoznak, közlékenyek, kínosan gátlásnélküliek.”

Kasper tehát minden erejével azt mímeli, hogy *nem* hisztériás. Ez egyfajta fordított színházat jelent, azaz mindenféle színpadias egzaltáltság elfojtását. „Komoly színészi képességet igényelt az a törekvése, hogy semmiben se hasonlítson hozzájuk. Szinte azt fogadta el szabálynak, hogy mindenben éppen ellenkező módon viselkedjék”.⁵²

A regény egyik kritikusa, Wagner Lilla író, pszichológus élelátó kritikájában nem egyéni patológiaként, projekcióként, hanem társadalmi hasítás következményeként tekint Kasper Irma betegségére, és a regényt e társadalmi konfliktus ábrázolásaként értelmezi.⁵³ Kasper hasítása test és lélek között Wagner olvasatában a nő kétféle kulturális reprezentációjának felel meg.

„A schizofrénia [...] Kasper Irmán keresztül szociális betegség lesz. [...] A ma férfának évszázadokon keresztül kitenyészett lelke valóban kettéhasadt a nővel szemben. Egyetlen vádirat a frigiditásnak ez a pathológiája a férfiúság kettős morálja ellen: hogy a nővel, míg felnő, csak az idealizált, a magasabbrendű, a szellemit szenvedő egyéniségét ismerteti meg a férfitársadalom. [...] K. I. beteg nő, de Hintz teszi azzá – hisztériás nő, de Hintzek teszik azzá generációkon keresztül való megfontolt preparálással. [...] Csak az író finom tapintata vitte az egészet a szociális vád teréről a pszichopathológiai lélekanalízis meghatóbb, de legalább olyan megrázó megszgyéjére”.⁵⁴

Segíti-e vajon a pszichoanalitikus tudás/önismeret az írást, a karakterformálást, vagy inkább gátló erőként hat? Kaffka vagy Török Sophie tudatosan használták ezt az (ön)ismeretet, s nyilvánvalóan hatott például Kosztolányi prózájára is, aki ugyanakkor határozott ellenállást tanúsított egy saját analízissel szemben, önmagát és írói „ártatlanságát” is féltve az önboncolástól. („Lepecsételt levélként jöttem erre a világra. Úgy is akarok eltávozni innen”).⁵⁵

Irodalom és pszichoanalízis találkozása, barátkozása a 20. századelőn nemcsak a szövegekben, de a személyes kapcsolatok szintjén is megvalósult. Csak néhány az írók és pszicho-

51 Lásd Elaine SHOWALTER: *The Female Malady. Women, Madness, and English Culture, 1830–1980*. Virago Press, London, 1987.

52 TÖRÖK Hintz. 53–56.

53 WAGNER Lilla: *Kasper Irma*. Nyugat XXVII(1934). 14–15. sz. 166.

54 Uo.

55 Idézi KOSZTOLÁNYI Dezsőné: *Kosztolányi*. 235.

analitikusok között kialakult szakmai-baráti kapcsolatok közül: Lesznai Anna, József Attila és Gyömrői Edit; Ignó (ill. számos Nyugat-szerző) és Ferenczi Sándor; Kosztolányi Dezső, Harnos Ilona és Hollós István; Füst Milán és Hollós István, Georg Groddeck; Juhász Gyula és Hajdu Lilly; Nagy Lajos és Ferenczi Sándor, Hollós István, Révész Erzsébet, Kovács Vilma, Gartner Pál⁵⁶. E kapcsolatok alapja a kölcsönös érdeklődés és az önmegértés közös igénye, amely túlmutatva az egyén önismeretén olykor megosztható történeté is válik.

PSYCHOANALYTIC AUTOFICTIONS AND LITERARY SELF-ANALYSES

Keywords: *psychoanalysis, autobiography, fiction, women's writing*

One of the “symptoms” of the 20th spiritual-cultural milieu is the flowing of psychoanalysis into the public discourse and literature both as a subject and as an approach. This produces genres overlapping between science, autobiography and fiction, speaking from different professional backgrounds, with partly different motivations and “implied readers”. Their common element is the need of self-reflection, with a desire and ability to textually record its result, moving from scholarly discourse towards fiction, or from fiction towards self-analysis. My paper explores through the examples of a few women psychoanalysts and writers, how some analysts use the autobiographical and fictional genres, how psychoanalytic knowledge can be the background/foreground of autobiography/autofiction and how literary skills and forms can become the field and tool of self-analysis. The analysed works include the autobiographical novel of psychoanalyst Edit Gyömrői, the diaries of psychoanalyst Alice Bálint, the autobiographical writings, portraits and short stories of Mrs. Kosztolányi Ilona Harnos, and two novelettes of Sophie Török.

LITERATURI PSIHOANALITICE ALE EULUI, SELF-ANALIZE LITERARE

Cuvinte-cheie: *psihanaliză, autobiografie, ficțiune, literatură feminină*

Una dintre simptomele ambianței culturale ale începutului de secol 20 este faptul că psihanaliza ca temă și ca viziune își face apariția și în discursul comun respectiv în literatură, iar literatura încorporează și voit motive psihanalitice. Acestea au ca urmare și realizarea unor genuri literare între știință, autobiografie și ficțiune, care se suprapun într-o oarecare măsură; provenite din domenii profesionale diferite, cu motivații care nu sunt parțial identice și cu „cititori prezenți închipuiți”. Există totuși elemente comune: nevoia de autoreflexie și capacitatea pentru aceasta; – iar autorii doresc să implementeze rezultatul și în formă textuală și sunt capabili să o facă plecând de la discursul științific spre cel fictiv sau din ficțiune spre autoanaliză. Studiul abordează prin exemplul unor psihanaliste și scriitoare, cum folosesc unii analitici genurile autobiografice și literare, cum poate deveni știința analitică fundalul sau preambulul autobiografiei sau ficțiunii autobiografice respectiv cum poate deveni ficțiunea la scriitori teritoriul, instrumentul autoanalizei psihologice. Operele analizate sunt următoarele: romanul autobiografic al lui Edit Gyömrői, jurnalul psihanalitic al lui Alice Bálint, scrierile, portretele și nuvelele lui Ilona Harnos căsătorită Kosztolányi și două romane scurte scrise de Sophie Török.

56 Utóbbi négynek Nagy Lajos a páciense is volt. Lásd HÁRS György Péter: *Töltött káposzta és vörös lobogó*. Imágo Budapest VI(2016). 2. sz. 72–90.

TAPODI ZSUZSA*

NYOMOZÁS A MÚLT UTÁN – MEGELEVENEDŐ KÉPEK, LÁTOMÁSOK**

Kulcsszavak: *történelmi regény, romantika, posztmodern, didaxis, játékosság, mítosz, demitizálás*

Miből építkezik, hogyan teremt elképzelhető világot a múlt egy szeletét megelevenítő történelmi regény? Miképpen teszi tapinthatóvá, érzékelhetővé a felidézett képeket? Mit közvetít a saját kora olvasója számára, és mit sugall a későbbi korok befogadójának, aki legalább három időszik (a megidézett múlt, a megírás és az olvasás jelene) metszéspontjában alakítja ki a maga olvasatát? A műfajjal kapcsolatos dilemmák végiggondolásának tárgya a meghatározónak tekintett mű, Jósika Miklós *Abafi* című regénye (1836), az epikus történelemábrázolás mai kísérletei közül pedig Péterfy Gergely *Halál Budán* (2008) című alkotása.

EGY FIATAL MŰFAJ

„Világunk a létező, az aktuális világ. Ám a dolgok számtalan más módon is alakulhatnak, mint ahogyan alakultak. Korlátlan számban el tudunk képzelni olyan fantáziavilágokat, amelyek eltérnek a mieinktől. Leibniz és Kripke nyomán joggal beszélünk nem aktuális lehetséges világokról. A regényírók az ilyen világok végtelen készletéből választják ki regényük világát, lehetővé téve az olvasó számára, hogy kitörjön aktuális léte szűk börtönéből”¹ – írja Solt Kornél.

A kitörés egyik útja időben visszafelé vezet. A történelmi regény műfaja az európai romantika szülötte, megteremtője Sir Walter Scott, aki 1820-ban a lovagkor világát álmodja újra az *Ivanhoe* hősei köré, miközben elsősorban a realista táj- és környezetábrázolásban alkot maradandót. Hatása felbecsülhetetlen a kortárs európai irodalomban. „A történelmi regény esetében a 19. század elejének múltkultusza egy olyan kortendenciával is egybeesik, mely (elsősorban Hegelnél) a valamikor létezett, de aztán felbomlott, az eposz által megjelenített organikus világállapot nosztalgiajától inspirálva az elveszett otthonosságot a múltban kívánja megtalálni, illetőleg a múltba vetíti”.²

Jósika Miklós *Abafi* című, a magyar irodalomban műfajteremtőnek számító alkotása tipikus reformkori tézisregény. A kolozsvári író az előszóban a szentimentális regények hagyó-

* TAPODI Zsuzsa, dr. (1961), irodalomtörténész, Sapientia EMTE, Csíkszeredai Kar.
E-mail: tapodizsuzsa@csik.sapientia.ro.

** A tanulmány bővített formája megjelent: TAPODI Zsuzsa: *Képek a múltból – a történelmi regény változatai* = *Uó: Szövegekben csemegézve*, Státus, Csíkszereda, 2017, 56–107.

1 SOLT Kornél: *Amikor ellentmondás van egy regényben*. Iskolakultúra 1999. 1. sz. 27.

2 IMRE László: *Műfajok létformája a XIX. századi epikában*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996. 137.

mányára utalva az irodalom szokásos szerepei közül a *docere*, azaz a tanító jelleget kívánja ötvözni a *delectare* elvárásával, a szórakoztatással. „Egy lélekrajzot adok itt az olvasó kezébe. Célzása komoly, és oda megy ki, hogy erős akarrattal minden aljast le lehet győzni, hogy a tökély útja nehéz, számtalan visszaesések vannak a megszokott rosszra: de végre lelki erő diadalt nyer, ha tud akarni”.³ A múlt felidézése tehát tendenciózus, a címszereplő karrierjének bemutatásával az 1830-as évek jelenjének olvasóit kívánja befolyásolni, ahogyan a mű utószavában maga a szerző is megállapítja:

„Minden jó regénynek, novellának, elbeszélésnek kell egy fő képzetet fölfogni, s azt bebizonyítani. Ha ez helyesen történik, akkor áll elő az erkölcsi hatás. (...) A gondolkozni szerető olvasóban semmi sem törheti vagy zavarhatja meg az erkölcsi hatást inkább, mint az a gondolat, hogy amit olvasott, az csak könyvben van, és nem lehet úgy a valóságos világban”.⁴ A megnemesedő hős példája tehát követendő modellként hívja fel az olvasót az önnevelésre.

Az irodalmi kontextus, melyben Jósika fellépett, a kalandos románok uralma alatt állt. György Lajos a regényműfaj 1770-től hódító magyar előzményeiként sorolja fel az *érzekeny történet, költeményes történet, költeményes rajzolat, honi történeten épült rege, história, római mese, római vitézi történet, költeményes rajzolat, romános történet, romános rajzolat, hadi román, találmányos könyv, erkölcsi rajzolat, életpéldázó rege, léleknemesítő ábrázolat, szívképző rege* megjelölésekkel körülírt fikciós prózai alkotásokat. „A harmincas évek végére a *román* úgy kipusztul, mintha híre-hamva sem lett volna. Csak néha-néha felébredő emlékként tér vissza, hogy jellemezze vagy gúnyosan csipkedje azt a regényt, amely még mindig régi rossz hírű *román* sajátosságait mutatja”.⁵ A foltűnő címlappal, áradozó, cikornyás címekkel, izgalmas történettel kecsegtető *románok* főbb típusaiként György Lajos a politikai (pl. Bessenyei *Tarimenese*) és történelmi fogantatásúakat, az utazóregényeket és robinzonádokat, a tündérrománokat és keleti meséket, a családi és érzelgős románokat, a rémrománok, Rinaldinik és Pitavalok csoportját, valamint a lovagrománok és a középkorban játszódó kalandos históriák csoportját különíti el. Utóbbiról ezt olvashatjuk:

„A románírónak azután gazdag díszlettár áll rendelkezésére, hogy cselekményét középkorivá tegye és lovagivá mázolja. A lovagromán színhelye rendszerint egy rejtelmes, emberektől került erdő közepén, égbé nyúló sziklára épített, félig romban levő vár, tévútra vezető földalatti folyosókkal, csigalépcsőkkel, csapóajtókkal, tömlöcökkel, a tömlöcökben csontvázakkal és vértől rozsdás törökkel. A vár körül a szél rémesen sívít, mintha a meggyilkoltak jajveszékelését s utolsó sóhajait visszhangoznák a meredek sziklafalak. Személyei rettenthetetlen hősök óriási testi erővel s félelmet nem ismerő bátorsággal, kegyetlen zsarnok apák, szentimentális lányok, gonosz nők,

3 JÓSIKA Miklós: *Abafi*. Dacia Kiadó, Kvár, 1981. 29.

4 JÓSIKA Miklós: *Egy-két szó az erkölcsi hatásról és költői igazságtételről mint toldalak* = Uő: *i. m.* 292–293.

5 GYÖRGY Lajos: *A magyarregény előzményei* = Uő: *Tanulmányok*. Kriterion, Buk., 1988. 134.

elvetemedett papok, álarcos haramiák, hűtlen barátok, zarándokok és remeté- s mindez kapcsolatban szöktetéssel, nőrablással, árulással, kényszerített házassággal, leleplezéssel, vérrel, gyilkossággal s a legrettenetesebb kínzásokkal, akasztással keréketöréssel és felnégyeléssel. Közben állandóan szexuális kilengések s érzéki effektusok árnyalják a cselekményt”.⁶

Jósika regényében szintén megjelenik a rettenthetetlen hős alakja, ám Olivér fejlődő figura, akinek az ártatlanság hatalma által bekövetkező megnemesedése, azaz a kis Zsiga sorsfordító megmentésepoztívan hat vissza környezetére. A megnemesedési dominó a gyerek anyjára, az amazon Izidórára is kiterjed, aki halála előtt – megelőzve ezzel a megjavuló demi-monde-ok későbbi divatját – még átélheti a társadalomba visszatért könnyűvérű nő rövid boldogságát, amikor Abafi Olivér nőül kéri korábbi megmentőjét.

MIBŐL ÉPÍTKEZIK AZ *ABAFI* TÖRTÉNETMONDÓJA?

A *Regény és regényítészet* című 1858-as értekezésében Jósika megállapítja: „a regény költői, bölcselmi és politikai elemek vegyületéből áll, hol az egyiknek, hol pedig a másiknak túlsúlyával”.⁷ Az *Abafi* irodalmi mintái közül a kritika Walter Scott regényeit emeli ki. A lovagi tornák bemutatása, a hős iránt epekedő hölgyek, a szerelmi háromszögek valóban az *Ivanhoe* világát idézi. Az első mottó nyíltan utal a skót író hatására. Sir Walter Scott regényét 1829-től magyarul is olvashatta a közönség.⁸ Ám Jósika eredetiben tanulmányozhatta, erről árulkodnak a tükörfordítások, példa erre az oly gyakran előforduló angolos kifejezés: „egy neme a”. Ugyanakkor a másodiknak választott mottó Victor Hugótól származik, és a francia írótól leshette el a szerző a társzművészetek felhasználását a romantika összművészeteszményének jegyében.

A romantikus regénykonvenciónak megfelelő mottók a mai olvasó számára nevetségesnek hatnak, mert sokszor jellegtelen részeket idéznek,⁹ de Jósika olvasottságát bizonyítják, transztextuális¹⁰ utalásokat tartalmaznak. Walter Scott mintául szolgálóregényének 44 fejezete hosszú, többnyire verses mottókkal kezdődik, melyek negyede Shakespeare-től származik, kétszer olvashatunk Chaucer-idézetet, de a népköltészeti alkotások, szomorújátékok mellett Schiller, Marlowe drámáiból és Homérosz eposzaiból vett részletek vezetnek be a soron következő fejezet hangulatába.

6 GYÖRGY: *i. m.* 209.

7 Idézi ANTAL Árpád: *A magyar irodalom története a reformkorban és 184–49-ben*. Editura didactică și pedagogică, Buc., 1979. 128.

8 LÁSD IMRE: *i. m.* 158.

9 „Eredj fiam! – monda ő.” Walter Scott; „Mit jelent e zaj?” Jakab; „Kívülről vidám, fekete, sötét belül” Plutarch; „Mint - - egymásnak teremtve” Lessing; „Ők boldogok.” Shakespeare; „Mi az újság?” Victor Hugo. stb.

10 Gérard Genette a transztextualitás következő formáit különíti el: intertextualitás (egy szöveg tényleges jelenléte egy másikban); paratextualitás (cím, alcím, elő- és utószó); metatextualitás (kommentárok, kritikák); architextualitás (a műfajhoz tartozás) és hypertextualitás (a hipotextus és ráírt hypertextus viszonya). GÉRARD GENETTE: *A transztextualitás*. Helikon 1996. 1. sz. 87–95.

Vándormotívumok sora kerül be Jósika regényébe. Izidóra alakja a görög mitológiából ismert amazonra emlékeztet; Margit sorsa – mivel beleszeret „tanítványába”, Abafi Olivérbe – Pügmalión mítoszát idézi; az egymástól elszakadt, majd évek múlva újra egymásra találó rokonok motívuma (Margit halottnak vélt fia, elcserélt gyerekként előkerül) és a kalandok sorozata a hellenisztikus kor irodalmi öröksége. A titok motívuma (kik az ismeretlen támadók és ki a titokzatos megmentő?) a lovagi költészet jellegzetessége; a gyermeki ártatlanság hatalma, a haragvó, majd megbékélt uralkodó a *Cid éneket*; a nemes lelkű, szerelméről más javára nagyvonalúan lemondó hősnő (Mikola Margit) a francia klasszicista tragédiák alakjait idézi, a finom erotikájú fürdési jelenet – erről a fejezetet bevezető mottó is árulkodik – Vörösmarty ihletésére utal.

A táj, a helyszínek pontos rajzában az író saját tapasztalatából merít, egyben számít a kortárs, de akár a mai erdélyi olvasó helyismeretére is. Ilyen a kezdőkép:

„A szép Maros völgyében Alvinc a legkisebb falvak egyike Erdélyben. Termékeny szántóföldek simulnak alatta, gazdag aratást ígérve a szorgalmas földművelőnek. A Maroson túl elevenzöld szőlőhegyek emelkednek, melyek alatt regényes fekvésben tűnnek ki a szemben fekvő Borbereknek egyszerű szalmafödelei”.¹¹

A *mise en abyme*, a tájban megjelenő múlt lenyomata, a regény második bekezdésében leírt Martinuzzi-kastély az értékek fenyegetettségére figyelmeztet, s ezzel Victor Hugo *A párizsi Notre Dame* című regényének fő tanulságát, az értékek sebezhetőségét idézi. A múlt fenyegető árnya, közvetlenül a regény idilli természeti kezdőképe után jelenik meg: „A helység közepe táján láthatók ősz falai egy hajdani fejedelmi kastélynak, amely történetünk idejében épségben állott. Az épületnek két magas szárnya áll még, melynek egyikében a kapu nyílik magas boltzat alatt. A más két oldal rom jelenben, s csak rakhelyül használtatik. Ennek egyik szögletében mutatják még egy-két fennálló falait azon teremnek, melyben Martinusius Györgyöt megölték és kivetették az ablakon, ahol több ideig temetetlen sorvadtak tagjai”.¹² Erdély múltjának önálló történeti szakasza Martinuzzi Györggyel kezdődik, s alakjának felidézése a nemzeti fennmaradás és otthonteremtés szándékát sugallja olyan későbbi történelmi regényben is, mint Kemény Zsigmond *Zord idő* című, 1857 és 1862 között írt, „a jelen szorongatásaitól inspirált múltértelmezés parancsát”¹³ kifejező művében. Az alvinci Martinuzzi-kastély a Pierre Nora-féle *emlékezet helye* a romantika alkotói számára. „A *lieu de mémoire*-ok kora az a pontos pillanat, amikor az emlékezet személyességében megélt hatalmas tőke eltűnik, hogy majd csak a rekonstruáló történelem tekintetében éljen tovább: egyfelől a történeti munkák döntő elmélyülése, míg másfelől egy szilárd örökség átvétele”.¹⁴

11 JÓSIKA: *i. m.* 30.

12 Uo. 30.

13 IMRE: *i. m.* 138.

14 Pierre NORA: *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*. http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-10.htm (letöltés: 2016. 11. 20.)

A MINTA: VICTOR HUGO *A PÁRIZSI NOTRE DAME* (1831)

Hugo úgy építi fel a késő középkor párizsi világát, hogy a Notre Dame épülete nemcsak fő helyszíne, de központi szimbóluma is lesz a regénynek. A cselekménybe nem csupán a misztériumdrámák, farce-ok, Villon költészetének, a csavargóregényeknek, a *Gargantua és Pantagruel*nek a világa épül be, hanem a régi Párizs épületeinek a leírása is, sőt, a történelmi források, például Jehan de Troy krónikája mellett megidéződnek különböző festmények, így Rembrandt *Dr. Faustus műhelyében, Éjszakai őrjárat* című képei.

A helyszínek vagy tömegjelenetek leírása a történelmi festménnyel kíván versenyre kelni. Az antikvitásban *hüpotiposzisz* névvel illetett eljárás szándéka a láthatóvá tétel. A kifejezés latin megfelelői az *evidentia* és *illustratio*. Fontanier definíciója szerint: „A hüpotiposzisz a dolgokat oly élön és energikusan festi meg, hogy bizonyos értelemben a szemünk elé állítja őket, s az elbeszélésből, leírásból képet, festményt, olykor étellel teli jelenetet formál”.¹⁵ Már az ókorban is létezett a valóságos vagy képzelt festmények nyelvi átültetésére szolgáló műfaj, az *ekphrasis* (lásd a *Daphnisz és Khloé* kezdő passzusát). „Az ekphrasisz intertextuális és parazita metaműfaj”.¹⁶

A megidézett képzőművészeti alkotás irodalmi szerepe szerint Gérard Genette¹⁷ megkülönbözteti a *használatot* és az *említést*. Említés történik a francia regény elején az egyik híres festményről, a flamand követek jellemzésére: „jó flamand fejek, abból az erős és nehézkes fajtából való, méltóságteljes és szigorú ábrázatok, amelyek Rembrandt *Éjszakai őrjárat* című képén emelkednek ki a fekete háttérből”.¹⁸ Ugyanígy történik utalás irodalmi alkotásokra is, például Phoebus és Frollo párbeszéde kapcsán: „Olyasféle jelenet volt ez, mint Don Juan párharca a kőszoborral”.¹⁹ Az ekphrasisz a szereplő jellemzésére szolgál. Victor Hugo Claude Frollo fekete mágusi tevékenységének érzékeltetésére, a toronybeli alkímista műhely felidezésére Rembrandt *Dr. Faustus műhelyének* képét írja le.

„Az olvasó alighanem végiglapozta már Rembrandtnak, a festészet Shakespeare-jének életművét. A rengeteg csodás metszet között van egy rézkarc, amely a feltételezés szerint Faustus doktort ábrázolja. Az embernek belekáprázik a szeme, ha nézi. Sötét cella. Közepén asztal, s azon mindenféle ocsmány holmi: koponyák, földgömbök, lombikok, körzők, titkos képzelekkel telerótt pergamentek. A doktor az asztal előtt áll, bő köpenyben, szemére húzott prémes süvegben. Csak a törzse látszik. Félig felemelkedik öblös karosszékéből, görcsösen ökölbe szorított kezét az asztalra támasztja, és kíváncsi borzadállyal mered egy mágikus betűkből álló, hatalmas, fénylő körre, amely a Nap színképeként ragyogja be a sötét szoba hátsó falát. Szinte ott remeg az ember szeme előtt ez a bűvös Nap, és sejtelmes tündöklésével teljesen betölti a félhomályos cellát”.²⁰

15 Idézi KIBÉDI VARGA Áron: *A realizmus alakzatai (Zeuxisztól Warholig)*. Szerk. THOMKA Beáta: *Az irodalom elméletei IV*. Jelenkor, Pécs, 1997. 137.

16 KIBÉDI VARGA: *i. m.* 139.

17 Gérard GENETTE: *Figures*. IV. Seuil, Paris, 1999.

18 Victor HUGO: *A párizsi Notre Dame* [1831], ford. VÁZSONYI Endre, Európa, Budapest, 1978. 36.

19 Uo. 281.

20 Uo. 256.

Az ekphraszisz a nézőre gyakorolt, romantikusan összetett hatás megnevezésével zárul. „Szörnyűséges és gyönyörű”.²¹

A nagyszerű múltbeli épületek lerombolódása visszatérő motívuma Hugo regényének. A kezdőképben a megírás korában már nem létező Igazságügyi Palota részletes leírását olvashatjuk, a hüpotiposzisz az épített örökség fontosságára, a múlt értékeinek fenyegetettségére figyelmeztet. A pozitív értékek, a szépség pusztulásának gondolata a regény komor történelemszemléletét erősíti: az ártatlan Esmeraldát saját anyja adja a hóhérok kezére, Phoebus elleni merénnyel vádolják, a kapitány él, de a szép cigánylányt mégis máglyára küldik.

UT PICTURA POESIS

Jósika szerzői önreflexivitással viszonyul az ábrázolás kérdéseire.

„Bámuljuk méltán a festőt, ki eredetijének nemcsak vonásait s alakját találja el, de képes lelket lehelni képmásaiba vagy tájfestéseibe. Mert ő holt vászonra eleven életet ihlet, szemei szólnak, homloka jelent, ajka mond, s egésze igéz, hat, vonz vagy visszataszít: szóval festménye néz, lehel, nyilatkozik. De az író is érdemel némi méltánylást, ki holt írlapjára életet önt: kinek sorain haladva képek fejlődnek le, érdekek nyilatkoznak s élet s indulatok állnak elő”.²²

A hüpotiposzisz látszik alkalmasnak a Jósika által elérni kívánt hatás felkeltésére.

Amennyiben a történelem megidézése mindig a jelen felől történik, a reformkori regény kettős múlt tükrévé válik a későbbi korok olvasója számára. A *Kolozsvár 1594-ben* című fejezet ekphrasziszja korábbi metszetek, képek ismeretére utal, a részletes ábrázolás festmények hatását kelti.

„E történet idejében a hidelvét s a sz. péteri külvárost kivéve, melyek gyéren hintett egyszerű falusi épületeikkel vonultak el a kapukon kívül, a többi külváros még nem létezett. [...] Kolozsvár, mint minden kerített városaink sajtáságos tekintetű volt hajdanában. Pusztán s fenyegető homlokokkal előrenyújtott pajzsként könyöklötték sötét kockából emelt falai körül, melyeknek rovátkos gallérja nem állt védtelen s zajtalan, mint jelenben”.²³

A mondatvég időszembesítése árulkodik arról, hogy Jósika számít rá: az olvasó a jelen tapasztalatát veti össze a szövegbeli hüpotipozisszal. Az önreflexív narrátori gesztus az észlelés mindenkori szubjektivitására vonatkozik.

„Ha valaki Kolozsvárt van, s főterén megállva jobbra-balra tekint, s ott egy házat megpillant, melynek külseje tetszetlen, de bensőjének csinosága

21 Uo. 256.

22 JÓSIKA: *i. m.* 56.

23 JÓSIKA: *i. m.* 58.

s a szíves-lelkes gazda ismeretes a néző előtt: ő azt bizonyosan más szemmel tekinti, s így minden téren, minden utcában, ház és ház, ablak s ablak mosolyog felé, kedves, mívelt, érdekes lakójával és lakónéjával: a város maga szebbé válik képzeletében”.²⁴

Az *Abafi* ábrázolásmódja festői: a megidézett 16. század végének ruházata, az épületek belső tereinek hú képe jellemzi a benne lakót.

„Az épület három szobából s egy pitvarból áll, az utóbbinak végében a konyha rejtezik füstös magányban. [...] Az udvar felőli jó tágas volt egy nagy nyitott kemence s kandalló egyszerre foglalá el majdnem nyolcad részét. Ezzel szemközt durva, vörössel hímmzett vánkossal olnyire vetett nyoszolya nyugvék, melyen néhol az egykori cifra festés nyomai látszottak. A két, karikákkal berakott, ónos ablakkal ellátott fal mellett festett ládák, szeszélyes alakú pohárszék állottak. Az ajtóval szemközti falat hosszú tölgyasztal foglalá el. Minden középszerűsége alóli, kényelmetlen helyzére mutata a ház birtokosának”.²⁵

A társművészetekre – Hugóhoz hasonlóan – Jósika is a jellemzés céljából utal: „Egyszerű házi öltözete folyt le szép tagjain, könnyű redőkben, s egyik karja a szék jobb párkányán nyugszik. Az ágyban látjuk, mint egy patyolat felleghen a kis Gizellát feküdni. Aki Guido angyalait látta, aki Coreggio Ámorát bámulta, annak lehet némi fogalma azon látványról, mely itt tűnik szemünkbe”.²⁶ Gizella angyali szépsége és jellemének ártatlan tisztasága Guido Reni és Correggio képi világának felidézésével válik hangsúlyossá.

„Az érdekes cselekményen s a felszínen mozgó, de mégis valódi történeti atmoszférát sugalló leírásokon túl a Jósika-regény sikerének titka nem utolsó sorban a szereplők művészi ábrázolásában keresendő” – állapítja meg Antal Árpád.²⁷

A hitelesség látszatának megteremtése nem csupán a külsőségek tekintetében fontos törekvése Jósika Miklósnak. Szerzői jegyzeteiben hosszasan értekeznek például a lázalom ábrázolástechnikai problémáiról, a lélektani hitelességről, s a fő történelmi forrásra, Bethlen Farkas históriájára külön jegyzetben hivatkozik. Az alkotói cél összetett: a szórakoztatás közben igényes olvasót kell kinevelni. A jellemfejlődés ábrázolása a nevelést szolgálja, a szórakoztatást pedig a kalandok, olvasmányosság, láttatás, otthonosság, amelyet – az anakronizmust is vállalva – egy másik festészeti műfaj, a zsánerkép alkalmazása segít elő. Ilyen, színes életképbetét a Gúti Mózes vendégfogadójának a leírása, vagy a következő jelenet:

„– Ki volt ez, Kelemen bácsi? – kérdé az egészséges, piros leány, a törőrönggyel a kezében.

– Daczó Péter – felelte odavetve a kérdezett.

– Még nem láttam – jegyzé meg a leány, rázva ki a port a törőrönggyéből.

24 Uo. 57.

25 Uo. 31.

26 Uo. 144.

27 ANTAL: *i. m.* 127.

– Kit láthattál te! – felelt a másik – nyolc nap óta, mióta Csíkból idekerültél!”²⁸

MŰFAJI DILEMMÁK

Umberto Eco *A rózsza nevéhez* fűzött, 1983-as *Széljegyzeteiben* a történelmi regény múltidézésének három típusát különbözteti meg. Az első a romance, a szerző idesorolja a breton legendákat ugyanúgy, mint az angol gótikus regényt, Tolkien műveit, vagy mint sok sci-fit. Ezekben az időben vagy térben távoli csak mesés díszlet, amelynek az előterében a fantázia szabadon szárnyal. „A romance mindig valami *másholnak* a története”.²⁹ A második típusba a Dumas [értsd az idősebb Alexandre Dumas – T. Zs.] által népszerűvé tett köpenyes-kardos regényeket sorolja, melyekben a regény a reális, felismerhető helyszíneket

„lexikonban is szereplő alakokkal népesíti be, [...] majd néhány olyan akciót vitet velük végbe, amelyekről viszont nem tud a lexikon, [...] de amelyek azért nem is mondanak ellent a lexikonnak. A még nagyobb valószínűség kedvéért a történelmi szereplők azt is véghezviszik, amit a történetírás szerint csakugyan véghezvittek [...]. Ebbe a 'valóságos' keretbe illeszkednek be a képzeletbeli alakok, ők azonban olyan érzelmeket mutatnak, amelyek más korból való alakokra is ráillenek”.³⁰

Végül a harmadik típusba olyan műveket sorol Eco, melyekben nem szerepelnek híres történelmi személyiségek, de a kitalált alakok olyasmit mutatnak fel a múltból, „ami a történelemkönyvekből sohasem derült ki számunkra ennyire világosan”.³¹ Utóbbi regénytípus a realista irodalom szülötte, s az olasz teoretikus-író saját művét is ebbe a kategóriába sorolja.

Imre László megállapításával kell egyetértenünk: „Az egyes irodalmakban [...] nem egy elképzelt, de valójában soha, sehol nem létezett műfaji ideáltípus regionális variációi jönnek létre, hanem nyelvi, történelmi, kulturális stb. meghatározottságok által befolyásolt önálló műfaji változatok”.³² Ilyen magyar specialitásnak számít az erdélyi tematika vagy a török világgal szembeni konfrontáció bemutatása, melyek az *Abaf*tban is meghatározó szereppel bírnak.

Nyilasy Balázs gondolatébresztő eszmefuttatása nyomán bizonyosnak tűnik, hogy a 19. századi magyar irodalomban nem a francia, realista típusú társadalmi regény modelljével, az angolban a *novel*ként megnevezett változattal, hanem inkább az ott *romance* néven ismert formával állunk szemben. Ez az Eco által második típusba sorolt regényfajta lenne. Maga Sir Walter Scott 1823-ban *An Essay on Romance* címmel összefoglalást készített az *Encyclopaedia Britannica* számára. Az író-teoretikus mind a *romance*, mind a *novel* műfaját a fikciós epika körébe sorolja, ám míg az elsőt a fantasztikum és szokatlan jelenléte a fő meghatározó, a második típust a mindennapi emberi történések jellemzik.

28 JÓSIKA: *i. m.* 60.

29 Umberto Eco: *Széljegyzetek A rózsza nevéhez* = Uő: *A rózsza neve*. Ford. BARNA Imre. Európa, Bp., 2011. 615.

30 Uo. 615.

31 Uo. 616.

32 IMRE: *i. m.* 139.

„A kaland, a próbatétel és a hőstett, az énazonos, magasabb érték-központokkal zavartalan kapcsolatot tartó pszichikum, a mindent megtehető hősök, az elidegenedettségek, a megkövült struktúrák nélküli, meleg, patriarkális társadalom, az elrendezett lét és a csoda világa olyan irodalmi formák nukleuszai, amelyek két-három évezreden húzódnak át. S úgy tűnik, az európai újkorban, a regény korszakában is időtállóan bizonyulnak”³³

– állapítja meg Nyilasy Balázs. A vágy, a próbatétel, a szerelem és a köznapi fölé nővő, rendkívüli hősök jelenléte az a jellegzetesség, amely a modern értelemben vett románc velejárója. Az *Abafi* – a realiztikus környezetábrázolás és lélektani hitelességre való törekvés ellenére – kétségkívül sok mindent őriz a románcos jellegzetességek közül.

A POSZTMODERN LÁTOMÁS

A napjainkban dívó, áltörténelminek nevezett, Márton László, Háy János, Darvasi László, Láng Zsolt neve által fémjelzett regény mintha visszakanyarodna a reális helyszíneken játszódó, (részben) valós hősöket felvonultató és reális eseményeket újramesélő narratívákhoz.

Ugyanakkor a kalandos és fantasztikus lovagrománok világlátásához is közelít, hogy bennük sokszor „a legdurvább eszközökkel dolgozó ideális vadság világa”³⁴ jelenjék meg.

Péterfy Gergely *Halál Budán* (2008) című alkotása is valós eseményekből indul ki, ám a történelemből ismert tényeket egyedi módon értelmezi újra. Főhőse Michele d’Aste, akinek *Napló Budavár 1686. évi ostromáról* című memoárja értékes történeti forrás. A szerző „minduntalan elbizonytalanít, kizökkent, önkényesen kirángat bennünket a klasszikus történelemismeret sztereotípiáinak kényelméből, hogy egy sajátos látásmódon keresztül felépítse a saját 17. századát. A regény egymástól merőben eltérő műfajok színes elegye: barokk eposz, naturalista próza és posztmodern szöveghalmaz egyben” – állapítja meg Szalay Zoltán a Péterfy művéről írt kritikájában.³⁵

Lyotard³⁶ klasszikus meghatározása szerint a nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanság a posztmodern állapot legfontosabb jellemzője. Ihab Hassan,³⁷ aki a posztmodernit a modernizmussal szemben határozza meg, ellentétpárokba rendezi azok jellemzőit (pl.: Cél-Játék, Forma-Antiforma, Hierarchia-Anarchia, Műtárgy-Folyamat, Jelenlét-Hiány, Kreáció-Dekonstrukció, Olvasás-Félreolvasás, Eredet-Differance, Metafizika-Irónia stb.). Ez a pozicionáló meghatározás arra utal, hogy a modernizmus jól körülhatárolható, világosan leírható esztétikai jellemzőkkel bír, melyek révén könnyedén azonosítható. Ezzel szemben, véleménye szerint, a posztmodernit olyan radikális ismeretelméleti és ontológiai kétely jellemzi, amely „a

33 NYILASY Balázs: *A románc és Jókai Mór*. Eötvös József Könyvkiadó, Bp., 2005. 9.

34 GYÖRGY: *i. m.* 209.

35 SZALAY Zoltán: *Akbilleusz Budánál*. <http://www.irodalmiszemle.bici.sk/lapszamok/2009/2009-julius/505> (letöltés: 2016. 11. 20.)

36 Jean-François LYOTARD: *A posztmodern állapot* = Szerk. BUJALOS István: *A posztmodern állapot*. Századvég, Bp., 1993. 7–145.

37 Ihab HASSAN: *A posztmodernizmus egy lehetséges fogalma felé* = BÓKAY Antal–VILCSEK Béla–SZAMOSI Gertrud–SÁRI László szerk.: *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. Osiris, Bp., 2002. 51.

dekonstrukció decentrált, középpontjától megfosztott világkoncepciójához kötődik”.³⁸ Ennek jelölésére vezet be Hassan az *indeterminencia* fogalmát. Ez két, egymással ellentétes irányú folyamat jelölésére szolgál a posztmodernizmusban. Az egyik az *indetermináció*, amely számtalan „rombolás-szinonimát” foglal magában (dekonstrukció, decentralizáció, dekompozíció, diszkontinuitás stb.), és amelyek mind valamiképpen a töredezettségre, az egység megkérdőjelezésére irányulnak. Ezzel szemben lép fel az *immanencia*, amely az egységesülés felé mutat egy „olyan nyelv révén, [...] amely [...] elszakad a tárgyi világtól”.³⁹

Péterfy ironikus játékba hívja a történelmi és irodalmi hagyományt, mítoszokat dekonstruál, virtuális – és bevallottan hamisító⁴⁰ – krónikairók beiktatásával sokszorozza meg a narrátorokat és az idősíkokat. A töredékes szerkezet mellett más elbizonytalanító mozzanatok is tetten érhetők a regényben: nem világos, hogy mikor ki beszél, mint ahogy az is homályban marad, hogy a bécsi és budai jelenetek soknemzetiségű szereplői milyen nyelveken értekeznek egymással.

A mű első részét egy mindentudó elbeszélő indítja, hogy rögtön átadja a szót a levélíró Solari lovagnak, aki a törökök magyarországi kiűzése közben elesett Michele d’Aste báró történetét írja meg a báró édesanyjának. Elbeszélését azonban – a barokk stílust imitálva – állandó kitérőkkel, eszmefuttatásokkal tarkítja, majd a levélben leírtak Bécs ostroma után, a felszabadítók Buda felé tartó útján váratlanul abbamaradnak. Ebbe a memoárt imitáló cselekményszálba ékelődik be egy másik, negyven évvel későbbi idősík és párhuzamos történet a fikcióbeli megírás jelenéből: a mindentudó elbeszélő visszaveszi a szót, hogy bemutassa a levélíró Solari lovagot és annak egy öregedő énekesnővel, Marcellina Benecchivel való furcsa kapcsolatát, amely az utóbbi halálával teljesedik be. Érosz és Thanatosz jegyében groteszk képpel zárul az első rész. Solari lovag, amikor magáévá teszi a palotája földszintjét bérlő és korábban rejtekajtókon keresztül meglesett énekesnő holttestét „[...] már nem tudta, hogy ő-e az eleven, vagy ő a holt”.⁴¹ Ez a befejezés tökéletes összhangban van a rész címével: *plurima mortis imago, azaz oly sok arca van a halálnak*.

A második részben jelképesen visszatér ez a kép, a halál és csábítás együttese, az idegen és saját groteszk együvé tartozása, a bomló birodalommal való egyesülés metaforájaként, mikor az új narrátor a frissen elfoglalt Győr piacán álmélkodik.

„[...] Micsoda birodalom készülődik összeomlani itt, már ha egyszer valóban összeomlik; nemcsak ellenségünk, hanem csábítónk is; nem egyszerűen elpusztítani vágyik bennünket, hanem magába olvasztani, örömben és kéjben, kényelemben és önfeledtségben feloldani; mint egy női test, illa-

38 Uo. 51.

39 Uo. 51.

40 „Mivel a párkányi erődöt túlságosan jelentéktelennek találtam, a leírásba Esztergom várát illesztettem, és becsempésztem egy kisebb tatár-magyar hordát, amely északkeletről, Thököly egy alvezérének parancsnoksága alatt kísérel meg lecsapni ránk. A csatában lefejeztem egy tatárt, hogy nagybátyám büszke legyen rám. Pénzem a vége felé járt, ezért nagyon bíztam benne, hogy [...] csataleírásaimat ígérete szerint járadékom újabb részletének folyósításával jutalmazza majd [...]”- mondja a második rész fő narrátora. (PÉTERFY Gergely: *Halál Budán*. Kalligram, Pozsony, 2008. 140–141.)

41 Uo. 84.

tozva és csábítva hevert előttem a piactéren a birodalom korpusza, csakhogy ez a nő már halott volt; még meleg, de már halott”.⁴²

A regény zenei intertextusa szintén kapcsolatot teremt az első és az utolsó rész között, a folytonos átváltozásra irányítva a figyelmet. Az emlékirat megfogalmazása idején Marcellina által harsogva énekelt *Acis és Galatea*, mely Ovidius *Metamorphoses*ének egy részletéből meríti témáját, Jean-Baptiste Lully „heroikus pasztorálja”, melyet 1686 szeptemberében mutattak be Párizsban, és amely Buda ostroma idejében keletkezett. A regény utolsó részéből megtudjuk, hogy az opera komponálásakor, hamvas fiatal énekesnőként Marcellina Lully szeretője volt.

Az első rész harmadik idősíkjá a 21. századé, a regényírás jelene: a mindentudó elbeszélő megszakítva a történetet, kizsól a szövegből, és közli, hogy a GoogleEarth-ön keresztül kutat Solari lovag egykori lakhelye után. A posztmodern töredezettség mellett a játékos önreflexivitás megjelenéseként értelmezhetjük ezt a kizökkentést. Az öntükrözést a posztmodern művészeti gondolkodásban a valóság megjelenítésének, leképzésének egyik lehetséges eszközeként tartjuk számon, amely jelzi a művész szándékát az önleplezésre, de kifejezi a totalitás iránti vágyat is.

„Péterfy Gergely regénye halálmítoszokkal való játék, rendkívül gazdagon illusztrált halál-történetek gomolygó egyvelege. A történelmi toposzokat demitizálja, hogy aztán egy saját mítoszrendszerbe helyezze őket. A regénybéli barokk Péterfy saját barokkja: a szereplők a maguk módján mind barbárok, nem beszélnek, és nem viselkednek keresztényi módon, ahogy az barokk hőöktől elvárható volna. Talán mert a regénybéli szintér maga a pokol, s a szereplők mind-mind halottak már, a közjük alászállt eposzi hős, Michele d’Aste kivételével”.⁴³

Az *ibis redibis nunquam* (*elmész, és nem térsz vissza soha*) című második részben szintén két narrátor szólal meg. Zömében egy angol ifjú szemszögéből követhetjük nyomon ugyanazon főhős, Michele d’Aste kalandjait. Salsbury János szövegébe ékelődnek be váratlanul egy külső elbeszélő mondattöredékei, előbb zavaró kizökkentésként, utólag, a fejezet végén, amikor az eredetileg katasztrófaturistaként Magyarországra látogató angol ifjú későbbi sorsára derít fényt, azt az érzetet keltve, hogy amit olvasunk, azt az első mesélő – immár csonka emberoncsként, egy rémszínház végtagok nélküli előadójaként, fejébe szűrődött török jatagánnal – ketrecében ülve, gondolatban éli újra.

A harmadik rész, mely a szintén baljós, biblikus címet viseli: *per bella peribis*, azaz *harc által veszel el*, repeszdarabokként szétforgácsolódo történettöredékekből összedobott szövegmozaik, amely feltételezhetően a „mindenre emlékező” fiú elbeszélése. Róla az első részben olvashatunk pár utalást. A posztmodern kornak a hipertextet szövegrészletekből összebarkácsoló mindentudó elbeszélőjét jelképezheti ez a fiú, akiről tulajdonképpen nem tudni, mikor beszél igazat, és mikor állít valótlant.

„Ha nem figyeltek eléggé és a fiú borhoz jutott, elbeszélésébe csodás és megmagyarázhatatlan elemek is keveredtek. [...] Caprara gróf főírnoka ilyenkor egy nagy vödör jeges vízzel, vagy egy jól irányzott rúgással zökken-tette ki az ifjút kozmikus kábulatából, és rászoritotta, hogy egyszerre csak egy szálon futtassa a történetet; a dolog persze sose sikerült egészen tökéle-

42 Uo. 123.

43 SZALAY: Uo.

tesen, valahonnan mindig bekeveredett valami idegen anyag, másik tér és másik idő”.⁴⁴

Ez a rövid, kaotikus, az avantgárd szimultanizmusát idéző, intertextuális játékokkal és ironikus betoldásokkal tarkított szövegrész Buda ostromát mutatja be, mellyel a töröknek a Habsburg Birodalomból való kiűzése beteljesedik, s amelyben életét veszti – ahogy a regény címe megjósolta – Michele d’Aste báró. Az egész mű az ő pusztulását készíti elő, ám – ironikus fintorként az olvasó elvárásaira – pont ennek az epizódnak a bemutatása marad el. Kapunk viszont annyi morbid erőszakképet, hogy az egész regény egyetlen monumentális, barokkosan zsúfolt haláltáncénekké válik.

A PUSZTULÁS BAROKK TRIPTICHONJA

A barokk elemeket egyrészt a nyelv cirkalmassága (különösen az első részben), másrészt a felvillanó történettöredékek, alakok burjánzása adja. A regényszöveg maga is leképezi az első rész elején megjelenített, egyszerre teremtő és romboló káoszt.

„Egyesek képzelete nem elégszik meg annyival, hogy ezt az egyenmű örvénylést, amely viszonylag kevés szóval és korlátozott terjedelmű hasonlattal, mint a porvihar, a vulkánkitörés vagy a parázsra hajított nedves szalmából gomolygó, sajátosan plasztikus füstfelhő, el lehet intézni, s attól fogva mindjárt a teremtett világ szilárd és közismert, vagy legalábbis jobban elképzelhető tárgyainak elbeszélésére lehet áttérni, ami már afféle józan iparosmunka; hanem a káoszt megtöltik a még fél- vagy negyedkész, éppen keletkező létezők törmelékeinek a leírásával: ezek szerint emberi és állati testrészek, éppen csak elgondolt, de még működésképtelen szervek, egymamrájú szívek, amelyek éppúgy majd májjá is alakulhatnak, tömör tüdők, ujjpercek, hajszálok, és a legváltozatosabb színű sörtek, szőrök, tollak és pikkelyek, karmok, körmök, tövises, tüskés, szarvak, csápok, meg növényekre, fákra, bogarakra és tengeri lényekre emlékeztető, lágy és könnyen felbomló, szétmálló, majd ismét formát öltő alakzatok örvénylenek egymás hegyénhátán, és teremtő gondolat híján, a véletlen szeszélye szerint torz összekapcsolódásokat eredményeznek: kecske szemgolyója, melynek pupillája téglalap formájú, mintha ez az állat örökké csak keretbe foglalt, képként felfüggesztett világot szemlélne, a medúza lifegő csápjához kapcsolódik, melyhez tövises inda csapódik, majd egy kemény, csillámló szárny – az így többé-kevésbé életképes lény szálnalmas hangon nyekereg és csapkod, mint az újszülött, aki először találkozik a világgal, de a létezés gyönyörétől ugyanakkor életerő és kék önti el, és hol az indákat, hol a csápokot, hol a szemeket, majd a szárnyakat használmászni, repülni, ugrani és úszni próbál, hogy az örvénylésből kikeveredjen, de szilárd kapaszkodó híján elsodródik, újabb

⁴⁴ PÉTERFY: *i. m.* 12–13.

részekkel egészül ki, majd valaminek nekicsapódva nagy sikollyal, mekegés-
sel és szárnyszerűvéssé ismét részeire hullik [...]”.⁴⁵

A másfél oldal terjedelmű mondat önreflexív gondolattal zárul, az irodalmi fikció mint lehetséges, újratemtett világ lényegi vonását ragadja meg. „[...] korántsem lehet azonban biztosra venni, mondják a költők, hogy ugyanezen részekből ne lehetne egy egészen másféle, de éppily működőképes világot összeállítani”.⁴⁶ A posztmodern hibridizáció a barokk horrorral egészül ki az előzővel párhuzamba állítható részletben, amikor a második részben a frissen felszabadult Bécs utcáin éjszaka egy örült éppily kaotikus építményt állít össze.

„Undorommal és hányingeremmel küzdve szabadkoztam, de az idegen erőszakosan megragadott, és Chimérájához rángatott: mindenképpen azt akarta, hogy lássam be annak valódiságát, és boruljak le a Teremtés nagyszerűsége előtt: de a földön csak egy szamártesthez illesztett kutyafejet láttam, amelyet emberi végtagok egészítettek ki, és egy nagy, lompos fark, amely egykor talán egy komondoré volt. A zsákból hatyúszárnyak is előkerültek, amelyeket az idegen a szamártestbe vágott nyílásokba illesztett, és révülten nézte, ahogy a hajnali szélben az evezőtollak megmozdulnak, és – nyilván a gyomorgázok erjedése folytán – a szamártesten remegés fut végig és valami zúgó, dörmögő hangot hallat”.⁴⁷

A barokk utánozhatatlan, néhol gyomorforgatóan bizarr látásmódjának a csúcsa az a jelenet, melyben – szintén Bécs ostroma után – a szerzetesek az elesettek hulláiból összeállítják a maguk morbid gyász- és diadalmenetét.

Mind a megidézett 17. század, mind a posztmodern kor kedvelt motívuma a labirintus. Az első részben leírt köd, mely Bécs török ostroma idején beburkolja a várost, a mesélő Solari lovag emlékezetében a rizóma képét is felidézi.

„A messzi északi tájakat bejáró barátaim mesélik, hogy vannak, akik az ottani, makacs ködben napokra is eltévednek [...] van, ahol kötelek egész szövődéke hálózza be a falvakat, más-más színű és tapintású köteleké, és akit az otthonán kívül ér a köd, ezek mentén igyekeznek visszatapogatózni; de persze, így is megesik, hogy valaki ezért vagy azért eltéved, és képtelen hazatalálni. Ezek az emberek aztán, ha felszáll a köd, és életben maradnak, soha többé nem lesznek ugyanazok, akik korábban voltak”.⁴⁸

A megragadhatatlan leírásának problematikáját Solari lovag a rendezett káosz, a térkép fogalmán keresztülérzékelteti, mivel ő is, és Micheled’Aste is a térképészet megszállottja. „[...] a térkép a halálunkhoz vezető ösvények rajzolata volt. És állíthatja-e ép ésszel bárki is,

45 Uo. 18.

46 Uo. 19.

47 Uo. 102.

48 Uo. 17.

hogy akad annál nagyobb gyönyörűség, mint pontos absztrakcióvá alakítani a legtávolabbi és legbizonytalanabbat?”⁴⁹

A reflexivitásnak különböző, történetileg kialakult típusai vannak. Ezeket Robert Stam⁵⁰ a következő, néha keveredő kategóriákba sorolja: játékos (például: Cervantes, Borges önreflexivitása, a paródiák); agresszív (modernista „dehumanizáció,” eltárgyasítás az ábrázolásban: pl. kubizmus, absztrakt művészet); didaktikus (pl. Brecht művei, fikciók, amelyek tudatosan mintegy „nevelik” a nézőt, kizökkentik az érzelmi beleélés folyamatából, és gondolkodásra, reflexióra kényszerítik). Bizonyos értelemben a reflexív technikák mindig didaktikus szerepűek, hisz a figyelmet a tudatos befogadásra irányítják. Péterfy Gergely regényében a parodisztikus elemeknek éppúgy szerepük van, mint a dehumanizáló ábrázolásnak.

IRÓNIA ÉS EKPHRASZISZ

„Az elbeszélők (tehát Solari lovag, illetve az angol ifjú) számára Michele d’Aste a megközelíthetetlen, tökéletes ideál, afféle földöntúli figura [...] vért helyett csak egy fehér selyemingben, egy szál törrel a kezében indul csatába, hogy rendszerint megfordítsa annak végkimenetelét. Michele sorsában jelenítődik meg a deus ex machina motívuma, az istenek rajta keresztül szólnak bele a földi népek csatározásaiba. Buda Michele d’Aste Trójája, ahol végül a legnagyobb hősnék is el kell vesznie”⁵¹ – olvashatjuk Szalay Zoltán kritikájában. A hős azonban kiürül: „Michele a saját szemében egyszerűen nem létezett, ahogy egy térkép sem tud önmagáról”.⁵²

A megidézett műfaj szintén kifordul, elmozdul a heroikus regiszterből, helyette a groteszk, az alantas, a rút esztétikai minőségei kerülnek előtérbe. Voltaire *Candide* című regényének pikareszket parodizáló eljárását idézi az, ahogyan a szörnyűségek halmozása irreálisba vált, amikor például a folyamatot követjük nyomon, ahogy Roxanne Cavallari, a bécsi bordélyház tulajdonosnője áldozatból szörnyeteggé válik. (Velencei rabnóként, gyerekfővel Kanizsa ostromakor átszökik a keresztényekhez, két napot a jég fogságában töltve. A törököktől menekült lányt egy öreg tűzér veszi pártfogásába, aki szórakoztatására kisállatokat ültet kosárba, és kilövi őket. „A halála tűzérhez méltó volt: épp egy újabb elmés kosárkát csúsztatott a csőbe, hogy egy repülő macskával örvendeztesse meg a lányt, de az ágyú idő előtt elsült valahogy, és a kosarat, a macskát és a torkollattüzet a férfi arcába préselte: úgy is temették el, macskával az agyában”.⁵³ A cseperedő szüzet a féltékeny markotányosnők zsákba varrva a folyóba dobják, kiszabadulva a túlsó partra vergődik, ott a janicsárok – hiába beszél törökül – kikötik és napokon át sorban megerőszakolják. Parasztok találják rá. Miután megerősödik, Bécsben örömlány lesz, és negyven éves korára bordélytulajdonos. „Onnantól fogva nem érdekelte más, csak a bosszú”.⁵⁴ Nála levágott török fejekkel kell fizetni, a foglyok kínzásánál személyesen asszisz-

49 Uo. 27.

50 ROBERT STAM: *Reflexivity in Literature and Film. From Don Quijote to Jean-Luc Godard*. Columbia University Press, New York, 1992.

51 SZALAY: Uo.

52 PÉTERFY: i. m. 31.

53 Uo. 97.

54 Uo. 98.

tál, az elfogott, lekötözött török háremhölgyek száját ő tömi be, hogy ne hallatsszék a sikoltozásuk, miközben a bordélyban egymást váltják a győztes keresztény lovagok.)

Őnironikus mozzanat a második rész narrátorának viszonyulása az elfogott háremhölgyek láttán. „Én, a derék angol ifjú, az események elbeszélője, titokban alighanem egész nap, vagy talán már hónapok, évek, évtizedek óta erre vártam: végre itt állni egyedül, idegen földön, szemben a még idegenebbekkel [...] itt van, amiért jöttem, a vér és a hús is, mindegy, hogy milyen sorrendben”.⁵⁵ Ironikussá a rész végén válik csak igazán ez a gondolat, mikor a narrátornak beszélő húscsafatként kell szórakoztatnia a szenzációéhes publikumot. A háremhölgyek egzotikus varázsát az ekphrasis világítja meg:

„Mire a menet belsejébe sikerült furakodnom, ahonnan már érezni véltem a keleti illatokat, amelyekben e kényes lányok bőre gyermekkoruk óta pácolódik, s amelyek képzeletemben eddig is valamilyen távoli, szélre bízott illatként jelentek meg, ahogy nagybátyám képkereskedésében éreztem, miközben a török háremeket ábrázoló metszeteket nézegetve beszívtam az utca túloldalán fekvő fűszerüzletekből átsurránó nehéz aromákat [...]”.⁵⁶

Az illúzióval szembeállított valóság – lekötött, betömött szájú, rémült lány, „a spermával és vérrel keveredett, iszamosvíz tócsákban állt az ágy körül a padlón”⁵⁷ – láttán „[...] éreztem, hogy elfehérek, szemgolyóim fennakadnak, és rongybabaként zuhantam arccal a mocsokba”.⁵⁸

Amikor az Esztergom bevétele utáni téli pihenőt tárgyalja az elbeszélő az újramesélés lehetetlenségére figyelmeztet az Aeneas–Dido–parafrázis kapcsán. „[...] Ez a csalóka bukolika egy történeti munka palimpszesztusa”.⁵⁹ A posztmodern hibridizáció nyelvi kifejeződése jelenik meg a hősnő regiszterváltásaiban: amikor Michele d’Aste szerelme, Sirmiensis Dido Anna felfedezi, hogy a báró elhagyni készül a kastélyát, először hamisítatlan barokk modorban vonja őt kérdőre („Tehát tőlem menekülsz, te bátor férfi, ostromok hőse! Itt hagysz ezen a földön szégyenben, a buja özvegyet? Mi marad nekem ezentúl szolgáim gúnykacaján kívül? Kire hagysz hát itt, a halálra talán, nemes vendég?”⁶⁰, néhány sorral lejjebb viszont az úrnő fablieau-szövegre vált: „Senkiházi, talján tolvaj, nápolyi sikátorba, szemétbe, rohadt halbé közé szült a kurva anyád, miközben rád fosott!”⁶¹

A Túróczy György nevű magyar úr alakjában a nemzeti karakter torz jellemvonásai testesülnek meg, valóságos karikatúráként. (Feleségét például saját kezűleg fejezi le, mert az aszszony egy török szeretője volt, majd később elárulja, hogy ő maga adta el a nőt a basának.) Az ironikus intertextualitással fűszerezett, összeesküvés-elméletekből és öntöménézésből szőtt, a nemzeti önmítoszoknak valóságos kavalkádját öklendezi – a szó szoros értelmében – utazótársaira.

55 Uo. 95.

56 Uo. 95–96.

57 Uo. 101.

58 Uo. 101.

59 Uo. 169.

60 Uo. 171.

61 Uo. 172.

„[...] a keresztény nemzetek összefogtak, hogy a török kiűzése ürügyén végképp elfoglalják és kisarcolják Magyarországot. [...] Jézus? Magyar volt! Homérosz? Magyar volt! [...] Népek Krisztusa, Magyarország! Az utolsó mondattal együtt széles sugárban kezdett ömleni szájából a hányás, és csak öklendezett, öklendezett. Soha nem láttam még embert ennyit hányni”.⁶²

Újabb rabelais-i túlzású, kaotikus, undorító és groteszk részletezés következik a visszaöklendezett dolgokról. „[...] Döbentem, megbabonázva néztem, ahogy a hányás elborítja az asztalt és a padlót, és csak nem akar vége szakadni”.⁶³

Az irónia az öntükröző szerkesztésmód miatt magára a műfajra is kiterjed: a történelem a szemünk láttára válik véres valóságból a csonka szörnyé változott angol ifjú mögött egy „ügyetlen kézzel festett” giccses kép ekphrasziszává, olcsó vásári látványossággá, rémmesévé.

„A vásznon viharos táj látszott: a nap rikító vörös fényben épp lenyugodni készült. A hegyek előterében füstölgő várrom magasodott, félig felülről, félig oldalról megfestve; a falakról halottak lógtak, állásukból kifordult ágyúk, lovak tetemei heverték. Az előtérben rikító színekkel csatajelenetet ábrázolt a festő. ormótlan fejek, rövidre sikerült nyakak, torzan kifordult, anatómiát sose látott karok és lábak, részben nyúlhoz, részben tehénhez hasonló, nagyhasú lovak feszültek egymásnak: a levágott fejek nyomán vér spriccelt a nyakakból, mint egy köteg átázott, vörös fonál. A törökök harcabszja, hosszú szakálla kimeredve állt a lendületben, a keresztények szőke fürtjei mereven lógtak ki a sisakok alól, mint a madárijesztő szalmahaja. A kép jobb alsó sarkában egy holttestet marcangolt egy bizonytalan fajtájú eb, amelynek patkányorra volt, és bánatos emberszemekkel bámult ki a képből”.⁶⁴

A már Balzac vagy Tolsztoj által ábrázolt dilemma, hogy lehetetlen a nagy történelemfordító eseményt egyetlen nézőpontból ábrázolni – Fabrizio del Dongo vagy Andrej herceg hiába tartózkodik a csatatéren, tulajdonképpen nem láthat és nem érezhet semmit –, a káosz motívumának ismételt szerepeltetésével és az utolsó rész szerkezetével is leképződik Péterfy Gergely regényében. Az értékek pusztulása úgy kap itt nyomatékos szerepet, hogy az utolsó passzusban a felszabadítók pont egy, az ostromlott Buda falai mögül leleselkedő zsidó kislejt vadásznak le.

„OLVASÓM! UGYE, FÉRFI VAGY?!”⁶⁵

A reflexív szövegezőmód mindig egy jól meghatározott befogadót feltételező és célba vevő diskurzus (a reflexív nyelvezetet értő, a reflexív utalásokat felfogó közönséget feltételez).

62 Uo. 142–143.

63 Uo. 143.

64 Uo. 174.

65 Uo. 105.

Jósika ideális befogadója a finom lelkű reformkori nőolvasó, aki csak sejtheti, hogy például Mária Krisztierna fejedelemasszony szimpátiája Abafi Olivér iránt abból is táplálkozhat, hogy a Báthory Zsigmonddal kötött dinasztikus házassága szexuális kapcsolatot nem jelentett, erre azonban a regényben nem talál utalást. Péterfy Gergely horrorelemekben tobzódó áltörténelmi regényének, melyben a barokk keresztény eposzok humanitása és lovagi eszménye kérdőjeleződik meg, implicit olvasója egy thrillereken, pornó- és rémfilmeken nevelkedett férfi.

A modernitásban kitűzött didaktikus cél helyett a posztmodern játék, a nemzeti mitológia és a keresztény humanitás nagytörténeteinek a dekonstruálása áll a 21. századi regény középpontjában. Az Ihab Hassan által felvázolt ellentétpárból a Forma–Antiforma, Hierarchia–Anarchia, Metafizika–Írónia szembenállás tehát relevánsnak mutatkozik Jósika és Péterfy regényvilágának összevetésekor is.

IN PURSUIT OF THE PAST – IMAGES REVIVED

Keywords: *historical novel, Romanticism, postmodernism, didacticism, playfulness, myth, demythisation*

How to build the virtual world of a historical novel? How to create the perception of reality? What does it suggest for the contemporary readers and how do posterity readers understand the evoked past having to face three timelines (their present, the present of the writing which has become past and the past evoked in the work)? The author is searching for answers to these questions by comparing the poetics of Romanticism with that of postmodernism, starting from the first historical novel of Hungarian literature, Miklós Jósika's *Abafi* (1836) and the postmodern novel *Halál Budán* (*Death in Buda*) by Gergely Péterfy published in 2008.

PE URMELE TRECUTULUI – IMAGINI REÎNVIATE

Cuvinte-cheie: *roman istoric, romantism, postmodernism, didactic, ludic, mit, demitizare*

Cum se construiește lumea virtuală a romanului istoric? Cum se crează impresia realității? Ce sugerează cititorilor vremii și cum se raportează la trecutul evocat cititorii posterității care se confruntă cu trei planuri temporale (prezentul lor, prezentul scrierii, devenit trecut, și trecutul evocat în operă)? Un răspuns la aceste întrebări poate oferi lectura comparată a poeziei romantismului și a postmodernismului, luând ca reper primul roman istoric din literatura maghiară, *Abafi* de Miklós Jósika din 1836 și romanul postmodern *Halál Budán* (*Moarte la Buda*) din 2008 al lui Gergely Péterfy.

T. SZABÓ CSILLA*

ÚJVÁRI ANNA NÉPI KÖLTŐ ÍRÁSSZOKÁSAI ÉS NYELVHASZNÁLATA

Kulcsszavak: népi költő, írásszokás, munkamódszer, motiváció, nyelvhasználat

A kolozsvári néprajzi iskola, Keszeg Vilmos irányításával, sokrétű szempontrendszert alkalmazva a népi írásbeliség új, modern szemléletű kutatását kezdeményezte és végzi napjainkban is. E különböző szempontú vizsgálatának szakirodalmi nagyon gazdag. A kutatások eredményeképp több kötet látott napvilágot egyrészt az iskolateremtő professzor, Keszeg Vilmos¹, másrészt a tanítványok – Jakab², Vajda³, Ambrus⁴, Ozsváth⁵ tollából, avagy szerkesztésében. A kutatások tárgya a népi írásbeliség több műfaja volt: a népi önéletírás, naplók, levelezés, emlékkönyvek, firkák, különböző feliratok (pl. falvédők) át a népi verselők munkásságáig. Olyan tanulmány is készült, mely egyetlen személy teljes irattárát vizsgálja és von le következtetéseket az írás és írott szövegek szerepéről ezen személy életében. Réthey Prikkel⁶ egy falu, Akasztó összes szerzőjének írását foglalta két kötetbe.

A Keszeg kezdeményezte vizsgálatok szemlélete szerint az írás komplex kommunikáció, a szemantikai jelentésén túl másodlagos jelentéseket is hordoz, melyek a szöveg sajátosság

* TAMÁSNÉ SZABÓ Csilla (1968), dr., nyelvész, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézetének tudományos munkatársa. E-mail: tcsilla68@yahoo.fr

- 1 KESZEG Vilmos: *A folklór határán. A népi írásbeliség verses műfajai az Aranyosszéken*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1991.
Uő: *Írott szövegek, szövegtárgyak egy személy életerében = Szöveg és stílus*. Szerk. PÉNTÉK János, BBTE Magyar Nyelv és Kultúra Tanszéke, Kvár, 1997a. 241–5.
Uő: *Az írás a populáris kultúrában = Csoma Zsigmond-VIGA Gyula szerk.: Európából Európába*. Néprajzi Látóhatár VI(1997b). 1–4. sz. 45–52.
Uő: *Kicsiny dalaím. Népi költők antológiája*. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 1999.
Uő: *Írásszokások, az írás motivációi és funkciói = Magyar népi kultúra. Alapfogalmak. Folklór. Anyagi kultúra. Tankönyv*. Szerk. DEMÉNY István Pál–GAZDA Klára–KESZEG Vilmos–POZSONY Ferenc–TÁNCZOS Vilmos. Erdélyi Tankönyvtanács, Kvár, 2000. 30–2.
Uő: *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. KJNT–BBTE, Kvár, 2008 (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek 3). (a továbbiakban KESZEG: *Alfabetizáció*.)
- 2 JAKAB Zsuzsánna: *Demeter Domokos a népi verselő = Írás, írott kultúra, folklór*. Szerk. KESZEG Vilmos. Kriza János Néprajzi Társaság, Kvár, 1999 (Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7). 216–226.
- 3 VAJDA András: *Az írás funkciói egy település életerében = Lenyomatok 5. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. Szerk. JAKAB Albert Zsolt–SZABÓ Á. Töhötöm. Kriza János Néprajzi Társaság, Kvár, 2006 (Kriza Könyvek 28). 267–286.
- 4 ANDRÁS Erzsike: *Kedvemre való, hogy meséljek*. S. a. r.: AMBRUS Judit. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2008. (a továbbiakban AMBRUS: *Kedvemre való*.)
- 5 NAGY Julianna: *Miért nem lehettem költő?* S. a. r.: OZSVÁTH Imola. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2012.
- 6 RÉTHEY PRIKKEK Miklós: *Rejtett rímek. Akasztó verskincese*. Kiskun, Helikon, 2001.

használatára vonatkoznak⁷. Egy adott szöveg funkcióját és teljes jelentését a kontextusában nyeri el, ezért maga a kontextus is a jelentés részét képezi. Így a kontextus működése befolyásolja a szöveg jelentésének, funkciójának változását is. Az íráshasználat tehát kommunikációs forma, az egyén életében betöltött szerepe az életpálya kontextusában válik értelmezhetővé. A paraszti írásszokások kutatásában fontos a szerzőség kérdése, a datálás, az írás kivitelezése, a szöveg szerkesztésének formái, az írás ideje, alkalmai, valamint az írás motivációja.

Ezt a sokrétű elemzés elkészítésén dolgozom Újvári Anna szucsági népi költő életét és írásait vizsgálva. Ez alkalommal ebből szeretnék felvázolni néhány szempontot.

1. ÚJVÁRI ANNA BEMUTATÁSA

Szucság Kalotaszegnek a Nádas menti részéhez tartozó faluja, Kolozsvártól 12 kilométernyire fekszik, a Nádas-patak egyik jobb oldali mellékvölgyében. Közigazgatásilag Kisbácshoz tartozik. Közvetlen faluszomszédai keletre Kisbács, nyugatra Andránháza, majd északnyugati irányban Méra. Szucság tipikus köznemesi birtokosságú falu, ahol a köznemesi eredet még ma is valódi jelentéstartalommal bír, önazonosság-tudatot meghatározó tényező, mely lakosainak egész életvitelét meghatározta, mint például a házassági szokásokat, multságok megszervezését, az öltözködésüket⁸. A szucsági emberek, közülük is különösen a nemesi eredetű férfiak és asszonyok szélesebb látókörrel, a tágabb környezetüket illetően jobb helyismerettel rendelkeztek és rendelkeznek máig is, mint a Kolozsvártól távolabb eső falvak lakosai. Ez részben magyarázható a város közelségével, részben pedig azzal, hogy az állatokkal való kereskedés, kupeckedés mindig fontos megélhetési forrásnak számított a faluban. A '89-es fordulat után a falu asszonyainak nagy hányada járta a magyarországi, különösen a budapesti piacokat, hiszen amikor a szocialista ipar és mezőgazdaság nem biztosított megélhetési lehetőséget, akkor ez a tevékenység volt a fő jövedelemforrás.

Adatközlőm, Újvári Samuné Szép Anna, 1942-ben született Szucságon, házasságot is itt kötött 1959-ben. Négy, immár felnőtt gyermek édesanyja, három unokája van. Ő maga így vélekedik szülőfalujáról: „Vegyes falu: magyarok, románok és cigányok lakják. Habár vegyes falu, lakói békességben élnek, nincs nézeteltérés egymás közt, gyűlölet, mindenki megadja – úgy szólva – [az] egymás iránti tiszteletet. Szerintem nem számít a nemzetiség, hanem csak a szeretet, jó akarat, ami által lehet egy békesség faluba[n] élni.”

Hét osztályt végzett a szucsági iskolában, majd varrónőnek tanult Kolozsváron, de a mesterséget csak házasságának első éveiben gyakorolta, ekkor szépen jövedelmező munkának számított. Annál előnyösebb volt ez a tudás élete során, háziasszonyként is jól hasznosíthatta. Könnyebben sajátított el minden díszítőtechnikát is, így a saját maga készítette ágyneműt ki is hímezhetette, de horgolt, kötött, gobelint készített, íróst varrt, mindezt otthonának díszítésére.

Férje is szucsági, Újvári Samu, házasságkötésük előtt megszöktek, ahogy akkoriban gyakorta előfordult. Mindkét családot (Szép és Újvári) nemesi eredetűnek tartja számon a falusi emlékezet, bár házasságkötésükkor vagyonuk nem volt (Panni néni édesapja szücs volt).

7 KESZEG Vilmos: *Alfabetizáció*. 140.

8 BALOGH Balázs–FÜLEMILE Ágnes: *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2004. 102. (a továbbiakban: BALOGH–FÜLEMILE: *Társadalom*.)

Igyekvő, dolgos emberek lévén, megvásárolták Romul Ladea szobrászművész (egykori Kendeffy-villa) házát, melyhez tekintélyes földterület is tartozott (tíz hektárnál is több). Fontos megjegyeznünk, hogy Újvári Samu volt az egyetlen gazda, aki nem állott be a kollektívbe, bár később az állami gazdaság gyümölcsösében vállalt munkát. Újvári Samu ma is a presbitérium legidősebb tagjaként egyfajta hídszerepet tölt be a régi és új, a hagyományápolás és modernizálódás törekvései között. Gyermekeiket taníttatták, mind a négyen érettségiztek, ketten egyetemet is végeztek. Két közgazdász lányuk férje román nemzetiségű, egy-egy unoka származott a házasságaikból, akik jól beszélnek magyarul, egyikük konfirmált is Szucságon. A három lányból kettő él a faluban, egyikük helybéli fiúhoz ment férjhez, a másikuk nemrégiben költözött haza a szülői házba felújítva teljesen a családi villát, számos vállalkozást vezetnek, többek között földműveléssel és állattenyésztéssel is foglalkoznak, modern eszközökkel.

Egyetlen fiúgyermekük Nádasdarócra házasodott (szintén vagyonos feleséget szerzett, gyermek nincs), örökölte szülei rátermettségét, tehetségét, a falu első embere lett hamarosan, a református gyülekezet gondnoka.

Újvári Anna büszke a gyerekeire, elégedett vagyoni, gazdasági helyzetükkel, eredményesnek látja fiatalkori munkájukat, törekvéseiket. Adatközlőnk családjával együtt a faluban jó presztízsű, széles kapcsolathálóval rendelkezik. Egyrészt nagyszámú rokon lakik a faluban, akik viszonylag összetartó családként működnek együtt, másrészt számon tartják Panni nénit a versírás miatt is, valamint különösen az utóbbi időben lányuk, illetve vejük vállalkozásában alkalmaznak néhány falubeli személyt. Annak ellenére, hogy lakhelye némileg távolabb esik a falu többi részétől, az eseményeket nyomon követi, szervesen tartozik hozzá, aktívan benne él állandó kapcsolatot tartva a közösség tagjaival.

Újvári Anna koránál fogva, de életmódja (mindig viszonylag sok állatot tartottak, földet műveltek, sok munka volt a gazdaságban) miatt sem járt külföldi piacokra kereskedni, annál inkább jelen volt, sőt máig jelen van meghívott adatközlőként különböző fesztiválokon. A '89-es fordulat hozadéka ugyanis a különböző fesztiválok, így a népzenei, néptáncos fesztiválélet fellendülése. Az Újvári házaspár szucsági adatközlőként most is fontos szereplője a legtöbb magyarországi és erdélyi néptáncfesztiválnak vagy hasonló rendezvénynek. Boldogan fogadnak idegen, ismeretlen embereket, akikkel szívesen beszélgetnek, a gyakorlott adatközlői attitűd az élet szinte minden területére kiterjed. A falu lakosai, de akár a lelkész is gyakran irányít hozzájuk különböző adatgyűjtőket, akik sosem távoznak tőlük úgy, hogy ne kaptak volna választ kérdéseikre.

Újvári Annával személyes kapcsolatom van, ismeretségünk rendhagyó módon kezdődött, tudniillik egyik-másik szerzeményével hamarabb ismerkedtem meg, mint ő magával. Szucságban ugyanis sajátos helyzetben élek, a férjem 1995 óta a falu (református) lelkésze, én pedig a tiszteletes asszonyi rangot, szerepet viselem. Az 1995. augusztusi lelkészi beköszöntő istentisztelet végén a legidősebb presbiter szép kis köszöntő beszédet mondott, aztán következő év tavaszán a konfirmáció alkalmával egyik konfirmándus hosszú verssel köszönte meg a tanítást. Időközben hallottam különböző beszélgetések során, hogy Újvári Anna az, aki verselget, de teljes figyelemmel csupán Keszeg Vilmos könyvének⁹ megjelenése után fordultam a kínálkozó téma felé. Ekkor érlelődött meg bennem a felismerés véglegesen, hogy a népi verselőkkel való foglalkozás akár érdekes és fontos is lehet, a népi verselők tevékenységé-

9 KESZEG Vilmos: *Alfabetizáció*.

nek bemutatása hozzátesz valamit a népi írásbeliség kutatásának tematikájához. Ilyen vonatkozásban a Nádas mentéről viszonylag kevés kutatás készült. Nemrégiben jelent meg Ambrus Judit szerkesztésében a vistai András Erzsi Erdei önéletírása¹⁰, a *Leírtam életem* című gyűjteményes kötetbe¹¹ pedig Pillich László és Vetési László Horváth János Cifra mérai lakos visszaemlékezésének részletét válogatták be, de a szintén mérai Simó András nevét is megemlítik. Szucság monográfiájában nem tesznek említést a helybeli népi verselőkről. Ezért is tartom fontosnak, hogy újabb híradás szülessék ebben a témában e vidékről is.

2. ÚJVÁRI ANNA ÍRÁSSZOKÁSAI ÉS MUNKAMÓDSZERE

Az írás kivitelezése, datálás, aláírás

Amikor Újvári Anna versei iránt kezdtem érdeklődni, szívesen mutatta meg a füzeteit. Először csak egy füzet került elő, amelyet át is adott szkennelésre, de egy későbbi találkozás során már egy másodikat is elővett. Érdeklődésem munkájára ösztönzőleg hatott, akkor kezdte egybemásolni azokat a verseket, amelyeket az évek során különböző cédulákra, rongyolt papírokra, újságszélékre írt. Egyik beszélgetés során el is mondja a lejegyzés folyamatát: „van piszkozat ... hát hogy legyen írva oda? (vagyis a tiszta füzetbe). Piszkozat, eccer rongyos írka ... nem lehet úgy ... itt is ... ni, má' mind százszor leírok egyet ... amíg osztán összealakítom”.

Jelenleg tehát két füzet van, egyik kb. ötvenlapos, a másik vastagabb (mindkettő tulajdonképpen határidőnapló, nem szokványos méret), ezekben másolja, tisztázza verseit általában fekete vagy kék golyóstollal.

Természetesen a látogatásaim előtt is léteztek a füzetek, de mióta felkerestem, többször is az utóbbi években, azóta a rendszeres másolást, összerendezést mintha szorgalmasabban végzné, várva az újabb találkozást.

A füzetekbe való rendezés során megtört az időrendi sorrend, némelyiknél a verscím alatt szerepel a megírás időpontja, esetleg a versírás körülményére is utal. A cím fölé, mellé, vagy alá néha dátumot is ír. Fontos megjegyezni, hogy a verseket a füzetekben különösebb rendszer nélkül rövid prózai szövegek, elsősorban köszöntők szakítják meg.

A költő irattára egyébként rendezetlen. Több szatyorban tárolja az asztal alatt, az ágy mellett a meglévő iratait. Ezekben található mindenféle kisebb-nagyobb cédula, füzetlap, amelyek a versek piszkozatául szolgáltak. A lapokon nem csupán egy vers van, hanem akár több is, különféleképpen írva, keresztben, hosszában, tele javításokkal, kihúzásokkal, apróbb változtatásokkal. Legutóbbi látogatásom alkalmával két olyan füzetet is megmutatott, amelyekbe tulajdonképpen leginkább recepteket gyűjt (néha egyéb feljegyzés is belekerül). Néhány lapon itt is találni egy-egy verstöredéket lejegyezve. Ugyanakkor egy-egy vers akár több lapocskán is előfordulhat, de nyomon követni ezeknek a keletkezési sorrendjét lehetetlen. Ezek a piszkozatlapok ugyanakkor többek is a letisztázott füzeteknél, hiszen a javítások, az átalakítások akár több variánsa is felfedezhető egy-egy versnek, míg a füzetbe végül csak egy, végső változat kerül. Az úgynevezett tiszta füzeteket többször elkértem, olyankor néha felfedezek egy-egy javítást, ami korábban nem volt ott, vagy egy-egy vershez újabb strófát ragaszt,

10 AMBRUS: *Kedvemre való*.

11 HORVÁTH János CIFRA: *Az idő szekere = Leírtam életem...* Szerk. PILLICH László-VETESI László. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1987. 337–352.

különösen, ha a lapon korábban maradt hely, tudniillik minden szövegét általában új lapon indítja.

A megrendelt verseket, köszöntőket, búcsúztatókat mindig át- meg átfogalmazza, a bejáratott szövegrészletek tulajdonképpen sokszor előkerülnek, de ezeket alárendeli az adott szituációnak. Úgy alakítja ezeket az írásokat, hogy „találjanak”, az illető életeseeményeinek, pillanatnyi helyzetének megfelelően. A legutóbbi, 2016 tavaszán elmondott konfirmációi köszönőverset egy félárva kislány olvasta fel, ebből nem hiányozhatott az elhunyt édesapára való emlékezés sem, a 2016 nyarán elhangzott menyasszonyi búcsú szövegében az egyetlen élő nagymamát nevéen szólítja a menyasszony, megköszönve neki a sok ajándékot, amelyet tőle kapott.

Az elkészült verseket először a családtagok hallgatják meg, akik véleményt is mondanak róla, esetleg javasolnak apróbb módosításokat is. Legfőbb kritikusa a férje, Újvári Samu, aki igazi nőtafa, ezért könnyedén összeveti a verseket különböző nótákkal, népdalokkal. Leginkább az egyik unokájában, Lorándban bízik, aki magyarul érettségizett, egyetemi hallgató, tehát elég jó nyelvi kompetenciával rendelkezik, ezt Panni néni ösztönösen is érzi:

„TCs: Ezeket fel szokta közben olvasni Panni néni itt valakinek a családból?

ÚA: Há' fel hát!

TCs: Samu bácsi? Erzsébet? Kik a hallgatóság?

ÚA: Hát osztán Loránd ... legfőképpen ...

TCs: Leghamarabb Loránd (értsd: hallgatja meg)?

ÚA: Loránd, s akkor Erzsébet, s jön Kató, Katónak a leánya, itt olvasom fel ... úgy csudálkoznak ...

TCs: S szoktak ... véleményt is mondanak róla?

ÚA: Véleményt ... hogy ez valami hiba van ... Samu is valamelyiket kijavította ... nem is tudom, melyiket, hogy át kellett húzzam, hogy az nem talál úgy, de javított Samu is egyen, valahol, mer itt ni írtam (*mutatja a sort*): esküvőre szólalt meg a nagyharang, s akko' azt mondta Samu: esküvőre szól a templom harangja ... úgy talál.”

A versek keletkezése tipikus: nem a témához rendeli a szöveget, hanem egy tetszetős szókapcsolat, mondat, esetleg rím, ritmus adja meg az ihletet a vers elkészítéséhez. Sok verset ír népdal, vagy műdal dallamára, kész ritmus, esetleg rímképletet is kapva ezzel. Az interjú során nagyon sokszor énekelve adta elő legfrissebb szerzeményét és a füzetekben is általában megjelöli, hogy melyik ének dallamára készült. (ÚA: „Annyit írtam erre *Búra, búra búbánatra születtem*, mer' azt nagyon szerették Magyarba ... s erre a dallamra osztán ők mind mennek, mind mennek ... TCs: Értem. Tehát megvan a dallam, s akkor ... ÚA: Megvan ez a dallam, azér mind ezeket, amit írtam, hogy ezeket a dallamokra, ezt mind le kellett írjam annak a kislánynak ... (*keresgél*) ... Na ez is ... Sej, minek nekem nagy diófát kívágni (*éneklí a verset*) ... S akkor írtam: Az én uram úgy haragszik, ha azt mondom, hogy ne igyék ... ez is énekre: Az én uram olyan ember, ha megcsalom rögtön megver, erre az énekre”. A tartalommal szemben a forma a meghatározóbb, hiszen sokszor utólag rendezí a strófákat: „s akkor, hogy olvassom el, hogy találjon ... s akkor írom egy másikra ... s akkor át(*nézem*), melyik szakasz legyen az első, melyik a másik”.

Az írás ideje, alkalmi

Újvári Anna az utóbbi tíz-tizenöt évben írt többet: ekkor inkább ráért, a gyermekeit kiházásította, valamennyi ideje felszabadult az írásra. Érdeklődésemre, hogy mikor is születnek e versek, mikor foglalkozhat az írással, azt a választ kaptam, hogy tulajdonképpen bármikor, az év bármely szakaszában, télen-nyáron egyaránt ír verseket. Különösen vasárnap és ünnepnapokon, délután behúzódik a szobába, a fényképen megörökített kanapé, kis asztal a kedvelt helye, ott gondolkodik, írogat, javítgatja a már valamennyire papírra vetett, készülőben lévő verseit. De ugyanúgy születnek versek a konyhában is, akár főzés közben, amikor kis cédulára, esetleg a receptes füzetbe vagy bármilyen más papírdarabkára feljegyez néhány szót. Mivel népes családban él a mai napig is, sokszor zavarják, kiszólítják az udvarra, valamilyen munkához segítségül hívják, így abba kell hagynia az írást. Sokszor titokban műveli, egy kis időt szakítva a tennivalók közepette, úgy, hogy lehetőleg senki neheztelését ne váltsa ki. („Én, mikor mi van, akkor írok. Ha van úgy egy úrvacsoraosztás, nem tudok elmenni, akko' arról írok, ugye, templomit. Ha van valami ilyen húsvéti vagy anyák napja, mikó' milyen nap, leülök ... én ebéd után leülök, s ide behúzódom, s itt teszem-veszem, s azután mikó' idóm van, béírom, me' csak mind úgy lopva firkálok, me' akko' mind, hol vagy, hol vagy, ezt kell csinálni, zavar-nak meg ...”).

Tipikus verselési helyzet az éjszaka, amikor, állítása szerint felébredve, akár teljes verset is képes lenne lejegyezni. Ez néha sikerül is, ha van kézügyben papír és ceruza, de ha nincs, reggelre akár el is felejtődik a szöveg, amit bizony sajnál, és legtöbbször nem is sikerül még egyszer ugyanúgy visszahozni. („Most valamit Annánál egy éjjel találtam ki, de olyan szépre jött vóna ki, és nem tudok csak annyit, hogy sétálok, valahogy úgy a fa alatt, és fűjdogál a szellő, őszi szellő, és lent szanaszét sodorja a falevelet, valamit ... és elfelejtettem! ... De össze vót már, össze vót az eszembe rakosgatva, hogy talál, talál, utoljára reggelre nem talált semmi.”).

A verselés tehát nemcsak tematikáját tekintve, de a munkamódszert illetően is a mindennapi élet szerves részévé válik, átszövi a napokat. A teljes életpályát tekintve azonban fontos megjegyeznünk, hogy az írás az öregedéssel nyert teret az életében. Lehet ez asszonyi sors is, hiszen saját bevallása szerint a tennivalók, a családdal való foglalkozás szorította háttérbe fiatalabb, aktívabb korában az írásbeli alkotást, viszont a kézimunkák sokfélesége, a lakás, lakótér, a használati tárgyak díszítésének igénye felfogható – véleményem szerint – állandó készletként is valamilyen kreatív elfoglaltságra.

Az írás motivációi

Újvári Annával való beszélgetéseim során kiderült, hogy nem a kommunikáció vagy az önkifejezés igénye volt az, ami életre hívta első verseit, hanem a szükség, a fent említett szövegek létrehozásának szüksége, hiszen az köztudott, hogy jeles alkalmakon illik mondani valamit, ő pedig megtalálta a megfelelő kifejezési formát. Később, évek múltán alakult ki az önkifejezés igénye is, legalábbis a verselési gyakorlat megszerzésével adódott a lehetőség más témák megverselésére is.

Nemrégiben újra feltettem a kérdést újra, hogy miért ír verseket? Ekkor sokkal inkább a tehetség, a belső indíttatás, az önkifejezés igénye került előtérbe. A beszélgetés során kiderült, hogy istenadta tehetségnek tekinti a versírást, mely nem hagyja nyugodni, igazi örömforrás is, mely nagyon hiányzik, ha nem tudja valami egyéb ok miatt folytatni ezt a tevékenységet. („ÚA: Hát ezt ... ez így bennem van ez az akarat, ez a ... mintha a jó Isten adta ezt a tehet-

séget és én ... muszáj folytassam, úgy érzem ... nem tudom. TCs: Ha nem ír, akkor hiányzik? ÚA: Hiányzik. TCs: Hiányzik az írás? ÚA: Hiányzik, és nagyon odáig vagyok, amikor valami eszembe jut, és nem tudom ... gyöttrődök egész éjjel, hogy mind mondom, mondom, amikor elalszok, reggelre nem tudom aztán, hogy mit akartam. Ezt a jó Istennek tudom megköszönni, leghamarább a jó Istennek, mert Ő adta ezt a ... ezt a ... szerintem ez egy tehetség, egy áldás a jó Istentől, nem, tiszteletes asszony? TCs: És, hogyha öröme van benne Panni néninek ... ÚA: Igen ... És ... Szeretek írni, és odáig vagyok, hogy mindig valamit írok, valamit kitállok ... ha akárhová körülnézek ... na ott mit látok, azon a természetben, leírom vagy nem, képzelem, hogy ne írjak arról valamit, úgy jön reám a vágy, hogy írjak ... úgy örvendek osztán mikor, így olvasom fel, s a gyermekek is és az unokák is olvassák ... Mama, de szép! De hogy tudtat ... úgy öröömöm telik benne, úgy elfelejttem minden kis bánatomat, bajomat. TCs: Úgy ... mondjuk, hogy hasonlít a kézimunkázáshoz, vagy varráshoz? Tehát, hogy úgy értem ... gondolom, hogy az is jól lefoglalja Panni nénit ... ÚA: Az is le, de azért ezt jobban szeretem ... TCs: Jobban szereti a versírást, mint a kézimunkázást? ÚA: Jobban, jobban, mert ... már úgy, hogy valamit végigtekintek, már úgy jön, hogy abból bármit ... két szót írok ... Vágyok írni ... Nagyon szeretek ...”).

A különböző közösségi alkalmakra írt versek mellett keletkeztek, keletkeznek tehát egyre gyakrabban olyanok, amelyek számára valamilyen szempontból fontos témákat vetnek fel, amelyek ugyanakkor gyakran sztereotipikusak, az általánosan megírtaktól csupán az életemények különbözősége, a mindennapi életben megélt változások teszik egyedivé. Olyan egyedinek mondható élményeket is megénekel, melyeket csak a 90-es, 2000-es években élhetett meg, pl. hollandok látogatása a gyülekezetben. De megverseli az anya alakját, a változó évszakokat, a szülőföldet, egy-egy kirándulást, egy Kolozsváron eltöltött napját, a férjével való megismerkedés, udvarlás momentumait. Az évek múltával egyre erősödött, erősödik az igény a versírásra, úgy tűnik, mivel idősebb korára jobban ráér az írással foglalkozni, egyre inkább örömforrás lett az írás. Így beszél erről: „Nagyon szeretek írni. Én úgy szeretném, ha úgy csendbe lenne, s olyan lenne a sorsom, hogy mindig írjak.” Bár ezeknek a verseknek a hangvétele személyes, tulajdonképpen belső indítatásból fakadnak, az adatgyűjtő gondolhatna arra is, hogy ezeket nem kívánja szélesebb körben ismertté tenni, azonban mint vérbeli alkalmi költő és jól kommunikáló adatközlő, nagyon szívesen mutatja meg, olvassa fel ezeket a verseket is, nem zárkózik el a nyilvánosságtól. Interjú készítése során is gyakran olvas fel a verseiből. Arra a kérdésemre, hogy írásai közül azokat kedveli-e inkább, amelyeket megrendelésre, vagy azokat, amelyeket, úgymond, csak kedvtelésből írt önmagának, azt válaszolja, hogy akkor örül leginkább, ha a megrendelt verseit felolvassák, és megmutatják, továbbadják, mert Isten adta tehetségét meg kell osztania másokkal is („Hát én szeretem azt úgy átadni, hogy mások is olvassák ... ha a jó Isten adta ezt a tehetséget, akkor, hogy másoknak is átadjam”).

Újvári Anna kapcsolathálója

Az alkalmi költő csak akkor töltheti be egy közösségben a szerepét, ha létezik az a közeg, amely igényt tart írásaira. Ezek a személyek kiterjedt kapcsolathálóval rendelkeznek, közismertek, tudásuk ismert és elismert a falu közösségében, ahol élnek és tevékenykednek. Néhány esetben hírük túljut a falu határára is. Nincs ez másképp Újvári Annával sem. Már az iskolában is jó fogalmazóként tartották számon, első verseit azonban akkor írta, amikor a gyerekei iskolába mentek, s egy-egy jeles alkalomra szükség volt valamilyen köszöntőt, búcsúztatót mondani. Legelső verseként a *Pionír vagyok* címűt tartja számon, melyet egyik lá-

nyának avatására írt (1970-es évek eleje), aztán óvodai búcsúvers következett egy másik gyerekének.

Pionír vagyok

Drága Hazám, a napodnak fénye, ragyogva süt felém,
Minden meleg sugarát, szívembe érzem én.
Vörös nyakkendőt hordok, büszke vagyok rája,
Boldogan megyek úgy, mindig iskolába.
Az ingyen kapott könyveket nem adták hiába,
Köszönet a Pártnak legyen érte hála.
Egy jelszó van előttem mindig csak előre,
Szorgalmas tudással mehetek a jövőbe.
Virítson a nyakkendőm, hogy mindenki lássa,
Béke galamb szálljon mindig a Hazámra.

Búcsúzó vers

Drága kis óvodánk, búcsúzunk ma tőled,
Már e szó kicsalja szemünkből a könnyet.
Fáj a kicsi szívünk, tőled el kell válni,
El kell nekünk menni, iskolába járni.
Kedves óvó néni, ki hozzánk jó voltál,
Minket annyi szépre, s jóra tanítottál.
Kis szívünk hálásan megköszöni neked,
Nem is fogunk soha elfeledni téged.
Kis játszótársaim, az ég veletek,
Édes kicsi pajtások, ma elbúcsúzok tőletek.

Le nem jegyzett verse, melyet szintén az elsők között tart számon, egy násznagyi búcsúzatóvers, valamint egy konfirmációi köszöntő. Az előbbit a férjének írta, aki egy lakodalmon volt násznagy, az utóbbit a fia konfirmálására. „Isten templomában fogadást teszünk, hogy mindig Jézus követői leszünk” [...] Ezeket a verseket egyre több követte, hiszen megállapította, hogy olyan szövegeket, amelyeket hall különböző alkalmakkor (lakodalom, keresztelő, konfirmáció, iskolai ballagás) ő is tud írni, ezért neki nincs szüksége arra, hogy bárkitől segítséget kérjen. A saját gyermekeinek írt versekkel történt meg tulajdonképpen a bemutatkozás a faluközösség előtt is, így szinte azonnal kapta az első felkéréseket is a különböző alkalmakra szóló versek írására. Amint felnőtt az a nemzedék, akiknek az első verseket írta, és elköltöztek a közeli településekre, magukkal vitték a verseket, vagy az emléket ezeknek. Így mondták el Nádasdarócon is a konfirmációi köszöntőt, melyet eredetileg a fiának írt, s aki házasság révén költözött oda. Juhász Klára lelkész szíves szóbeli közlése szerint Nádasdarócon ez a konfirmációi vers több évben is elhangzott, természetesen ott is alakítják az alkalomnak épp megfelelően. De írt Panni néni kolozsvári lakosnak is, akinek Szucságban rokonai vannak, s azok tanácsolták, hogy forduljon hozzá verses köszöntő ügyében.

3. ÚJVÁRI ANNA NYELVHASZNÁLATA

Kalotaszegi társadalmi, tájszerkezeti tagoltsága mellett a nyelvjárási tagoltságról is említést kell tenni. A kalotaszegi nyelvjárást egyes szakirodalmi munkák csak érintőlegesen vagy egyáltalán nem tárgyalják. Kálmán Béla¹² a mezőségi régióhoz sorolta, Imre Samu monográfiájában¹³ az erdélyi nyelvjárásokat nem elemzi, csupán annyit állapít meg, hogy két nagy egységre tagolható e nyelvterület (mezőségi és székely). Sokkal árnyaltabban fogalmaz a Kiss Jenő szerkesztésében megjelent Magyar dialektológia¹⁴. Ez a munka a kalotaszegi nyelvjárást a Tisza–Körös vidéki nyelvjárási régióhoz sorolja, jelezvén, hogy ez a történelmi Kalotaszegre vonatkozik, a Kapus mentét és Nádas mentének nagyobbik részét inkább átmenetinek tekintetjük a kalotaszegi és mezőségi között. Ez az átmenetiség Szucságban annál is inkább tetten érhető, mert házassági szokásai révén mezőségi falvakkal áll kapcsolatban (Kide, Bodonkút, Magyarmacsás)¹⁵, ez pedig hozzájárul a nyelvjárások keveredéséhez is.

A kalotaszegi nyelvjárásról egyébként nem készült monográfia, azonban annak egy-egy szegmenséről igen: Lakó Elemér¹⁶ a magánhangzók, Szabó Zoltán¹⁷ az igeképzők, Vámszer Márta¹⁸ az igeragozási rendszert dolgozta fel. B. Gergely Piroska a ragadványnevek rendszeréről írt monográfiát¹⁹. Gyűjtőpontként azonban egyik kutató sem jelölte ki Szucságot, éppen nyelvjárási sajátosságainak átmenetisége miatt. B. Gergely Piroska a következőket állapítja meg a ragadványnév-használatot illetően: „Szucságot pedig egyenesen a ragadványnevekben legkevésbé változatos kalotaszegi pontok közé kell sorolnunk”²⁰. Hozzá kell tennem, hogy a hetvenes években meglévő ragadványnév-állomány azóta is tovább kopott, szegényebb lett.

Tehát Szucság mint Nádas menti kisnemesi falu, nemcsak a népviselet, a házasságkötési szokások, hanem a nyelvhasználat területén is sem illeszkedik az általános képbe nyelvjárási szempontból sem.

Újvári Anna verseinek nyelvét vizsgálva azt találjuk, hogy írásainak anyaga a hétköznapi nyelv, melyben szülőfalujának nyelvjárási sajátosságai is természetesen felfedezhetők. Egyéni nyelvhasználata magától értetődően híven tükrözi a falu lakosainak nyelvhasználati sajátosságait is.

Az alábbi megjegyzések az egyéni nyelvhasználatra vonatkoznak egészen pontosan, de megfigyelésem szerint tehát ezek a sajátosságok a beszélők egész közösségére jellemzőek. Ehhez azonban most nem végeztem számszerűsíthető kontrollvizsgálatot. A nyelvjárási sajátosságokat elsősorban hangtani, illetve alaktani vonatkozásban lehet a leginkább megragadni. Az itt leírt jellemzőket, amelyek az eltérést mutatják, egy vagy több példával is illusztrálok, melyek a papírra vetett versekből származnak. Az a tény, hogy e szövegekben pontosan tük-

12 KÁLMÁN Béla: *Nyelvjárásaink*. Tankönyvkiadó, Bp., 1966. 86, 116.

13 IMRE Samu: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971. 373.

14 *Magyar dialektológia*. Szerk. Kiss Jenő. Osiris, Bp., 2001. 289.

15 BALOGH-FÜLEMILE: *Társadalom*. 32–34.

16 LAKÓ Elemér: *A kalotaszegi nyelvjárás magánhangzó rendszere*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1974.

17 SZABÓ Zoltán: *A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1965 (Nyelvtudományi Értekezések 48).

18 VÁMSZER Márta: *A kalotaszegi nyelvjárás igeragozási rendszere*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1972.

19 B. GERGELY Piroska: *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1977.

20 Uo. 26.

röződik az orális nyelvhasználat minden jellemzője, bizonyítja, hogy népi verselőnk írásai valójában az orális szöveg tárgyiasult formái. Fontosnak tartom itt is megjegyezni, hogy az interjúk lejegyzésében is igyekeztem ezeket a sajátosságokat megjeleníteni. Három fontos hangtani sajátosságot ragadhatunk meg Újvári Anna nyelvhasználatában:

1. egy fokkal zártabb magánhangzót ejt a toldalékok előtt: *szorgalmasok*, a szó belsejében: *osztán, válozt*, a ragokban (-rúl/-rül: *Pannirúl*, -ból/-ből: *nagyjábúl*).

2. a III. személyű birtokos személyjel zártabb ejtését: „Haza viszik nők napjára, anyjuk örömiré” (Tavaszi), a III. személyű birtokos személyjel illabializációja: „*Fészket keresve itthon megpihennek*” (Tavaszi).

Személyragos névmásokban előszeretettel használ hosszú magánhangzós formát: *nékem, éngem*.

3. a mássalhangzó nyúlását magánhangzóközi helyzetben: *hállás, szóllalt*.

A nyelvjárási sajátosságok mellett számos nyelvhelyességi probléma is felmerül a szövegekben. Ezeknek jó része szintén általános, a beszélt nyelvben nagyon elterjedt.

Egyik ilyen jellemző a -suk,-sükölés, vagyis a -t végű igék tárgyias ragozásának kijelentő módját az egyes szám 3. személyben vagy a többes szám bármelyik személyében a felszólító módnak megfelelő alakokkal képezi, a nem -t végű igékkel azonos módon.

Másik, eléggé általánosan elterjedt a -ba/-be határozórag használata a -ban/-ben helyett.

Többször is előfordul a határozatlan számnév utáni többes szám használata: *sok régi dátumok*.

A névmások használatában is előfordul vétség, ebben a helyzetben talán a rím kedvéért cseréli fel a névmásokat: „*Ha majd egykor még elmegyek/Vadvirágot szedni/Elviszlek én téged velem,/Csokrokat kötözni*”.

Nem használja következetesen a tárgyias és az alanyi ragozást: „*Nem fekszek le, hisz elal-szom*.” (Nyári éjszaka).

Az -e kérdőszó kapcsolása is esetleges. Szintén általános vétség, hogy a beszélők nem az igéhez, hanem a tagadószóhoz kapcsolják, ezzel a jelenséggel itt is találkozunk: „*nem-e vagy tán beteg?*” Máskor nem kapcsolja kötőjellel az igéhez: „*Gondolsz e?*” (a példák a *Levél katona fiamhoz* című versből valók).

Ami a helyesírást illeti, nehéz általános vétséget vagy szabályszegést megállapítani. Sokkal inkább beszélhetünk esetlegességről. A kéziratokat figyelmesen végignézve az állapítható meg, hogy törekszik a helyes írásra. Sokszor korrigálja a már megírt szöveget, azonban nem mindig jól. Általánosságban megállapítható, hogy esetlegesen használja a múlt idő jelét, indokolatlanul kettőzi meg a többes szám jelét. Gyakori a mássalhangzó kettőzése magánhangzóközi helyzetben, mely nyelvjárási sajátosság ugyan, de az írásképpen természetesen nem kellene megjelennie, mivel azonban ezen írásképek az oralitás tárgyiasult formái, az írásképek magától értetődő. Ugyancsak esetleges a *j* hang *j*-vel, vagy *ly*-nal történő jelölése. E hangjelölés esetében a leginkább tetten érhető a törekvés a helyes írásra, hiszen ejtésben mindig *j* szerepel. Írásaiban sokszor jelöli az összeolvadást („*Ecer réges-régen Beszélgettem veled*” (*Szerelem*), a részleges hasonulást. Ugyanazon versen belül is előfordulhat két- vagy többféle írásmód: „*felébretem*” de: „*álmodtam*”. Szintén esetleges az igekötők egybe- vagy különírása is, a domináns változat a különírt forma.

Újvári Anna füzetében néhány román szó is előfordul. Egyik versét román népdal dallamára írja, amely közismert dallam (*Când eram mai mic*), de a román *c* betűt a magyar *k*-val

helyettesíti, megőrzi viszont a korábbi helyesírás szerinti *i*-t. A román *pionier* szót fonetikusán jegyzi legelső versének címében: *Pioniér vagyok*.

Előfordul, hogy a számnevet számjeggyel írja, amely ilyen szövegkörnyezetben szokatlan, helytelennek tartott: Csókolnak szüleid és 3 testvéred (*Levél katona fiamhoz*).

Az írásjelek esetében leginkább a pont és a vessző használatára szorítkozik. A vesszőket esetlegesen használja. Verses, rímelő sorvégeken szinte mindig vessző van. A mondat végén a pont szabályos. Gyakran tesz pontot a kérdőjel vagy a felkiáltójel helyett is. Elvértve találunk gondolatjelet, pontosvesszőt.

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy Újvári Anna nyelvhasználata teljes mértékben tükrözi élethelyzetét. Írásaiban az oralitás ölt tárgyasult formát. A Szucságban élő nyelvjárási sajátosságok, a köznyelvből nagy általánosságban előforduló hibák megjelennek az írásban is. A helyesírást és általános írásképet tekintve megfelel az iskolázottságának, tulajdonképpen felül is múlja a faluban hozzá hasonló korúakét. Jó íráskészsége, valamint maga a tény, hogy viszonylag gyakran szokott írni, visszaköszön a füzetek lapjain.

THE HABITS OF WRITING AND PARLANCE OF THE POPULIST POET, ÚJVÁRI ANNA

Keywords: *populist poet, habit of writing, method of working, motivation, parlance*

In my study I analyse the populist poet's, Újvári Anna's habits of writing, method of working, the language of her poems and her parlance. The basic view of the analysis's method is that the usage of writing is a form of communication the role of which can be interpreted in the context of the one's path in life. In the research of the peasant habits of writing the question of the authorship, the dating, the execution of writing, the forms of the text's wording, the time, occasions and motivation of writing are really important.

Újvári Anna's parlance totally reflects her mode of existence. In her texts orality becomes objectivized. The dialectal peculiarities still living in Szucság/Suceagu, the formal defects generally prevailing in the standard language appear in the writing, too. As regards her orthography and general written form, their level corresponds with her education, actually it surpasses that of the similar aged ones'. Her good descriptive talent and the fact that she writes frequently by comparison become visible on the leaves of the writing-books.

SCRISUL ȘI LIMBAJUL PERSONAL SCRIS, CA MIJLOC DE EXPRIMARE ÎN POEZIA AUTOAREI-NAIVE, ÚJVÁRI ANNA

Cuvinte-cheie: *autoare-naivă, obiceiul legat de scris, tehnica scrisului, motivația, limba scrisă*

Studiul analizează obiceiurile legate de scris, tehnica scrisului, motivațiile scrisului și limbajul scris ca mijloc de exprimare în poeziile autoarei-naive, Újvári Anna. La baza metodologiei stă abordarea scrisului ca mijloc de comunicare, și în acest fel, activitatea trebuie privită prin întregul context al vieții. Obiceiurile legate de scris în cultura populară se regăsesc în următoarele domenii: funcțiile scrisului, atitudini, tehnici, genuri, contexte, motivații, datarea textelor, formele și nivelele scrisului.

Textele scrise ale autoarei Újvári Anna reflectă în totalitate viața și situația sa în comunitate. În textele sale oralitatea capătă o formă concretizată. Astfel regăsim atât caracteristicile dialectale din Suceagu, cât și unele greșeli tipice limbajului cotidian. Ortografia și caligrafia sa corespund nivelului său de școlarizare, chiar depășesc nivelul general specific vârstei și statutului său social. Abilitățile sale de scriere și faptul că scrisul ca activitate face parte din viața sa cotidiană, se reflectă pe foile caietelor sale.

Kapcsolatok, kontrasztok

CSATA ADÉL*

18. SZÁZADI ERDÉLYI MAGYAR ÉS ROMÁN ÉRTELMISÉGIEK KAPCSOLATÁRÓL A BUDAI EGYETEMI NYOMDA KIADVÁNYAINAK SZEREPE A ROMÁNOK IDENTITÁSÁNAK ERŐSÖDÉSÉBEN

Kulcsszavak: *román–magyar kapcsolatok, Budai lexikon, szótár, kulturális fejlődés*

A dolgozat első része néhány 18. századi erdélyi román és magyar értelmiségi kapcsolatának vázolását hivatott bemutatni, felhasználva az Engel Károly hagyatékában¹ található anyagokat is. A második, terjedelmesebb rész kitér a budai Egyetemi Nyomda kiadványainak szerepére a románság kulturális életében, különös figyelmet fordítva a románok négy nyelvű szótárának, a *Budai lexikon*nak bemutatására, ill. a körülötte felmerülő, s esetenként ma is megválaszolatlan kérdésekre.

Engel (Köllő) Károly (1923–2002) irodalomtörténész, a Román Akadémia kolozsvári fiókja kutatója jelentős mennyiségű hagyatékát az EMKE – Szabédi-ház őrzi. A korpusz rendkívül széles körű anyagot fog át, mondhatnók, hogy több irodalmi korszakot, századot érint, s tematikáját tekintve is rendkívül sokszínű: az irodalomtörténeti, komparatiztikai vonatkozású anyagok mellett azonosíthatók a művelődéstörténeti és az egyházi vonatkozású írások is. Engel kutatásai többnyire a román–magyar kapcsolatok feltárására irányultak, bár nem kizárólag, hiszen foglalkoztatta a francia irodalom 18–19. századi erdélyi recepciója is.

Munkakörének, érdeklődési körének megfelelően a 18. századi magyar és román tudósok kapcsolatát is kutatta. Konkrét példaként említhetjük a Școala Ardeleană (Erdélyi Iskola) egyik tagjának, Gh. Șincainak Kovachich Márton György történetkutatóhoz fűződő kapcsolatát. Bár a hagyatékban a kérdéskörre vonatkozó anyag kevés, s csak bizonyos problémát érint, jelen tanulmány révén megpróbálunk néhány adatot hozzátenni a fentebb említett tudósok kapcsolatának árnyalásához, figyelembe véve más, román–magyar vonatkozású kérdéseket is, különös tekintettel a tudományszervező törekvésekre.

A fentebbi tudósok kapcsolatának megvilágításában Engel Windisch Éva segítségével kéri (aki Kovachich munkásságát, forráskiadói tevékenységét kutatta): 1968-ban levelet intézett hozzá. Ebben az állt, hogy az erdélyi filológust nagyon érdekli a Kovachich feleségének

* CSATA Adél (1991), doktorandus, Babeș-Bolyai Tudományegyetem, Hungarológia Tanulmányok Doktori Iskola. E-mail: adelcsata@yahoo.com

1 Engel (Köllő) Károly hagyatékát a kolozsvári EMKE – Szabédi-ház őrzi.

szentelt *Memoria posthuma spectabilis et ornatissimae Mulieris Joannae Bapt. Kovachich natae Hajóssy, Vatum coaevorum, potissimum Hungarorum polyglottis Poematibus celebrata* című gyűjtemény román verse, s úgy véli, hogy ennek szerzője „a klasszikus metrumok kezelésében jártos és népe nyelvét rajongásig szerető polihisztor”, Gh. Şincai.² Köllő Károly tehát Windisch Éva segítségét kéri a kérdés megvilágításában, s egyben nemrég megjelent tanulmányának különnyomatát.

Windisch elküldi Engelnek *Versgyűjtemény Kovachich Márton György felesége emlékére* c. írását, s mellé márciusban kelt levelét. Az említett Windisch-tanulmányban Kovachich Márton György első feleségének szentelt versfüzéről van szó. A Kovachich munkásságát kutató filológus a kolligátum felépítését, a versek keletkezésének okát, a versírók személyét vizsgálja. A tanulmányban megállapítja, hogy a versszerzők sorában számos magyarországi és erdélyi verselő neve előfordul, s a versek nyelvi változatosságára is rámutat: magyar, latin, német, román, olasz, francia stb. nyelvű költemények is előfordulnak benne.³ Windisch Éva levelében ezt írja: „Sajnos a cikk csalódást fog okozni: a vers szerzője ti. nem Sinkai [...], hanem Popp Vazul, s ez bizonyára csökkenti érdeklődésüket. Szándékom volt megkérdezni, érdeklí-e magukat a vers ilyen körülmények között is”.⁴

Úgy tűnik, hogy a román–magyar kapcsolatokat kutató filológus feltételezéseit cáfolják Windisch Éva kutatásai, s emiatt felmerül a kérdés, hogy aktuális-e a kedvezőtlen eredmény folytán is Engel s így a Román Akadémia érdeklődése a téma iránt. A Kovachich-kutató filológusnak életrajzi érvei vannak: jelzi, hogy Kovachich és Şincai kapcsolata olyannyira megromlott, hogy Kovachich válópere során Şincai ellene tanúskodott. Windisch azt is hozzáteszi, hogy nem foglalkozott mélyrehatóan a két tudós kapcsolatának kutatásával, ill. hogy egy esetleges budapesti utazás alkalmával Engel kutathatná ezt a kérdéskört.⁵ Engel válaszelevelét nem ismerjük, s a hagyaték nem tartalmaz 1968 utáni, a témára vonatkozó írást, viszont egy 1966-os tanulmánya Gh. Şincai nagyváradi kapcsolatait taglalja, különös figyelmet fordítva életrajzi elégiájára. Ebben a tanulmányban az erdélyi tudós megemlíti, hogy a román értelmiségi kapcsolatban állott Aranka György körével.⁶ Ez utóbbi kijelentés különösen érdekes, hiszen mások véleménye szerint az „erdélyi triász” tagjai nem Aranka körével, hanem magával Arankával tartottak fenn kapcsolatot. Jelen írás ezeknek a kapcsolatoknak egy-egy szegmensét szeretné felfedni, a teljesség igénye nélkül.

A román–magyar irodalmi, kulturális kapcsolatokat bemutató kötetekben, tanulmányokban helyenként fel-felbukkannak olyan kijelentések, amelyek a 18. század végi, 19. század eleji erdélyi magyar és román tudományos intézmények vagy tudósok együttműködésére vagy együttműködési kísérleteire hívják fel a figyelmet. Néhány esetben azonban, a kutató bosszúságára, ezeket a kijelentéseket nem támasztják alá érvek. Csak hogy néhány példát említsünk: Domokos Sámuel *Magyar–román irodalmi kapcsolatok* (1985) című kötetében olvashatjuk azt

2 ENGEL Károly levele Windisch Évához. Kvár, 1968. 01. 10., Szabédi-ház (a továbbiakban Sz.-h.), Engel-hagyaték (a továbbiakban: E.-h.), Engel Károly levelei V, W...-hez, II./9.

3 WINDISCH Éva: *Versgyűjtemény Kovachich Márton György felesége emlékére*. Sz.-h., E.-h., 7. doboz/42/c tétel, 206.

4 WINDISCH Éva levele Engel Károlyhoz. Bp., 1969. 03. 08., Sz.-h., E.-h., 7/42/c.

5 Uo.

6 ENGEL Károly: *Nagyváradi vonatkozású széljegyzetek Gheorghe Şincai életrajzi elégiájához*. Sz.-h., E.-h., 7/42/b, 5.

az állítást, miszerint az Erdélyi Iskola (Școala Ardeleană) egyik képviselőjének, Petru Maiornak tudományos pályája 1808-tól, Pestre kerülése kezdetétől teljesedett ki, attól kezdve, hogy az Egyetemi Nyomdában kezdett dolgozni. Itt került kapcsolatba a kor neves történészeivel, Aranka Györggyel, Benkő Józseffel, Katona Istvánnal, Kovachich Györggyel, Tertina Mihállyal stb.⁷ A továbbiakban felsorolja az említett műveit, viszont azt, hogy mire alapozza kijelentését, nem osztja meg az olvasóval. Nincs ez másként Beke Györgynek *Vallásbáború Erdélyben* (1992) c. írásában sem. Beke ezt írja: „A Școala Ardeleană nagy triászra néha személyes, még inkább levélbeli kapcsolatot tartott fenn a magyar nyelvű művelő Aranka Györggyel, a magyar történész Benkő Józseffel”.⁸

Az eddigi kutatások (Jancsó Elemér, Enyedi Sándor, Biró Annamária) rámutattak arra, hogy Aranka milyen széles körű levelezést folytatott kora tudósaival, nemzetiségi, felekezeti kérdéseket figyelembe nem véve, azonban a kutatás jelenlegi állása szerint nem tudunk olyan levélről, amely Aranka és az erdélyi triász valamely tagja közötti közvetlen kapcsolatra világítana rá. Igaz, a társaságnak voltak román tagja is, de nem Petru Maior vagy Gh. Șincai személyében. Koszta István és Ioan Piuariu Molnár (müllersheimi Molnár János) voltak a román tagjai a társaságnak, ahogy erre rámutat Aranka névsora is.⁹ Mi több, Aranka feladatot is szánt Molnárnak a X. gyűlés jegyzőkönyve szerint, 1794 májusában. A társaság titkára reméli, hogy Molnár román nyelvű magyar nyelvtant fog összeállítani Pap István segítségével.¹⁰ Újabb kutatások tárgyát képezheti, hogy Molnár elfogadta-e az ajánlatot, vagy, hogy milyen kapcsolatot tartottak fenn a tudósok, most viszont arra próbálunk rávilágítani, hogy ki révén, hogyan szerezhettek tudomást egymásról ezek az erdélyi magyar és román tudósok.

Tertina Mihály nagyváradi tanár, katolikus pap leveleinek tanúsága szerint kapcsolatban állt kora tudósaival. Nemezszer barátaitól kért támogatást tudós köre valamely tagjának. Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című kiadványában Sinkai György Gáborról (Gheorghe Șincai) szóló szócikkében olvashatjuk, hogy ez a Wass családnál való nevelősködése után Nagyváradra került Darabant¹¹ püspökhöz, Szinnyei azt is hozzáteszi, hogy a váradi környezetben Șincai megismerkedett a későbbi görögkatolikus püspökkel, Samuil Vulcannal, ill. más egyházi személyekkel és tanárokkal: Szilágyi Sámuellel, Corneli Jánossal, Vitéz Farkassal, Tertina Mihállyal. Johann Christian Engel ez időben dolgozott a két román fejedelemség történetén; „érdekes adatokat e kör szolgáltatott számára”.¹² A fentebb említett értelmiségiek bizonyára kedvezően hatottak Gh. Șincaira, s ebben a társaságban lehetőség kínálkozott arra, hogy tudományos munkájához segítséget kapjon, ismereteit bővítse.

Mielőtt tovább mennénk, röviden ismertetnünk kell Darabant püspök szerepét a XVIII. századi tudományos életben. Itt különösen Camil Mureșanu *Câteva date despre episcopul de*

7 DOMOKOS Sámuel: *Magyar–román irodalmi kapcsolatok*. Gondolat, Bp., 1985. 172. <http://mek.oszk.hu/01300/01370/01370.pdf> (letöltés: 2016. 11. 14.)

8 BEKE György: *Vallásbáború Erdélyben*. Tiszatáj XLVI(1992). 11. sz. 44. http://epa.oszk.hu/00700/00713/00015/pdf/tiszataj_EPA00713_1992_11.pdf (letöltés: 2016. 11. 14.)

9 JANCÓSÓ Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvűvelő Társaság iratai*. Akadémiai, Buk., 1955. 353.

10 Uo. 167.

11 Ignățiu Darabant (1738–1805): nagyváradi görögkatolikus püspök, a románok érdekeinek előmozdítója, a *Supplex Libellus Valachorum* egyik összeállítója volt.

12 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> (letöltés: 2016. 11. 15.) Érdemes megjegyeznünk, hogy a román szakirodalom Gheorghe Șincai magyarokkal való kapcsolatainak említésekor Szinnyei munkáját veszi alapul.

Oradea Ignatie Darabant c. munkájára támaszkodunk. Mureșanu kiemeli, hogy a 18. századi Nagyvárad Balázsfalvával együtt az erdélyi román tudományos élet kulcsfontosságú helyszíne volt, s ez a vezető szerep többek között Darabant görögkatolikus püspök nevéhez köthető. Darabant volt az, aki lerakta az alapjait a váradi tanítóképző főiskolának (ezt később utóda valósította meg); görögkatolikus papnevelődést hozott létre, a császári ház anyagi támogatását élvezte tervezete kivitelezésében; egy román líceum megalapításáért fáradozott, ill. elindította a váradi katedrális építését, s mindemellett állandó kapcsolatot tartott fenn az Erdélyi Iskola tagjaival, anyagilag is támogatva őket. A tanulmány szerzője a püspököt felvilágosult, nagylelkű személynek tartja.¹³ Nem mond mást erről Tertina sem Aranka Györgynek címzett, 1798-as latin nyelvű levelében. Ebben felhívja a Társaság figyelmét arra, hogy a püspök tudománypártoló ember, számos irodalmár élvezi a pártfogását, s biztos nem tagadná meg a társaság támogatását sem. Emellett említést tesz a püspök belényesi papírmalmáról is.¹⁴ Úgy tűnik, hogy Aranka és a társaság ad Tertina szavára, hiszen a levélben javasoltakat a társaság jegyzőkönyvbe is veszi.

Tertina levelét a társaság XXXIV. gyűlésének jegyzőkönyve említi. A jegyzőkönyv vonatkozó részében ez áll:

„(olvastatik) váradi professzor Tertina úr levele, melyben jelenti, hogy a küldött darabot elvette s a hivatalt örömmel elfogadja, szolgálatait előbbeni ajánlásainak teljesítésében ígéri, és némely barátságos utasításokat ad. Ajánlásait elvárja a Társaság. A megnevezetteknek adassék hivatal s a munka küldessék meg, akik ezek: 1. Letenyei János úr Pécsen [...], 2. Barna Mihály [...], 3. Mélt. Darabant Ignác excellentiája (Magnus Varadiensis Episcopus Graeco-Catholicus)”.¹⁵

A bejegyzés után az áll, hogy a Nyelvművelő Társaság munkáinak első darabját el kell küldeni az említetteknek, ill. információkat kell kérni a belényesi papírmalomról, pontosabban a malom leírását és a működésére vonatkozó „mesterségbeli szókat” román, magyar és német nyelven a szótár¹⁶ számára. Ezenkívül a jegyzőkönyv azt is említi, hogy a görögkatolikus püspököt fel kell kérni a Társaság támogatására.¹⁷ Hogy sor került-e erre a levélváltásra, nem

13 CAMIL MUREȘANU: *Câteva date despre episcopul de Oradea Ignatie Darabant = Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. PÁL Judit-SÍPOS Gábor. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2010. 206.

14 TERTINA Mihály levele Aranka Györgyhez. Nagyvárad, 1798. 04. 02, Román Állami Levéltár Kolozs Megyei Oszdtálya, Mikó-Rhédei fond, VII/30.

15 JANCÓSÓ: *i. m.* 268.

16 ARANKA György: *Egy jó Nyelv Szótárnak milyennek kell lennie?*, OSZK, Kt., Fol. Hung. 19, ff. 2–9. Kiadta ÉDER Zoltán *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság* című munkájában. (Akadémiai, Bp., 1978, 275–284). Aranka ebben az írásában részletezi egy jó szótár megalkotásának elméleti és gyakorlati tudnivalóit. Külön megemlíti, hogy a különböző ágazatokban használt terminusokat, „mesterségbeli szókat” is fel kell venni a tervezett magyar szótárba, akkor is, ha azok más nyelvből kerültek a magyarba. Bizonyára ezért is érdekelték őt a papírmalom működését érintő terminusok.

17 Meg kell jegyeznünk, hogy *A Magyar Nyelv gyámolításában dolgozó Társaságnak Nemes Magyar Országon lévő joltevőinek és Tudós s Leveledző Társainak, kiknek a Társaság Munkáinak kijött Első darabját kezekbe kell szolgálatni Laistroma* címet viselő lista is megemlíti a görögkatolikus püspököt.

tudjuk, minden esetre sem Jancsó Elemér, sem Enyedi Sándor levélközléseiben nem találunk erre vonatkozó adatot. Itt kell megjegyeznünk, hogy Tertina nem csupán Aranka társaságának előmozdításában vállalt szerepet. Hasonló szerepkör jutott neki Kovachich Márton György társaságát tekintve is. Windisch Éva *Kovachich Márton György, a forráskutató* c. munkájában kiemeli, hogy Tertina jelentős szerepet vállalt a tudós alakulat népszerűsítésében, sőt, ő az, aki Kovachich tudós alakulatának működéséről tudósítja az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság titkárát, ill. buzdítja Kovachichot, hogy küldje el Arankának a tudományos munkáiról való tervezeteit.¹⁸

Amint már említettük a kutatások mostanáig nem mutatták ki, hogy a Társaság felvette volna a kapcsolatot a püspökkel, viszont abban a dokumentumban, amelyben Arankáék feltüntetik, hogy ki kapja meg a Társaság munkájának első darabját, szerepel az „oláh püspök” is (*A Társaság munkái adatnak ki eszerént*).¹⁹ Láthatjuk, hogy Tertina magyarországi, erdélyi tudósokkal tartott fenn kapcsolatot, de nem kizárólag, hiszen Szinnyi Šincairól szóló szócikke Tertinát egyszerre említi a görögkatolikus értelmiségiekkel, egyházi személyekkel, továbbá a románokkal való kapcsolatáról szerezhetünk tudomást néhány levélből is.

A nagyváradai pap, tanár és az Erdélyi Iskola tagjainak kapcsolatáról szólva elmondható, hogy Tertina a pártfogó szerepében tűnik fel, ahogy erre rávilágít néhány levele. Egy ilyen levelet küld Kovachich Márton Györgynek, amelyben Šincait ajánlja Kovachich figyelmébe,²⁰ ill. egy másik levélben Kovachich segítségét kéri I. Corneli görögkatolikus paptanári kinevezéséhez.²¹ Tertina 1806-ban kelt levelében értesíti Kovachichot, hogy Ioan Corneli lelkész, a váradai görögkatolikus tanítóképző tanára elvesztette állását. Tertina szerint az említett kitűnő görögös, tanítási módszere nagyon jó, s nagy büszkesége lenne az Akadémiának, ha kineveznék őt a görög nyelv tanárává. Kovachich pártfogását kéri a megjelölt egyházi méltóságnál, Szerdahelyinél.²²

Gh. Šincai Budára kerülésében jelentős szerepet játszott Tertina professzor. Mind Tertina Kovachich Mártonhoz írott levele, mind Szinnyi József szócikke megemlíti, hogy Šincai hosszú időn át volt az erdélyi román iskolák tanfelügyelője, ill., hogy váradai tartózkodása alatt kapcsolatba került az ottani értelmiségi körökkel, többek között Tertina Mihállyal. Šincai életrajzi elégiájában szentel néhány sort váradai barátainak, így a professzornak is. Az elégiát latin nyelven írta. Ennek címe: *Elegia Nobilis Transilvani Georgii Sinkai de Eadem, AA. LL.*

Ebben az áll, hogy Váradon meg kell keresni mint „jol tevőt” Darabant Ignác püspököt, Tokodi Györgyöt és Hatvani Istvánt. Lásd Aranka György gyűjteménye, Román Állami Levéltár Kolozs Megyei Osztálya, inv. 1153, fond 258, 73. csomó.

18 V. WINDISCH ÉVA: *Kovachich Márton György, a forráskutató*. Kiadta az MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1998. 73–78. Kovachichék plánumáról lásd bővebben: EGYED Emese: *Ideál vagy utópia? Kovachichék Planuma* (1814) = *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. PÁL Judit–SIPOS Gábor. Erdélyi Múzeum–Egyesület, Kvár, 2010. 85–89.

19 JANCÓSÓ: *i. m.* 220.

20 TERTINA Mihály levele Kovachich Márton Györgyhöz. Nagyvárad, 1803. 10. 03. Közreadta VERESS Endre *Note si scrisori șincaiene*. Bucuraști, 1927.

21 TERTINA Mihály levele Kovachich Márton Györgyhöz. Várad, 1806. 05. 08. Közreadta VERESS Endre *A budai Egyetemi Nyomda román kiadványainak dokumentumai 1780–1848*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1982. 107.

22 Valószínű, hogy Szerdahely/Szerdahelyi György Alajosról van szó, aki 1784-től egyetemi főgimnáziumi igazgató és a helytartótanács tanulmányi bizottságának tagja volt. (SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>) (letöltés: 2016. 11. 14.)

*Philos. et Theol. Doctoris Romani, in Magno Transilvaniae Principatu Scholarum Vernacularum Valachico-Catholicarum Emeriti Directoris, data ad Auctorem Orodias, Magno-Varadino ipso Festo die. S. Michaelis Archangeli A. 1803. ex Episcopali Darabanthiano Tusculano.*²³ Az elégia Tertinára, ill. Perecsenyi Nagy Lászlóra vonatkozó része elég terjedelmes, ezért csak néhány sort idézünk annak érdekében, hogy rávilágítsunk a tudósok viszonyára:

„Tertina, tu făcătorul de bine al junimii ungare
 Cel ce-a gonit oarecînd din astrele nalte pe demoni
 [...]
 Să-ți ocrotească de-a pururea casa și însuți pe tine!
 Fii tu al meu, eu al tău și cu Nagy, bunul nostru prieten
 Domnul păzească-te și-mplinească-ți dorințele tale”.²⁴

Meg kell jegyeznünk, hogy az *Elégia* elején Şincai tanulóeveiről is szól, így a műben a marosvásárhelyi kollégium is helyet kap: „Nutriit Agropolis”. A szerző az *Elégiához* lábjegyzeteket fűz. Marosvásárhely esetében elmondja, hogy a város a Királyi Tábla székhelye, itt van a neves katolikus gimnázium és a református kollégium, ill. itt működik a Magyar Nyelmművelő Társaság, amelynek állandó titkára a híres-neves polihisztor, zágoni Aranka György. Teleki Sámuel könyvtárát is megemlíti, amely 1802-ben létesült.²⁵

Bizonyára ez a néhány sor készíthette Kocziány Lászlót arra a kijelentésre, miszerint Aranka és Şincai (még annak tanfelügyelősége idején) kapcsolatot tartott fenn.²⁶ Véleményem szerint ez a néhány sor nem értelmezhető a közvetlen kapcsolat jeleként, hiszen az erdélyi magyar és román tudós között váltott levelekről nincs tudomásunk, ill. Şincai számos más, az EMNYT-vel kapcsolatban álló személytől értesülhetett a társaság meglétéről és működéséről, így Tertinától, Kovachichtól, J. Chr. Engeltől is, éppen ezért helytállóbbnak találom Engel Károly kijelentését, amely szerint Şincai Aranka körével állt kapcsolatban, nem magával Arankával.

Visszatérve a Kovachich Mártonhoz szóló levél tartalmára, ebben Tertina röviden ismerteti Şincai addigi életpályáját: közli, hogy alig néhány nappal korábban érkezett Nagyváradra, doktori címét Rómában szerezte teológiából és filozófiából, az erdélyi görögkatolikus normaliskoláknak volt tizenkét éven át tanfelügyelője. Közben az egyházi pályát elhagyta, kitűnően beszél latinul, görögül, olaszul, románul, németül és középszinten ruténul. Ezenkívül megemlíti, hogy a románok történetének megírásával foglalkozik, s a pesti, budai könyvtárak

23 A művet először Perecsenyi Nagy László jelentette meg *Orodias* c. kötetében, majd később Al. Papiu Ilarian *Vietia, operele și ideele lui Georgiu Sincai din Sinc'a* (!) c. munkájában. Az *Elégiának* egy töredékét Theodor Naum fordította.

24 Gheorghe ŞINCAI: *Elegia nobilului transilvănean George (!) Şincai* (tradus de Theodor Naum) = *Şcoala Ardeleană. Poezii. Proză. Tălmăciri*. Szerk. GHERMAN Mihai. Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1977. 58. Magyarul így fordíthatnók: Tertina, te, magyar ifjak jötevője/Ki az égből a démonokat űzte/ Őrízze meg házad s téged/Barátom légy, s én a tiéd, s Nagynak is/Isten tartson, s vágyaidat adja meg.

25 Alexandru PAPIU ILARIAN: *Vietia, operele și ideele lui Georgiu Sincai din Sinc'a*. <http://www.bjmures.ro/bd/P/001/27/P00127.pdf>, 111. (letöltés: 2016. 11. 15.)

26 Szerk. CHIOREAN Ioan–KOCZIÁNY Ladislau–NIŢU Valeriu–PLOEŞTEANU Grigore: *Profiluri Mureşene I*. Târgu-Mureş, 1971. 46.

lehetőséget adnának a további információgyűjtésre. Tertina leírásából kiderül, hogy mind a világi, mind az egyházi történelemben jártas a román értelmiségi, jó munkabírási, s akár Kovachichnak is hasznára lehet munkájában, vagy esetleg beajánlhatná őt az Egyetemi Nyomdához mint cenzort és korrektort. Végül hozzáteszi, hogy Darabant is nagyon hálás lenne a segítségéért.²⁷

Tertina ajánlása meghallgatásra talált, hiszen rövid időn belül Şincai Kovachich házába került. Úgy tűnik, hogy a történetkutató Kovachich barátaival is megosztotta, kit lát vendégül, hiszen későbbi levelében J. C. Engel kéri Kovachichot, hogy segítse őt hozzá néhány, a Şincai birtokában lévő, történeti anyag megszerzéséhez, mert szüksége lenne rá a románok történetének kiadásához.²⁸ Néhány hónap után Şincai az Egyetemi Nyomdához kerül korrektornak.

A BUDAI LEXIKON MEGJELENÉSE. A BUDAI EGYETEMI NYOMDA SZEREPE A ROMÁNSÁG KULTURÁLIS FEJLŐDÉSÉBEN

Mielőtt rátérnénk a románok többnyelvű szótárának, a *Budai lexikon*nak bemutatására, röviden ismertetnünk kell a román szótárkezdeményeket a 18. században. Ezt Bogdan Harhätä *The Lexicon of Buda. A Glimpse into the Beginnings of Mainstream Romanian Lexicography*²⁹ c. munkája alapján vázoljuk. A szerző szerint miután Erdély a Habsburg Birodalom része lett, s ilyenképpen a Bánság is, ebben a régióban a románság szempontjából jelentős történeti, filológiai és lexikográfiai művek születtek. Harhätä megállapítja, hogy a 18. század nyolcvanas éveig kevés szótár született, ezek számát nyolcra becsüli, ugyanakkor a század közepén felfelsejlő próbálkozásokat a görögkatolikus papsághoz köti.³⁰ A szerző felsorol néhány szótárkezdeményt a 19. sz. elejéről, amelyek zöme kiadatlan maradt, azonban érdemes megemlítenünk, hogy a többnyire kétnyelvű szótárak mellett Paul Iorgovici már kísérletezett egy négy-nyelvű (román–német–francia–latin) szótár megszerkesztésével; ez ugyancsak kiadatlan maradt, s a szerző szerint kompiláció.³¹ Az említett szótárról még szót ejtünk, azonban előtte térjünk ki a *Budai lexikon*ra, s tekintsük át, hogy mi hívta életre ennek digitalizált változatát. Kérdéseim megválaszolásában Maria Aldea, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Román Nyelvészeti Tanszékének tanára volt segítségemre, aki a digitalizált változat létrehozásának kezdeményezője volt.³²

A *Budai lexikon* digitalizált változata 2011–2013 között készült. A hálózati változat előszavában Maria Aldea megfogalmazza, hogy a *Lexikon* digitalizálása révén ezt vissza szeretnék volna hozni a körforgásba. Ez a kijelentés arra enged következtetni, hogy az említett lexikográfiai művel csak kevésbé vagy egyáltalán nem foglalkoztak. Arra a kérdésre, hogy mit jelent a körforgásba való visszahozás, Aldea azt válaszolta, hogy a különböző irodalmi vagy

27 TERTINA Mihály levele Kovachich Márton Györgyhöz. Nagyvárad, 1803. 10. 03. Közreadta VERESS Endre *Note si scrisori şincaiene*. Buc., 1927. 18–19.

28 J. C. ENGEL levele Kovachich Márton Györgyhöz. Bécs, 1804. 02. 06. Uo. 20–21.

29 Bogdan HARHÄTÄ: *The Lexicon of Buda. A Glimpse into the Beginnings of Mainstream Romanian Lexicography*. <http://euralex.org/publications/the-lexicon-of-buda-a-glimpse-into-the-beginnings-of-mainstream-romanian-lexicography/> (letöltés: 2017. 01. 02.)

30 Uo. 284.

31 Uo. 286–287, 290. (Lásd erről a 18. lábjegyzetet)

32 Maria Aldeával való beszélgetésem alapján (2016. 12. 12.). Illesse őt köszönet segítségéért.

nyelvészeti alkotások digitalizálását tekintve Románia nem jár az élen, szemben más, különösen nyugati országokkal. Azt szerették volna elérni, hogy ez könnyen hozzáférhető legyen a külföldi (romanisztikával foglalkozó olasz, francia, spanyol stb.) kutatók számára. A lexikon digitalizálásának gondolata egy franciaországi út során született. Aldea 2004-ben lektorként dolgozott Franciaországban. Itt kapcsolatban állt Valeriu Rusu professzorral, aki a provençai egyetem nyelvtanára volt. Az ő könyvtárában találkozott Aldea a szótár 1825-ös kiadásával, s amint elmondta, már a *Lexikon*nal való első találkozás során annak „bűvöletébe” esett. Szorgalmasan olvasni kezdte azt, majd hazatérése után összehasonlította ezt a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, ill. az Egyetemi Könyvtárban talált példányokkal, s meglepődve tapasztalta, hogy annak ellenére, hogy ezek mindegyikén az 1825-ös kiadási dátum szerepel, mégis eltérések figyelhetők meg a kiadások között (szövegtükör, a sorok tördelése stb.). A felmerülő filológiai kérdésekre máig nem találtak kielégítő választ.

A korabeli recepcióról nem volt konkrét információja Aldeának. Meg kell jegyeznünk, hogy ő csupán passzióból foglalkozott a szótárral, s nem vallja magát lexikográfusnak. A közreadás célját tekintve elmondta, hogy amellet, hogy gyakorlati cél vezérelte a szótár összeállítását (azaz, hogy nyelvet tanuljanak és tanítsanak), ennek ideológiai célja is volt. Itt feltétlenül meg kell említenünk, hogy a nacionalizmus megerősödését hivatott támogatni a szótár azáltal, hogy a latin eredetet igyekezett bizonyítani, sőt, azáltal, hogy a román nyelvet a latinból eredeztette, mai szóval neolatin nyelvnek mondta, felhívta a figyelmet arra, hogy ez rokon a francia, olasz, spanyol stb. nyelvekkel. Ezáltal azt is erősítette, hogy a román nyelv igenis előkelő szinten áll Európában. (Nemcsak a tudományok nyelvével, a latinnal áll kapcsolatban, hanem a művelt európaiak nyelvével is. Ezáltal a román nyelv presztízsét óhajtott erősíteni.) Érdemes megjegyeznünk, hogy a *Lexikon* kapcsán a szakirodalom csak az ismertebb szerkesztők/szerzők nevét említi (Samuil Micu Klein, Petru Maior, Vasile Coloși stb.), s csak ritkán sorolja fel azok nevét is, akik hozzájárultak a szótár munkálataihoz. Ilyen volt Virág Benedek, aki a magyar szavak esetében nyújtott segítséget, vagy Ioan Molnar Halitzki, aki a német résznél segédkezett. A román szótártörténetet illetően a 19. század elejéig csak kéziratos szótárak voltak, mondta Aldea. A 18. sz. vége, 19. sz. eleje még számlál néhány próbálkozást, amint erre rámutat a fentebb említett Harhätä-tanulmány. Paul Iorgovici négy nyelvű, kéziratos maradt szótára kapcsán Aldea felveti a kérdést, vajon nem lehetséges-e, hogy ez beolvadt volna a *Budai lexikon*ba. Mivel ennek holléte nem ismeretes, a fentebbi kérdés megválaszolására további kutatást igényel. Annak érdekében, hogy jobban megértsük a *Lexikon*ban megjelenő íráskorok jelentőségét, röviden reflektálnunk kell a románok által használt betűrendszerek (cirill és latin) jelentőségére.

A használt betűrendszer a románok felfogásában az identitást hivatott erősíteni. Míg az Erdélyi Iskola tagjai a latin mellett érveltek, hiszen a latin betűkben a kontinuitásemélet bizonyítékát vélték felfedezni, addig a cirill betűk mellett érvelő, többnyire egyházi személyek a vallási egység tartozás (a keleti egyházhoz való tartozás) jelét látták. Az Erdélyi Iskola tagjai arra is rájönnek, hogy nem elég a latin eredetről beszélni, hanem bizonyítani is kell azt, éppen ezért történeti munkák összeállításán kezdenek fáradozni, egységesíteni igyekeznek az ábécét, a szavak etimónjait akarják fellelni, a nyelv művelésére grammatikát, szótárakat kezdenek összeállítani. A románok esetében nem csupán a kultúra fellendítéséről van szó, ők minden törekvésükkel, kiadványukkal a római eredetet igyekeznek népszerűsíteni. Gáldi László *Az erdélyi román tudományos élet magyar forrásai* c. tanulmánya részletesen foglalkozik a románok történeti munkáival és azok kritikai megítélésével. A tanulmány szerzője pozitívan ítéli meg

például Ősincsei románságtörténetét annak részletes dokumentációja miatt, míg a Petru Maior által összeállított *Istoria pentru inceputul Romanilor din Dacia* (1812, 1834) c. kötetéről elmarasztalóan szól, kiemelve, hogy az ebben megjelent források értelmezése nem ment át a „józan kritika szűrőjén”.³³ Nem célunk ezeknek a történeti írásoknak az elemzése, csupán általuk mutatunk rá arra, hogy a külföldiek megállapításaira a románok megpróbálták válaszolni írásaikkal, s talán ha ezeknek az írásoknak mindegyike napvilágot lát, akkor az Aranka–Schlözer-vitához hasonló helyzet alakulhatott volna ki. Sorin Mitu Paul Iorgovici³⁴ állításait idézve rámutat arra, hogy a korabeli felfogás értelmében a nyelv hanyatlása miatt került a románság kedvezőtlen társadalmi-politikai helyzetbe, de a nyelv művelése, szótárak és grammatikák összeállítása révén a nemzet kulturális presztízse is megerősödhet, amely egyben társadalmi-politikai előrelépést is jelenthet.³⁵ Véleményem szerint túlzás azt állítani, hogy a románság kedvezőtlen helyzete csupán a nyelv „elkorcsosodásának” tulajdonítható. Figyelembe véve azonban a törekvéseket, s ezeknek okait (a római eredet bizonyítására való törekvéseket, amely a románok szemléletében elvezetett volna ahhoz, hogy Erdély negyedik nemzetének tekintsék őket) és módjait, pozitív eredményeket figyelhetünk meg, mint amilyen a románok első négy nyelvű szótárának, a *Budai lexikon*nak a létrejötte.

A román szótár szerkesztésének szükségességét S. Klein megfogalmazza I. Cornelihez intézett levelében, s ebben megemlíti azt is, hogy minden népnek van már szótára, csak a románoknak nincs.³⁶ Veress Endre kiadta az Egyetemi Nyomda román könyvekre vonatkozó anyagát, ennek alapján többnyire rekonstruálhatók a szótár keletkezési körülményei. Ez 1825-ben jelent meg *Lesicon roma'nescu–la'tinescu–ungurescu–nemțescu* cím alatt. A cím alatt egy megjegyzés is található, miszerint a szótárt többen szerkesztették, több, mint harminc év alatt.³⁷ Az Egyetemi Nyomda dokumentumai alapján megfigyelhetjük, hogy a harmincegy-néhány év kicsit túlzás. Domokos Sámuel Veress Endre kötetének előszavában azt állítja, hogy Klein 1801-ben elkezdte a négy nyelvű szótár összeállítását.³⁸ Ezt 1804-ben fejezte be, ahogy erről az Egyetemi Nyomda igazgatóságának címzett levelének dátuma is rávilágít. Ennek kelte 1804. december 21.³⁹ Ugyanebben a levélben a munka szükségességét azzal támasztja alá, hogy egyes térségekben, mint amilyen Arad, a Bánság, Máramaros, Bihar, elengedhetetlen a négy nyelv ismerete.⁴⁰ Az Egyetemi Nyomda Helytartótanáshoz intézett levelében hivatkozik a szótár hasznosságára.⁴¹ Bizonyára az érvek elégségesek voltak, mert egy

33 GÁLDI László: *Az erdélyi román tudományos élet magyar forrásai = Magyarok és románok II.* Szerk. DEÉR József–GÁLDI László. Budapest, 1943 (A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve). 415. http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf3490.pdf (letöltés: 2016. 11. 20.)

34 PAUL IORGOVICI (1764–1808): bánsági román értelmiségi, a román eredet kutatója.

35 SORIN MITU: *Geneza identității naționale la românii ardeleni.* Humanitas, Buc., 1997. 342.

36 S. KLEIN levele I. Cornelihez (1805. június 30.): „[...] tum per hoc etiam honorem toti nationi facere quod habeat etiam illa dictionarium, quo nulla natio, nisi nostra, et zingarica carebat [...]” Közreadta IACOB Radu *Doi luceferi rătăcitori.* Cultura națională, Buc., 1924. 46.

37 Mára a szótár digitalizált változata is megjelent a Sextil Pușcariu Nyelvészeti Intézet munkatársainak jóvoltából. A következőkben ezt használjuk fel.

38 VERESS Endre: *A budai Egyetemi Nyomda román kiadványainak dokumentumai: 1780–1848.* Bev. DOMOKOS Sámuel. Akadémiai, Bp., 1982. 11.

39 Uo. 68.

40 Uo. 69.

41 Uo. 74.

1805. februári levélben a Helytartótanács előzetes költségvetést kér a nyomdától.⁴² A szótárra előfizetőket is gyűjtenek. Erről árulkodik Fogarasy Benedek Kleinnak címzett 1806-os levele, amelyben arról tájékoztatja a szótár szerkesztőjét, hogy 16 előfizetőt gyűjtött,⁴³ csakhogy Klein hirtelen halála miatt a munkálatok nem folytatódtak. Az összeállítás éveket vesz igénybe: vagy megfelelő ember nem volt, aki a javításokat elvégezze, vagy anyagi keret nem volt a kiadásra. Domokos Sámuel előszava rávilágít a történetekre. A továbbiakban erre támaszkodva mutatjuk be a megjelenésig eltelt idő történéseit.⁴⁴ A cenzori állást 1809-től Petru Maior, a triász harmadik tagja foglalta el, s Domokos Sámuel bevezetőjében azt is hozzáteszi, hogy Maior legjelentősebb munkája a Vasile Coloși-féle négy nyelvű szótár. Domokos kifejti, hogy az említett görögkatolikus pap volt, aki Samuil Micu Kleinnal egy időben kezdte írni négy nyelvű szótárát, s Klein halála után megszerezte az Egyetemi Nyomdától annak anyagát bizonyos összeg fejében, ill. saját anyagát ezzel kiegészítve adta be a munkát nyomtatásra. Ez volt Maior első munkája.⁴⁵ A kiadást előkészítő szakasz korántsem volt problémamentes, hiszen Maior itt is, akárcsak fentebb említett románságtörténete esetében, túlságosan érvényesíteni akarta latinista szemléletét. Ennek az lett az eredménye, hogy a Coloși szótárát, amely Gáldi László szerint a Klein anyagával való összeolvasztása után az eredeti kézirat többszörösére nőtt, az eredeti, tehát a két anyag egybedolgozása előtti terjedelmére csökkentette vissza, mert számos tájszót és magyar szót kigyomlált a kéziratból.⁴⁶ Közben a Veress Endre által közreadott dokumentumok egyike arról ad tudósítást, hogy Ioan Piurari Molnár az Egyetemi Nyomdánál érdeklődik a szerkesztés előmeneteléről. A válaszbán arról értesülünk, hogy Coloși halála után újra szüneteltetik a munkát, ugyanis Petru Maior magyar és német tudása gyenge, s emiatt, ill. előrehaladt kora miatt nem tudja folytatni a szerkesztést.⁴⁷ Úgy látszik, hogy a munka felfüggesztése ellenére folyamatosan gyűjtik az előfizetőket, így az EMNYT szász tagja, Krausz András is jelentkezik előfizetőként⁴⁸, akárcsak Angyal György lelkész, aki a szótárra előfizetési díjat küld. Itt megjegyzésként szerepel, hogy a 34 előfizető közül csupán 5 volt román, a többi zalatnai, gyulafehérvári magyar és német tisztviselő.⁴⁹ Úgy tűnik, hogy Angyal György már akkor érdeklődött a szótár iránt, s gyűjtött előfizetőket, mikor azt még Samuil Micu Klein adta be az Egyetemi Nyomdához. Erről árulkodik az a levél, amelyet Angyal Kleinnak küld 1805. szeptember 25-én.⁵⁰ Ebben név szerint is említi a 15 előfizetőt, köztük hivatalokban, közigazgatásban dolgozó személyek, papok vannak. Eltekintünk a nevek részletes felsorolásától, annak érdekében, hogy megkerüljük az olvasásból fakadó hibákat, viszont meg kell jegyeznünk, hogy ezek között volt magyar (Georgius Angyal, Nicolaus Türi, Joannes Tamás, Joannes Angyal, Petrus Darvassy) és német is (Ferdinando Heinrich). Az előfizetők nemzetiségi elosztását tekintve a magyarok domináltak. Láthatjuk, hogy nem csupán a románság érdeklődését keltette fel a szótár, hanem mindazok érdeklődtek eziránt, akik

42 Uo. 76.

43 Uo. 111.

44 Uo. 7–34.

45 Uo. 16.

46 KLEIN Samuelis: *Dictionarium valachico-latinum*. S. a. r., bev. tanulmány GÁLDI László. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1944. 263–270.

47 VERESS: *i. m.* 242.

48 Uo. 256.

49 Uo. 267.

50 ANGYAL György levele Samuil Kleinhoz. 1805. 09. 25, Biblioteca Academiei Romane, Ms. 470, 44.

a hivatali apparátusban, oktatási szférában dolgoztak, s akiknek hivatalviselése megkövetelte az Erdélyben használatos nyelvek valamilyen szintű ismeretét.

A helyzet megoldására a Román Tudós Társaság ajánlja szolgálatait, természetesen megfelelő fizetség ellenében, amint ez kiderül egy áprilisi levélből.⁵¹ Meg kell jegyeznünk, hogy a szebeni Román Tudós Társaság mögött Ioan Piuaru Molnár állt. Ezt erősíti a tény, hogy a levél Nagyszebenből kelt. Nem kizárt, hogy a szebeni szemészorvos, talán az EMNYT hatására, egy román tudós társaság létrejöttéért fáradozott, azonban a szakirodalom állítása szerint hivatalosan ilyen társaság nem működött.⁵² Molnár 1795-ben állt elő ezzel a tervvel, de a Martinovics-féle összeesküvés után bizonyára szóba sem jöhetett egy ilyen társaság működésének engedélyezése. Láthatjuk, hogy a Nyelvművelő Társaság is csak próbatársaságként működhetett. Egyébként Molnár többször nyilatkozott a Román Tudós Társaság nevében,⁵³ s nem tartom kizártnak, hogy ha nem is hivatalosan, de működött Szebenben egy kisebb baráti kör, amelyben tudományos munka folyt.

Visszatérve a *Budai lexikonra*, Maior halála után a görögkatolikus püspök, aki ekkor Samuil Vulcan volt, azt a Ioan Cornelit javasolta a munkára,⁵⁴ akit Tertina Kovachich Márton György figyelmébe ajánlott.

A románok felismerték aényt, hogy Magyarország, Erdély területén a soknemzetiségű kultúrának köszönhetően megkerülhetetlen ezeknek a nyelveknek az ismerete, különösen, hogy az állandóan változó törvénykezések más-más nyelvet tettek hivatalossá, ill. rendelték segédnyelvvé az oktatásban, s tulajdonképpen a német, latin vagy a magyar nyelv ismerete a románok előtt megnyithatja a kaput a hivatalok betöltésénél, de mindezek mellett a románság kezébe egy komplex munkát ad.

A szótár esetében egy többfunkciós kötetről beszélhetünk. A kötet előszóval indul, román és latin nyelven. A román szöveg latin és cirill betűkkel, hasábosan jelenik meg. Ez röviden vázolja a kiadvány keletkezéstörténetét Samuil Micu Klein munkájától kezdve a megjelenésig. Ebben az előszóban, amely a *Typographia Regia Budensis. Lectori benevoli salutem!* címet viseli latin nyelven, ill. román nyelven a *Crăiasca Tipografie din Buda. Binevoitorului cetitoriu sănătate!* címet, az ismeretlen szerző, aki az előszót írta, talán az Egyetemi Nyomda valamely munkatársa, megfogalmazza, hogy a kiadvány a szerzők becsületére válik, halhatatlanná teszi őket, ill. ha az olvasó valaminek hiányát érzi, akkor jusson eszébe, hogy a szerkesztők-szerzők olyan úton jártak, amelyen azelőtt senki.⁵⁵ Az előszó révén kiemelhető a mű újdonsága. Többnyelvűsége révén valamiképp az iskolai tankönyvek két- vagy többnyelvű megszerkesztési módját viszi tovább, kiegészítve más elemekkel, mint amilyen Petru Maior terjedelmes tanulmánya az ortográfiáról, amelyet megelőz az ortográfiához szánt előszó. Ezek a kötetben latin nyelven jelentek meg, azonban a digitalizált változat esetében románra is lefordították. Ezt a román nyelvű szöveget fogjuk felhasználni az ismertetéskor. Az előszó címe *Ortografia*

51 VERESS: *i. m.* 263.

52 Lucian BLAGA: *Gândirea românească în Transilvania în sec. al XVIII-lea*. Ed. Științifică, Buc., 1966. 208; I. TÓTH Zoltán: *A román nacionalizmus első százada*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1998. 298., http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf1411.pdf (letöltés: 2016. 11. 19.)

53 I. TÓTH: *i. m.* 298.

54 VERESS: *i. m.* 16.

55 *Lexiconul de la Buda, Cuvânt înainte*: <http://www.bcucuj.ro/lexiconuldelabuda/site/intropages.php?chapter=CuvantInainte> (letöltés: 2016. 11. 20.)

*română sau latino-română, împreună cu o cheie cu care se poate ajunge la originea îndepărtată a cuvintelor.*⁵⁶ Maior azzal kezdő az előszót, hogy már lassan negyven éve annak, hogy a román nyelvészeknek nem sikerült közös nevezőre jutnia a román nyelv írásmódját tekintve, nem sikerült határozottan állást foglalni a latin vagy cirill betűs írásmód mellett. Maior szerint egyesek a magyaros írásmódot részesítették előnyben a román nyelv esetében, mások a németet, ugyancsak mások a különböző régiók írásmódjait, azonban ezek közül egyik sem felel meg a románnak, arról nem is beszélve, hogy ez a variabilitás igencsak megnehezíti annak a dolgát, aki a román nyelv elsajátítására törekszik. Maior azt mondja, hogy egy olyan írásmódot kell kialakítani, amely megfelel a román nyelv természetének, s amely vele hasonló. Ez nem más, mint az olasz. Amellett, hogy az olaszt egész Európa ismeri, nagyon fontos, hogy ez áll a legközelebbi rokonságban a román nyelvvel mind a szavak kiejtése, mind azok írásmódja szempontjából. Néhány példát is felsorol. A példák révén megállapítja a szerző, hogy a magyaros vagy németes írásmódot alkalmazva elfednék a szavak eredetét, mi több, a magyaros vagy németes írásmód révén szaporodna a betűk száma. Azt is hozzáteszi, hogy bár a román az olasszal mutatja a legtöbb rokonságot, azért a román még hordoz olyan latin sajátosságokat, amelyeket az olasz már nem. Ezt fejtegetve eljut arra a következtetésre, hogy a román régiségében meghaladja a mai neolatin nyelveket. Az előszó zárlatában Maior előrevetíti a tulajdonképpeni értekezés tartalmát: bemutatja a szavak, szótagok megváltozását, ezáltal rámutatva azok latin eredetére és a régi latin nyelv sajátosságaira, amelyeket akkor már csak a román őriz, ennek révén hangsúlyozva a román nyelv legősibb voltát mint neolatin nyelv.

Ezt követi a hat fejezetre osztott, terjedelmes értekezés, majd egy dialogikus formában írt szöveg a román nyelv formálódásáról. A beszélgetés a nagybácsi és az unokaöcs között folyik. Ez mind latin, mind cirill betűs írásmóddal megjelenik, hasábosan. A kérdés-felelet módszer révén Maior az átlagember számára is érthetővé akarja tenni a román nyelv és nemzet kialakulásának történetét, nem csupán a tudósok számára, akik ezt megérthetik a terjedelmes traktátus révén is.

Meg kell jegyeznünk, hogy a beszélgetés során némi zavar, ellentmondás lesz megfigyelhető: mikor az ifjú arról érdeklődik, hogyan lehetséges az, hogy a franciák, spanyolok, a románok nem értik egymást, holott mindezek a népek a rómaiak uralma alá kerültek, s nyelvük a latinból alakult ki, a nagybácsi azt válaszolja, hogy Dacia a rómaiak betelepültekkel teljesen pusztává volt, s bár igaz, hogy hosszabb-rövidebb ideig betelepültek ide bizonyos barbár népek, de ezekkel a rómaiak, akik a vulgáris latint beszélték, nem keveredtek,⁵⁷ nem úgy, mint ahogy ez történt francia és spanyol területeken. Néhány lappal előbb azonban azt mondja a nagybácsi, hogy a rómaiak egytől egyig kiirtották az itt lakó dákok lakosságát,⁵⁸ tehát e szerint a variáns szerint mégsem volt lakatlan Dacia területe.

A fentebb idézett részletek ellentmondásai rávilágítanak arra, hogy történt ami történt, akár lakatlan volt Dacia területe, akár a rómaiak tették azzá, a román nyelv ősi formája rezisztens volt a változásokra. Arra is rámutat a nagybácsi, hogy ameddig a románok a cirill betűket használják, nem is fog megmutatkozni a szavak latin etimónja, s lehetőségük hozzá, hogy a római

56 Magyarul így fordíthatnók: Román vagy latin-román ortográfia (megoldó)kulccsal, amely révén a szavak régi eredetéhez juthatunk.

57 *Lexiconul de la Buda, Dialogul pentru începutul linbei române*, <http://www.bcucluj.ro/lexiconuldelabuda/site/intropages.php?chapter=Dialogul>, 65. (letöltés: 2016. 11. 20.)

58 Uo. 63.

rokonság sem. Itt kell megjegyeznünk, hogy a szövegben a nagybácsi többször hivatkozik saját maga, azaz Petru Maiornak történeti munkájára (*Istoria pentru începutul românilor din Dacia*, 1812). Tulajdonképpen a szöveg Maior latinitásfelfogását támasztja alá, s ezáltal a romániség identitását próbálja erősíteni. Ezután a tulajdonképpeni szótár következik. A szavak esetében feltünteteti ezek nemét és többes számú végződését. Ez után megmagyarázza az adott szót, ill. megadja annak latin, magyar és német megfelelőjét. A többjelentésű szavak esetében az összes jelentést feltünteteti, ill. ezek lehetséges előfordulását szószerkezetekben, természetesen minden nyelven.

Összegzőképpen elmondható, hogy egy igen komplex munkáról van szó, amely még mai nap is megválaszolásra váró kérdések egész tárházát nyújtja a kutatónak, legyen szó akár irodalomtörténeti (keletkezés- és recepciótörténet), akár nyelvészettörténeti vonatkozásokról.

ABOUT THE HUNGARIAN-ROMANIAN RELATIONS OF TRANSYLVANIAN INTELLECTUALS FROM THE XVIIITH CENTURY THE ROLE OF PUBLICATIONS AT UNIVERSITY PRESS FROM BUDA IN THE STRENGTHENING IDENTITY OF ROMANIAN CITIZENS

Keywords: *Romanian-Hungarian relations, Lexicon of Buda, cultural development, dictionary*

The first part of the study presents the indirect relations of Gh. Șincai, member of the Transylvanian School with the Society for the cultivation of the Hungarian language in Transylvania and with Aranka György. Through the presentation of relations, we have tried to outline how the Transylvanian Hungarian intellectuals could help the work of the Romanian scientist and how contributed to his nomination of reviser and censor of the University Press of Buda in the first place. The second part of this academic paper deals with the Romanians four languages Lexicon, paying attention especially to the strengthening of the Romanian identity.

DESPRE RELAȚIILE INTELLECTUALILOR MAGHIARI ȘI ROMĂNI DIN TRANSILVANIA, ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA. ROLUL PUBLICAȚIILOR TIPOGRAFIEI UNIVERSITARE DE LA BUDA ÎN ÎNTĂRIREA IDENTITĂȚII NAȚIONALE A ROMÂNILOR

Cuvinte-cheie: *relații româno-maghiare, Lexiconul de la Buda, dicționar, dezvoltare culturală*

Prima parte a studiului prezintă relațiile indirecte ale lui Gh. Șincai, membru al Școlii Ardelene, cu Societatea pentru cultivarea limbii maghiare din Transilvania, respectiv cu secretarul acesteia, Aranka György. Prin prezentarea acestor relații am încercat să arătăm cum au contribuit intelectualii maghiari (Tertina Mihály, Kovachich Márton György) la activitatea științifică a lui Șincai, la numirea acestuia ca cenzor și corector la Tipografia Universitară. A doua parte a studiului prezintă schițat dicționarul poliglot al românilor, acordând atenție sporită rolului acestuia în formarea, întărirea identității naționale.

VARGA P. ILDIKÓ*

VIKÁR BÉLA SZEREPE A MAGYAR–FINN KAPCSOLATOKBAN

Kulcsszavak: *Vikár Béla, magyar–finn kapcsolatok, Kalevala, La Fontaine Irodalmi Társaság*

Az utóbbi néhány évben, Vikár Béla (1859–1945) leveleit és levelezését kutatva több tanulmányt publikáltam a fordító, a lapszerkesztő, az irodalomszervező Vikárról. Mindenik tanulmány és az időközben megjelent leveleskötet bevezető írása is, a szűkebben meghatározott téma mellett, gyakorlatilag az ebben a címben megjelölt tematikába illeszkedik.¹ Ugyanis bármilyen téren tevékenykedett is Vikár, megvalósult tervei nagyon sok szállal kötődnek a finn kultúrához, irodalomhoz; a megvalósításhoz mozgósított kapcsolathálója pedig jórészt a finn kulturális és akadémiai élet meghatározó alakjaiból áll.

Jelen tanulmány célja áttekintést nyújtani Vikár Béla magyar–finn kapcsolatokban betöltött szerepéről, felhasználva azokat az ismereteket, melyek a már publikált és a még megjelenés alatt álló szövegekben megtalálhatóak.

A tanulmány két részből áll: az első egy általánosabb, mely a magyar–finn kapcsolatok alakulását tekinti át a 19. századtól 1937-ig, a második pedig a kapcsolatok előmozdításában kulcsszerepet játszó Vikár Béla tevékenységére fókuszál. Vikárról mint a finn eposz, a Kalevala fordítójáról, a finn kapcsolatokat kiépítő személyről, a lapszerkesztőről és az irodalmi társaságok alapítójáról, vagyis mint kultúraszervezőről lesz szó.

Vikár nevét leginkább a Kalevala fordítójaként és etnográfusként ismerjük. Ő a Kalevala második magyarra fordítója, és ő az, aki Európában először gyűjtött fonográffal népdalokat. Amikor a magyar–finn kapcsolatokban betöltött szerepével foglalkozunk, érdemes Vikár ke-

* VARGA P. Ildikó (1977), dr., irodalomtörténész, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Irodalomtudományi Intézet. E-mail: ildikovus@yahoo.com

1 *Hiisi szarvasától a csodaszarvasig. A Kalevala magyar fordításai.* EME, Kvár, 2010.; *Vikár Béla és az illusztrált Kalevala-kiadás(ok)* = Szerk. BENŐ Attila–FAZAKAS Emese–KÁDÁR Edit: „... hogy legyen a víznek lefolyása”. *Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére.* EME, Kvár, 2013. 213–222.; *Vikár Béla és a nőképzés ügye az 1890-es években.* Erdélyi Múzeum 2013. 3. Sz. 176–191.; *The Personal is Political – a személyes egyben politikai. A Westöstliche Rundschau alapításának és szerkesztésének háttéréről.* Erdélyi Múzeum 2014. 2. sz. 69–89.; *Towards an International University. A Professorship at the Franz Joseph University (Cluj-Napoca) in 1901.* The Romanian Journal for Baltic and Nordic Studies 2014. 1. sz. 175–190.; *Magyar–finn kulturális kapcsolatok egy vita apropóján az 1930-as években* = Szerk. PITKÁSALO Eliisa–PUSZTAY János: *Kaukovertailuja VII.* Specimina fennica, Szombathely, 2015. 265–275.; *Egy 19. századi finn feminista Magyarországon. Minna Canth első megjelenési magyar nyelvű és vonatkozású lapokban* = Szerk. BARTHA Katalin Ágnes et al.: *Hortus amicorum.* EME, Kvár, 2017. 244–248.; *Minták, modellek, eredetiség. Egy magyar darab esete a Finn Nemzeti Színházzal* = Szerk. EGYED Emese et al.: *Certamen IV.* EME, Kvár, 2017. 95–115.; *Vikár Béla levelei. Finnország egyik leglelkesebb diplomatája itt több mint 50 éven keresztül.* EME, Kvár, 2017.; *Marketingelt emlékezés és/vagy önmarketing Vikár Béla leveleiben.* Megjelenés alatt.; *„Szellemi hidat akarunk építeni.” A finn és az észt irodalom a La Fontaine Társaság működésének első évtizedében (1920–1930).* Megjelenés alatt.

vésbé ismert és köztudott tevékenységére fókuszálni: a lapszerkesztésre és irodalomszervezésre. Különösen szerkesztői munkáját jellemezte a finn kultúra, Finnország politikai helyzete iránti érdeklődés. A finnek jogai az orosz cári birodalomban, az orosz cenzúra vagy a nők helyzete a 19. század végi Finnországban és Magyarországon mint témák egyaránt megjelentek a Vikár szerkesztette lapokban. Irodalomszervezőként az általa alapított és irányított társaságok tevékenységében pedig a finn irodalom kiemelt helyet foglalt el.

Először tehát tekintsük át röviden a magyar–finn kapcsolatok alakulását a 19. század második felétől 1937-ig, a Magyarország és Finnország közötti első államközi szerződés megkötéséig.

1. MAGYAR–FINN KAPCSOLATOK: A SZEMÉLYESTŐL A HIVATALOSIG

A kapcsolatokat általában három csoportba szokták sorolni:

1. nem hivatalos, személyes barátságokon vagy szakmai érdeklődésen alapuló
2. félhivatalos, különböző kulturális, nép/nyelv/rokonsági eszmét felkaroló társaságok közötti
3. hivatalos, államközi egyezményekkel szentesített kapcsolatok

E három között sok az átfedés és a párhuzamosság, ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a kezdetben személyes kapcsolatok fokozatosan alakultak át félhivatalossá, és teremtettek alapot a hivatalos, államközi szerződés megkötéséhez.

Vegyük tehát ezeket sorra: a személyes kapcsolatok a 19. században Reguly Antal finnországi útjával kezdődtek, majd főként a finnugor nyelvészettel foglalkozók kapcsolattartásával folytatódtak. Az 1800-as évek második felének meghatározó finn és magyar nyelvészei, kutatói, majd fordítói állandó levelezésben álltak egymással.² Az 1880-as évektől kezdődően ugyanakkor ösztöndíjként, nyelvtanulás céljából többen is megfordultak a magyarok közül Helsinkiben, a finnek közül pedig Budapesten. Magyar részről a két – a magyar–finn kapcsolatok szempontjából meghatározó – személyt érdemes kiemelni: Szinnyei József³ és Vikár Bélát. Mindketten nyelvtanulás céljából utaztak Helsinkibe. Szinnyei ösztöndíjként, Vikár önköltségen. Szinnyei céljai között valószínűleg akadémiai karrier szerepelt, Vikárnak a Kalevala lefordításához volt szüksége jó finn nyelvi kompetenciára. Finn részről Antti Jalavát és Emil Nestor Setälát érdemes megemlíteni. Jalava a magyar irodalom egyik első fordítója, majd a későbbi fordítógeneráció kinevelője, Setälä pedig a budapesti ösztöndíjas tartózkodását követően a helsinki egyetemen a finn nyelv és irodalom professzora lett. Emellett politikai pályát is befutott: szenátor, oktatásüggyel és külüggyel foglalkozó miniszteri rangú vezető volt a cári Oroszországhoz tartozó Finn Nagyhercegség szenátusában, a függetlenség kivívása

2 A leveleket Viljo Tervonen publikálta: Szerk. Viljo TERVONEN: *Pál Hunfalvy ja suomalaiset: kirjeitä vuosilta 1853–1891*. SUS, Helsinki, 1987.; Szerk. Uó: *József Budenzin ja Otto Donnerin kirjeitä vuosilta 1867–1886*. SUS, Helsinki, 1989.; Szerk. Uó: *József Budenzin ja Antti Jalavan kirjeitä vuosilta 1875–1892*. SUS, Helsinki, 1995.; Szerk. Uó: *József Szinnyein ja Antti Jalavan kirjeitä vuosilta 1880–1909*. SUS, Helsinki, 1996.

3 SZINNYEI József (1857–1943) a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem magyar nyelvészeti professzora, majd a budapesti egyetem urál-altaji összehasonlító nyelvészeti tanszékének rendes tanára, az első finn–magyar szótár szerzője. Kolozsvári éve (1886–1893) alatt az EME Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának titkára, az Erdélyi Múzeum folyóirat szerkesztője.

után miniszter, és ő volt az 1917. december 6-án felolvasott függetlenségi nyilatkozat szövegezője is. Magyar nyelvtudásának és magyar kapcsolati tőkéjének köszönhetően 1927–1930 között ő töltötte be Finnország magyar követi tisztségét.

A 19. század egyéni kapcsolattartásai után valamiféle intézményesülésről már az 1910-es évtől kezdődően beszélhetünk. Ekkor alapították ugyanis a Turáni Társaságot, melynek lapja a Turán című folyóirat volt, melyet 1917-ben Vikár egyedül, 1918-ban pedig többedmagával szerkesztett. Az 1920-as években állandósulnak és elmélyülnek a kapcsolatok, ekkor kerül sor az első Finnugor Kongresszusokra: Helsinkiben 1921-ben, ezt követte az 1924-es tallinni és az 1928-as budapesti. A kultúrkongresszus magyarországi szervezése a Finnugor Bizottság Magyar Osztályára hárult. Ennek elnöke évekig Vikár Béla volt.

A kapcsolatok félhivatalos és egyre hivatalosabbá váló jellegét erősítette a Klebelsberg Kunó kultuszminiszteri tevékenysége alatt, 1929-ben létrehozott ösztöndíjrendszer is, valamint az a tény, hogy a magyarországi iskolákban bevezették a rokon népek napjának – október utolsó hétféjéje – megünneplését is. Klebelsberg 1930-ban az északi államokat érintő körútján járt Finnországban és Észtországban is. Hazatérése után megalakította a Finnugor Kutatás Magyar Nemzeti Bizottságát, és ezzel az országos kultúrpolitika szintjére emelte a finnugor rokonság támogatását.⁴

1937-ben alakult meg Magyarországon a Magyar–Finn Társaság, melynek fő célkitűzése a finn kultúra magyarországi megismertetése volt. Ugyanebben az évben, október 22-én került sor a magyar–finn kapcsolatok intézményesülésére, ekkor írták alá ugyanis a két állam képviselői az első magyar–finn államközi kulturális egyezményt, mely a kapcsolatok elmélyítését és intézményessé tételét fogalmazta meg célként. Finnország számára ez volt az első, Magyarország pedig több okból is kívánatosnak és kiemelten fontosnak tartotta a kapcsolatfelvételt Finnországgal: „egyrészt Magyarország ügyének, a revízióknak igyekeztek támogatókat szerezni külföldön, másrészt közelről kívánták szemmel tartani a Szovjetunió szándékainak és erőviszonyainak alakulását”.⁵

Az egyezmény 16 cikkelyéből 4 a rokonsági eszmén és nyelvrokonságon alapuló együttműködéssel foglalkozott.

2. VIKÁR BÉLA FINN KAPCSOLATAI

2.1. Vikár mint a Kalevala fordítója

Vikár először 1889-ben járt Finnországban. Ezt követően pedig még kétszer 1905-ben és 1928-ban. Mindhárom út valamilyen formában kapcsolódott a Kalevalához, ugyanakkor ezek az utak jó alkalmat teremtettek arra, hogy a finn kulturális és akadémiai élet meghatározó tagjaival kapcsolatokat építhessen ki. Bár ezek személyes, sokszor baráti kapcsolatok voltak, Vikár lapszerkesztői és irodalomszervezői tevékenységében igen nagy hasznukat vette, amikor lobbizni kellett anyagi támogatásért, papírért, vagy amikor irodalmi szövegekre, véleményanyagokra, beszámolókra volt szüksége különböző lapokba.

4 A bizottság vezetői Gombocz Zoltán, majd Zsirai Miklós voltak, szellemi központja pedig az Eötvös Kollégium. Vö. EGEY Emese: *A két világháború közötti magyar–finn–észti kapcsolatok. Társasági, diplomáciai, katonai együttműködés*. Specimina Fennica, Savariae, 2010. 48.

5 Uo. 65.

Az első út éppen ezért a kapcsolatteremtés útjának is nevezhető. Hosszas, több hónapos előkészületek után 1889-ben feleségével együtt indult el Finnországba. Az út előkészítéséről E. N. Setäläne számolt be, akivel már Budapesten megismerkedett. Első állomása egy Sortavala nevű városka (ma: Oroszország) volt. A karjalai kisvárosba Szentpéterváron keresztül utazott, ahol a cár udvari festőjével, Zichy Mihállyal találkozott. Ezt a találkozást majd később a grúz eposz magyar fordításának kiadásában kamatoztatta. A kötet ugyanis Zichy illusztrációival jelent meg 1917-ben. Sortavalában kb. két hónapot töltött, mielőtt Helsinkibe indult volna. Ebben a kis városkában ismerkedett meg olyan személyekkel, akiknek jó része az 1900-as évek elején a fővárosba, Helsinkibe költözött, ahol a kulturális/politikai élet meghatározó alakjaivá váltak. Vikár a finn nyelv gyakorlása mellett runóénekeseket is felkeresett, és néprajzi szempontból értékes használati tárgyakat gyűjtött. A gyűjteményt a Magyar Néprajzi Társaságnak vagy a Nemzeti Múzeumnak kívánta felajánlani. Ez a gyűjtés képezi ma a Magyar Néprajzi Múzeum finn gyűjteményének alapjait.

Majd két hónapos sortavalai tartózkodás után utazott a fővárosba a család, hogy Vikár az egyetemen finn nyelvű előadásokat hallgathasson, és hogy különféle kulturális eseményeken fejleszthesse nyelvtudását.

A Finnországban töltött hónapok nagy hatással voltak Vikár életére és későbbi pályájára, hiszen ekkor ismerkedett meg a finn kulturális élet vezető személyiségeivel, többekkel baráti viszonyba is került. Az út legfontosabb hozadéka azonban a Kalevala lefordítása lett, mely 1909-ben jelent meg.

Vikár második Finnországi útját már a működő kapcsolatok jellemezték.

1905-ben miniszteri megbízásból utazott Finnországba. A hely- és nyelvismerete, kapcsolatai mind hozzájárultak ahhoz, hogy a finn kulturális élet vezetőivel találkozhatott. A cél az volt, hogy tárgyalásokat folytasson a két irodalom főbb műveinek – a Kalevalának és egy Petőfi- vagy Arany-műnek – kölcsönös lefordításáról és megjelentetéséről. A politikusokkal, egyetemi tanárokkal, az Otava Kiadóval folytatott tárgyalás ugyan sikerrel zárult, azonban az orosz és ebből kifolyólag a finn politikai helyzet miatt vajmi kevés valósult meg a megbeszélésekből.

Ennek az útnak azonban volt egy személyes hozadéka: ekkor kötött ismeretséget ugyanis Akseli Gallén-Kallelával, az egyik legismertebb finn festőművésszel. A Kallelával történt személyes találkozás minden bizonnyal közrejátszott abban, hogy Kallela 1907-ben és 1908-ban is járt Magyarországon. 1908-ban nagyszabású kiállítása volt a Szépművészeti Múzeumban.

Az 1905-ben folytatott egyeztetések tárgya: a kölcsönösen lefordítandó művek illusztrációira is Kallelát kérték fel. A Kalevala magyar nyelven Kallela illusztrációinak felhasználásával végül 1935-ben jelent meg, a finn eposz első megjelenésének százéves évfordulójára. Vikár tervei között szerepelt egy finn Kalevala-kutató, A. R. Niemi felkérése egy előszó írására, melyet két nyelven: finnül és magyarul készült publikálni az újabb kiadásban. A Gallén-Kallela által illusztrált díszkiadás megjelentetése mellett egy olcsóbb, a nagyközönség számára jobban hozzáférhető változat publikálását is terve vette. Jelszava ugyanis az volt, hogy: *népkönyvvé kell tenni a Kalevalát!* Magyarországon.

A magyar kiadás végül két kötetben 1935-ben jelent meg, a fordításszöveg mellé csatolták a *Magyarázatok a Kalevalához* című kötetet is. Az előszót Kosztolányi Dezső jegyezte. A fordítást tartalmazó kötet piros-fekete-fehér színű. Egyszerre magyaros és finnes: színeiben magyaros, motívumában finnes – összekapcsolódó ujjak, mely a runóéneklésre készülöket szimbolizálja. Az illusztrációk Akseli Gallén-Kallela munkáinak felhasználásával készültek.

A megvalósítás technikai részleteiről – az ún. klisék méretéről, a papír típusáról – Kallela fiával, Jormával levelezett Vikár, mivel az apa időközben elhunyt. A finn állam papírral támogatta a megjelenést, Finnország köztársasági elnöke, Kyösti Kallio 1938-ban pedig a magyar tanítóképzőkbe és elemi iskolákba 160 darab magyar Kalevalát rendelt. Ebben vélhetőleg része volt annak is, hogy az elnök szárnysegédje 1937-től az anyai ágon magyar Aladár Paasonen volt, a finnugrista Heikki Paasonen fia. Paasonen az 1890-es évek közepén tartózkodott Budapesten, ekkor ismerkedett meg Vikárral, akihez feljárt magyarul tanulni. Ugyanekkor ismerkedett meg későbbi feleségével, Paskay Máriával is.

A harmadik útra már mint befutott fordító indult el 1928-ban. A Helsinkiben működő Kalevala Társaság Vikárt hívta meg ünnepi előadást tartani a február 28-i Kalevala-napra. Az 1928-as ünnepségeket ugyanis a finnek Magyarországnak ajánlották. Vikár munkásságát ekkor már állami szinten is elismerték Finnországban, hiszen 1925-ben Szinnyei Józseffel együtt a Finn Fehér Rózsa Lovagrend keresztjével tüntették ki. Mindketten „ama szolgálatok elismeréséül [kapták a kitüntetést], melyeket a két illusztris férfiú a magyar és a finn nemzet között való közeledés érdekében évtizedek óta kifejtett”.⁶

A Kalevala-napra meghívót kiegészítő program egyértelműen egy olyan elismert fordítónak szólt, akinek központi helye van a finn kultúrában is. A meghívóban említett ingyenes kéthetes finnországi tartózkodás valóban szinte egész Finnországra kiterjedt: Helsinki mellett az ország főbb városaiba is elutaztatták a vendéget. Tampere, Jyväskylä, Kuopio, Savonlinna, Punkaharju, Sortavala, Viipuri állomásokon át vezetett az út vissza a fővárosba. Mindenhol ünnepélyes fogadtatásban részesült, felolvasóestet, vacsorát szerveztek tiszteletére. A helyi és a fővárosi sajtó is nagyon pozitívan nyilatkozott Vikár útjáról. A Helsinkiben tartott beszéde pedig következő évben megjelent a Kalevala Társaság évkönyvében.⁷

2.2. A szerkesztő, irodalomszervező Vikár

Vikár lapszerkesztőként a 19. század utolsó évtizedeiben tevékenykedett. Ezt követően mint bedolgozó munkatárs vállalt szerepet különféle folyóiratokban, napi- és hetilapokban. A lapok egy része kenyérkereső szakmájával állt szoros kapcsolatban, vagyis gyorsírási lapok voltak. A kulturális, társadalmi témákkal foglalkozó lapok közül az egyik a magyar nyelvű, *Élet* (1891–1895) című havi-/kétheti-/hetilap, melynek szerkesztője volt 1892. január 31-től 1895. szeptember 29-ig.; a másik a német nyelvű *Westöstliche Rundschau* (1894–1896).

A magyar lap liberálisabb szemléletet képviselt a *Westöstliche Rundschau* konzervatívabb és politikaibb hangjával szemben, ezért a különféle írásokat Vikár a lapok profilja mellett ennek figyelembevételével helyezte el egyikben vagy másikkban. A nők helyzetével foglalkozó írások az *Életben* Vikár szerkesztővé válásával jelentek meg igazán hangsúlyosan. Természetesen a finn vonatkozások sem maradhettek ki. Vikár nagy érdeklődéssel figyelte az 1880-as évektől Finnországban kibontakozóban levő női emancipációs törekvéseket, és a lehető legtöbb megvalósítást próbálta átültetni a magyar viszonyokra. Egy ilyen próbálkozás volt a felsőbb leánygimnázium alapítása Budapesten 1892-ben. Lapjában teret adott a finn női emancipációs írásoknak, melyeknek nagy részét ő maga fordította magyarra. A nők helyzetének rendezésében már ekkor is élen járó Finnország – a nők 1906-tól általános választójoggal

6 Turán 1924. 40.

7 VIKÁR BÉLA: *Kalevala-käännökseni vaiheista*. Kalevalaseuran Vuosikirja 1929. 211–223.

rendelkeztek – mintegy követendő példaként jelent meg beszámoló, eredeti cikkek, novellák formájában Vikár tolmácsolásában.

A német nyelvű Westöstliche Rundschau – alcímében is felvállaltan (*Politisch-Literarische halbmonatschrift zur Pflege der Interessen des Dreibundes*) – egyértelműen olyan politikai és irodalmi lap kívánt lenni, mely a hármas szövetség érdekeit képviselte. A felvállalt érdekképviselőt egyben oroszellenes politikai elkötelezettséget is jelentett. Ez utóbbi miatt a finneknek mint orosz alattvalóknak a részvétele, megjelenése a lapban nem volt problémamentes. Különösen az 1890-es évtizedben, amikor az oroszosítási politikai törekvésekkel teli időszakát élte az autonóm nagyhercegség. Az első számot követően éppen ezért a finn közírók kimaradtak/elmaradtak a lapból, csak a szépírók publikáltak a lap további számaiban.

Bár a magyar nyelvű lap nem volt olyan nyíltan politikai, mint a német nyelvű, Vikár ebben is foglalkozott az orosz elnyomás kérdésével Finnországban. Ami mindkét lapról elmondható, hogy az 1890-es évek finn irodalmának két fontos alakja is ott volt a publikálók között: Minna Canth és Juhani Aho. Vikár szerkesztőként mindig igyekezett eredeti írásokat közölni. A külföldi szerzők esetében is erre törekedett. Nem véletlenül írta erről a korszakról Domokos Péter a finn irodalom magyar fogadtatásával foglalkozó könyvében, hogy gyorsan reagált a finnországi eseményekre, az irodalmi élet változásaira.

A Vikár által szerkesztett lapok olyan kulturális folyóiratok voltak, melyekben a finn irodalom és a finn társadalmi kérdések állandóan jelen voltak. Az irodalmi írások (elbeszélések, novellák, regényrészletek, versek) fordítását többnyire ő maga vállalta, de szívesen közvetített – főként fiatal, éppen induló – fordítók és lapok között.

2.3. Irodalmi társaságok és a finn irodalom – a kultúraszervező Vikár

A társaságok, melyekben Vikár elnöki, alelnöki, főtítkári szerepet vállalt, igen széles palettát ölelnek fel. A gyorsírással foglalkozó társaságok mellett a Magyar Néprajzi Társaságban főtítkári és titkári feladatokat látott el a 19. század utolsó negyedében, majd a Turáni Társaságban, különféle nyelvművelő és irodalmi társaságokban töltött be vezető tisztségeket. Az irodalmi társaságok közül a Goethe Társaságot és a La Fontaine Irodalmi Társaságot emelem ki. A Goethe Társaság profiljába a német irodalom magyarországi népszerűsítése tartozott. A La Fontaine Társaság 1920-ban alakult Budapesten. Célkitűzései között a világirodalom és a magyar irodalom értékes műveinek lefordít(tat)ása, bemutatása, nagyközönséggel való megismertetése szerepelt különféle irodalmi esteken és matinékon. Bár a Társaság nevében igen erőteljes az utalás a francia irodalomra, a finn irodalom is képviseltette magát tagok és tematikák/tartalom szintjén is. A finn tagok többnyire olyan személyek voltak, akikkel Vikár már a 19. század végén és a századfordulón ismeretséget kötött, és akik a korabeli finn szellemi élet élvonalába tartoztak: Eino Leino, Juhani Aho, Otto Manninen vagy Karle Krohn, hogy csak pár nevet említsek. A kulturális és akadémiai élet vezető személyiségei mellett, az időközben politikai pályát is befutó E. N. Setälähez fűződő baráti kapcsolatát is igyekezett kamatoztatni. A tízéves La Fontaine Társaságot az akkor Finnország követeként időnként Magyarországon is tartozkodó Setälä személyesen és hivatalos levélben is méltatta, különösen a társaságban kifejtett „pacifista munkát”, mely a népek/nemzetek közötti kapcsolatok kötésében és ápolásában valósult meg. Ebben a munkában és feladatban kitüntetett szerep jut a fordítóknak, mint olyanoknak, akik hidat képeznek a népek és nemzetek között. A társaság éppen ezért a fordítók érdekképviselői szerveként is működött.

A társaság felolvasóestjein, nagyszabású műsorain a finn klasszikusok mellett a kortárs művek is megjelentek friss fordításban: például F. E. Sillanpää (aki 1939-ben irodalmi Nobel-díjat kapott), Maila Talvio, Larin-Kyösti vagy Arvid Järventaus magyar történelmet feldolgozó regényei. Az irodalom mellett a társművészetek is szerepet kaptak: a zene és a színház. Finn előadóművészek, finn klasszikus zeneszerzők elmaradhatatlan részei voltak egy-egy – a finn irodalmat középpontba helyező – estnek. Az 1930-as években könyvkiadással is elkezdtek foglalkozni. A megjelentett könyvek és füzetek között a finn irodalom kiemelt helyen szerepelt. A társaság jelentette meg a már említett magyar Kalevala második kiadását 1935-ben, 1938-ban pedig finn irodalmi antológia látott napvilágot a társaság égisze alatt *Északi fény* címmel Bán Aladár, Faragó József, Képes Géza, Párkányi Norbert, Somkuti (Zolnai Gyula), Szinnyi József és Vikár Béla fordításában.

Vikár élete utolsó éveiben, a 2. világháború alatt is azon fáradozott, hogy a társaságot életben tartsa. Az adott történelmi, politikai kontextusban ez egyáltalán nem volt könnyű. Személyes ismeretségei segítségével ugyan folyamatosan újabb alkotókat sikerült bevonnia a társaság tevékenységébe, azonban anyagi források hiányában a nagyszabású felolvasóestek és a vidéki kiszállások az 1940-es évek közepére teljesen ellehetetlenültek. Ő maga is kénytelen volt elköltözni Budapestről, mivel a lakását bombatalálat érte. Dunavecseről, testvérénél lakva tartotta a kapcsolatot (míg a posta engedte) a társaság titkárával, R. Mányoki Vilmával.

ÖSSZEZÉS

Tanulmányomban Vikár Béla szerepét tekintetem át a magyar–finn kapcsolatokban. Arra kívántam rámutatni, hogy bár a kapcsolatok mozgatórugója a nyelvrokonság volt, a kapcsolatok alakulásában, egyre szorosabbá válásában meghatározó szerepe volt olyan személyeknek, mint Vikár, aki egész életében – fordítóként, szerkesztőként és irodalomszervezőként is – végig azon munkálkodott, hogy a finn irodalmat és kultúrát a magyar közönséggel megismertesse.

BÉLA VIKÁR'S ROLE IN THE CULTURAL RELATIONS BETWEEN HUNGARY AND FINLAND

Keywords: *Béla Vikár, Finland-Hungary relations, Kalevala, La Fontaine Literary Society*

The purpose of this study is to give an overview of the role of Béla Vikár in the Hungarian-Finnish relations.

The study is divided into two: the first part examines the development of cultural relations between Hungary and Finland from the nineteenth century until 1937, when the first cultural agreement was signed between the two states.

The second part focuses on Béla Vikár's key role in promoting relations: as the translator of the Finnish epic, Kalevala, as editor of newspapers and cultural journals, and as founder of literary societies.

ROLUL LUI BÉLA VIKÁR ÎN RELAȚIILE CULTURALE
ÎNTRE UNGARIA ȘI FINLANDA

Cuvinte-cheie: *Vikár Béla, relații finlandeze-maghiare, Kalevala, Societatea Literară La Fontaine*

Scopul acestui studiu este de a oferi o imagine în ansamblu a rolul lui Béla Vikár în relațiile maghiaro-finlandeze.

Studiul se împarte în două: prima parte analizează dezvoltarea relațiilor culturale dintre Ungaria și Finlanda începând din secolul al XIX-lea până în 1937, când a fost semnat primul acord cultural între cele două state.

Partea a doua se concentrează pe rolul cheie al lui Béla Vikár în promovarea relațiilor: ca traducător al epopeii finlandeze, Kalevala, ca editor al ziarelor și revistelor culturale, și ca fondator al societăților literare.

BENŐ ATTILA*

FORDÍTÁSI HIEDELMEK

Kulcsszavak: *nyelvi mítosz, fordítás, kétnyelvűség, szójelentés, fordításpragmatika.*

1. Számos hiedelem kapcsolódik a fordítás gyakorlatához a köznapi (nem szakmai) beszédmódban. Előadásomban ezeket a hiedelmeket mutatom be, utalva azok megnyilvánulási módjaira, következményeire. Először a nyelvi babonák és hiedelmek fogalmát ismertetem, majd konkrét fordítási hiedelmek elemzésével szemléltetem ezek élő voltát. Meggyőződésem, hogy a fordítási hiedelmek tudatosítása nemcsak a fordításról való árnyaltabb gondolkodást teszi lehetővé, hanem a fordítás gyakorlatához való viszonyulást is rugalmasabbá teheti.

2. A nyelvi babona és a nyelvi hiedelem kifejezés hasonló, de nem azonos fogalmat jelöl. A nyelvi babona egy olyan vélekedés, meggyőződés, amelyet a nyelvhasználati valóság nem igazol, sőt cáfol. Tárgya rendszerint egy konkrét nyelvhasználati jelenség helyes vagy helytelen volta. Így például a *lenni + -va, -ve* igeneves szerkezetet (pl. *A szoba ki van festve*) hosszú ideig helytelennek tekintették, germanizmusként ítélték el, jöllehet ez a grammatikai forma a magyarban nem a német nyelv hatására alakult ki¹. A nyelvi hiedelem (vagy nyelvi mítosz) bizonyos értelemben tágabb fogalom, mint a nyelvi babona, mert rendszerint nem konkrét nyelvi jelenségekre, azok „helyességére” vonatkozik, hanem általában a nyelvhasználat módjára, a nyelvek és nyelvváltozatok funkcióira, folyamataira. Ugyanakkor abban is különbözik a nyelv művelői babonától, hogy a nyelvi hiedelem széles körben elterjedt laikus vélemény, míg a nyelvi babona inkább az iskolázott személyek körében „honosodott meg”². Ilyen nyelvi mítosznak vagy hiedelemnek tekinthetők a következő általánosabb vélekedések a nyelvi tulajdonságokról, nyelvi folyamatokról: „a magyar a legnehezebb nyelv”, „az idegen szavak szennyezik a nyelvet”, „a nyelv romlik”. Tótfalusi István nyelvi tévhitnek nevezi a nem igazolható, nyelvi vonatkozású vélekedéseket, és „közkeletű tévedés”-ként értelmezi.³

A nyelvi babona és a nyelvi mítosz közös tulajdonsága, hogy igazságértékük a laikusok számára nem kérdőjeleződik meg, sőt gyakran magától értetődőnek tekintik őket. Mindkettőhöz pozitív vagy negatív értékítéletek és sztereotípiák kapcsolódnak.⁴

* BENŐ Attila (1968), Phd, egyetemi tanár, nyelvész, költő. Babeş–Bolyai Tudományegyetem, BTK, Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék. E-mail: attilabe@yahoo.com

1 SZEPESY Gyula: *Nyelvi babonák*. Gondolat, Bp., 1986. 9–18.

2 LANSTYÁK István: *A nyelvi tévhitokről – röviden*. Fórum Társadalomtudományi Szemle 2005. 7/4. sz. 55–66.; Uő: *A nyelvi tévhitokről = Műhelytanulmányok a nyelv műveléséről*. Szerk. DOMONKOSI Ágnes–LANSTYÁK István–POSGAY Ildikó. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2007. 154–173.

3 TÓTFALUSI István: *44 tévhit a nyelvekről és a nyelvünkről*. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2016. 8.

4 DOMONKOSI Ágnes: *Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben = Műhelytanulmányok a nyelv műveléséről*. Szerk. DOMONKOSI Ágnes–LANSTYÁK István–POSGAY Ildikó. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2007. 141–153.

3. A fordítási hiedelmek a fordítói tevékenységhez, a fordítás módjához kapcsolódó vélekedések, meggyőződések. Ezek a mentális struktúrák, attitűdök akár öntudatlan beállítódások is lehetnek.

A fordítási hiedelmek egy része a fordítás egységének a kérdéséhez kapcsolódik, mégpedig ahhoz a problémához, hogy milyen nyelvi formát ültetünk át a fordítás folyamatában: szót, szó szerkezetet (szintagmát) vagy mondatot. Ez a kérdés pedig a célnyelvi egyenértékű nyelvi formát érinti, amelyet rendszerint formailag szimmetrikusnak képzelünk el: egy adott forrásnyelvi jelet, hasonló szerkezetű és komplexitású célnyelvi jellel fordítunk: egyszerű szóval, szókapcsolattal szókapcsolattal.

A továbbiakban néhány általánosan elterjedt fordítási hiedelmet, a nyelvek közötti megfeleltetéssel összefüggő reflektálatlan beállítódást ismertetek.

3.1. „*A fordítás a szavak cseréjét jelenti.*” Ez a hiedelem a fordítási tevékenységet az önmagukban (elszigetelten) tekintett szavak helyettesítéseként tételezi. Eszerint a fordítás abban áll, hogy a forrásnyelvi szavakat célnyelvi szavakra cseréljük. A köznap beszédben is a pontos fordításra vonatkozó elvárást gyakran így fogalmazzák meg: „minden szó le legyen fordítva”.

A szó szerinti megfeleltetés elvét követve, sokan úgy gondolják, hogy ha valamelyik forrásnyelvi szónak nincs önálló, explicit megfelelője a célnyelvi szövegben, akkor pontatlan a fordítás. Tehát az egyes szavak iránti hűség a pontosság szinonimájaként jelenik meg. Íme, egy példa ennek a megnyilvánulására egy fordítói diskurzusban:

„A fordítás világában a szó szerinti fordítás azt jelenti, hogy a fordítás szóról szóra követi az eredeti szöveget. A legtöbb esetben a fordítókat nem kötelezik ekkora pontosságra”.⁵

Hogyha valamely forrásnyelvi szónak látszólag nincs megfelelője a fordítás szövegében, az átültetést e hiedelem miatt pontatlannak érezzük. Ezért fordulhatott elő az az eset, hogy egy, három egyszerű szóból álló román intézménynév két szóval való magyar fordítását hiánynak érezték a megrendelők. A *Ministerul Educației Naționale* tulajdonnév *Oktatási Minisztérium* alakban való megfeleltetéséről van szó. A kifogást tevők jelezték, hogy ’nemzeti’ jelentésű *naționale* szó nincs lefordítva, és így „hiányos” fordítás. Ez az érvelés kizárólag a forrásnyelvi megnevezést tartja szem előtt, és nincs tekintettel arra, hogy a magyarban nem szokás a minisztériumokat nemzetinek tekinteni, mivel ezek implicit módon országos hatókörű intézmények. Más román intézménynevek magyarításában is előfordul, hogy a magyar fordításban látszólag kimarad egy-egy szó, de ez csak a szavak számához való ragaszkodás miatt tűnik így, mivel implicit módon ott van a magyar intézménynévben az a jelentés, amely a románban explicit formában jelenik meg:

Clinica de Chirurgie Maxilo-Facială – Szájsebészeti Klinika
Institutul de Cercetări și Igiena Mediului – Környezetvédelmi Kutatóintézet
Inspectoratul pentru Situații de Urgență – Katasztrófavédelmi Felügyelőség
*Parchetul de pe lângă Curtea de Apel – Fellebbviteli Főügyészség.*⁶

5 <http://forditasok.blogger.hu/2015/05/13/kreativ-vagy-szo-szerinti-forditas>

6 Az intézménynevekre vonatkozó adatok a *Román intézménynevek magyarul* című kétnyelvű névjegyzékből valók. (http://www.sztanyi.ro/download/roman_intezmenynevek_magyarul.pdf) (letöltés: 2018. 05. 11.)

A szó szerinti fordításra való hajlam általánosnak tekinthető, és a képzett, gyakorlott fordítókat is érinti. Heltai Pál szerint a hivatásos fordító is először a szó szerinti átültetéssel próbálkozik, és ha ez nem működik (és rendszerint nem működik), akkor más, nem szószintű megoldásokkal próbálkozik.⁷ Ezt a szócentrikusságot jelzi az egyik fordítói megnyilatkozás is:

„A fordításban – és bármilyen nyelvi közvetítésben – gyakori tapasztalat, hogy ha gyorsan kell fordítanunk, a szó szerinti fordítás „adja magát”. Nemcsak az időhiány az, ami az „egyszerű”, szó szerinti megoldások felé viszi a fordítást”.⁸

A köznapi nyelvszemlélet szóközpontúsága abból fakad, hogy a szó a beszélő számára alakilag is, jelentésánál is autonóm egységként adott. A szavak azonban szószervezetekbe (szintagmákba), tagmondatokba és mondatokba szerveződve jelennek meg a megnyilatkozásokban, és így értelmüket mindig kontextuálisan lehet megragadni. Amint ismert, ugyanaz a lexikai hangsor különböző kontextusokban eltérő jelentéseket, jelentésárnyalatokat hordozhat.

A szó tehát egyrészt szintaktikai okokból nem lehet a fordítás egysége, másrészt azért sem, mert egy forrásnyelvi szónak többszavas kifejezés lehet a célnyelvi megfelelője. Így például, a magyar *istentisztelet* szó értelmét, például, románul egy jelzős szerkezet fejezi ki: *slujbă religioasă*.

A szó szerinti fordítás mítoszának egyik következménye, hogy az összetett szavak fordítását gyakran úgy próbáljuk megoldani, hogy a szóelemek alapjelentésére utaló célnyelvi szó-pár alapján alkotunk egy szimmetrikus összetételt. Így például, hogyha a *horseradish* angol szóval először találkozunk, úgy próbáljuk megérteni, esetleg naiv módon lefordítani, hogy a *horse* és a *radish* alapjelentését alkalmazzunk. Ilyen módon egy nem létező magyar szóhoz jutunk (*lóreték*), ami jelzi, hogy nem jó irányba haladtunk, bármennyire is természetes stratégiát is követtünk. A szó elsődleges jelentésének magyar egyenértékű párja ugyanis a *torma*, amely egyszerű szóként nem mutat szerkezeti szimmetriát az angol megnevezéssel.

Szócentrikusságunk abban is megmutatkozik, hogy a szokványos szószervezeteket (kollokációkat) első ránézésre úgy kíséreljük meg lefordítani, hogy a szerkezetet alkotó szavak elsődleges értelmét átültetjük. Így lesz a házak kapuin szereplő, román *Căine rău* feliratnak pragmatikailag és referencialisan nem hiteles magyar fordítása a *Rossz kutya*. Hogyha nem a szó szintjén kíséreljük meg a fordítást, hanem a kifejezés értelmére összpontosítunk, szinte magától adódik a magyar *Harapós kutya* szokványos kifejezés. Az angolban ez a figyelmeztető jellegű felirat közvetlenül, felszólító módban fogalmazódik meg: *Beware of the dog*. Ehhez az ekvivalens angol kifejezéshez semmiképpen nem juthatunk el a román vagy magyar jelzős szerkezet szó szerinti fordítása útján.

3.2. „A fordítás közvetlenül a nyelvi jelek szintjén történik.” Azaz a fordítás egysége nyelvi egység. Ez a hiedelem az előbbinek egy általánosabb változata, és azt feltételezi, hogyha nem is

7 HELTAI Pál: *Mitől fordítás a fordítás?* Eötvös József Könyvkiadó, Bp., 2014. 31–32. A pszicholingvisztikában a szó szerinti megfeleltetés kérdését, az ún. **monitor modellt** írja le: uo. 31.

8 Göcz Andrea: *A fordítási folyamatban*. <http://okorportal.hu/oktatas/bibliatudomany/bibliaforditas-02-3-interlinearis-es-szo-szerinti-forditas>

szavakat, de mégis csak nyelvi egységeket fordítunk: szókapcsolatokat, mondatokat. A valóságban a verbális megnyilatkozások értelmezésében és átültetésében elszakadunk a nyelvi formától, és a nyelvi jelek által jelölt valóság tartalmát, mentális sémát, tehát a közlés értelmét fordítjuk, mintegy eltávolodva az adott referencialitást hordozó nyelvi jelektől. Ezért tekinti úgy Radó György⁹, hogy a fordítás egysége végső soron logikai, értelmi egység: logéma, és nem morféma, lexéma vagy szintagma. Hogy ez mennyire így van, azt legjobban a jelek pragmatikai vonatkozásai jelzik. A *tessék* udvariassági kifejezést, például, nagyon sokféleképpen fordíthatjuk angolra annak függvényében, hogy milyen cselekvésértéke van az adott kijelentésnek, és milyen kontextusban hangzik el:

1. (szíveskedjék): *please...*, *would you kindly...?*
2. (átnyújtva valamit): *Here you are!*
3. (az asztalnál): *Help yourself!*
4. (kopogásra): *Come in!*
5. (nem értem): *Pardon? I beg your pardon?*

Nyilvánvalóan a fenti kifejezések közül azt kell használnunk, amelyet az angol anyanyelvűek alkalmazni szoktak az adott kontextusban, konkrét közlési helyzetben. Vagyis végső soron azt vesszük figyelembe, hogy a célnyelvű beszélő hogyan verbalizál egy konkrét közlési aktust. Ilyen módon teljes mértékben elszakadunk a forrásnyelvi szó vagy kifejezés nyelvi formájától, és kizárólag a pragmatikai funkciójához, értelméhez ragaszkodunk.

Az átvitt értelmű állandósult kifejezések (frazémák) fordítása is világossá teszi, hogy az ilyen szerkezetekben a nyelvi jelek által hordozott globális jelentés kerül előtérbe, és azt viszi át (l. lat. *transfere*), és jeleníti meg a célnyelvi szöveg világában. Az orosz *vodoj nye razoles* szólás szó szerinti fordítása, például, homályos lehet a magyar olvasónak (*vízzel sem választod szét őket*), de az értelem szerinti megfeleltetés egyértelművé teszi a fogalmi jelentését (*testilelki jó barátok*)¹⁰. Hasonlóképpen, hogyha a *Kutyából nem lesz szalonna* közmondást angolul szeretnénk kifejezni, akkor nem azon kell gondolkodnunk, hogy a *szalonna* főnevet vagy a *nem lesz* tagadó igéi alakot miként ültethetjük át, hanem azt kell megtudnunk, hogy a közmodás végső jelentését, értelmét hogyan szokás az angolban frazémászerűen kifejezni. Hogyha megfelelő lexikográfiai forrásokban keresgélünk, akkor rátalálhatunk a vele ekvivalens angol közmondásra, amely így hangzik: *You cannot make a silk purse out of a sow's ear* 'Nem készíthetünk selyempénztárcát a koca füléből'. Ez az angol közmondás a globális jelentés tekintetében azonos az idézett magyar közmondással, akkor is, hogyha a lexikai alkotóelemei egészen más tárgyiaságokra utalnak.

3.3. „*A fordítás tulajdonképpen a szótárban megtalálható jelentések alkalmazása.*” A kétnyelvű szótár hasznos és sokszor nélkülözhetetlen segédeszköze lehet a fordítóknak, de nem bízhatja rá magát teljes mértékben, mivel a szótár nem tud minden fordítási problémára megoldást „javasolni”. Először is, mert a nyelv szóincse minden tekintetben gazdagabb, mint a szótári anyag, és folyamatosan gazdagodik új szavak alkotásával (míg a szótár folyamatos fáziskésésben van az élőnyelvhez képest), másrészt a kreatív nyelvhasználat révén a szavak új jelentések-

9 RADÓ György: *Rendszeres fordítástudomány = A műfordítás ma*. Szerk. BART István–RÁKOS Sándor. Gondolat Kiadó, Bp., 1981. 216–236.

10 KLAUDY Kinga: *A frazeologizmusok szó szerinti fordításáról*. Magyar Nyelvőr CXII(1988). 3. sz. 305–314.

kel és jelentésárnyalatokkal gazdagodhatnak, ami jelzi, hogy a szó jelentése nem végérvényesen és statikus módon adott. Ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a fordító folyamatosan az egyéni és aktuális diskurzussal szembesül, nem a Nyelvvél úgy általában. Ezt pedig feltételezi az aktuális megnyilatkozás adekvát értelmezését. Az értelmezést pedig a szótár maga nem tudja elvégezni még az egyszerű szó szintjén sem, csak segítheti azt.

Albert Sándor kitűnő példával szemlélteti, hogy mit jelent ez a gyakorlatban. Megvizsgálta, hogy Petőfi Sándor *Egy gondolat bánt engemet* című versének francia fordításai hogyan fejezik ki franciául a *bánt* ige jelentését. Először megvizsgálta, hogy az Eckhardt Sándor- és a Sauvageot-féle magyar–francia nagyszótárban milyen igéket, igei jelentéseket jelenítenek meg a *bánt* lexikai ekvivalenseként. A két szótárban szereplő francia igék közül (*toucher, maltraiter, blesser, incommoder, choquer, offenser, offusquer, vexer, affecter, chagriner, mortifier, peiner, désobliger, contrarier, gêner, taquiner*) azonban egy sem szerepel a vers francia fordításában. Ezek helyett a francia fordítók a *tourmenter* 'kínoz, gyötör', az *importuner* 'zaklat, zavar', az *obséder* 'gyötör, kínoz, kísért', a *ronger* 'emészt, rág, gyötör', vagy a *tracasser* 'nyugtalanít, zaklat' igével adták vissza a magyar kifejezés értelmét¹¹. Az ilyen jelenségekre való tekintettel állapította meg Anton Popovič¹² szlovák kutató, hogy ahol a szótár véget ér, ott kezdődik a fordítás.

A nyelvi játékok fordítása még inkább jelzi a kreativitás szerepét az azonos célnyelvi hatás megteremtésében, illetve azt, hogy a fordítás messze több, mint a szótári jelentések alkalmazása. A nyelvi játékok más nyelven való visszaadása, újraalkotása rendszerint olyan mértékű elszakadást jelent az eredeti nyelvi formától, amelyet pusztán szótári megfeleltetéssel nem lehet megoldani¹³.

3.4. „*Aki ismer egy idegen nyelvet, az tud fordítani.*” A köznapi gondolkodás természetesnek tekinti, hogy az idegen nyelv ismerete garantálja a fordítói készséget. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy egy másik nyelvben való jártasság nem tesz valakit fordítóvá. Mivel a fordítás külön szakterület, amely messze több mint két nyelv és kultúra ismerete, a megfelelő minőségű fordítás szakmai tudást és gyakorlottságot igényel. A forrás- és a célnyelv magas szintű ismerete mellett a fordítónak átváltási és stratégiai kompetenciával is rendelkeznie kell¹⁴, mivel e kompetenciák nélkül nem képzelhető el jó fordítás. Újabban a fordítói kompetenciák körében megkülönböztetnek interkulturális és tematikus kompetenciát is. Az interkulturális készség- és képességegyüttes egyaránt feltételezi a szociolingvisztikai és szövegpragmatikai ismeretek alkalmazását. A tematikus kompetencia egy adott szakterületen való jártasságra vonatkozik, a kellő szakismeret meglétére vagy hiányára¹⁵.

11 ALBERT Sándor: „*A fővényre épített ház*”. *A fordításelméletek tudomány- és nyelvfilozófiai alapjai*. Áron Kiadó, Bp., 2011.

12 POPOVIČ, Anton: *A műfordítás elmélete*. Madách Kiadó, Pozsony. 1980.

13 BENŐ Attila: *Nyelvi játék és fordítás*. Korunk XXVII(2016). 4. sz. 61–66.

14 ROBIN Edina: *A fordító mint lektor. A modern fordító és tolmács = A modern fordító és tolmács*. Szerk. HORVÁTH Ildikó. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2015. 35–46, különösen 37.

15 ESZENYI Réka: *Hány lábon álljon a fordító? A modern fordító profilja = A modern fordító és tolmács*. Szerk. HORVÁTH Ildikó. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2015. 11–20, különösen 18–19.

Mindez tehát azt jelzi, hogy nem minden kétnyelvű személy képes megfelelő módon fordítani: két nyelv magas szintű tudása szükséges, de nem elégséges feltétele a megfelelő minőségű fordítói tevékenységnek.

4. Összegzésként megállapítható, hogy a fordítás folyamatáról, műveleteiről és a fordítani tudás mibenlétéről számos hiedelem él a mindennapi gondolkodásban. Ezek közül négyet mutattunk be, jelezve, hogy miért problematikusak vagy cáfolhatóak fordításelméleti, pszicholingvisztikai és pragmatikai szempontból. Hogy a köztudatban a fordítás természetéről reálisabb kép alakuljon ki, szükségesnek tartjuk további fordítási hiedelmek számbavételét és kritikai elemzését.

MYTHS ABOUT TRANSLATION

Keywords: *language myths, translation, bilingualism, lexical meaning, pragmatics of translation*

The article presents and analyses some widespread myths about translation. After the interpretation of language myths in general, it describes such translational myths as the following: *translating means replacing words; the word is the unity of the translation; translating is finding lexical meanings defined in dictionaries; any bilingual person can translate*. The author presents scientific arguments against these misleading conceptions about translation, and emphasizes the necessity of describing other translational myths rooted in ordinary thinking.

MITURI DESPRE TRADUCERE

Cuvinte-cheie: *mit despre limbă, traducere, bilingvism, sens lexical, pragmatica traducerii*

Articolul prezintă și analizează câteva mituri despre traducere. După prezentarea termenului general de mit despre limbă, articolul descrie următoarele mituri despre procesul traducere și competențele traducătorului: *traducerea înseamnă schimbarea cuvintelor; cuvântul este unitatea de bază a traducerii; traducerea înseamnă de fapt găsirea sensurilor adecvate căutând în dicționare; cine cunoaște o altă limbă poate să facă o traducere*. Autorul prezintă argumente științifice despre faptul că traducerea este mult mai complexă, decât aceste mituri ne sugerează, și subliniază necesitatea descrierii altor mituri despre traducere.

II.
TÖRTÉNELEM

SÓFALVI ANDRÁS*

KIRÁLYKŐ VÁRA**

Kulcsszavak: *Királykő, határvár, német lovagrend, nyílhegyek*

Nevezett várunk a Töröcsvári-hágó havasalföldi oldalán, a történelmi határtól délre mintegy másfél kilométerre állt az Erdélybe vezető útvonal mentén, a Vár-patak völgye fölötti szikla-ormon. A mai Podu Dâmboviței (Argeș megye) település határában található várrom Cetatea Oratea vagy Cetatea Neamțului néven ismert, a vár és helyének emléke viszont az újkorra kikopott a magyar történelmi hagyományból. Olyannyira, hogy a felkutatására indult Orbán Balázs a Kárpát-kanyarban, a Tatárhavas-hágón kereste és a Királyhegy közelében található vármaradványokkal azonosította Királykő várát.¹

A vár elnevezése és a Töröcsvári-átjárótól nyugatra magasodó Királykő-havas között egyértelmű ok-okozati összefüggés áll fenn, azt viszont már nehezen tudja kimutatni a történettudomány, hogy melyik középkori magyar uralkodó személyében kell keresnünk a vár és a hegység névadó őstét. Tény, hogy a töröcsvári átkelőt évszázadokon keresztül Király útjának hívták, ez a megnevezés a 16–17. századi forrásokban többször előfordul.² A magyar vár köznév -d képzős alakjából ('várad') kialakult Oratea névformával a 15–16. század fordulóján találkozunk először: Havasalföld vajdája, Radu cel Mare egy oklevélben arra kérte a brassóiakat, hogy az „Orății” hídjainál elfogott embereit bocsássák szabadon.³ Valószínű, ám korántsem bizonyos azonban, hogy a megnevezés mögött a királykői vár lappang, ugyanis a helynév gyakori a Kárpátokon kívül, Mikecs László több mint fél tucat előfordulását jegyezte fel a Havasalföldön 1845-ig fennálló Székely megye területén.⁴ (A Tömösi-szoros havasalföldi oldalán, Posada település fölött, a Prahova folyóba ömlő Orății patak szintén egy fontos, Erdélyt Havasalfölddel összekötő utat keresztel.)

Királykő vára a középkori írott forrásokban viszonylag későn jelenik meg, a fennmaradt oklevelek a 15. század elejétől emlegetik az erősséget (a magyar megnevezés mellett a német

* SÓFALVI András (1973), PhD, régész, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely.
E-mail: sofalvi@hotmail.com

** A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj BO/00303/15/2 sz. pályázatának támogatásával készült.

1 Lásd ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természettudományi s népmeszei szempontból*. VI. Bp., 1873. 77–80.

2 1533: „*via publica ac regia Terch*”. *Székely oklevéltár*. V. (1296–1603). Szerk. SZÁDECZKY Kardoss Lajos. Kvár, 1896. 52; 1611: „*a Király-után Rakat felől*”. *Hidvégi Mikó Ferencz históriája (1594–1613) = Gr. Illésházy István nádor följegyzései (1592–1603) és Hidvégi Mikó Ferencz históriája (1594–1613)*. Közl. KAZINCZY Gábor. Pest, 1863 (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores. VII). 198–199.

3 Ioan BOGDAN: *Relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV. și XVI*. I. 1413–1508. Buc., 1905. 228.

4 MIKECS László: *A Kárpátokon túli magyarság = Magyarok és románok*. I. Szerk. DEÉR József–GÁLDI László. Teleki Intézet, Bp., 1943 (A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1943). 455.

Königstein, illetve a latin *Lapis Regis* szintén előfordul). A Luxemburgi Zsigmond elleni felkelés idején a várat a pártütők táborához tartozó királykői várnagy, Tuzsoni Bolgár Miklós tartotta kezében, aki végül azt 1404. március 22-én adta fel.⁵ 1427-ben Zsigmond király a vár alatt keltezett oklevelet.⁶ 1435-től van az első adat arra, hogy e távoli erődítmény a székely ispáni honor tartozéka; ekkor Kusalyi Jakcs Mihály székely ispán puskaport kért a brassóiaktól Töröcsvár és Királykő várnagyai részére.⁷ 1443-ban a várat Hunyadi János és Újlaki Miklós székely ispánok birtokai közt találjuk. Ők megújították a Havasalfölddel kereskedő brassóiak és a barcaságiak kiváltságait, szabályozva a vámtételeket, és megparancsolták a töröcsvári és királykői várnagyainknak („*vobis castellanis nostris castrorum Therz et Keralkew*”), hogy e szabadságjogokat tartsák tiszteletben.⁸ A várat 1457-ben a Hunyadiak kezén lévő királyi várak közt sorolták fel.⁹ 1460. június 3-án Mátyás király megparancsolta Brassó városának, hogy Törcs, Királykő és Hőltövénny várakba szállítson száz aranyforint értékben élelmiszert, mivel azok a korábbi székely ispánok hanyagsága miatt ellátás nélkül maradtak.¹⁰ Felsorolásunk – szolgáljon egy régész mentségéül – kimerül a középkori oklevéltárakban közzétett dokumentumok áttekintésében, továbbá Engel Pál nagyszabású világi archontológiájának felső időhatárával, valamint Kordé Zoltánnak a székely ispáni méltóság történetét taglaló disszertációja korszakhatárával. Az idézett forrásokból két alapvető észrevétel adódik. Királykő várát mint a dél-, délkelet-erdélyi határvédelem egyik kulcsfontosságú erődítményét 1435-től a székely ispánok kezén találjuk. A számba vett források szinte kivétel nélkül együtt emlegetik a királykői várat Törcs várával, sőt egy 1535-ben kelt számadáskönyvi bejegyzés pontosít a vár lokalizálásában, földrajzilag Töröcsvár „föle”, azaz egy jól ismert határváron kívül helyezve azt („*pro praeparatione pontis olim Lapidis Regis dictae in Alpibus, supra castrum Therwrcz existentem*”).¹¹ E perdöntőnek minősülő bizonyíték és az alapján, hogy a két vár lényegében a Töröcsvári-hágó végpontjain található, sikerült Engel Pálnak kétséget kizáróan azonosítania az írott forrásokban megjelenő erősséget a Királykő havasának lábainál fekvő várrommal.¹² A királykői vár régészeti kutatásában részt vevő Gheorghe I. Cantacuzino román régész Walter Horwath szász történész nyomán szintén erre a felismerésre jutott.¹³

Lássuk közelebbről a várat és környezetét! A déli irányba kinyíló völgyre (Valea Orății) néző vár alaprajza szabálytalan rombusz alakú, észak–dél irányban mért hossza 30 m, kelet–nyugati irányú tengelye pedig mintegy 20 m. A durván megmunkált mészkőtömbökből bar-

-
- 5 ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I. História–MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1996 (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 5). 341.
 - 6 „*Datum sub castello nostro Kiralku vocato*”. Lásd KORDÉ Zoltán: *A székely ispáni méltóság története a kezdetektől 1467-ig*. PhD-értekezés (Kézirat). Debrecen, 2003. 29.
 - 7 *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII (1191–1486). Hrsg. Franz ZIMMERMANN–Carl WERNER–Georg MÜLLER–Gustav GÜNDISCH–Herta GÜNDISCH–Gernot NUSSBÄCHER–Konrad G. GÜNDISCH. Verein für Siebenbürgische Landeskunde–Verlag der Rumänischen Akademie, Hermannstadt–Buk., 1892–1991 (a továbbiakban Ub). IV. 579; KORDÉ: *i. m.* 29.
 - 8 Ub V. 106–107; KORDÉ: *i. m.* 35.
 - 9 ENGEL: *i. m.* 341.
 - 10 KORDÉ: *i. m.* 43.
 - 11 *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt*. II. Rechnungen aus 1526–1540. Kronstadt, 1889 (Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen). 323.
 - 12 ENGEL: *i. m.* 341.
 - 13 Gh. I. CANTACUZINO: *Cetății medievale din Țara Românească (sec. XIII–XVI)*. Buc., 1981. 130.

nássárga, apró kavicsos, mérszögös habarcsba rakott falak 4–5 m magasán állnak ma a déli és keleti oldalakon (falvastagság: 2,60 m). Az erősen meredek, sziklás nyugati oldalon falnak nincsen nyoma, a falazat északnyugati és délnyugati sarka lekerekített. A keleti oldalon félkör alakban a várbelső felé nyitott torony ugrik ki a falazatból, azzal szerves egységet alkotva (nyílászélessége 3,60 m). A romos állapotú faltorony falszövetében a délkeleti oldalon utólag elfalazott ablak- vagy lőrésnyílás fedezhető fel (belső magassága meghaladja az 1 m-t, szélessége 70–80 cm). Délen, a délkeleti saroktól egyharmadnyi hosszúság után a fal 0,80 m kiugrással megvastagodik.

A vár területén két szögletes formájú, sziklába vésett objektum ismerhető fel, kőépületnek nem maradt nyoma. Az erősséget északkeletről indulva, majd ívelten a keleti oldalon folytatódva, sziklába ásott szárazárok határolja, melynek szélessége 7–8 m, mélysége 1,5–2 m. A vár délkeleti sarkától az árok tovább folytatódik délnyugati irányban egészen a meredek sziklaperemig; az árok fölött feltehetően felvonóhid vezetett át a vár déli oldalán kialakított, sziklába vésett útra, amelyen a bejáratot lehetett megközelíteni.

A Hosszúmező (Câmpulung, Argeș megye) felől Töröcsvárra tartó, Havasalföldről Erdélybe érő útvonal a vár nyugati oldalán, annak kimagasló sziklája alatt 35–40 m-rel kapaszkodott fel, az út sziklába mélyedő nyomvonala máig jól követhető (bevágódó keréknyomok). Valahol emellett kellett állnia annak a középkori vámhelynek, amelynek felügyeletét és ellenőrzését a vár látta el.

Királykő várának területén archeológiai jellegű kutatás először 1905-ben folyt Grigore Tocilescu régész kezdeményezésére. A mai szemmel nézve meglehetősen szakszerűtlen módszerekkel végzett feltárás során alaposan megbolygatták az erősség belső területét és annak sztratigráfiáját, a felszínre került leletek pedig kontextus nélkül kerültek begyűjtésre.¹⁴ Már ekkor nagy mennyiségű fémtárgy: vas nyílcsúcsok (egy részük a vár délkeleti, belső oldalán feltárt, elszenesedett gerendák maradványaiba szorulva látott napvilágot), vasékek, kardtöredékek, patkók, sarkantyúk, csatok, kések, szögek kerültek elő, továbbá néhány kő ágyúgolyó, valamint kerámia- és kályhacsempe(?)-darabok. Az északkeleti oldalon napvilágra bukkant, sziklába ásott, kör alakú, homokkőből falazott, alján agyagréteggel ledöngölt ciszterna (mélysége 5,35 m, átmérője 3,40 m) – melynek szűk, összeboltozott szájnyílást képeztek ki – a '70-es évekre nagyrészt elpusztult. Nyomtalanul eltűnt azóta az a falrészlet is, melyet a váron kívül, a déli oldalon található sziklaplatón emeltek (feltehetően a bejárat fedezésére).

Újabb feltárásokra 1968–1969-ben és 1971-ben került sor bukaresti és pitești-i intézmények együttműködésével, Alexandrina D. Alexandrescu régész irányításával.¹⁵ Mindezek során leírások születtek a falak szerkezetét, építési technikáját és a bejárat elhelyezkedését illetően, valamint a várbelsőben észlelt jelenségekről stb. Az emleketon jellegű falazatot a letisztított sziklára emelték, előtte a felszínt elegyengették. A megfigyelések szerint a várba vezető

14 A közöletlen ásítás eredményeiről (kéziratos jegyzetek a Román Tudományos Akadémia bukaresti könyvtárában, Ms. 5137) Gh. I. Cantacuzino könyvéből tájékozódhatunk. Lásd CANTACUZINO: *i. m.* 120–124.

15 Az ásítás a bukaresti Régészeti Intézet (Institutul de Arheologie), a Történeti Múzeum (Muzeul de Istorie), a Hadtörténeti Múzeum (Muzeul Militar Central), a Műemlékek Igazgatósága (Direcția Monumentelor Istorice), és a Pitești-i Múzeum (Muzeul Județean Argeș) együttműködésével folyt (az ásításvezető mellett részt vevő régészek: Anca Păunescu, Gh. I. Cantacuzino, Lucian Chițescu, Spiridon Cristocea).

bejáratot a déli oldalon alakították ki, a délkeleti sarok belső oldalától mintegy 4 m-re (a fal-kiugrásnak megfelelő helyen) – a faszerkezet nyomai a sziklafelszíntől 1 m magasságban, 2 m szélességben voltak megfoghatók. Az újabb leletek nagyrészt másodlagos helyzetből kerültek elő a vár belső területén, illetve a várárokban: további nagy mennyiségű fém tárgy (a néhány soros előzetes közlemény 200 darab fölötti /!/ nyílcsúcsot említ¹⁶), középkori, a 14. század második felétől keltezhető kerámiatöredékek és két havasalföldi pénzérme (Mircea cel Bătrân veretei) a sziklafelszíntől fölötti földrétegből¹⁷ (a megyei repertórium ezeken kívül további négy darab 14–15. századi havasalföldi pénzérméről tesz említést).¹⁸ A régészeti leletek tanúsága szerint a vár a 16. századig volt használatban.

Az ásás tudományos igényű közlése elmaradt, így a feltárási eredményeket röviden taglaló könyvfejezet nélkül középkori régészetünk szegényebb volna egy várral. Ugyanakkor nem először fordul elő a régészet kelet-, délkelet-európai történetében, hogy az ásási rajzok, fényképek és a leletanyag teljesen publikálatlanok maradtak. Sajnos, a dokumentációt és a kerámialeleteket a mai napig nem sikerült megtalálni a kutatásokban részt vett intézmények archívumában/gyűjteményében, mindössze a pitești-i múzeumban leltárba vett fém tárgyak tanulmányozására volt lehetőségem a közelmúltban.¹⁹ Dokumentálódásom során 206 fémleletet tudtam azonosítani a királykői vár 1968–1969. évi ásásaiból, egy-két lelet kivételével ezek mind vasból kovácsolt fegyverek és használati eszközök, tárgyak (nyílcsúcsok, kardkoppatók, patkók, sarlók, kések, olló, tűk, csat, szögek, kapcsok).²⁰ A tanulmányozott 40 darab, íjhoz, illetve számszeríjhoz való nyílhegyek közt az előbbieket sorában nyéltüskés és nyélcsoves, rombikus, deltoid, levél formájú és szakállas, illetve háromélű típus egyaránt előfordul, melyek a többi fém anyaggal együtt jelentős részben a 14–15. századra keltezhető tárgytípusokat képviselnek, megerősítve a feltárást végző régészek megállapítását a vár építésére és működésére nézve.

A történeti források és a tanulmányozott régészeti leletek, valamint a topográfiai megfigyelések alapján kísérletet tehetünk a királykői vár építéstörténetének feltárására és funkciójának meghatározására. A várhely földrajzi pozíciója a Törösvári-hágó bejáratánál nem hagy kétséget afelől, hogy az a délről, azaz Havasalföldről Erdélybe tartó katonai-kereskedelmi forgalmat volt hivatott ellenőrizni. Az is megállapítható, hogy az előretolt helyőrség a középkori Magyar Királyság hegyeken túli megfigyelőállása volt, és nem a havasalföldi vajdák építették. A források tanúsága szerint vám is működött a várban vagy a vár alatt. A közeli Rukkoron (Rucăr, Argeș megye) állt a havasalföldi vám.²¹ Királykő várának létesítése összefügghet az erdélyi telepések Árpád-kor végétől kimutatható havasalföldi megjelenésével és terjeszkedésével (Câmpulung, Curtea de Argeș), melynek egyik legékezebb bizonyítéka a

16 Studii și Cercetări de Istorie Veche 21(1970). nr. 3. 516. Vö. CANTACUZINO: *i. m.* 124.

17 Studii și Cercetări de Istorie Veche 20(1969). nr. 3. 497.

18 Dragoș MĂNDESCU–Ion DUMITRESCU–Marius PĂDURARU: *Repertoriul arheologic al județului Argeș*. Brăila, 2014. 146.

19 A leletek tanulmányozásáért Dragoș Măndescu régésznek tartozom köszönettel, aki önzetlenül rendelkezésemre bocsátotta a királykői várnak az intézményben őrzött leletanyagát, és lehetővé tette közlésüket.

20 A múzeum gyűjteménye a leltárkönyv szerint 249 fémből készített régészeti leletet őriz a várból, ebből 74 nyílhegy és/vagy számszeríjhoz való kovácsolt hegyként van nyilvántartva (l. sz.: 570–612, 1290–1486).

21 CANTACUZINO: *i. m.* 126.

Hosszúmezőn talált, Lőrinc ispán (*comes Laurentius de Longo Campo*) 1300 körülre datált sírköve.²² A havasalföldi vajdaság megalapításával Királykő vára túlságosan ki volt téve a közeli Câmpulungon székelő román vajdák támadásainak. Küküllői János krónikájában azt találjuk, hogy Nagy Lajos király „*a havasalföldi határnál az igen erős Törcs-várat építette fel, és fegyveres hadinéppel, angol könnyű fegyverzetűekkel és számszeríjásokkal erősítette meg a várórséget*”.²³ Törcsvár 1377-ben elkezdett építésekor a király megígérte Brassó városának, hogy a rukkori vámot Törcsvárra fogja áthelyeztetni – az oklevél e részlete közvetett tanúsága a vámot felügyelő királykői vár létének.²⁴ A kulcsfontosságú helyen álló erősséget a régészeti leletek tanúsága szerint komoly ostromok érték, és nem kizárt, hogy időszakonként havasalföldi kézre került a 14–15. században. Az Oszmán Birodalom megjelenése, majd nyomasztó katonai jelenléte és támadásai a térségben a 15. századtól Erdélyt sem kímélték, ugyanakkor a mohácsi csata és következményei egyre kevésbé tették lehetővé egy ilyen exponált, „végeken túli vár” fenntartását, és már kísérlet sem történt a vár hadászati korszerűsítésére a 16. században. A század közepén Erdélynek Habsburg-tartománnyá való átalakítására kiküldött királyi biztosok 1551–1553 között végzett előkészítő tevékenysége – mely több határszéli vár és város megerősítését érintette – nem foglalkozott a királykői várral.²⁵ Az Erdélyi Fejedelemség megszületése körüli nehéz évtizedekben az erősség feltehetően kikerült az erdélyi politika hatósugarából, és az aktív katonai védelem a továbbiakban teljesen Törcsvárra tevődött át.

Tanulmányom végéhez közeledve egy vargabetűvel visszatérnék a királykői vár kezdeti kérdéséhez. Noha a kutatók többsége az elmúlt évtizedekben leszámolt a lehetőséggel, e sorok írója mégis veszi a bátorságot arra, hogy Királykő várát visszaemlje a német lovagrendi várak közé, melyek azonosítása körül máig sok a bizonytalanság. Mint a korabeli oklevelekből megtudjuk, 1211-ben II. András magyar király a Szentföldön működő Szűz Mária-ispotály keresztes lovagjainak adományozta a Barcaságot, azzal a céllal, hogy országát gyarapítsák és a kunok ellen védelmezzék. A német lovagrend hamarosan földvárakat, majd kővárakat emelt területén, melyekből egy a hegyeken kívül épült. Mivel a lovagok egyre kevésbé tartották magukat a királlyal kötött egyezményhez, II. András elvette, majd rövidesen (1222-ben) visszaadta a lovagok erdélyi birtokait, és további havasokon túli területeket adományozott nekik, ahol ők újabb várat építettek (*castrum munitissimum ultra montes nivium*), mely sikerrel állt ellen a kunok ostromának.²⁶ 1225-ben a király személyesen vezetett hadat a lovagok ellen, a havasokon túl épített várukat elfoglalta, és a lovagrendet véglegesen kiűzte a Magyar Királyságból.²⁷

22 E. LĂZĂRESCU: *Despre piatra de mormânt a comitelui Laurențiu și câteva probleme arheologice și istorice în legătură cu ea*. Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 4(1975). nr. 1–2. 109–126.

23 Idézet a Thuróczy-krónikában fennmaradt szövegvariánsból. THURÓCZY János: *A magyarok krónikája*. Ford. HORVÁTH János. Európa, Bp., 1980. 262.

24 Ub II. 480.

25 OBORNI Teréz: *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556*. Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Bp., 2002 (Fons Könyvek 1). 147–243. Lásd még BARABÁS Samu: *Erdély történetére vonatkozó regeszták*. Történelmi Tár 1891. I. közl. 431–432; II. közl. 645–659; 1892. III. közl. 143–158.

26 *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. I. 1023–1300. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi JAKÓ Zsigmond. Akadémiai, Bp., 1997 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 26). 161. sz.

27 Uo. 135. sz.

A Kárpát-kanyarban található középkori vármaradványok topográfiájának tanulmányozása közben jutottam arra a felismerésre, hogy Királykő vára az egyetlen olyan – romjaiban fennmaradt – erősség, amelyre ráillik a német lovagrend havasokon túl épített várának képe. A nem előzmények nélküli feltevést²⁸ viszont éppen a régészeti feltárások cáfolták meg. Azonban ismervé a vár régészeti kutatástörténetét, csak fenntartásokkal tudjuk elfogadni az erősség létrejöttére, építésére vonatkozó megállapításokat, ugyanis az 1968-ban elkezdett feltárások már nem találtak intakt rétegeket a várban, és lényegében csupán az 1905-ben kiszórt leleteket tudták begyűjteni. Minden jel arra vall, hogy ezek egy részét ráadásul kiselejtezték, és a megmaradt kerámialeletek valahol lappanganak, vagy elpusztultak. A jelentős mennyiségű fegyverlelet (főként nyílcsúcsok) elsődleges tipológiai vizsgálata és elemzése alapján már előzetesen megállapítható, hogy a legkorábbi darabok (rombikus formájú és rövid vágóélű szakállas nyílhegyek) nem zárják ki a várépítés 14. századnál korábbi keltezésének lehetőségét. Mindemellett, a keleti oldalon emelt félköríves falorony véleményem szerint eredetileg a kápolna szerepét is betölthette a várban, délkeleti oldalán elfalazott ablak/lőrés nyomaival. A vár alaprajzának vizsgálata nem nyújt biztos fogódzót e tekintetben, ugyanis a német lovagrend várépítészetére jellemző sajátosságok csak később, a Baltikumban alakultak ki.

Királykő vára több szempontból figyelemre érdemes, és sajnos a méltatlanul elfelejtett váraink közé tartozik. Egyike azon előretolt helyőrségeknek, melyek a Magyar Királyság középkori expanziójának idején a Kárpátok külső oldalán épültek. Építéstörténete ma még jó részben feltáratlan, leletei közöletlenek. Rövid tanulmányomban egy fehér folt kiszínezésére tettem kísérletet, többek közt újraelmezve a lovagrendi építés lehetőségét.

KING'S STONE CASTLE

Keywords: *King's Stone, border castle, Teutonic Order, arrowheads*

The King's Stone Castle (known by the resident population as 'Oratea') is situated under the mountain with the same name near the exit of the road that leads from the Bran Pass to Muntenia in the outskirts of Podu Dâmboviței village (Argeș county).

The castle, mentioned for the first time at the beginning of the 15th century as a royal fortification, after several decades came into the possession of Szekler comes. According to the historical documents it was used till the 16th century, fact proved by the results of archaeological researches made between 1968–1969 and 1971, too. The archaeological finds coming out from secondary position and kept today in the collection of Argeș County Museum (Pitești town) are composed of iron objects, with a significant number of arms (for instance 40 arrowheads), confirming the assaults suffered by the castle in the 14–15th centuries.

The fortification's dimensions are very modest, having a layout of an irregular rhombus form with a semicircle tower on the eastern side and encircled by a ditch dug into the stone on the eastern side. The entrance of the castle was established on the southern side; two spaces dug into the stone were discovered inside the castle.

28 A nézet egyik legelső képviselője a szász Walter Horwath volt. Lásd W. HORWATH: *Die Burg bei Ručăr. Die Erbauung der Burg = Das Burzenland IV/1. Die Dörfer des Burzenlandes.* Hrsg. E. JEKELIUS. Burzenländer Sächsisches Museum, Kronstadt, 1929. 56–62.

By the analysis of the topographical position of the castle we can draw the theory that King's Stone Castle is the only fortification outside the Carpathian Mountains known today which corresponds with the contemporary descriptions referring to the fortification built by the Teutonic Order. This theory isn't excluded from archaeological point of view either; as certain early type arrowheads (with rhombus and barbed forms) could confirm our opinion.

CETATEA PIATRA CRAIULUI

Cuvinte-cheie: *Piatra Craiului, cetate de graniță, Ordinul Teutonic, vârfuri de săgeată*

Cetatea Piatra Craiului (cunoscută de localnici sub numele de Oratea) se află la poalele muntelui cu același nume, la ieșirea drumului din pasul Bran spre Muntenia, în hotarul satului Podu Dâmboviței (jud. Argeș).

Menționată în izvoarele istorice de la începutul secolului al XV-lea ca cetate regală, după câteva decenii fortificația ajunge în posesia comitelui secuilor. Documentele istorice atestă faptul că cetatea era folosită până în secolul al XVI-lea, fapt relevant și de rezultatele cercetărilor arheologice efectuate în anii 1968–1969 și 1971. Materialul arheologic provenit din poziții secundare și păstrat în colecția Muzeului Județean Argeș (Pitești) este format din obiecte de fier, dintre care un număr însemnat de arme (de ex. 40 vârfuri de săgeți) mărturisesc asediile suferite în cursul secolelor XIV–XV.

Fortificația are dimensiuni destul de modeste, având un plan romboidal neregulat; are un turn semi-circular pe partea estică, fiind înconjurat dinspre est cu un șanț săpat în stâncă. Accesul în cetate era posibil pe latura din sud. În interiorul cetății au fost observate două încăperi săpate în stâncă, respectiv o cisternă.

În urma analizei amplasării și topografiei cetății se poate lansa ipoteza conform căreia cetatea Piatra Craiului este singura fortificație cunoscută în zilele noastre care corespunde cu descrierea cetății ridicate de Ordinul Teutonic în exteriorul Munților Carpați. Ipoteză noastră poate fi sprijinită și de argumente arheologice, anume de vârfurile de săgeți timpurii cu forme romboidale și cu barbă descoperite în urma săpăturilor de la Piatra Craiului.

KÉPJEGYZÉK/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. A Törcsvári-hágó délről, Királykő várának sziklaormával (a szerző felvétele)/Bran Pass from the south, with the rock of King's Stone Castle (photo taken by the author)/Pasul Bran dinspre sud, cu stâncă cetății Piatra Craiului (fotografia autorului)
2. Királykő várának romjai délkeletről (a szerző felvétele)/Ruins of the King's Stone Castle from the south-east (photo taken by the author)/Ruinele cetății Piatra Craiului dinspre sud-est (fotografia autorului)
3. A faltorony délkeleti oldalán elfalazott nyílás belülről (a szerző felvétele)/Opening blocked at the south-east side of the semicircle tower from inside (photo taken by the author)/Deschidere zidită pe latura sud-estică a turnului semicircular dinspre interior (fotografia autorului)
4. A vártól nyugatra haladó út nyomvonal a sziklafelszínen (a szerző felvétele)/The road westward from the castle on the rock surface (photo taken by the author)/Traseul drumului aflat la vest de cetate pe suprafața stâncii (fotografia autorului)
5. Királykő várának alaprajza (KARCZAG ÁKOS–SZABÓ TIBOR: *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei. Várak, várkastélyok, városfalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok, erődítmények a bonfoglalástól a 19. század végéig*. Bp., 2012. c. műve nyomán)/The ground plan of the King's Stone Castle (by the volume KARCZAG ÁKOS–SZABÓ TIBOR: *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei. Várak, várkastélyok,*

városhalalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok, erődítmények a honfoglalástól a 19. század végéig. Bp., 2012.)/Planul cetății Piatra Craiului (după volumul KARCZAG Ákos–SZABÓ Tibor: *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei. Várak, várkastélyok, városhalalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok, erődítmények a honfoglalástól a 19. század végéig.* Bp., 2012.)

6. Királykő vára az I. katonai felmérésen (I. katonai felmérés. Erdély. Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára, Bp., Jelz.: B IXa 1123. Lépték: 1:28.800)/King's Stone Castle on the military survey I. (Military Survey I. Transylvania. Institute and Military Museum in Budapest. Score: B IXa 1123. Scale: 1:28.800)/Piatra Craiului pe harta militară I. (Harta militară I. Transilvania. Institutul și Muzeul Militar din Budapesta. Cota: B IXa 1123. Scara: 1:28.800)
7. a–c. Nyílhegytípusok a királykői vár 1968–1969. évi feltárásairól (a szerző felvételei)/Arrowhead types coming from King's Stone Castle excavations, 1968–1969 (photos taken by the author)/Tipuri de vărfuri de săgeți descoperite în urma săpăturilor arheologice de la cetatea Piatra Craiului din anii 1968–1969 (fotografiile autorului)

DÁNÉ VERONKA*

A KANCELLÁR MÁSIK ÉLETE.
KOVACSÓCZY ISTVÁN PÁLYÁJÁNAK ELSŐ SZAKASZA**

Kulcsszavak: *kancellár, politikai karrier, fejedelemségkori kormányzat*

A történetkutatás és kutatók az idők folyamán mindig is kitüntetett, lankadatlan figyelemben részesítették a jelesebb famíliákat, az illető ország, nemzet életében, sorsában meghatározó szerepet játszó személyiségeket. Egyesek közülük a megkülönböztetett bánásmódot kisebb-nagyobb mértékben annak is köszönhatték, amitől az érintettek maguk bizonyára szívest-örömet eltekintettek volna: az életükben bekövetkező törésnek, tragikus mozzanatnak. Mondhatnánk: a történettudomány színpadára a vérpadon át vezetett útjuk. Mindezek kézzelfogható bizonyítékkaként, azt hiszem, elegendő a Magyar Történeti Életrajzok sorozatra utalnom. Az utóbbi évtizedekben a reflektorfénybe kerültek köre, a történeti biográfiai szemléletet, kutatási módszert bizonyos fokig felváltó prozopográfiai megközelítés, valamint az elitkutatások eredményeként kiszélesedett. Ugyanakkor utóbbiak további szélesítése lehetséges, sőt szükséges, mivel a fejedelemségkori Erdély vonatkozásában is célravezető a Trócsányi által – az *Erdély központi kormányzatában* meghatározott mellett¹ – a Habsburg Birodalom esetében adott „elit” meghatározását alapul venni, azaz hatalmi, illetve kormányzati (hivatali?) elitről beszélni.² Nyilván nagyon pontos fogalmi meghatározásra van szükség, a kormányzati elit kategória átvételével azonban azokat a (központi) kormányzati (fő)tisztviselőket emelhetjük be, akiket a klasszikus értelmezés kirekesztene, befolyásuk, szerepük az állam életében viszont vitathatatlan. Ugyanakkor kétségtelen, hogy mindkét, egymást gyakran átfedő területen további alapkutatások elvégzésére, az eddigi eredmények kiegészítésére van szükség ahhoz, hogy az egykori valósághoz lehető legközelebbi, tényszerű képet kapjunk és nyújtsunk. (Természetesen mindenki saját kutatásaiból indul ki: úgy vélem, különösen hiányzik a gazdasági potenciál, vagyoni helyzet, ennek változásának tényszerű feltárása. Nem elégedhetünk meg, ha csak egy mód van rá, azon helységek felsorolásával, amelyekben az illető birtokolt. Tisztáznunk kell, egész- vagy részbirtokról, hány portáról van szó, stb. Enélkül problematikus

* DÁNÉ Veronka (1974), PhD, történész, a Debreceni Egyetem Középkori, Koraujkori Magyar Történeti és Segédtudományi Tanszékének egyetemi adjunktusa, Debrecen.
E-mail: dane.veronka@gmail.com

** A tanulmány az OTKA K 112291 pályázat keretében készült.

1 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Akadémiai, Bp., 1980 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és Hivatal történet 6). 36–40 (a továbbiakban TRÓCSÁNYI: *Erdély kormányzata*).

2 Uő: *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*. Akadémiai, Bp., 1988 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és Hivatal történet 8). 32; Uő: *Hatalmi struktúra és udvari kultúra a Báthoryak Erdélyében = Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk. R. VÁRKO NYI Ágnes. Gondolat, Bp., 1987. 129–134.

bármiféle birtokos kategóriába illeszteni bárkit is.) Azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy magától értetődően, az arisztokráciát és fokozottan a kormányzatot a fejedelem alakítja, s különösen az olyan hosszú távra tervezők esetében, mint Báthory István, Bethlen Gábor vagy akár I. Rákóczi György, lehetőség szerint fel kell fejtenünk az uralkodó „személyzeti politikájának” okait, de egyben valószínűsíthető célját is. A két utolsónál maradván, már az első alaposabb kutatások gyökeresen eltérő koncepciót jeleznek.

A fentebb elmondottakra kiváló példa a Kovacsóczy család. Szádeczky 1891-ben megjelent életrajza³ óta időről időre a család, azaz elsősorban Farkas, újra és újra kutatások tárgyává vált, válik.⁴ Pályafutásának, napvilágot látott műveinek ismeretében nem meglepő, s úgy tűnik, mintha 1594-es halálával a család történetére, legalábbis annak dicsőséges első felvonására, lehullt volna a függöny. István alakja, több szempontból is magyarázható módon, eltörpült az apjái mellett, általában annak „csatolt részeként” említik. Külön neki Lázár Miklós,⁵ Trócsányi Zsolt,⁶ legutóbb Horn Ildikó⁷ szentelt figyelmet. Trócsányinak „köszönhető” azonban két, nem egyenlő súlyú tévedés is, amely makacsul tartja magát a szakirodalomban, és részben ez is indokolja a jelen tanulmányt. Természetes, hogy elsősorban Bethlen udvari familiárisaként, secretariusként való megjelenésétől kezdődően foglalkoztatta a kutatókat, ám bizonyára nem egyedülként azt szerettem volna, szeretném tudni, mi történt 1594 és 1614 között a „függöny mögött”. Feltehetően könnyebb dolgunk lenne, ha a Bálintitt-levéltár tetemes része 1854-ben nem égett volna el,⁸ ám az évek során előkerült darabkákat összeillesztve egy vázlatos, a jövőben remélhetőleg tovább finomítható kép rajzolódik ki.

A Kovacsóczyak nagyon mozaikos, gyakran csupán kikövetkeztethető vagy feltételezésre szorító történetét, ha úgy tetszik, második felvonását, ott kell kezdenem, ahol a függöny 1594-ben a kancellár meggyilkolásával lehullt. Mielőtt azonban a függönnyel meglebbenténem, egy rövid, a család származására, erdélyi megtelepedésére vonatkozó kitérőt kell tennem. Közismert, hogy a család Szlavóniából, Pozsega vármegyéből került, menekült Erdélybe. Meglehetősen bizonytalanság övezi azonban azt, hogy melyik Kovacsóc is volt az ősi fészek, hiszen ebből a megyében és a szomszédosokban is több akad. István 1607-ben felbukkanó előneve talán közelebb visz a pontosításhoz: ekkor ugyanis a majdani kancellár szelnatáci

- 3 SZÁDECZKY Lajos: *Kovacsóczy Farkas kancellár 1576–1594*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1891 (a továbbiakban SZÁDECZKY: *Kovacsóczy*). Kovacsóczy István kanonok a két Kovacsóczy kancellár életrajzának megírására kérte fel Szádeczkyt, Istvánéval azonban a jelek szerint nem készült el. *Kovacsóczy Farkas, a Báthoryak kancellárja*. (Kivonat Szádeczky Lajos lt. nov. 10-én bemutatott munkájából). Akadémiai Értesítő I(1890). 684. Az adatra Fejér Tamás hívta fel a figyelmemet, ezúton is köszönöm.
- 4 Az egyik legutóbbi: PETNEHÁZI Gábor: *Humanista irodalom és politikai publicisztika határán. Kovacsóczy Farkas (1540–1594) politikai beszédei és Erdély kormányzásáról írott dialógusa*. PhD-disszertáció, Szeged, 2013. (<http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1818/1/Humanista%20irodalom%20es%20politikai%20publicisztika.pdf>, letöltés időpontja: 2017. máj. 19.)
- 5 LÁZÁR Miklós: *Erdély főispánjai (1540–1711)*. VII. (közl.) Tordamegye főispánjai. Századok XXII(1888). 512.
- 6 TRÓCSÁNYI: *Erdély kormányszata* 30.
- 7 HORN Ildikó: *Erdélyi méltóságviselők Bethlen Gábor korában. A fejedelmi tanácsosok adattára*. 36. (letöltés időpontja: 2012. aug. 25.)
- 8 THALLÓCZY Lajos: *A Maros-Vásárhely vidéki bizottság jelentése*. Századok XIII(1879). (Melléklet a 8. számhoz) 140.

predikátummal bukkant fel.⁹ A ma már nem létező pozsegai település a 15. században Kovacsóccal együtt a Héderfáyak Podvers (ma: Podvrsko) nevű várához tartozott,¹⁰ amelyet 1536-ban foglaltak el a törökök. Mivel feltételezhetően egymáshoz közel eső falvakról van szó, ez csak a ma Nova Gradiska közelében fekvő településre áll. (Nem valószínű, hogy a szintén környéken fekvő, majdnem azonos nevű hegy vagy patak adta volna a família nevét.) A család tehát legkésőbb ekkor elmenekült. A másik említésre méltó mozzanat az Erdélybe telepedéshez kapcsolódik. Egy 1579-es vallatás szerint ugyanis Budai, alias Török Imre (csupán emlékeztetőül: Kovacsóczy Farkas anyja Budai Török Erzsébet volt, János lánya¹¹) Tótországból érkezett többedmagával a Kolozs vármegyei Burjánosbudára, még Majláth István vajdasága idejében.¹² Kovacsóczy János, Farkas apja pedig éppen itt kapott házat, telket, amikor az országba érkezett.¹³ Mivel a Melith atyafiság esetében is van példa rá,¹⁴ ez esetben sem kizárt, hogy nem fejezsettett menekülésről, hanem tervszerű áttelepedésről volt szó.

Visszatérve 1594-re, közismert, hogy Farkas első házasságából származó, hátrahagyott három fia, Kristóf, Zsigmond és az 1585 februárja után született István (egy ekkor kelt egyezménylevélből ugyanis csak ő és húga hiányzik¹⁵), valamint Zsuzsanna lánya (bár a Kovacsóczy legbizalmasabb urai, Gálfi János és Kendy Ferenc már nem éltek¹⁶) nem maradt támasz nélkül. Gondviselésüket, nevelésüket a kancellárhoz nagyon erősen kötődő, vele szeretetteljes kapcsolatban lévő nővére, Jusztina és udvari familiáris öccse, János, illetve utóbbi felesége vette át. A források alapján úgy tűnik, a kancellár likvidálása egy jóformán indulatmentes, a család többi tagját nem érintő, politikai ráció diktálta lépés volt, különben nehezen lenne érthető, hogy János familiárisként továbbra is az udvarban szolgált, 1596-ban 12 lovasra kapott fizetést¹⁷ – az év decemberében pedig ő és általa Farkas fiai (mindhárman *puerként* említve) adományként nyerték el a fejedelemtől azt a Fehér vármegyei Drombár birtokot, amelyet korábban Farkastól foglalt el a kincstár¹⁸ –, a gyermekek érdekében pedig Bocskai István

-
- 9 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), Kolozsmonostori konvent országos levéltára, F 15 Protocolla, XVI. 9^r (a továbbiakban KmProt).
- 10 1443. jan. 25., MNL OL, Diplomatikai Levéltár 90 973. Kiadva: *A Héderváry-család oklevéltára*. I. Közli RADVÁNSZKY Béla–ZÁVODSZKY Levente. MTA, Bp., 1909. 211.
- 11 Jánosnak egy Móric nevű fiáról tudunk, akinek lánya, Erzsébet 1579-ben Szabó, másképpen Czibering (?) György felesége volt. Házasságukból négy fiú, János, György, István és Gergely származott. MNL OL, Erdélyi Kincstári Levéltár, F 234 Erdélyi Fiscalis Levéltár, IV. szekrény, fasc. 278.
- 12 KmProt VIII. 5^r–7^r.
- 13 Uo.
- 14 Az WkyythyeWyth (Ukichevich, Vukichevich) familia 1574-ben kérte a Melitheket az áttelepedésben való segítségére. PETRICHEVICH HORVÁTH Emil: *A Petrichevich család történetének regesztái*. I. rész, II. 1069–1942. Pécs, 1942. 362. sz.
- 15 *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei I. 1569–1602. I/3. Báthory Zsigmond királyi könyvei 1582–1602*. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi FEJÉR Tamás–RÁCZ Etelka–SZÁSZ Anikó. EME, Kvár, 2005 (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 3). 621. sz.
- 16 „[...] kiváltképpen pedig nagyon bizodalmmam Gálffi János uramban és Kendy Ferenc uramban”. Kovacsóczy 1590-es végrendelete. *Kovacsóczy Farkas levelei (1577–1594)*. Közli SZÁDECZKY Lajos. Történelmi Tár 1893. 36 (a továbbiakban SZÁDECZKY: *Kovacsóczy levelei*).
- 17 MERÉNYI Lajos: *Báthory Zsigmond fejedelem udvari lovassága*. Hadtörténelmi Közlemények VII(1894). 110.
- 18 1596. dec. 25-én. MNL OL, Gyulafehérvári káptalan országos levéltára (a továbbiakban GyfKáptLt), F 3 Centuriae, C. 74. Az adatot Fejér Tamásnak köszönöm.

és Kornis Gáspár járt közben a fejedelemnél.¹⁹ (Különösen feltűnő, hogy János végrendeletében a fejedelem jóindulatára apellálva megjegyzi: „*az miképpen ekkédigh is minden jó szándékkal, kegyelmességgel volt hozzájuk*”.²⁰) Kétségtelen, hogy a birtokok elkobzása érzékenyen érintette a familiát. Kovacsóczy János tiltakozása alapján azonban egyértelmű, hogy a legjelentősebbekre ugyan a fiscus rátette a kezét,²¹ ám a konfiskálás nem volt teljes, és kérdés, hogy a Farkas által előrelátóan mindkettejük nevére kiállított adománylevelekben²² szereplő közös szerzeményként osztatlanul birtokoltakból öccsének mit sikerült megtartania.

János életében, a jelek szerint – amennyire a megváltozott lehetőségek és körülmények lehetővé tették –, minden a kancellár végrendeleteiben is megfogalmazott elképzelései szerint folyt. Ennek megfelelően Kristóf feltehetően 1596 végén külföldre indult, és a grazi egyetemre iratkozott be a következő év februárjában.²³ (Kérdés, hogy ezt a fejedelmi támogatás tette-e lehetővé?) A helyszín a Kristóf (s talán a többi gyermek) felekezettváltását is jelzi. A legidősebb fiúnak azonban nem adatott meg, hogy tudományát, ahogyan apja és nagybátyja elképzelte, a haza szolgálatában kamatoztathassa, mivel a következő év júniusában Kristóf egy fürdőzés alkalmával a Murába fulladt.²⁴ A családot ért újabb súlyos veszteség is szerepet játszott abban, hogy a megözvegyült Kovacsóczy János júliusban megfogalmazta végrendeletét.²⁵ Nem lehet szenttelenül olvasni a mély aggodalomról és felelősségtudatról, ugyanakkor szeretetről árulkodó sorokat, amelyekben minden észérvt és érzelmi szílat bevetett „*neveletlen, gyámoltalan*” unokaöccsei és unokahúga érdekében. Ezen túlmenően azonban a testamentum azért is figyelemre méltó, mert egyértelművé teszi azt a kört, amelynek támogatására a Kovacsóczyak számíthattak. A már említett Bocskai és Kornis mellett, pontosabban náluk sokkal fontosabb szerepe volt Sennyei Pongrácnak, akit János szerint a néhai kancellár és ő is jóakaró atyjafiának, barátjának tartott²⁶ (maga ennél tovább megy: „*úgy tartottam, mintha*

19 Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Hivatala [a továbbiakban RNLtKv] kezelésében), Bálintt cs. lt., nr. 181. A végrendelet fényképét Bogdándi Zsolt bocsátotta rendelkezésemre, segítségét ezúton is köszönöm. Kiadva: *Erdélyi testamentumok. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei* II. Vál., bev. tan., jegyz. Tüdös S. Kinga. Mentor, Marosvásárhely, 2006. 172–174.

20 Uo.

21 A legnagyobb birtoktestet a görgényi váruadalom alkotta a várral, Petele oppidummal és 19 teljes-, illetve 4 részbirtokkal. Ezek mellett a *contradictio* 9 Fehér vármegyei egészbirtokot, valamint 7 marosszéki, 5 Küküllő megyei, 4 Torda vármegyei és 2 Fehér megyei portiót (egyik a gyulafehérvári ház) sorol fel. Uo. nr. 167. Az irat fényképét Fejér Tamás bocsátotta rendelkezésemre, ezúton is köszönöm.

22 Pl. az 1580-ban adományozott marosszéki birtokok, lásd *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi BOGDÁNDI Zsolt–GÁLFI Emőke. EME, Kvár, 2006 (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1). 260. sz. (a továbbiakban ErdKáptJkv I); Megyekerék, Magyargorbó, Bagó, Szentkirály, lásd uo. 362. sz. Továbbiak: uo. 459. sz., 497. sz.

23 SZABÓ Miklós–TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. JATE, Szeged, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum IV). 369. sz.

24 *Gyulaffi Lestár történeti maradványai*. Közli SZILÁGYI Sándor. Történelmi Tár 1893. 121.

25 Bálintt cs. lt., nr. 181.

26 A jó viszonyról tanúskodik Sennyeeinek a temesvári pasához való követsége idején Kovacsóczyhoz írott 1593. szept. 19-i levele is. Ebben halála esetén háza népét a kancellár gondviselésére bízta. *Történeti levelek a Hédervári levéltárból 1581–1612*. Közli RADVÁNSZKY Béla. Történelmi Tár 1879. 26–27.

*eggyek löttünk volna*²⁷⁾, és akire János az árvák gyámságát és birtokaik gondviselését bízta, teljesen a Farkas által megkívántak szellemében. Sennyei halála esetére („*minthogy kegyelmes az mi kegyelmes urunknak nagy dolgaiban szolgál*”) a tágabb atyafisághoz tartozó Ghiczey Pétert, a néhai kormányzó unokaöccsét rendelte helyébe.²⁸ Jusztinának a következő év februárja előtt bekövetkezett halálával a kislány további neveltetéséről kellett sürgősen intézkednie Jánosnak, amelyet február 18-i pótrendelkezésével tett meg.²⁹ Zsuzsannát végül a fejedelem (akinek keresztlánya volt) és felesége vették gondjaikba. Testamentuma alapján bizonyára gondterhelten és aggodalmakkal telve hunyt el még 1599 folyamán.

Bár Kovacsóczy János testamentumaiban nem említi Zsigmondnak és Istvánnak a kolozsvári jezsuita szemináriumban folytatott tanulmányait,³⁰ sem odakerülésük körülményeit, feltehetően erre is apjuknak a szász városi iskolákban való tanulást előíró végakarátának megfelelően tízéves koruk táján került sor.³¹ A jezsuiták végleges, 1605/06-os kiűzéséig nagy valószínűséggel itt maradtak. (Így kerülhetett a birtokukba, legkésőbb a könyvtár 1606-os szétosztogatásakor vagy megőrzésre átadásakor az a két kötet, amelyeket 1597-ben, illetve 1604-ben még a könyvtár állományában vettek leltárba, s amelyeket valószínűleg István a rendnek Kolozsmonostorra való visszatérése után juttatott vissza. Tehát valószínűleg inkább visszaadományozásról beszélhetünk.³²) Friss katolizálásuk és az itteni tanulmányok fényében viszont Istvánnak a szakirodalomban itt-ott felbukkanó heidelbergi peregrinációja igencsak furcsállható. Zsigmond 1603 januárjában még szerepel a Rudolfnak hűségesküt tevők között,³³ 1606 júliusában viszont István már egyedül vallott ügyvédet a Kolozs vármegyei sedria előtt,³⁴ tehát feltehetően bátyja ekkor már nem élt. A teljes korúság küszöbére érő István ekkor több okból is bizakodva tekinthetett a jövőbe: egyrészt apja és társai kivégzése és a hozzá kapcsolódó, *jus ligatum*ként elhíresült példátlan jogsérelem egyike volt a legsürgősebben or-

27 Uo.

28 Uo. Ghiczey Péter Kovacsóczy Farkas második feleségével, Kendy Krisztinával kötött házasságot. Szádeczky Ghiczey özvegyeként említi, tévesen (SZÁDECZKY: *Kovacsóczy* 5, 75), hiszen Ghiczey 1601-ben is életben volt, Szamosközy a februári országgyűlésen fogságba vetettek között említi. *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetéről kézírata. XVII. század eleje. Közzéteszi, jegyz. E. ABAFFY Erzsébet–KOZOCSA Sándor. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1991. 177.*

29 Bálintitt cs. lt., nr. 181.

30 1593-ban a Kovacsóczy fiúk nevelője sepsiszentgyörgyi Márk András volt, aki feltehetően azonos a négy esztendővel később Páduában beiratkozóval, a későbbi orvossal. SZABÓ-TONK: *i. m.* 100. sz. Az adatra Jakó Klára hívta fel a figyelmemet, ezúton is köszönöm.

31 1590-es végrendeletében Kovacsóczy legidősebb fia, Kristóf tanulásáról úgy rendelkezett, hogy tízesztendősen valamelyik szász városban folytassa otthoni tanulmányait. SZÁDECZKY: *Kovacsóczy levelei* 37.

32 Martinus BORRHAUS STUTGARDIANUS: *In tres Aristotelis de arte dicendi libros commentaria*. (Basileae, ex officina Jacobi Parci, impensis Joannis Oporini, 1551.) és Petrus Joannes MAFFEUS: *Historiarum Indicarum libri XVI. Selectarum item ex India epistolarum, eodem interprete, libri VI*. (Coloniae Agrippinae, in officina Birckmannica, sumptibus Arnoldi Mylii, 1593.) c. műveiről van szó. Lásd JAKÓ Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója*. Scriptum, Szeged, 1991 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez 16/1. Erdélyi Könyvesházak I). 79. sz., 277. sz. A szétosztogatásra, megőrzésre való átadásra lásd uo. 22–31.

33 *Erdélyi országgyűlési emlékek. I–XXI. (1540–1699)*. Szerk. SZILÁGYI Sándor. MTA, Bp., 1875–1898 (a továbbiakban EOE). XVII. 394.

34 RNLtKv, Kolozs vármegye levéltára, I. Jegyzőkönyvek, I/A nr. 1. 29.

vosolandó kérdéseknek. (Báthory Gábor – saját fejedelmi ambíciói szolgálatába állítva az ügyet – és az általa megnyert Kendy István pedig gondoskodott róla, hogy ennek még nagyobb nyomatékot adjanak, és rendezését sürgessék.³⁵) Másrészt pártfogója, Sennyei Pongrác nemcsak a hosszú háború korszakának egyik legnagyobb túlélőjének bizonyult, hanem egyben az egyik megkerülhetetlen súlyú, megnyerendő politikussá nőtte ki magát. (1607-ben a Rákóczi Zsigmond mellé rendelt tanácsurak egyike, az ország generálisa, az új fejedelem prágai követe,³⁶ aki a gyalui uradalommal honorálta Sennyei lojalitását.³⁷) Harmadsorban az is nyilvánvalóvá vált, hogy a részben az 1594-ben kivégzettek, illetve más tisztogatások áldozatainak utódai és/vagy részben Habsburg-orientációjúak/katolikusok alkotta kör, amelyhez tartozott, az ország politikai életében figyelmen kívül hagyhatatlan súllyal rendelkezett. Nem lehet csak a normalizálódó közállapotok vagy annak a számlájára írni az 1607-től sűrűsödő adatokat, élénkülő birtokügyleteit, hogy a familia egyedüli férfitagjaként ezeket az intézkedéseket neki kellett megtennie. (Például 1607. június 23-án a kolozsmonostori konvent előtt familiárisának, Gazdagh Ferencnek 1000 forintban inscribálta Fehér vármegyei, bagói portióját,³⁸ ugyanekkor 200 forintban kötötte Kakucsi Imre nevű servitorának egy nemes telkét a szintén megyebeli Újfaluban.³⁹) Ha felidézünk, hogy a *jus ligatumot* a Rákóczi Zsigmond fejedelem propositiójára feloldó országgyűlés június 24-én ért véget,⁴⁰ egyértelmű, hogy az említett adományokat már annak reményében tehette, hogy a valahai, konfiskált birtokokat visszakapja, s egyben helyzete is rendeződik a fejedelemségben. (Az viszont említésre méltó, hogy nevét nem találjuk a jezsuiták kiűzését megerősítő artikulus ellen tiltakozó katolikus uraké között,⁴¹ holott nagy valószínűséggel az országgyűlésen jelen volt, amint a konvent előtt tett bevallásai tanúsítják.) Ugyancsak ebben bizakodva és az igénylőket perre igazító törvény szellemében egyezett meg a görgényi uradalomhoz tartozó alsóoroszi és serbházi portiók ügyében apja egykori familiárisával, alsóoroszi Krajnik Lászlóval 1607 októberében,⁴² majd egy esztendő múlva Bocskai Miklóssal a szintén a dominium részét képező két falu, Nádas és Telek birtoklásáról.⁴³ (Egyes ügyletei azonban egyben azokat az anyagi nehézségeket is tanúsítják, amelyekkel a család küszködött: 1606-ban a korábban felvett 400 forint kölcsön fejében zálogosította kolozsvári Bornemisza Gergelynek a Kolozs megyei birtokokat⁴⁴ – ezek tehát valószínűleg 1594 után is a család kezén maradtak –, 1608-ban a Küüllő megyeieket adta el 1000 forintért Sennyeinek.⁴⁵) Ezzel elérkeztünk a Trócsányi által

35 A *jus ligatum* feloldása körüli bonyodalmakról lásd TRÓCSÁNYI Zsolt: *Rákóczi Zsigmond (Egy dinasztia születése) = A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1978*. Debrecen, 1979. 101–102 (a továbbiakban TRÓCSÁNYI: *Rákóczi*).

36 EOE V. 383; TRÓCSÁNYI: *Erdély kormányzata 34*; Uő: *Rákóczi 100–101*.

37 *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689)*. *Erdélyi királyi könyvek* DVD. Szerk. GYULAI Éva. Arcanum, Bp., 2005. IV. 48, 74, 82 (a továbbiakban ErdKirKv DVD).

38 KmProt XVI. 9^{r-v}.

39 Uo. 9^{r-10^r}.

40 EOE V. 488–489, 497–498.

41 EOE V. 516. Sennyei prágai követsége miatt igazolt hiányszónak tekinthető, nem szerepel azonban Kendy István sem.

42 KmProt XV. 256^{v-257^r}.

43 Uo. XVI. 117^r.

44 Uo. XVI. 20^r.

45 Uo. XVII. 19^r.

meghonosított tévedések közül a súlyosabbik időpontjához. Rá nem jellemző módon ugyan is egyszerűen lesöpörte az asztalról, kiirtva így a szakmai köztudatból Lázár Miklós állítását, tudniillik hogy Kovacsóczy István 1608 és 1610 között Fehér vármegye főispánja volt.⁴⁶ Ezt azzal indokolta, hogy „egy volt főispán nem udvari familiárisként, majd kancelláriai titkárként kezdi újra pályáját”.⁴⁷ Érthetetlen, hogy miért nem említette Lázár magyarzatát, miszerint főtisztviségét Kovacsóczy a széki összeesküvésben való részvétele miatt vesztette el.⁴⁸ A kulcs-szót viszont maga mondta ki: újrakezdi pályáját. A tévedés abból fakadhatott, hogy Lázár adatait nem ellenőrizte. Az időrendet felcserélve, s a könnyebben kideríthető széki pillanattal kezdve, ha az *Erdélyi országgyűlési emlékeket* a megfelelő helyen felütjük, lábjegyzetben ugyan, de az 1610-es beszercei országgyűlésen notázottak között szerepel Kovacsóczy neve.⁴⁹ Ahogyan amúgy a *Conspiratio Kendiana*-ban és magyar változatában,⁵⁰ Tatrosy önéletírásában,⁵¹ de Angyal is említi.⁵² Ha mindezekben kételkednénk, minden fenntartásunkat eloszlatja az a fejedelmi parancslevél, amely az utóbbi években a Bálintitt-levéltárból, a birtokiratok közül került elő.⁵³ Eszerint 1610. április 21-én, azaz a beszercei határozatok után csaknem egy hónappal, már Gyulafehérvárott Báthory Gábor Imreffy és Segnyei Miklós tanácsurak közbenjárására megkegyelmezett Kovacsóczy „személyének és fejének”, valamint visszabocsátotta az elkobzott birtokok közül Körtvélyfáját („fálunkat”) az udvarházzal együtt (lásd a mellékletet).⁵⁴ A korábban már elmondottak, azaz a Sennyeihez és az „összeesküvés” vezetőjéhez, Kendy Istvánhoz fűződő szintén bizalmi kapcsolata (utóbbi képviselve egy birtokügyét intézte 1608-ban⁵⁵) ismeretében és bizonyára politikai elképzeléseik híveként (ami, Kendyhez hasonlóan, az apjával szögesen ellentétes volt) szinte természetesnek kell tekintenünk, hogy a szervezkedésben részt vett, belekeveredett. Pontos szerepe szinte felderíthetetlen, az adatok ellentmondóak arról, hogy egyáltalán megjelent-e Széken? A rendelkezésünkre álló információk alapján nem valószínű. Nem bukkan fel a Bethlen által lefolytatott vizsgálat tanúvallomásaiban és az eddig ismert, az „összeesküvés” említő jezsuita forrásokban sem,⁵⁶ a megkegyelmezés is azt sejteti, jelentősebb szerepet nem játszott (és egyben talán azt is, hogy Bátho-

46 LÁZÁR: *i. m.* 512.

47 TRÓCSÁNYI: *Erdélyi kormányzata* 107. (300. jegyz.)

48 LÁZÁR: *i. m.* 512.

49 EOE VI. 173. (2. jegyz.)

50 *A Kendy-féle összeesküvés. (Latin nyelvű históriás ének Szamosközy Istvántól). Conspiratio Kendiana.* Közli PETTKÓ Béla. Történelmi Társ 1888. 755; *Szamosközy magyar nyelvű históriás éneke az 1610-iki Kendy-féle összeesküvésről.* Közli SZÁDECZKY Lajos. Századok XXXIII(1899). 311.

51 DOMOKOS Pál Péter: *Tatrosy György önéletírása és történeti feljegyzései.* Irodalomtörténeti Közlemények 61(1957). 248.

52 ANGYAL Dávid: *Báthory Gábor uralkodása.* Századok XXX(1896). 33. (A kérdéssel újabban Horn Ildikó foglalkozott, a históriás ének nyomán említi, részletesebben azonban nem tér ki rá. HORN Ildikó: *Ónagysága merénylői (Gondolatok egy politikai összeesküvésről) = Historia manet. Volum omagial Demény Lajos Emlékkönyv.* Red./Szerk. VIOLETA BARBU-TÜDŐS S. Kinga. Buc.–Cluj, 2001. 246–255.

53 Bálintitt cs. lt., 47. cs. fol. 4.

54 A Fehér vármegyei Felsőorbót, Szentkirályt és Újfalut május első napjaiban adományozta Báthory Keresztessi Pálnak. GyfKáptLt, F 2 Protocolla, IV. 31–33.

55 KmProt XIII. 70.

56 *Erdély és a Szentsek a Báthoryak korában. Okmánytár II. (1595–1613).* Közreadja KRUPPA Tamás. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Egyháztörténeti Kutatócsoportja–Szegedi Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszéke, Bp.–Róma–Szeged, 2009 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szelle-

ry és környezete nem látott veszélyt elbocsátásában). Segnyei Miklós fellépése esetlegesen Kovacsóczy házasságkötéséhez kapcsolható, de mivel ennek időpontja egyelőre ismeretlen, nagyon óvatos feltételezéssel és csupán a kapcsolatok jelzésével kell megelégednünk. Ismert, hogy István felesége, Telegdy Zsófia János és lapispataki Segnyei Anna lánya volt. Utóbbi és Miklós nem tudjuk, milyen fokú, de nyilván atyafiságban álltak egymással. (Segnyei 1612-ben jutott Kovacsóczy sorsára, a Forgáchhoz való csatlakozásért.⁵⁷) Az is említésre méltó, hogy Telegdy János viszont Rákóczi Zsigmond harmadik feleségének, a jezsuiták által a bibliai Eszterhez hasonlított Telegdy Borbálának⁵⁸ a fivére volt.⁵⁹ Nem elképzelhetetlen, hogy az 1596-ban félárvaságra jutott Zsófia a sokkal tekintélyesebb Rákóczi-udvarba került.⁶⁰ Tekintve, hogy Lázár egyik állítása valósnak bizonyult, gyanakodnunk kellett arra, hogy a másik sem teljesen légből kapott. Az ellenőrzése – ma már – csak némi nehézséget okozott: a Királyi könyvek DVD-n szerepel ugyan a főispáni kinevezés, ám – ahogyan sajnos oly gyakran –, a jelölt helyen nem ezt a bejegyzést találjuk. Kis lapozás után azonban rá lehet találni az 1608. augusztus 13-án kelt, néhány soros iratra, amely szerint a kápolnai Bornemisza Boldizsár halálával üresedésbe került egyik Fehér vármegyei főispáni tisztséget Kovacsóczy nyerte el.⁶¹ Az ország legelőkelőbb megyéjének főtisztségét adományozó gesztus nyilván nem feltétlenül a húszas évei elején járó fiatalembernek szólt, demonstrálni lehetett viszont ezzel a törvénytelenül megfosztottak rehabilitálását, ugyanakkor a II. Mátyással való jó viszony biztosítékaként a Habsburg-pártiak kellő, illő megbecsülését. Bár egy, ez év szeptemberi forrásban még nem szerepel ez a tisztsége, hogy a kinevezést a fejedelem nem vonta vissza, egyértelműen tanúsítja húga 1609 júliusában kelt tiltakozása.⁶² (Feltehetően csupán beiktatása nem történt meg szeptemberig, ami teljesen szokványosnak tekinthető.) 1608 őszére tehát Kovacsóczy támogatóinak s ugyanakkor éppen a családot ért sorozatos csapásoknak és a politikai helyzetnek köszönhetően is eljutott a természetes állapotok között familiáját, öt „megillető”, elvárható helyre, talán korábban is a szokottnál. Innen már esetlegesen valamiféle országos főtisztség, méltóság lett volna a következő lépcsőfok. Alapvetően tehát Kovacsóczy a 15 éves háború és következményei teremtette körülmények között, pillanatok alatt jóformán, 1608-ra egy csaknem teljes pályát futott be, amelyet a Kendy–Kornis-féle szervezkedésben való részvétele tört meg, zárt le. Amikor hat esztendő múltán újra megjelent az erdélyi politikai színpadon, az egy teljes újrakezdés, egy teljesen új „élet”. Későbbi magatartása, tevékenysége viszont csak ezen előzmények tudatában érthető, értékelhető tényszerűen: ezért maradt távol a későbbi szervezkedésektől, „kalandoktól”, Kendyvel, Sarmasághyval szemben a fejedelemmel való együttmű-

mi Mozgalmaink Történetéhez 38. – Collectanea Vaticana Hungariae classis I, vol. 5). 142, 143, 147. sz.

57 EOE VI. 224.

58 *Jezsuita okmánytár. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606. I/2.* S. a. r. BALÁZS Mihály–KRUPPA Tamás–LÁZÁR István Dávid–LUKÁCS László. JATE Régi Magyar Irodalom Tanszéke, Szeged, 1995 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez 34). 604, 607.

59 BLAZOVICH László–GÉCZI Lajos: *A Telegdiék pere 1568–1572.* Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 1995 (Dél-Alföldi Évszázadok 6). 26.

60 Telegdy János a mezőkeresztesi csatában esett el. Uo.

61 ErdKírkv DVD VIII. 65.

62 KmProt XVII. 42^r.

ködést választva, s egy kiemelkedő pályát befutva. Ez viszont nem teljes szervilitás;⁶³ gyakran idézik vele kapcsolatban is a Bethlen végrendelete-beli megfogalmazást: „*én creaturaim vagy-took*”. Tény, Bethlennek köszönhette az új életet. Ám úgy vélem, feltétlenül oda kell tennünk mellé: a képzettsége, műveltsége (amelyről – a jelek szerint az eddig sejtettnél jelentősebb – könyvtára, nyomtatásban megjelent, III. Zsigmond lengyel király előtti oratóija,⁶⁴ a Károlyi Zsuzsanna halálakor Bethlennek írott *Epistolája*,⁶⁵ a Szalárdi által is említett, az apai hagyományt követő, elkallódott történeti feljegyzései⁶⁶ tanúskodnak) is adott volt hozzá. Az is tény, hogy a hosszú háború után meglehetősen kisszámúra apadt a megfelelő képzettséggel a kormányzat szolgálatába állíthatók csoportja. Ennek ellenére Bethlen kétségkívül Kovacsóczy sem véletlenül választotta, majd tüntette ki hamarosan bizalmával (az ismert 1614-es pozsonyi után, 1615 szeptemberében a fejedelem lengyelországi követséggel bízta meg,⁶⁷ 1616-ban pedig belső körhöz tartozását a „*supremus ac intimus secretarius*” titulusa tanúsítja⁶⁸). Szolgálatba fogadása részben természetesen értékelhető gesztusként a Báthory Gábor által törvénytelenül elítéltek és megnyerendők felé, és kétségtelenül továbbra is érdekfeszítő kérdés, hogyan, mikor került az új fejedelem környezetébe.⁶⁹ Egy, szintén a közelmúltban előkerült, már Bethlen István fejedelemhez írott folyamodványa⁷⁰ viszont egyértelműen bizonyítja egyrészt a Bethlen és kancellárja közötti bensőséges viszonyt, másrészt Kovacsóczy rokonszenves személyiségét, jellemét. A Kovacsóczy kiváló íráskészségét, életteli stílusát tanúsító levélből Bethlen kétségkívüli gondoskodása, szinte szeretete olvasható ki (alátámasztva a Kemény

63 Továbbra is rendületlenül támogatta a katolikus egyházat, egyike azoknak, akik bosnyák ferenceseket, pl. Filippo a Camengradot, hívtak a Fejedelemségbe. Lásd *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707)*. Ed. István György ТóTH. MTA Történettudományi Intézete, Roma–Bp., 1994 (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 1). 286; ТóTH István György: *Szent Ferenc követői vagy a szultán katonái?* Századok 134(2000). 771, 773.

64 *Stephani Kovatschyocy Oratio ad Sigismundum, regem Poloniae, habita anno 1615 mense Septembriae, cum nomine ... Gabrielis Bethlehem, legatione jungeretur: et copia litterarum eiusdem Principis Transylvaniae ad Bohemiae directores datarum Albae-Iuliae 18 Augustus*. Lincii, 1619. *Régi magyar könyvtár*. III. Szerk. SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád. Akadémiai, Bp., 1898. 1254. sz.

65 *Exequiarum coereimonialium serenissimae principis ac dominae dominae Susannae Caroli, sacri Romani imperii Transsylvaniaeque principis, partium Regni Hungariae dominae ... libello duo, in quibus orationes et carminaeorum, qui funebrem pompam lucubrationis sui ornarunt continentur*. Albae-Iuliae, 1624. *Régi magyarországi nyomtatványok. II. 1601–1635*. Szerk. BORSA Gedeon–HERVAY Ferenc–HOLL Béla. Akadémiai, Bp., 1983. 1307. sz.

66 „[...] hozattak vala fejedelembe Kovacsóczy István cancelláriusnak holmi minutálási [...] különb-különb leveleknek mássai, formái, mellyek között találtattak vala egy nagy fasciculusban, összekötött csomóban in4-to, négyrészből egybenhajtogatott papírosokon szegény cancelláriusnak ugyan feles és sok írási. Mellyeket a fejedelem megnézegetvén, ottan Kassai Istvánt [...] parancsolván hívatni, ezen szókkal: Ihol – úgymond – Kassai uram, szegény cancellárius uram históriákat írt volt, kezébe adta vala. [...] De azután hová lett, arról csak altissimum et perpetuum silentium”. SZALÁRDI János *Síralmas magyar krónikája*. S. a. r., bev. tan., jegyz. SZAKÁLY Ferenc. Magyar Helikon, Bp., 1980. 158.

67 RNLtKv, Beszterce város levéltára, Missiles nr. 8387, 8388.

68 GyfKáptLt, F 2 Protocolla, V. 100.

69 Az 1613. nov. 6-án kelt, Wesselényi Boldizsár javára tett bevallásában tisztség nem, csupán az szerepel neve mellett, hogy a néhai kancellár fia. KmProt XVII. 78^v.

70 Bálintitt cs. lt., 47. cs. fol. 1.

János állítását⁷¹). A fejedelem ugyanis a görgényi uradalom zálogösszegben felüli összegben való inscribálását ajánlotta fel (tulajdonképpen ilyen tartalmú oklevél kiállíttatására utasította kancellárját), ráadásul úgy, hogy életében ne legyen visszaváltható. Kovacsóczy ezt nem fogadta el, a tényleges összeget tüntette fel és a korlátozást nem foglaltatta bele. Feltehetően ez a – keserű tapasztalatok árán megszerzett – józan bölcsesség és önmérséklet is tette Rákóczi előtt is kedvelté,⁷² akinek azonban teljesen más volt a kormányzatról alkotott elképzelése. Ez azonban már messze túllépi jelen tanulmány témáját, kereteit.

A majdani kancellár pályája első szakaszának lezárása előtt, bár már a „másik élethez” tartozik, rövid kitérőt kell tennem a Trócsányi által meghonosított másik tévedésre. Alapvető munkájában a kancellár tisztségei között a Torda megyei főispánsága (1627-től) mellett – nyilvánvalóan elírásból – háromszéki főkapitánysága (1625-től) szerepel.⁷³ Azontúl, hogy előbbibe 1625. július 9-én iktatták be a leköszönő, Kolozs megye főispánjává kinevezett Kamuthy Farkas helyébe,⁷⁴ a megyei jegyzőkönyv (és a rendelkezésünkre álló más források) tanúsága szerint ekkor viselt másik törvényhatósági főtisztségét Marosszékből viselte (ahol birtokkal is rendelkezett).⁷⁵ Tisztségei – az eddigi adatok szerint – ugyanezek maradtak haláláig.⁷⁶

Kovacsóczy személye az erdélyi állam életében betöltött szerepének, tragikus és majdnem azzá váló fordulatokat sem nélkülöző sorsának „köszönhetően” nyilván önmagában is érdekes. Ugyanakkor kiválóan szemlélteti nem csupán azt, hogy 1594 nyarának súlyos öröksége meddig terhelte az erdélyi politikai életet, hanem egyben azt is, hogy 1594 örökösei milyen kihívásokkal, korlátokkal és lehetőségekkel szembesültek. Mindezeket túl – véleményem szerint – megtestesíti a Bethlen elképzelése szerinti secretarium, kancellárt, az utolsó „valódit” a nagy romlás előtt.

71 Kemény hangsúlyozza, hogy Kovacsóczy Bethlen „igen kedves embere” volt. KEMÉNY János *Önéletírása = Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Szövegmond., jegyz. V. WINDISCH Éva. Szépirodalmi, Bp., 1980. 50.

72 Pázmány egy tévesen 1636-ra datált levelében „régí jóakaró fiam”-nak nevezi. *Pázmány, Lippay és Esterházy levelezése*. Közli BEKE Antal. Történelmi Tár 1881. 668.

73 TRÓCSÁNYI: *Erdély kormányzata* 30.

74 *Torda vármegye jegyzőkönyvei I. 1607–1658*. Bev. tan., jegyz. közzéteszi DÁNÉ Veronka. EME, Kvár, 2009 (Erdélyi Történelmi Adatok IX. 1). 224.

75 Uo.

76 Pl. 1630: „Spectabilis et magnificus dominus Stephanus Kouachoczy de Keortuelfaja [...] cancellarius et intimus consiliarius, comes comitatus Thordensis ac sedis siculicalis Marus capitaneus.” KmProt XXVII. 19; 1634. máj. 25., „Én Kovacsóczy István, az én kegyelmes uramnak ő nagyságának, az tekintetes és nagyságos Rákóczi György uramnak, Erdélyországa fejedelmének, Magyarország részeinek urának és székekelyek ispánjának etc. cancellarius, tanácsa, Torda vármegyének ispánja és Marosszék kapitánya adom emlékezetre [...]” *Historiai forgácsok Bethlen István kormányzósága történetéhez*. Közli SZILÁGYI Sándor. Történelmi Tár 1884. 114.

MELLÉKLET

1610. április 21., Gyulafehérvár. Imreffy János és Sennyei Miklós közbenjárására Báthory Gábor fejedelem megkegyelmez Kovacsóczy Istvánnak.

Gabriel Dei gratia princeps Transsylvaniae, partium regni Hungariae dominus et Siculorum comes etc. Meghtekintvén Imreffy János és Senniej Miklós uraméknak teorekedéseket, Kouaczoczky Istvánnak, feiének és zeméliének gratiát attunk, ez mellett Keortuilyfáia new falunkat udvarházastul, kj Thorda varmegiében vagion, nekj attuk. Azért haggiuk és parancziolliuk ez mi levelwnk tartása zerint, zeméliében és az meghnevezett józágbn senkj megh ne háborgassa, hanem békességesen haggia bírni. Secus non facturi. Praesentibus perlectis exhibenti restitutus.

Datum in civitate nostra Alba [Iu]lia, die vigesima prima mensis Aprillis, anno Domini millesimo sexcentesimo decimo.

Gabriel princeps

(Eredetije papíron, Bálintitt cs. lt., 47. cs. fol. 4.)

THE CHANCELLOR'S OTHER LIFE.

THE EARLY PERIOD OF ISTVÁN KOVACSÓCZY'S POLITICAL CAREER

Keywords: *chancellor, political career, administration of the Principality*

The present study sets out to correct previous historiographic mistakes concerning the early career of István Kovacsóczy, who served as the Chancellor of Transylvania from 1622 until his death in 1634. The author's goal is to outline the history and relations of the family, ranging from 1594 – the execution of Farkas Kovacsóczy (father of István, also Chancellor of Transylvania) –, giving an account of the benefactors of the four orphans: three sons (Kristóf, Zsigmond and István, all converted to Catholicism) and one daughter (Zsuzsanna). The most prominent of these benefactors was Pongrác Sennyei, a politician loyal to the Habsburgs, who, by the end of the Long Turkish War, became one of the most significant figures of Transylvania. In 1608, after the *jus ligatum* afflicting the descendants of those executed in 1594 had been lifted, István (who, by 1603, was the only living son of Farkas) appeared in the political sphere as a member of a Habsburg-oriented group, thus adopting a political stance in stark contrast with his father's. The leadership of the group included the aforementioned Sennyei, as well as István Kendy, catholicised son of Counsellor Sándor Kendy, also executed in 1594. Thanks to this circle – but also to political games that surrounded the succession of Gábor Báthory as the Prince of Transylvania –, István was appointed as *supremus comes (főispán)* of Fehér County, the most prestigious administrative region of Transylvania. Miklós Lázár, a 19th-century historian, has already referred to this fact (although with no sources cited), but Zsolt Trócsányi – an expert of the history of the Principality – deemed it improbable, based on István Kovacsóczy's earliest known title (*secretarius* of the Chancellery), only mentioning it in the notes of his fundamental work. Kovacsóczy's lowly outset as secretary, however, is perfectly explained by one of Lázár's facts: István Kovacsóczy became involved in a plot organised by his "party" – known as the conspiracy of Szék –, a fact doubtlessly proven by his recently found pardon letter. Thus, in 1610, Kovacsóczy's promising career was broken, resulting in the loss of all but one of his estates. He was forced to start anew after the election of Prince Gábor Bethlen, to build a life and career (whose post-1614 stages are largely known today) culminating in winning the title his late father had possessed before him.

CEALALTĂ VIAȚĂ A CANCELARULUI.
PRIMA ETAPĂ A CARIEREI LUI ISTVÁN KOVACSÓCZY

Cuvinte-cheie: *cancelar, carieră politică, guvernământ în epoca princiară*

Studiul prezintă începuturile carierei lui István Kovacsóczy, cancelarul Principatului Transilvaniei între anii 1622–1634, corectând totodată unele erori ale cercetărilor anterioare. Autorul schițează soarta și sistemul de relații al familiei începând din anul 1594 – momentul executării cancelarului Farkas Kovacsóczy (tatăl lui István) –, prezentând în același timp și patronii/suștinătorii orfanilor, anume ai lui Kristóf, Zsigmond și István (toți trei convertiți la catholicism), respectiv ai sorei lor, Zsuzsanna. În ceea ce privește viitorul lui István dintre acești patroni se remarcă Pongrác Sennyey, care a devenit spre sfârșitul războiului de 15 ani unul dintre cei mai influenți politicieni ai Principatului. István, singurul rămas în viață dintre fii cancelarului, debutează în viața politică a țării ca membru al grupului catolic, filohabsburgic (având ca lideri pe Sennyey, viitorul cancelar István Kendy, fiul consilierului princiar Sándor Kendy executat tot în 1594, respectiv membrii familiei Kornis) după reabilitarea celor executați în 1594 și abrogarea a. n. *jus ligatum* în 1608. Datorită împrejurărilor alegerii ca principe al lui Gábor Báthory și pacturilor politice făcute de acesta, István Kovacsóczy și-a dobândit prima dregătorie importantă, cea de comite al celui mai însemnat comitat, comitatul Alba. Această funcție a lui Kovacsóczy era cunoscută deja din secolul al XIX-lea, însă afirmațiile istoricului Miklós Lázár au fost contestate în 1980 de către unul dintre cei mai buni cunoscători ai epocii princiare, Zsolt Trócsányi, care – având în vedere, că Lázár nu a precizat sursele folosite – a considerat că prima funcție a lui Kovacsóczy era cea de secretar princiar. Cercetările din ultimul deceniu însă confirmă corectitudinea datelor furnizate de Lázár nu numai în acesată privință, dar și în ceea ce privește cauza căderii în disgrație a lui Kovacsóczy. Deloc surprinzător (având în vedere cercul de carea aparținea) István a participat la conspirația „partidului” său din 1610 cunoscută în istoriografie drept conspirația de la Sic (sau conspirația Kendiana), fiind condamnat la moarte și la confiscarea întregii sale averi. A fost grațiat datorită intervenției consilierilor princieri János Imreffy și Miklós Segnyei, fiindu-i retrocedată doar o singură moșie (Periş, comitatul Turda). În urma acestei decăderi era constrâns să reia totul de la început și să construiască o viață nouă. În aceste condiții e firesc că sub principele Gábor Bethlen în 1613/14 apare mai întâi în slujbe „umile” ca familiar și secretar al acestuia, ca în deceniile următoare să realizeze una dintre cele mai strălucite cariere a cărei stații însă sunt deja cunoscute.

JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA*

VÁZLAT AZ UDVARI KARRIEREKRŐL
A RÁKÓCZIAK UDVARÁBÓL:
KONYHAMESTER ÉS A KONYHAI SZEMÉLYZET**

Kulcsszavak: *udvari konyhamester, személyzet, Rákócziak, konyha*

Segesvári Bálint kolozsvári polgár 1631-ben jegyezte fel naplójában: „22 Januarii. Jöve Rákóczi György fejedelem Kolozsvárra az udvarnépével, az ország hadát másfelé ereszté ki Magyarországba az palatinus ellen, úgymint az Eszterházy Miklós ellen. 25 Januarii. Mene el őnagysága az Hid-kapun ki”.¹ Ugyanebben az évben a város ítélőszékén hangzott el, hogy: „kegyelmes urunk fejedelmünk ittlétében őnagyságának nem egy, sem két, hanem egynehány ezüstkaláni vesztenek el, mellyekről ilyen sor jött ki, hogy az ötves céhmaster kezében küdött Zegedi Gergely valami ezüstöt [...]”.² Ónodon pedig 1645-ben Terebesi István 35 éves deák úgy vallott, hogy: „[...] az veszekedés az szorosban volt, sivalkoldást halván visszatértem, az urunk őnagysága sáfára, Udvarnoki János fut előmbe, s monda, hamar István urunk konyhamester uram után, mert az urunk őnagysága szakácsit mind meghölik az székelék. Ez szóra konyhamester uram után visszafordulván, az dolgot őkegyelmének meghmondottam az katonákkal együtt megkérvén, az kiket az szakácsok, konyhaajtónállók, sáfárok megmutattanak, hogy az veszekedésnek indítói voltak, azokat konyhamester uram fogatta az katonákvall, el is hozatta, de akkor már az szakácsokat egy néhányatt megvertenek, sebesítettének, konyhamester uram pedig oda elül azért ment, hogy az utat tágasítottsa, hogy az urunk őnagysága szekerei akadály nélkül mehessenek”.³ Mi a közös a három fentebb idézett szövegben: a polgár leírásában, a városi ítélőszék előtti tanúvallatásban és az Ónodon elhangzottakban? Mindhárom szöveg a fejedelem utazó udvartartásának konyhamesterét és a hatáskörébe tartozókat érintő eseményekről szól, az alábbi tanulmányban pedig az udvartartásnak a konyhamester alá rendelt részét vizsgálom a Rákócziak fejedelemsége idején.

* JENEY-TÓTH Annamária (1970), PhD, történész, a Debreceni Egyetem Középkori, Koraiújkori Magyar Történelmi és Segédtudományi Tanszékének egyetemi docense, Debrecen.
E-mail: jeny-toth.annamaria@arts.unideb.hu

** A tanulmány a K 112291. számú, Udvari társadalom és hivatalviselő nemesség a Rákóczi-kori Erdélyben című OTKA-pályázat keretében készült.

- 1 *Segesvári Bálint történelmi feljegyzései (1606–1654) = Kolozsvári emlékirók 1603–1720.* Bev. tan. írta és az időrendi áttekintést összeáll. BÁLINT József. A forrásokat vál. és jegyz. ellátta PATAKI József. Kriterion, Buk., 1990. 161.
- 2 Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Hivatala (a továbbiakban RNLTkV), Kolozsvár város levéltára (a továbbiakban KvLt), Törvénykezési jegyzőkönyvek (a továbbiakban KvTJk), II/14. 79.
- 3 Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (Kolozsvár), A 27 Ghillanyianum (A Ghillányi-hagyaték iratai; a továbbiakban Ghillányi-hagyaték), I/3. 2. (1645. szept. 1.). A Ghillányi-hagyaték iratainak levéltári segédletként való kiadásán dolgozik jelenleg is Dáné Veronka, neki köszönöm az adatokat.

A Rákócziak – Báthory Gábortól és Bethlen Gábortól eltérően – már fejedelemségük elejétől reprezentatív székvárossal és megfelelő uradalmi központokkal is rendelkeztek, így sokkal kevesebbszer tartózkodtak kíséretükkel Kolozsvárott, mint elődeik.

Míg korábban országgyűlések, fejedelmi esküvő, követfogadások vagy egyszerűen átutazások gyakori színtere volt Kolozsvár – mint tudjuk, évente több alkalommal tartozott a város a fejedelmet és kíséretét három napig ellátni egy 1561-ből származó városi határozat értelmében⁴ –, az ilyen események száma 1630 és 1660 között megritkult, 1630 decembere és 1649 ősze között mindössze 19 alkalmat említenek a források.⁵

Ezeket a benntartózkodásokat az alábbiakban csoportosítva, röviden mutatom be. Az első csoportot az országgyűlések, valamint a terminusok adják. 1636 februárjában egy nagyon fontos országgyűlést rendeztek itt. (Bethlen István ekkor épp Budán tartózkodott, Rákóczi célja pedig az volt, hogy az erdélyiek álljanak ki mellette; az év végére adnak reverzalist egymásnak.)⁶ A partiumiak terminusait általában december 1-től tartották a városban, ezért bizonyos, hogy 1635. november 30-tól és 1647. november végétől e törvényszakokon való részvétel volt a fejedelem célja. Ehhez a csoporthoz sorolható még két alkalom, mely a fejedelem megválasztásához köthető: először ugyanis még megválasztása előtt, 1630 decemberében járt itt I. Rákóczi György – Segesvári Bálint ezt a látogatást örökítette meg idézett naplórészletében –, majd 1631 januárjában, amikor is a családjáért ment ki Patakra. Ez utóbbiakkal együtt tehát öt benntartózkodás alkotja ezt a csoportot.

A követfogadás alkotja a következő kategóriát. Ide is öt esetet sorolhatunk, melyekre a számadások alapján 1631 decemberében, 1632 szeptemberében és decemberében, 1634 novemberében, valamint 1648 szeptemberében került sor. A követek, akiknek nevét jól-rosszul a sáfár rögzítette, a következők voltak: 1631 decemberében Musztafa csausz, a boszniai basa követe, „*Temeösvárról Ispaja Jakab*”, a moldvai vajdák követei, bojárak: „*Spatar boyernak az több mellette levőkkel*”, „*Aga Máté boyernak több mellette levőknek*”, valamint a boszniai basa követe; 1632 szeptemberében: a török követ, „*Hauasalföldj bojár, Iván vajdának harmincötöd magára*”, a temesvári török követek: „*az neveik Lippaj Szellim aga és Haszon bely basa*”, 1632 decemberében: a svéd király követe, Musztafa török követ; 1648 szeptemberében pedig a moldvai követ, a havasalföldi vajda szolgálói és a lengyel követ tartózkodott a városban.

A harmadik csoportot az útbaesés jelenthette, bár ez egyre ritkább a Rákócziak idején. 1640 júniusában a város épp útba eshetett a fejedelem számára, más alkalmakkor viszont – mint például 1631 májusában, 1637 karácsonyán és 1638 novemberében – nem ismerjük az udvartartás itt-tartózkodásának okát. 1637 karácsonyán maga az ünnep is szolgáltathatta az apropót, 1638-ban pedig már a fejedelemnek reverzalist adó kolozsváriak fogadták a fejedelmet, akinek megígérték egyfelől, hogy a százférfiak közé 25 református kerül be 4 év alatt, másfelől pedig, hogy 1639-ben Filstich Péter, majd Váradi Miklós, 1640-re pedig egy harma-

4 JAKAB Elek: *Kolozsvár története*. II. Bp., 1888. 188.

5 A tanulmány további részében, ha a források nem kerülnek külön említésre, az alábbiakat használtam: KvLt, Számadáskönyvek (a továbbiakban KvSzám), 18b/III. 49–77, 18b/VIII. 55–115, 18b/VIII. 155–226, 18b/XI. 22–81, 19/IV. 112–165, 19/VI. 181–412, 19/XIII. 605–740, 20/III. 385–419, 21b/II. 339–462, 21b/VI. 517, 23/VII. 161–175, 23/X. 39–48, 24b/I. 117–128, 25a/I. 440–489, 25a/I. 321–377, 25a/I. 392–405, 25b/VI. 660–696, 26/VI. 367–477, 26/VI. 19–180, 28b/IV. 24–155.

6 *Erdélyi országgyűlési emlékek*. I–XXI. (1540–1699). Szerk. Szilágyi Sándor. MTA, Bp. 1875–1898 (a továbbiakban EOE). IX. 581–588.

dik református társuk kerül be az alsó tanácsba.⁷ Ez a csoport összesen hat benntartózkodást számlál.

Új, sajátos vonások is megjelentek Rákóczi György fejedelemsége alatt. Inkább rövidebb benntartózkodás jellemezte az időszakot, a sáfár leírása szerint: „*Anno 1643 Die 6 Augusti Érkezek az mi kegyelmes urunk őnagysága az mi városunkban Monostoralj alá az mi becületes bírúink hivatalára egy ebédecskére, bíró uram hagyásából gazdálkodtam az Őnagysága konyhájára és udvari jámbor szolgálóinak ekképen Isten engedelmeiből*”.⁸ Három nap helyett tehát egy-egy nap vagy akár egy-egy étkezés is előfordult. A fejedelemasszony 1636. szeptember 21-i rövid benntartózkodásáról a következőket tudjuk meg: „*Aszszonyunk őnagysága mivel vasárnap vala rövid praedicatiót is hallgatván, csak az palotában, az úrfiak az alatt fölöstökömöt készítvén*”.⁹ De sokkal újszerűbb a fejedelem és Lorántffy Zsuzsanna részvétele 1641. június 9-én a református zsinaton, valamint 1647. június 30-án a Farkas utcai református templom szentelésén.¹⁰ Ez korábban szokatlan is volt, minthogy a református fejedelmek nem avatkoztak be ennyire sem a város, sem az egyház életébe.

A FEJEDELMI UDVAR ÉS A KONYHA KOLOZSVÁROTT¹¹

A fejedelem és kísérete benntartózkodásakor a konyhai személyzetnek mindig is nagyon fontos szerepe volt. Vélhetően a gyulafehérvári személyzetnek csak egy része kelt útra (tehát az összes konyhasáfár, szakács, szakácsinas, borsoló, konyhai ajtónálló nem tartózkodott egy időben Kolozsvárott), ezért kiegészítő munkára városiakat alkalmaztak, például mészárosokat, víz-hordó embereket, fűtőket, de olyan is előfordul, hogy két százférfi ügyelte fel a konyhát.¹² A fejedelmi asztalról kapták az ellátmányukat az udvarmester alá tartozó ifjak: inasok, udvarlók, étékfogók, udvar női oldala és a konyhai személyzet. Hogy a többieket pontosan miként látták el a városban, másutt már összefoglalásra került.¹³

A fejedelemség országos vezetői és az udvari előkelők a városi szálláshoz konyhát is kaptak. Többen saját kísérettel érkeztek a városba, úgymint sáfárral, szakácsal, étékfogókkal, inasokkal. Ők általában a fejedelmi asztalra szánt mennyiség felét/harmadát kapták meg. A fejedelem udvarnépének átlagos létszáma 1630 és 1649 között 811 fő volt szolgálóikkal együtt.¹⁴ A praebendával való ellátásuk kétféle módon történhetett: a cipókat a szállásukra vitette a város, vagy egy központi helyen vehették fel az abrakosok, a húst pedig a mészárszékekben adták ki. A bor-praebenda felvételére csak a város által kijelölt néhány pince valamelyikében

7 EOE X. 152; JAKAB: *i. m.* 605.

8 KvSzám 24b/I. 114.

9 KvSzám 21b/II. 421. (1636).

10 SIPOS GÁBOR: *A kolozsvári református egyházköztség a 17. század első felében = Uó: Reformata Transylvaniaica. Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez.* EMÉ, Kvár, 2012. 36, 40.

11 Lásd a 6. jegyzetet.

12 KvSzám 12a/XXV. 114, 117.

13 JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA: *Kolozsvár és a Rákóczyak. Fejedelmi kíséret és a város ünnep- és hétköznapjai a két Rákóczy György fejedelemsége idején* c. előadás a *Kolozsvár 700 éves királyi város* c. 2016 novemberében lezajlott konferencián, illetve tanulmány a megjelenés alatt álló konferenciakötetben.

14 Lásd a 6. jegyzetet.

kerülhetett sor, ahol a százférfiak közül kikerült megbízottak és a város által kijelölt csaplárok adták ki a megszabott mennyiséget. A fejedelem is csak kivételes helyzetben hozhatott be bort a városba, illetve fogyaszthatta azt el ott. Erre például a Rákócziak esetében kerülhetett sor, amikor tokaji, mádi borokat rakattak át szekerekről Kolozsváron, és innen vitették uradalmi központjaikba is.¹⁵

I. Rákóczi György esetében több alkalommal is feljegyezték a sáfárok a megtartott keddi böjtöt; a fejedelem Ferkó fia halálára emlékezett így.¹⁶ Kísérete, udvartartása azonban megkapta a megfelelő ellátmányt, és nekik nem kellett a fejedelmi családdal együtt böjtölniük.¹⁷ A városnak igen sok apró kérést kellett teljesíteni, vigyázni arra, hogy megfelelő minőségű és mennyiségű hús, zöldség-gyümölcs álljon a rendelkezésre. Volt, hogy a fejedelem rákot igényelt, máskor a „*vaddisznó fő*” főzéséhez kellett ecetet adni (ebben az esetben a vaddisznót feltehetőleg maga a fejedelem ejtette el 1635 decemberében).¹⁸ A sáfárok különösen odafigyeltek a térsztaimves igényeire, és ha szükséges volt, adtak számára papirost, lisztet, nagyszámú tojást, valamint különféle húsokat a pástétomok és egyéb „*művei*” elkészítéséhez.¹⁹ A Rákócziak idején már a liktáriumok sokfélesége is feltűnik Kolozsvárott, így 1634 novemberében a fejedelmek asztalára is tálaltak birsalmából, köményből és tökből készített lekvárt,²⁰ 1640-ben pedig „*négy lictáriumot: birsalma, kömény, körtvély, tök lictárium*”,²¹ majd „*rózsa és borza virág lictáriumot*”.²²

A sáfárok feljegyezték egyfelől, hogy hány mérő, illetve véka zabot pontosan kinek adtak ki, másfelől a kiadott gyertyák számát is. A fejedelmi szálláshely mellett a konyhával és az istállóval kapcsolatos költségek képeztek a város számára fontos kiadási tételt.

UDVARI SZEMÉLYZET ÉS A „KONYHABELIEK” LÉTSZÁMA

A Rákócziak benntartózkodása esetén megfigyelhető 1636-tól, hogy a fejedelem fiai saját udvartartással rendelkeznek, így a konyhaszemélyzetük is elválik a szülőkétől. A tanulmány további részében azt vizsgálom, hogy mekkora és milyen összetételű volt ez a konyhai személyzet, amit a Rákócziak magukkal hoztak Kolozsvárra. A konyhamester beosztottai közé a konyhasáfárok, főszakács, szakácsok, szakácsinasok, cipősütők, tálmosók, konyhaajtónállók tartoztak.

15 1653. nov. 22., „*Vöntak az mádi borokat más szekerekre Kortiolás Istvánnak nro 5 szekértől fr – d 25.*” KvSzám 27/XIV. 137.

16 „*Melly három fejedelmi fiak közül a kisebb Rákóczi Ferenc csakhamar attyának fejedelemsége elődedin Fejérvárat megbetegedvén, megholt vala, kinek emlékezetére, kedden lévén halála, atyja és anyja az napon vacsorát egész életéig nem szoktak vala enni.*” SZALÁRDI János: *Siralmas Magyar krónikája*. S. a. r., bev. tan. és a jegyz. írta SZAKÁLY Ferenc. Magyar Helikon, Bp., 1980. 145.

17 1647. febr. 13., „*Urunk őnagysága vacsorát ekkor nem ött, mivel kedd nap volt, de afelől őnagysága udvara népének gazdálkodnom kellett.*” KvSzám 25a/I. 398.

18 KvSzám 12b/IV. 328. (1609. ápr. 27); 1635. dec. 2., „*Az vaddisznófőhöz tisztta ecetben főve attunk hozzá just. 5 fr 1 d –.*” KvSzám 20/III. 391.

19 KvSzám 21b/II. 340–342. (1637).

20 KvSzám 19/XIII. 635.

21 KvSzám 23/VII. 163. (1640. jún.)

22 KvSzám 26a/I. 440.

1. táblázat. A konyhai személyzet a Rákócziak korában

Benntartózkodás időpontja	Konyhai személyzet létszáma
1638. okt. 26.	21 fő
1647. okt. 21–22.	16 fő
1655. okt.	24 fő
1659. febr.	32 fő

A személyzet ama része, amely az utazó udvartartás számára főzött, a szolgálkkal együtt 8 és 71 közötti főt számlált. Őket viszont Kolozsváron a székvárosban megszokott teendőktől eltérő feladatok is terhelték. Egy 1659-ből fennmaradt asztaljegyzék szerint a gyulafehérvári udvarban mintegy 17 asztalra főztek Barcsay Ákos fejedelemsége idején.²³ Kolozsváron azonban – mint fentebb említettem – csak az udvarnép kisebb részét kellett ellátniuk, a fejedelmi család tagjain kívül az udvari ifjakat és a familiárisokat. A fejedelem asztala mellett a familiárisok és a konyhamester asztala volt tehát az, mely a nemesi származású udvari szolgák számára helyet biztosított.²⁴ Ezek az asztalok Gyulafehérvárott a konyhamester és a sáfárok személyes felügyeletére voltak bízva.

23 RNLTkv, Kemény cs. csombordi lt. (a továbbiakban Kemény cs. lt.), XIX. 1600. 1^é.

24 „Anno 1659 die 27 Octobris Asztalok rendelise

1. Az magunk asztala abhoz képest, az mint vagy magunk udvar népének jelenleteli vagy idegen emberek érkezesse fogja kívánni, annyi számú asztala.

Az uraim asztala, melyre az konyhamester viseltesen gondot, és az konyhamester asztalánál fognak enni akár idegenekből, akár magunk öregb legény szolgánkbul állok, kik az magunk asztalánál le nem ölhetnek.” Kemény cs. lt., XIX. 1600. 1^é.

2. táblázat. Konyhaszemélyzet a Rákócziak idején, 1630–1655²⁵

Év	Konyhamester (fő)	Sáfár (fő)	Főszakács (fő)	Szakácsok (fő)	Inasok (fő)	Sütő (fő)	Ajtónálló (fő)	Csatlós (fő)	Tálmosó (fő)
1630. dec.				x					
1631. jan.	+ 8 főre		tésztamíves	12 főre					3 főre
1631. máj.	+ 10 főre	sáfár, szakácsok együtt 6 főre	+				3 fő		7 főre
1631. dec.	16 főre	Tamás deák, sáfárok, szakácsok 8 főre	tésztamíves		9		2		3 főre
1632. szept.		sáfárok, szakácsok 7 főre				4			2
1632. dec.	szolgái 6 főre			4	12 főre				
1634. nov.	6 főre	szakácsok és sáfárok 16 főre	+	tésztamíves		mosók, sütők együtt 8			
1635. nov.	8 főre			+, tésztamíves		4 főre	[?] (legalább 2)		4 főre
1636 febr.	<i>A konyhai személyzetből senki nincs említve.</i>								
1637. karácsony	+	2		10	8	4			2

25 Lásd a 6. jegyzetet.

VÁZLAT AZ UDVARI KARRIEREKRŐL A RÁKÓCZIAK UDVARÁBÓL

1638. nov.	4 főre	2	Jakab Mihály borsoló 3 főre	10 főre	4 főre	Sütő Gábor 3 főre	2 főre		
1640. jún.	6 főre					4	5	konyha- kocsisok 2+2	
1642 febr. ²⁶	+	Sáfár Maitini András	szakácsok 8 főre						
1643. aug. ²⁷	10 főre		<i>„szakácsoknak és sáfároknak, inasoknak és az konyhaajtónállóknak attam 15 personára”</i>			cipőhá- mozók 2	konyha- ajtónálló 4 darabant		
1647. jún.	urunké 17 főre és asszonyun- ké 6 főre				5 főre				3 főre
1647. nov.	+		szakácsok	tésztamívesek					
1647. febr.	15 fő	4 főre	7 főre			6		konyha- kocsisok 6 főre	abroszkendő mosóknak 6 főre
1648. szept.	+	+		szakácsok (10 főre), tésztamíves (2 főre) ifjabb fejedelem szakácsai	2főre				sütők és mosók 5 főre
1649. nov.	mindkét konyha- mester		+	közönséges szakács 19, majd 38 fő, tésztamíves és mellette levő 2 ember	6 főre	4	7	borstörő daraban- tok 4 főre	+
1655. febr.	10 főre			10 szakács		3 sütő			mosó 2

²⁶ Ifjabb Rákóczi György választott fejedelem kísérete.

²⁷ Ez a forrás nem háromnapos benntartózkodás alkalmával keletkezett, hanem csak egy „monostori ebédéske” idején.

A konyhamester személye a legfontosabb, hiszen végső soron mindenért ő volt a felelős. Felelősségére nézve az európai példák közül a bécsi udvart említjük meg. Bécsben jóval több olyan tisztségviselő/funkció volt az udvartartás „konyhai részlegén”, amilyenekkel Erdélyben nem találkozunk: „fénykamarás,” bevásárló, írnök, mézsáros, udvari sommelier stb. Az udvari számvevőnek (*Hofkontrollor*) mindenképpen ismernie kellett a konyhamester távolmaradásának lehetséges okait, éppúgy ahogy az udvarmesternek is mindig tudnia kellett a konyhamester távolmaradásáról. A konyhamester legfontosabb feladata az instrukció szerint az volt, hogy szert tegyen megfelelő mennyiségű, friss és olcsó élelmiszere, különös tekintettel a kenyérré és borra.²⁸ Az udvar és a kíséret számára főző szakácsok is az udvartartáshoz tartoztak, a személyzet mellett pedig a konyhamester felelősségi körébe tartozott a megfelelő edények beszerzése és az ételek/alapanyagok pincében való tárolása is.²⁹ Gyulafehérvárott viszont sok minden másképp alakult, mint Bécsben, hiszen ez idő tájt az élelmiszerek jórészt a fejedelmi uradalmakból származtak, és nem a piacon, ugyanakkor kissé archaikusabb, valamint kisebb létszámú volt a személyzet, és kevesebb feladatra vettek fel „szakalkalmazottakat”.

Az erdélyi fejedelmi udvarban egyszerre két konyhamester volt, így a Rákóczi-korban is: egyik a fejedelemé, másik pedig a fejedelemasszonyé volt.³⁰ 1642-től Jakab Mihály volt a választott fejedelem konyhamestere.³¹ Tudjuk azt is I. Rákóczi György instrukciójából, hogy a konyhamester jegyzékben rögzítette a konyha ajtaján azt, hogy az udvarban kinek hány tál étel járt.³² A fejedelem asztalára kerülő ételeket az udvarmester és a főasztalnok mellett neki is meg kellett kóstolnia. Beosztottai között – a konyhasáfárok mellett – ott találjuk a főszakácsot, szakácsokat, inasokat, cipósütőket, tálmosókat, konyhaajtónállókat, mint már fentebb említettem.

Abban talán nem tévedek nagyot, ha úgy gondolom, hogy Kolozsváron vagy Besztercén részben könnyebb dolga lehetett a konyhai személyzetnek, hiszen egy egész városvezetés is a segítségükre volt abban, hogy feladataikat maximálisan el tudják látni. Az alapanyagok terén részben a város reprezentációjáról is beszélhetünk, hiszen, ha kérés volt, akkor azt, amint tudták, teljesítették; akár a piacon vagy a kereskedők, illetve a szatócsok boltjaiban több keleti vagy bécsi árut is be lehetett szerezni, amire Gyulafehérváron nem biztos, hogy minden esetben mód és lehetőség nyílt.³³

Ahogy azt korábban már említettem, az udvartartás utazásakor is a konyhamester volt végső soron mindenért felelős, ami a konyhai személyzettel, konyhai javakkal történt, úgyszintén ő felelt a személyzet pontos, tiszta munkájáért, valamint a fejedelmi asztalra megfelelő időben előállított ételekért is. Az 1634 májusában keletkezett konyhai instrukcióban szere-

28 Martin SCHEUTZ–Jakob WÜHRER: *Dienst, Pflicht, Ordnung und „gute policey”. Instruktionsbücher am Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert = Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800)*. Hrsg. Martin SCHEUTZ–Irmgard PANGERL–Thomas WINKELBAUER. StudienVerlag, Innsbruck–Wien–Bozen, 2007. 53–54.

29 Uo. 55.

30 BENDA Borbála: *Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban*. MNL Vas Megyei Levéltára, Szombathely, 2014 (Archivum Comitatus Castriferrei 6). 237. 1647. jún. 29–30-án Ghillányi Gergelyt nevezik főkonyhamesternek, vö. KvSzám 25a/I. 447, 464.

31 KvSzám 23/X. 47.

32 KOLTAI András–SUNKÓ Attila: *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708*. Osiris, Bp., 2001. 189.

33 Lásd a 14. jegyzetet.

pelt, hogy a konyha területét az ajtónállók, szakácsok, a főszakács és a konyhamester nem hagyhatta el még egy órára sem. Feltételezhetően ez Kolozsvárott sem volt másképp.³⁴

A tanulmány terjedelmi korlátai miatt most részletesen nem vizsgálom, hogy milyen étek került a fejedelmi asztalra, hiszen ezt már több tanulmányban is megtettem.³⁵ Ismertes például, hogy 1637 karácsonyán egy-egy étkezés alkalmával a fejedelmi asztalra 160 font marhahús, 32 font disznóhús, 20 tyúk, hat lúd, egy fél borjú, három berbéc, ökörnyelvek, orja³⁶ elkészítése várt a konyhamester beosztottaira. Nekik azt is figyelembe kellett venniük, hogy a fejedelmi konyhaszekerek nem tartalmazhattak minden tálaló- és főzőedényt. Míg a tálalásra szolgáló ezüstedényeket³⁷ többnyire elhozták – ezekért az ezüstitálmások voltak felelősek –, a konyhai edények nagy részét, csuprokat, lábasokat, szitákat, szűrőruhákat a város biztosította, vagy, ha kellett, elkészíttette iparosaival. Egy 1635-ös összeírás alapján két konyhaszekérről utazott a fejedelem,³⁸ 1644-ben pedig két konyhakocsi mellett külön kocsija volt a sütőknek, ugyanakkor a tálmosokat, illetve a pohárszéket is külön korsi hordozta.³⁹

A konyhamester volt a felelős végső soron a személyzet józanságáért, valamint a konyhaszekerek állapotáért és azok – fentebb is említett – nemesfémtartozékaiért is. A kolozsvári ítélszéken zajlott 1632. évi tanúvallatásból a fejedelmi asztal elveszett ezüstneműinek útját követhetjük nyomon. Az 1631. decemberi, Szent Miklós-nap környéki benntartózkodást követően került sor a város ítélszékién 1632. január 15-én a konyhamester és az udvarmester jelenlétében a városban eltulajdonított fejedelmi ezüstkandalak miatti felelősségre vonásra, amikor is a fejedelmi szakácsinas már fogoly volt a város tornyában. Történt ugyanis, hogy Nagy Szabó Lőrincné ezüstöt akart eladni az ötvösöknek, viszont Szegedi Gergely ötvösmester ezt jelentette a városi előljáróknak.⁴⁰ Az ötvös felismerhette a tárgyat, hiszen azt akár a kolozsvári ötvösök is készíthették, vagy köztudott volt formája, illetve az ezüst/arany finomsága.⁴¹ A felperes Földvári Pál kincstári jogügyigazgató volt, a város direktorai pedig elrendelték az alperes polgárasszony kihallgatását, aki a két udvari ember és 6–7 tanú jelenlétében tett vallomást az inas ellen. Az eljárásban tehát a fiscus volt a felperes, az udvari emberek – úgymint a konyhamester és az udvarmester – számára már nem maradt egyéb elintéznivaló a városban. Az újabb tanúvallatás során a polgárasszony már három aranyat is a szakácsinason keresett, amiből kitűnik, hogy az említett „konyhai munkás” nemcsak a kincstárnak, hanem a városlakóknak is kárt okozott.⁴²

34 KOLTAI-SUNKÓ: *i. m.* 189–191.

35 JENEY-TÓTH Annamária: „*Attam Urunk ő nagysága konyhájára*” (Fejedelmi udvarok asztalai és étkezései Kolozsváron a 17. század első felében a számadáskönyvek tükrében) = *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. PÁL-ANTAL Sándor-SIPOS Gábor-W. KOVÁCS András-WOLF Rudolf. EME, Kvár, 2003. 223–235.

36 KvSzám 21b/II. 339–340.

37 1638. nov. 27 és 29., „*Ezüst tálban szeltnék fejér cipő*”, KvSzám 21b/VI. 12; „*urunk ezüst tálaiba szeltnék [...]*”, KvSzám 21b/VI. 26.

38 Batthyaneum-könyvtár (Gyulafehérvár), Gyulafehérvári káptalan magánlevéltára, VII. doboz, nr. 135. (1635. okt. 8.)

39 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), Gyulafehérvári káptalan országos levéltára (a továbbiakban GyfKáptLt), F 12 Lymbus, fasc. 18.

40 KvTJk II/13. 79–80.

41 KvTJk II/14. 79–81, 82.

42 KvTJk II/13. 80–82.

Ghillányi Gergely konyhamestersége idején, 1645. szeptember 1-én a fejedelem parancsára kancelláriai deákok folytattak le egy tanúvallatást Ónodon.⁴³ Az történt ugyanis, hogy a fejedelem szakácsait a székelyek megverték a Ráró-szurdoknál. A szakácsok feltehetően a Drégelypalánk környéki Ráró-szurdokban, tehát felső-magyarországi hadszíntéren voltak, amikor is a konyhakocsi előrehaladását a háromszéki had megakadályozta. Verekedés tört ki, melyben – a konyhai ajtónállók elmondása szerint – a kocsisok élete is veszélyben forgott. Hernádnémeti emberek segítettek, és igyekeztek előkeríteni Ghillányi konyhamestert, közben Udvarnoki János megpróbált valamit tenni. A szakácsok és a kocsisok alighanem túléltek az incidenst, halálesetről ugyanis a tanúvallatásban nem esik szó.⁴⁴

A KONYHAMESTEREK

A Rákócziak udvara több tisztségviselőt is megörökölt Bethlen udvarából, így például a zempléni származású Kun Ferencet is, aki 1631-ig szerepel a számadásokban.⁴⁵ Kun Ferenc 1623-ban már udvari familiáris volt, később konyhasáfár lehetett, 1628-tól pedig alkonyhamester lett.⁴⁶ Brandenburgi Katalin udvarában is viselte ezt a tisztséget, ahol – a fejedelemasszony kiadásainak jegyzéke szerint – 250 magyar forint volt az évi fizetése.⁴⁷ Kun Ferencet konyhamesterként csak 1631 folyamán említik az udvarban, a későbbiekben nevével nem találkoztam az átnézett forrásokban. 1637-ig a tisztség másik viselője a már korábban említett Mikó Mihály volt, mellette pedig az udvari ifjak köréből konyhamesterré lett Aradi Gergely szerepelt, aki szintén Bethlen Gábor idején kezdte udvari karrierjét. Kun Ferenc a hagyományosnak tekinthető udvari karriert futotta be, hiszen udvari ifjúból főtnok, majd szállásosztó, végül pedig a Rákócziak udvarában konyhamester lett.⁴⁸ 1625-től már bizonyosan familiáris, aki élete utolsó évében, 1631 májusában már betölthette a konyhamesteri tiszt-

43 Ghillányi-hagyaték I/3. 1.

44 Uo. 1–7.

45 1623. jún. 16., KvSzám 16/XIX. 37; 1626. nov. 21., KvSzám 17b/VIII. 89; 1629. nov. 10., KvSzám 18a/II. 179.

46 Kun Ferenc szállásosztó 1623 júniusában, KvSzám 16/XIX. 37; 1624-ben udvari familiárisként Krucsó (Zemplén vm.) birtokban nemesi udvarházat kap adományba. *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689). Erdélyi királyi könyvek.* Szerk. Gyulai Éva. Arcanum–Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Bp., 2005. 13. köt. 48 (a továbbiakban ErdKirKv DVD); 1629. aug. 20., „*Kunn Ferenc uram számára*”, KvSzám 18a/IV. 217; Kun Ferenc, a fejedelem alkonyhamestere Bethlen Gábortól adományba kapja Korpafalva és Kreczanffalva (Bihar vm./Belényes vidéke) birtokokat, valamint Váradon a Péntekhely utcában, a „*város palánkja*” közelében levő házat. ErdKirKv DVD 17. köt. 68–68a; 1630-ban Kun Ferenc, a fejedelmi udvar konyhájának prefektusa, Brandenburgi Katalintól birtokadományt nyer. ErdKirKv DVD 19. köt. 86–86b; 1630-ban Kun Ferenc fejedelmi konyhamester zálogbirtokot kap: (Vajda)Récse (Fehér vm./Fogarásföldje). ErdKirKv DVD 18. köt. 71–71b.

47 BARABÁS Samu: *Brandenburgi Katalin országos kiadásai jegyzéke 1630. júliusból.* Történelmi Tár 1881. 365.

48 1622. máj. 6., KvSzám 15b/XXII. 103; 1625. nov. 21., KvSzám 16/XXXIV. 138; 1626. nov. 21., KvSzám 17b/VIII. 95; 1629. aug. 20., KvSzám 18a/IV. 223. (főtnokként szerepel); Aradi Gergely fejedelmi konyhamester, ErdKirKv DVD 18. köt. 78b–79; 1631., KvSzám 18b/III. 71.

ségek egyikét,⁴⁹ az 1632. január 24-i iratban azonban már özvegyére hivatkoznak.⁵⁰ Házasságáról az 1630. szeptember 7-i szerződésből alkothatunk képet; eszerint Kelemen Veronikát – előbb Károlyi István, utóbb Mátyus János özvegyét – vette feleségül. A házaspárnak Hidvégen (Fehér vm.), valamint Kézdiszentléleken és Sárfalván (Kézdiszék) voltak portiói, melyek kapcsán jobbágyok, gabonaasztagok, sajtos tömlők, szolgálak kerülnek említésre.⁵¹

Mikó Mihályról tudjuk, hogy Baróton (Sepsiszék), valamint Oltszemen szerepelt jobbágytartóként 1614-ben.⁵² Udvari karrierjének a következő állomásait tartjuk számon: előbb főpohárnok, majd konyhaprefektus, ezután pedig konyhamester lett.⁵³ Tudjuk róla, hogy rokonságban állt Bethlen Gábor tanácsurával és udvarmesterével: Mikó Ferencsel, aki unokatestvére volt;⁵⁴ ennek fényében talán nem véletlen udvari karrierjének kedvező alakulása. Mellettük Nemes Tamás⁵⁵ is viselte a konyhamesteri tisztet, akinek pedig a felesége volt Mikó lány.⁵⁶ Ugyanakkor vele a Rákócziak korában nem találkozunk az udvar kolozsvári tartózkodása idején. Konyhamesterként Mikó Mihályt és Nemes Tamást is ott találjuk a Péchi Simonért kezességet vállalók között; Mikó 1624. november 22-én 500 forintig vállalta a kezességet.⁵⁷ Mikó ugyanez évben kapott Fogarasföldön egy birtokot.⁵⁸ Manumittálta Boda Pál nevű jobbágyát Köpecen (Sepsiszék) 1630-ban.⁵⁹ A Rákócziak idején 1634 szeptemberében Fogarasról utazott Kolozsváron át, amikor is kísérete 12 főből állt, novemberben pedig a számadáskönyvek szerint Zilah felől utazott Szebenbe feleségével, gyermekeivel és kíséretével.⁶⁰ Unokaöccse által vezetett naplóból halálának pontos körülményei is kiderülnek: „*Anno Domini 1637 die 21 Mártii hala meg az szegény Mikó Mihály uram Meggyesen tiz és tizenegy óra közbe estve vagy éjjel. Az fejedelem konyhamestere vala. Országgyűlése vala akkor Meggyesen; az*

49 LÁZÁR Miklós: *Adatok a Perkő alatti várról és kastélyról Kézdiszentléleken*. Századok IV(1870). 223.

50 SÁNDOR Imre: *A csíkszentsimoni Endes család levéltára 1544–1659*. Genealógiai Füzetek 4(1906). 42.

51 ErdKirKv DVD 19. köt. 172–179; LÁZÁR: *i. m.* 478.

52 BALOGH Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében*. EME, Kvár, 2005 (Erdélyi Tudományos Füzetek 254). 174, 177. DEMÉNY Lajos: *Gazdálkodás és társadalom Székelyföldön Bethlen Gábor korában*. Századok CXXXV(2001). 930.

53 1624. márc. 26., ErdKirKv DVD 13. köt. 48b–49.

54 KELEMEN Lajos: *Bodoki Mikó Miklós családi krónikája*. Genealógiai Füzetek 4(1906). 36.

55 JENEY-TÓTH Annamária: „... *Urunk udvarnépe...*” *Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelemsége idején a kolozsvári számadáskönyvek tükrében*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012 (Speculum Historiae Debreceniense 11). 124 (a továbbiakban JENEY-TÓTH: *Urunk udvarnépe*).

56 1649. febr. 20-án Nagy másként Néznai Istvánnak adja el 210 forintért Gyulafehérvár falain kívül, a Nagy Téglá utcában fekvő házát és az Ókrös szőlőhegyen levő szőlőjét. GyfKáptLt, F 2 Protocolla, XII. 147–149.

57 1624. nov. 22., Mikó Mihály kezes Péchi Simonért 500 forintig, Nemes Tamás 1000 forintig. EOE VIII. 245.

58 1624. már. 26., Fogaras Malom-patak nevű utcájában adományul nyer egy nemesi udvarházat. ErdKirKv DVD 13. köt. 48b–49.

59 1630. ápr. 13., MNL OL, Kolozsmonostori konvent országos levéltára, F 15 Protocolla, libri regii et styliaria, XXIII. 129^r.

60 „*1634 die 25 Septembris Érkezik Mikó Mihály, urunk konyhamestere Fogarasból tizenkettőd magával, bíró uram hagyásából küldtem ajándékot [...] fr 1 d 54.*” KvSzám 19/III. 250; „*1634 13 Septembris Mikó Mihály érkezik Zylah felől feleségestől, gyermekestől, vagyon 13 magával, Szebenben megyen. Bíró uram hagyásából ajándékot küldtem neki [...]*” KvSzám 19/XIII. 175.

nap végeződék el az gyűlés. Haza hoztuk Ölczemire a testet; rakott sirt csináltatánk az templum előtt”⁶¹

Belényessi György csupán egyszer szerepel konyhamesterként, esetében az is kérdés, hogy a fejedelem konyhamestere volt-e.⁶²

Ghillányi Gergely nevével a fejedelmi konyhamesteri tisztség betöltőjeként 1637-től találkozunk,⁶³ korábban, 1635-től már bejáró volt, majd más tiszteket is viselt. Jelen tanulmányban Apafi Mihály sógorának csak a Rákócziak erdélyi fejedelemsége alatt befutott karrierjét vizsgálom, 1660 utáni karrierjét már nem.⁶⁴ Az 1630-as évek közepén is nagyon fontos feladatokat látott el például az oszmán követségek mellett.⁶⁵ Ebből a feladatából adódtak a következő évben ellátott teendői is. Egyszer a budai pasa fenyegető leveleit hozta Rákócziinak, máskor pedig Omer bég „gazdája” volt, aki a budai pasa követe volt Erdélyben.⁶⁶ A következő évben ő volt az, aki a Bethlen Gábor síremlékére, illetve a gyulafehérvári kollégiumra hagyományozott pénzt – amelyet Rákóczi „kölcsonvett” – Rácz Péterrel együtt visszavitte Bethlen Istvánnak, és a váradai káptalan jelenlétében átadta neki.⁶⁷ 1644–45-ben, ahogy az előző nyekből kiderült, részt vett a felső-magyarországi hadjáratban is. 1647–48 után egyre többször képviselte Erdélyt diplomáciai téren Svéd- és Lengyelországban.⁶⁸

61 KELEMEN: *i. m.* 48.

62 „[1635] Die 25 Octobris Érkezek Belienissi György konyhamester uram Fogarásból, megyen hazájában, bíró uram hagyásából szállására gazdálkottam [...]” Megjegyzésként mellette: „Ki konyhamester?” KvSzám 20/III. 183.

63 ErdKirKv DVD 24. köt. 44–45.

64 SIPOS: *i. m.* 36, 40; DÁNÉ Veronka: „Mennyi jobbágya és mennyi portiója”. Torda vármegye birtokos társadalma a 17. század első felében. EME, Kvár, 2016 (Erdélyi Tudományos Füzetek 286). 139–140.

65 „1635 Die 23 Aprilis Fejervárral érkezvén Bogáy András fő ember Gilányi Gergellyel együtt, hozattak ide urunk öngagsága ez fő hintaja előtt hat lovat, innét azokat visszatérítették, noha öngagsága lovászmestert is küldött vele, hogy két nap itt nyugossa őket. Megyen penigh sietve eperjesi gyűlésre, az kik Eperjesig kísérték voltak katonák in persona [...]” KvSzám 20/III. 127; „1635 Die 13 Junii Eodem Die Kelani Gergely Fejervárról érkezvén katonákkal nro 15, vivén öngagsága hintáját Váradá, voltak urunk öngagsága lovai előtte. Salus conductusa lévén, bíró uram hagyásából attam maga számára tehén húst attam libr. 14 fr – d 21, cipót attam nro 20 fr – d 20, bort attam just. 3 városé. Két posta lovakot salus conductus tenora szerint az hintó eleiben nem attunk, hanem bíró uram hagyásából maga számára vini just. fr – d 40, két tyúkfiat nro 2 d 5 attam fr – d 10.” KvSzám 20/III. 140; „1635 Érkezek Kiliány Gergely étekfogó, az kit urunk az Tömösövárról jövő törökök eleiben küldött, bíró uram hagyásából cipót attam nro 8 fr – d 8. [...]” KvSzám 20/III. 353; „1635 Die 24 Julii Érkezek vissza Budáról Kiliani Gergely törökkel, bíró uram hagyásából gazdálkodván [...]” KvSzám 20/III. 397; „1635 Die 31 Julii Érkezek vissza Kiliani Gergely az törökkel, Muslain békkel, voltak hatod magokkal, bíró uram hagyásából gazdálkottam [...]” KvSzám 20/III. 401.

66 *Török-magyarokori állam-okmánytár*. II. Szerk. SZILÁDY ÁRON–SZILÁGYI Sándor. Pest, 1869 (Török-Magyarokori Történelmi Emlékek. Első osztály: Okmánytár. IV). 383. (1636 júliusában); SZALÁRDI: *i. m.* 184; LUKINICH Imre: *Bethlen István támadása 1636-ban*. Századok XLIV(1910). 485.

67 HERCZOG József: *Újabb adatok Bethlen Gábor és Károlyi Zsuzsanna síremlékéről*. Századok LVI(1922). 545.

68 1650-ben és 1654-ben volt Lengyelországban. E. HORVÁTH: *Az erdélyi diplomaták névjegyzéke 1648–1690. Liste des diplomates transylvaniens 1648–1690*. Háborús felelősség. Diplomáciai és kortörténeti szemle II(1930–1931). 3–4. sz. (1930. júl.–okt.) 234; EOE XI. 203.

Birtokai Torda vármegye mellett Belső-Szolnok és Doboka megyékben feküdtek,⁶⁹ Kővár-vidéken és Fehér megyében portiói,⁷⁰ Gyulafehérváron és Kolozsváron pedig házai voltak.⁷¹ Ismeretes, hogy Torda vármegye lustráján 1670-ben 12 lovast állított ki,⁷² de birtokairól még részletesebb képet kapunk a Torda vármegyei birtokos társadalomról végzett legújabb kutatásokból,⁷³ aminek részletezésére a tanulmány terjedelmi korlátai miatt nem térhetek ki. Honfiúsítására 1655. február 20-án került sor.⁷⁴ Első felesége Szilasi Judit,⁷⁵ második Bodoni Zsuzsanna,⁷⁶ a harmadik pedig Apafi Anna volt. Első házasságkötésekor Haller Gábor naplójában főhoppmesterként említi, tehát már ekkor több lehetett a kortársak számára, mint átlagos konyhamester; az 1645-ös tanúvallomás is ezt erősíti meg. Második házassága Bodoni Zsuzsannával a vagyon miatt is kedvező volt számára,⁷⁷ de gyermek ebből a házasságból sem született. Miután II. Rákóczi György átvette apja örökét, a fejedelmi udvarban Ghillányi Gergely továbbra is megtartotta a konyhamesterséget. Nagyon kevés udvari szolgálattelvev tudta megőrizni a helyét az udvarban ekkor, ő közéjük tartozott.

Ghillányi konyhamestersége idején lehetett Boér Simon familiárisból vicekonyhamester; a Fehér megyei nemes a Bethlen-udvar neveltje volt.⁷⁸ A Rákócziak udvarában Torma Ád-

69 TAGÁNYI Károly–RÉTHY László–KÁDÁR József: *Szolnok–Dobokavármegye monographiája*. IV. Dész, 1901. Karulyfalva (Belső-Szolnok vm.) 228, Köblös (Doboka vm.) 457–458; 1651. ápr. 19., Ghillányi Gergely, a fejedelmi konyha praefectusa Köblösön (Doboka vm.) részbirtokot nyer adományul. ErdKirKv DVD 28. köt. 431–433.

70 1644. jan. 28., I. Rákóczi György Ghillányi Gergely fejedelmi konyhamesternek, volt asztalnoknak Sárdon (Fehér vm.) a Bunadczvo nevű utcában nemesi udvarházat inscribál. ErdKirKv DVD 24. köt. 44–45; 1645. jan. 14., Deli Farkas leányai ellentmondanak Ghillányi Gergely konyhamesternek a sárdi portio ügyében. GyfKáptLt, F 2 Protocolla, IX. 41; 1651. márc. 30., II. Rákóczi György Ghillányi Gergelynek, a fejedelmi konyha prefektusának adja Felsőfentős (Közép-Szolnok vm./Kővár vidéke) birtokot. ErdKirKv DVD 28. köt. 429–431.

71 1639. jún. 6., Piscator professzor özvegye, Makay Erzsébet – Makay György leánya – Szász utcai házát eladja, mely Ghillányi Gergely és Nagysinkszék háza között található. GyfKáptLt, F 2 Protocolla, IX. 8; 1644. jan. 30., I. Rákóczi György Ghillányi Gergely fejedelmi konyhamesternek, volt fejedelmi étekgógnak Gyulafehérváron a Szász utcában egy nemesi udvarházat ad zálogba. ErdKirKv DVD 24. köt. 42b–43b. Ghillányi javai 1658. jún. 13-i végrendelete szerint: Kolozsváron a Belső-Farkas utcában egy ház, Fehérváron egy másik ház, Kővár-vidéken jószágok; 10 000 forintot unokaöccsének, Huyeter Jakabnak hagy; amennyiben ő magtalanul elhalna, az örökség a református egyházra szálljon. A végrendeletet a gyulafehérvári káptalan átírta 1679. febr. 20-án. JAKAB: *i. m.* 696.

72 Ifj. BIÁS István: *Torda vármegye lustrája 1670-ből*. Genealógiai Füzetek 6(1908). 21.

73 DÁNÉ: *i. m.* 139–140.

74 EOE XI. 35.

75 1643. máj. 11-én vette feleségül Szilasi Juditot. *Haller Gábor naplója 1629–1644 = Erdélyi Történelmi Adatok*. IV. Szerk. SZABÓ Károly. EME, Kvár, 1862. 85.

76 1652 máj. 1., Ghillányi és Bodoni Zsuzsanna kölcsönösen egymásra hagyja vagyonát. GyfKáptLt, F 2 Protocolla, XIII. 48. Lásd még: DÁNÉ: *i. m.* 139–140; Nagy Dóra: *Birtokmegőrzés és atyafiság a 17. századi Erdélyben: Bodoni Zsuzsanna házasságai*. Történeti Tanulmányok. XXI. Szerk. BÁRÁNY Attila–PAPP Klára. Debrecen, 2013 (Acta Universitatis Debreceniensis. Series Historica LXV). 187–208.

77 DÁNÉ: *i. m.* 139–140.

78 1624. jún. 19., KvSzám 16/XXI. 70; 1626. nov. 21., KvSzám 17b/VIII. 92; 1629. aug. 20., KvSzám 18a/IV. 220; 1629. aug. 4., KvSzám 18a/IV. 147; 1629., Boér Simon udvari familiáris Gaináron (Fehér vm.) birtokrészt kap adományba. ErdKirKv DVD 17. köt. 102b–103; „[1636] *Die 14 Maii*

mot említik még a sáfárpolgári számadások konyhamesterként 1643-ban.⁷⁹ Az ő nevével később, például egy 1648-as említésben találkoztam még, mely az udvarbeli jelenlétét alátámasztja,⁸⁰ de nem ismeretes, hogy milyen tisztséget viselt. Azonban a 30 éves háború kapcsán tudjuk, hogy 1644 áprilisában a fejedelem őt hagyta Fülek alatt Wesselényi Ferencsel szemben a 2000 fős katonai kontingens élén.⁸¹

Az utazó udvartartás konyhai részlegének tagjai lehettek tehát a vizsgált 30 évben a vicekonyhamesterek – erre az előbb említett Boér Simon mellett 1659-ben a Barcsai-udvartartásban Besztercén volt példa Nagy Jakab személyében. Valószínűleg a Rákócziaknál a fejedelem-asszony konyhamestere viselte egyúttal a vicekonyhamesteri tisztet 1647-ben és 1649-ben, ugyanis mind Lorántffy Zsuzsanna, mind pedig Báthory Zsófia kapcsán említést tesznek róla.

1640-et követően, vagyis az ifjabb Rákóczi György váradi kapitányságával a fejedelmi udvarral párhuzamosan az „*ifjabb urunknak*” saját udvara jött létre, ahol Jakab Mihály viselte a konyhamesteri tisztet.⁸² Ő korábban, 1636-ban, a fejedelem étkefgója volt.⁸³ Jakab Mihályt ifjabb Rákóczi György konyhamestereként is ismerjük 1642-ből; ő a számadások szerint 1638-ban Ghillányi mellett – talán már korábban is – fejedelmi fűszerfelelős, vagyis borsoló lehetett, innen került majd az ifjabb Rákóczi udvarába.⁸⁴

II. Rákóczi fejedelemsége idején Ghillányi mellett Sáfár István konyhamestert ismerjük, aki 1652. január 6-án a várostól egy szőnyeget kapott ajándékba.⁸⁵ 1655-ben ott találjuk a fejedelem mellett Besztercén.⁸⁶ Vélhetően elkísérte a lengyelországi hadjáratára II. Rákóczi Györgyöt, hiszen azon foglyok névsorában találjuk, akikért váltságdíjat követeltek.⁸⁷

3. táblázat. Konyhasáfárok I. Rákóczi György udvarában⁸⁸

Év	Sáfárok és kíséretük létszáma
1631. máj.	Urunk sáfára szakácsokkal együtt 6 főre
1631. dec.	Tamás deák több sáfárokkal és szakácsokkal együtt 8 főre
1632. szept.	Sáfárok, szakácsok 7 főre
1634. nov.	Szakácsok és sáfárok 16 főre
1637 karácsonya	Sáfár 2 főre
1638. nov.	Sáfárok 2

Érkezek urunktól az vicekonyhamester Boér Simon, jött Filstich uramhoz, Kassai uramhoz és Broser Istvánhoz az arany pince palaczkért [...] KvSzám 21/II. 368.

79 KvSzám 24b/I. 128.

80 1648. szept., KvSzám 25b/VI. 673.

81 TÓTH László: *I. Rákóczy György beleavatkozása a 30 éves háborúba*. Hadtörténelmi Közlemények XVIII(1917). 109.

82 KvSzám 23/X. 47.

83 KvSzám 21/II. 334. (1636. jan. 25.)

84 ErdKirKv DVD 22. köt. 82–83.

85 JAKAB: *i. m.* 717.

86 SZABÓ András Péter: *A besztercei levéltár jegyzékei az erdélyi fejedelmi udvarról (1636–1659)*. Lymbus. Magyarisztudományi Forrásközlemények. Bp., 2016. 107.

87 Fogságba esése kapcsán lásd IVANICS Mária: *Rabszerzés és rabkiváltás a Krimi Kánságban a 16–17. században*. Századok CXLI(2007). 1511.

88 Lásd a 6. jegyzetet.

1642. feb.	Sáfár Maitini András
1643. aug.	Szakácsoknak és sáfároknak, inasoknak és az konyhaajtónállóknak 15 personára
1647. febr.	Sáfárok 4 főre
1648. szept.	Sáfár

A KONYHAMESTER ALÁ TARTOZÓK

A konyhamester munkáját segítette általában a két konyhasáfár is, közülük név szerint Tamás deákot és – ifjabb Rákóczi György 1642. évi udvartartásából – Maitini Andrást ismerjük.⁸⁹ Rajtuk kívül Udvarnoki Jánost is említik a Ghillányival kapcsolatban 1645-ben felvett tanúvallomásban, amikor is a sáfár magát 49 évesnek és nemesnek vallotta.⁹⁰ 1655-ben Enyedi Gergely neve szerepel még, aki szintén az 1645. évi tanúvallatásban konyhai ajtónállóként lett megemlítve, 1655-ben pedig ugyanezen a néven egy konyhasáfár tűnik fel. Kérdés, ugyanarról a személyről van-e szó.

Az instrukció szerint a főszakács és a konyhasáfár a konyhamester engedélye nélkül nem hagyhatta el a konyhát: „*konyhánkon benn közönségesen együtt ennen sáfárinkkal ott ebédeljenek és vacsoráljanak, sőt hálni is konyhánkról konyhamesterink híre nélkül ki ne merészeljenek menni praedicatio és könyörgés hallgatás kívül*”.⁹¹ Az udvari források közül az 1659. évi asztali rendtartás a 16. asztalnál a szakácsokat és a sáfárt együtt említette.⁹² A szakácsok közül a számadások a fejedelmi udvar kolozsvári tartózkodása idején senkit nem említettek meg név szerint, a főszakácson kívül csak azt mondják meg, hogy hányan voltak a fejedelem kíséretében a városban. A beszercei forrásokból azonban ismerünk ez idő tájt fejedelmi szakácsokat név szerint, ugyanakkor a kolozsvári sáfárpolgári számadások a fejedelem diversái, szekerézése és postasága fejezetekben szintén név szerint említették a szakácsokat, illetve családtagjaikat.

4. táblázat. Szakácsok és tésztamívesek I. Rákóczi György fejedelem udvartartásában Kolozsvárott⁹³

Év	Főszakács (fő)	Szakácsok (fő)	
1630. dec.		urunk ónagysága szakácsi	
1631. jan.		szakácsok 12 főre	tésztamíves
1631. máj.	főszakács		
1631. dec.			tésztamíves
1632. szept.			
1632. dec.		4 szakács	

89 1642. febr., KvSzám 23/X. 41.

90 „*ónagysága sáfára*”, vö. Ghillányi-hagyaték I/3. 2.

91 KOLTAI-SUNKÓ: *i. m.* 190.

92 „*[1659 die 27 Octobris] Szakácsok asztala és sáfáré együtt*.” Kemény cs. lt., XIX. 1600. 1^r.

93 Lásd a 6. jegyzetet; 1655. évi adatok: KvSzám 28b/IV. 53–54.

1634. nov.	főszakácsok		tésztamíves
1635. nov.		szakácsok	tésztamíves
1636. febr.			
1637 karácsonya		10 szakács	
1638. nov.		szakácsok 10 főre	<i>Jakab Mihály borsoló 3 főre</i>
1640. jún.			
1642. febr.		szakácsok 8 főre	
1647. nov.		szakácsok	tésztamívesek
1647. febr.	főszakács szolgáltnak 7 főre		
1648. szept.		szakácsok 10, II. Rákóczi György szakácsainak 2	tésztamíves
1649. nov.	urunk főszakácsa	közönséges szakács 19, ill. 38 fő	tésztamíves
1655. febr.		szakácsok 10 főre	

A szakácsok száma négy és tíz fő között váltakozott, ez a létszám azonban esetenként magában foglalt néhány inast is. (A szakácsok pontos számát tehát nem tudjuk megállapítani.)

A fenti táblázatból kitetszik, hogy a szakácsokat gyakran nem írták külön össze, hanem beszámították a teljes konyhai személyzetbe. 1630 nyarán Vinci Márton főszakács mellett Sárkány Mihályt, Fogarasi Jánost, Bokor Istókot, Nagy Andrást, Fogarasi András, Kolozsvári Györgyöt, Sáfár Tamást, Sáfár András és Drágosi Miklóst írták össze.⁹⁴ Tudjuk, hogy 1632-ben legalább négy pataki szakács Kolozsváron tartózkodott; ők alighanem a gyulafehérvári udvarban dolgoztak.⁹⁵ Az 1638. októberi beszercei szállásosztói jegyzékből⁹⁶ ismerjük név szerint is János mester főszakácsot, mellette a már említett Nagy András, Bukor szakács – aki valószínűleg Bokor Istvánnal azonosítható –, Szakács Pál és Szakács Pecó tűnik fel. Néhányukról pusztán feltételezéseim vannak kilétüket illetően. A kolozsvári számadáskönyveknek a fejedelem diversái, szekerezése, postasága című fejezetei János mestert,⁹⁷ Mihály

94 Márton mester negyedévi fizetése 25 forint, a többieké 11,25 és 4 forint között volt. BARABÁS: *i. m.* 365.

95 „[1632] 26 Junii Pottantius János feleségétől házanépével 4 szakács és 10 darabanttal Patakrul jöven [...]” KvSzám 19/VI. 107.

96 SZABÓ: *i. m.* 72–86.

97 „[1631] 30 Junii János mester urunk őnagysága szakácsa és trombitása negyed magokkal érkezvén Fejérvárról, urunk hazabocsátja Patakra, úti levelek lévén, bíró uram hagyásából attam [...]” KvSzám 18b/VII. 261.

főszakácsot⁹⁸ és Jakab főszakácsot⁹⁹ említik. Jakabról tudható, hogy váradi lakos volt.¹⁰⁰ Mellettük Gergelyt és Szakácsy Jánost említik.¹⁰¹ Ez utóbbi alighanem azonos azzal a Szepessi Jánossal, aki Sárospatakon kapott zálogba egy szőlőt a Királyhegyen.¹⁰² Közben Szakács István és Sepsi Tamás neve fordul még elő.¹⁰³

Az 1647. október 21-i udvartartás a már ismert Bokor István szakács mellett Gyulai István, Román Farkas, Zseretvai Zsigmond, Váradi András, Fogarasi Miklós és Bereznai György szakácsok neveit említi.¹⁰⁴ Közülük János mester azonos lehet a fenti Szepessi Jánossal. Ebben a két évben legalább 5, illetve 8 szakács volt a fejedelmi kíséretben Kolozsváron. Kőszegi György szakács nevét nem találtam a számadásokban,¹⁰⁵ Román Farkas és Bokor István nevű szakácsokat pedig a királyi könyvek Apafi Mihály idejéből említik. Ők alighanem azonosak a fent említettekkel, és mindketten Fogaras vidékéről származhattak.¹⁰⁶

Mindezek mellett a szakácsinasok száma akár a 10 fő feletti létszámot is elérte, így hatékonyan segíthették a szakácsok munkáját. Az ő feladatuk ellenőrzése is a konyhamesterre és az udvarmesterre tartozott.

98 „[1632] Die 8 Maii Erkezek urunk főszakácsa Mihály mester negyed magával, urunk bocsátotta Patakra társával, bíró uram hagyásából gazdálkottam egy fel bárányt pro d 16 fr– d 16, cipót nro 8 1 per d 2 fr – d 16, bort kup. 3 per d 8 fr – d 24.” KvSzám 19/III. 1.

99 „[1632] Die 18 Julii Erkezek urunk főszakácsa Jakab mester másod magával Fogarásból, megyén hazához Váraddá, bíró uram hagyásából gazdálkottam carnis libra 1 pro d 1 fr – d 3, cipót 2 1 per d 2 fr – d 4, bort kup. 2 1 per d 8 fr – d 16.” Kvszám 19/III. 11; „[1632] Die 18 Julii Erkezek Jakab Mester, urunk őnagysága szakácsa, bocsátotta urunk hazához, uram hagyásából Váraddá attam posta szekeret Hunyadigh; Magyarai Mátyás szekeret négy ökrével attam fr 1 d –.” KvSzám 19/III. 45.

100 Uo.

101 1634. már. 29., „Eodem urunk szakácsa, Gergely mester érkezek Patakról, Fogarásban urunkhoz megyen, salus conductusa vagyon [...]” KvSzám 19/XIII. 100; „1 Septembris Eodem Szakaczzy János, urunk pataki főszakácsmestere érkezek Patakról másod magával, urunkhoz megyen, sal[us] con[ductusa] va[gyon], gaz[dálkodtam] neki [...]” KvSzám 19/XIII. 152.

102 1637. jún. 20., ErdKirKv DVD 21. köt. 214–215.

103 „[1635] Die 1 May Erkezek Patakról lengyelországi marhákkal, fűszerszámmal es egyéb egyet másat egy szekerrel János Deák az marhák mellett. Item urunknak egy főszakácsa, Sepsi Tamás mester heted magokkal, salus conductusa lévén, bíró uram hagyásából [...]” KvSzám 20/III. 361; „[1635] Die 15 Septembris Erkezek Szakacz István, urunk szakácsa negyed magával, megyen hazájában, salus conductusa lévén, bíró uram hagyásából [...]” KvSzám 20/III. 1635. 410.

104 SZABÓ: i. m. 93.

105 1641. máj. 3., I. Rákóczi György görgényszentimrei Keözegi, másként Horvat György fejedelmi szakácsnak inscribál Görgényszentimrén (Torda vm.) egy házat. ErdKirKv DVD 23. köt. 15b–16.

106 1662. máj. 3., nemesség és címer adományozása ludisori Bokor Istvánnak. ErdKirKv DVD 30. köt. 456–457; 1663. márc. 4., nemesség és címer adományozása ludisori Román Farkas fejedelmi szakácsnak. ErdKirKv DVD 30. köt. 655–656.

5. táblázat. *A szakácsinasok, sütők létszáma*¹⁰⁷

Év	Inasok (fő)	Sütő (fő)
1630. dec.		
1631. jan.		
1631. máj.		
1631. dec.	9	
1632. szept.		4
1632. dec.	12	
1634. nov.		mosók, sütők együtt 8 (Sütő Márton)
1635. nov.		4
1636. febr.		
1637. karácsonya	8	4
1638. nov.	4	3
1640. jún.		4
1642. febr.*		
1643. aug.		cipóhámozók 2
1647. jún.	5	
1647. nov.		
1647. febr.		6
1648. szept.	2	
1649. nov.	6	4

A szakácsok és inasok mellett tésztamíves(eke)t is gyakran említenek a számadások, de, sajnos, nevüket nem ismerjük. A tésztamíves a sült (fánk, béles) és az akkor divatba jövő főtt tészták, metéltek, illetve a pástétomok és torták elkészítésének mestere volt.¹⁰⁸ Az is elképzelhető, hogy a sütők éppen ennek a funkciónak másféle, kevésbé specializálódott tudású képviselői lehettek, akik csak a sültekkkel, esetleg a tésztákkal, főként pedig kenyérsütéssel foglalkoztak. Közülük a Rákóczi-korból ifjú Horváth Jánost ismerjük, aki a hiteleshelyi jegyzőkönyvek szerint „*öregb aszszonyunk őnagysága tésztamívese*”, vagyis Lorántffy Zsuzsanna udvartartásának tagja lehetett, de a családi kapcsolatok alapján feltételezhető, hogy a fejedelemszont Erdélyben a fejedelmi udvarban is szolgált.¹⁰⁹ 1657 márciusában Patakon szolgált.¹¹⁰ Sütő Márton neve ismert a sütők közül,¹¹¹ kérdés ugyanakkor, hogy ezek a sütők más tevékenységet láttak-e el, mint a sütők másik csoportja, akiket a mosókkal együtt említet-

¹⁰⁷ Lásd a 6. jegyzetet.

¹⁰⁸ BENDA: *i. m.* 239.

¹⁰⁹ 1657. márc. 11. Kiderült, hogy apja még Bethlen korában érkezett a fejedelemségbe, Légenben (Kolozs vm.) Bali[n]g Jánost szolgált, más tanú szerint pedig Szabó Jánost, de jobbágya senkinek nem volt. GyfKáptLt, F 2 Protocolla, XVI. 35–38.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ KvSzám 19/XIII. 653. „[1632] 8 *Augusztus, az fejedelem sütői 4 magukkal Fejérvárról Váradra menvén [...]*” KvSzám 19/VI. 126.

tek.¹¹² Meglepő ugyanakkor számomra az is, hogy a sütők a kapusokkal és a kertészekkel együtt szerepeltek az 1659-es évek végén keletkezett asztalrendben, nem pedig más konyhai csoporttal együtt.¹¹³

Minden bizonnyal a tálmosók közé tartoztak az ezüsttálmosók is.¹¹⁴ Tudjuk, hogy a Habsburg-udvarban az étkezések után ők vitték vissza az ezüstedényeket, megfelelő mennyiségű gyertya is a rendelkezésükre állt, hogy az edények tisztításakor elegendő fény legyen; idegenek nem mehettek be az ezüstkamrába. Az ezüstedényeket csak homokkal tisztíthatták.¹¹⁵ Ugyanakkor például a Batthyány-udvarban a tálmosókat¹¹⁶ – akiket néha tálhordó néven is említenek – az étkezők között tartották számon. Elképzelhető, hogy erről volt szó Brandenburi Katalin esetében is.¹¹⁷ Ugyanakkor – ahogy a Rákócziak kapcsán említett fenti példából kiderül – mások is közel kerülhettek az ezüstdárgyakhoz: a szakácsinas esete legalábbis ezt mutatja, de ezenfelül azt is példázza, hogy ebben az udvarban felelősségre vonták a nem megfelelő munkát végző vagy kárt okozó személyeket.

Az 1644. évi felső-magyarországi hadjárat során keletkezett tanúvallatás szerint fontos szerep jutott a konyhai ajtónállóknak, akiknek pontos feladatairól az 1634-es instrukció különös részletességgel megemlékezett. Eszerint a konyhai rend betartása mellett feladatuk volt a vízhordás – Gyulafehérváron 4–4 fő látta el heti váltásban az ajtónállói tevékenységet¹¹⁸ –, továbbá előírta azt is, hogy „*ki ne merészljenek menni konyhamesterünk híre nélkül csak egy óráig is praedicatio és könyörgés hallgatáson kívül; akkor is kettei-ketiei változván helyben maradván*”.¹¹⁹ A Ghillányi Gergely ügyében végzett tanúvallatás 1645-ből név szerint az alábbi konyhai ajtónállókat említi: Nagy István, *strenuus*, 40 éves; Patay István, *nobilis*, 23 éves; Enyedi Gergely, *circumspectus*, 33 éves. A besztercei szállásosztói és praebenda-jegyzékekben 1655 októberében pedig Balog János, Tibrec János, Szilágyi Márton, Szabó Márton, Gridi István és Lajos Péter neve szerepel ajtónállóként; bizonyos Enyedi Gergely nevű személy konyhasáfarként tűnik fel, kérdés, hogy azonos-e az előbb említett, hasonló nevű ajtónállóval.¹²⁰

A csatlósok¹²¹ részben az istállómaster alá tartoztak. Utazáskor az udvar szerkezete némileg megváltozott, így az 1659-ben keletkezett asztali rendtartás a csatlósokról a következőket írja: „*ezen asztalhoz való eszközökre úttól is hordaszatására az konyhamester viseltessen gondot sáfár és egyéb konyhamester keze alatt levők által, de nevezet szerint az sáfárral együtt az csatlósok*

112 Praebenda-jegyzék: 1638. okt. 26. SZABÓ: *i. m.* 76.

113 „14. *Az sütők, kapussok, kertészek az hol mint és ideigh való rendtartás és conventiójok szokott leni.*” Kemény cs. lt., XIX. 1600. 1^a.

114 BENDA: *i. m.* 238.

115 SCHEUTZ-WÜHRER: *i. m.* 59–62. Az udvari instrukciók közül az 1713. évi említi első alkalommal részletesebben az ezüsttálmosókat. Uo. 163.

116 BENDA: *i. m.* 66.

117 Brandenburi Katalinnak több tálmosója volt, német és magyar egyaránt. Közülük egyik a fejedelemszöny lemondása után is a szolgálatában maradt, és fennmaradt vallomásában elmondja, mi volt a felelősségére bízva: „*kétszáz közép rend fejér ezüst tál, hat öreg tál, két kis tál merőn aranyozott*”. *Udvartartás és számadáskönyvek. I. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása.* Közli Radvánszky Béla. Bp., 1888. 365.

118 KOLTAI-SUNRÓ: *i. m.* 189.

119 Uo.

120 Ghillányi-hagyaték I/3. 7; SZABÓ: *i. m.* 107.

121 (fegyverhordozó lovas) kíséző, vö. *Erdélyi magyar szótörténeti tár.* II. Anyagát gyűjtötte és szerk. SZABÓ T. Attila. Kriterion, Buk., 1978. 39; 1655. évi praebenda-jegyzék: SZABÓ: *i. m.* 106.

forgódjának mellett, mindezek elfogásába s minden egyéb oda való tisztességes gondviselőben, bor kenyér és egyéb kifogásában”.¹²²

Összegzésként elmondhatjuk, hogy az egyik legalapvetőbb emberi szükséglet ellátására az udvarban egy teljes vertikumú szervezet jött létre, mely ugyan az udvarmester alá volt rendelve, azonban a fentiek alapján bizonyos, hogy a konyhamester saját belátása szerint cselekedhetett. Irányítása alatt mindenféle társadalmi csoport képviselőit megtaláljuk, de csak bizonyos keretek között jelentett karriert számukra a konyha: csupán egy lépcsőfokot. Innen a továbblépés lehetősége már nagyon kevés udvari ember számára adatott meg, részben a származásuk, részben speciális tudásuk miatt. Ghillányi Gergely további karrierje a körülményeknek köszönhető, valamint „a kivétel erősíti a szabályt” kategóriába tartozik. A konyhamesterek mindig a legmegbízhatóbb udvari emberek közül kerültek ki, ez hasonlóképpen történt a Rákócziak idejében is. A konyhamester alá tartozók egy nagyon vegyes és színes közeget alkottak, akik között egyre nagyobb arányban voltak jelen a Felső-Magyarországról, vagyis a Rákócziak birtokáról érkezők. Közülük többen itt is maradtak a Fejedelemségen, míg mások igyekeztek családjukhoz hazatérni. A Rákócziak korában a konyha személyzete egy jól működő és a korábbiakhoz képest – amint ez a forrásokból kiderült – némileg nagyobb létszámú udvartartási csoport volt.

CAREERS IN THE COURT OF THE RÁKÓCZIS: THE CHEF AND THE STAFF OF THE KITCHEN

Keywords: *Rákóczis, kitchen, chef, kitchen staff*

The aim of this study is to examine a relatively small, yet important group of the princely court, namely the kitchen staff. Their responsibility was to provide food for certain members of the princely household: the family of the prince, the young men of the court, a part of the “familiar” (a specific type of vassals in Hungarian feudalism), and occasionally the envoys and their escorts. The kitchen personnel of the travelling household was smaller (around 20-40 persons) in Cluj-Napoca (Kolozsvár), than in Alba Iulia (Gyulafehérvár), the seat town of the Principality.

The chefs (*konyhamester*) were responsible for the activity of the whole kitchen staff, and it was their duty, to provide the personnel and the necessary tools to the family of the prince at any time. In this respect, the role of Mihály Mikó, Gergely Aradi and especially of Gergely Ghillányi was of great importance during the time of the Rákóczis. They controlled the work of the stewards (*konyhasáfár*), of the chef (*főszakács*), of around 10 other cooks, of the pie maker (*tésztamíves*), as well as that of the apprentices of the kitchen. The bakers, the doorkeepers of the kitchen (*konyhai ajtónállók*), the outriders, the dishwashers, the kitchen carters and those guarding the carts also belonged to the staff of the kitchen.

¹²² Kemény cs. lt., XIX. 1600. 1°. Vö. JENEY-TÓTH: *Urunk udvarnépe* 122–123.

CARIERE DIN CURTEA PRINCIPILOR GHEORGHE RÁKÓCZI I ȘI II:
MAESTRUL BUCĂTAR ȘI PERSONALUL DE BUCĂTĂRIE

Cuvinte-cheie: *bucătar șef, personal de bucătărie, Gheorghe Rákóczi, bucătărie*

Studiul are ca scop prezentarea unui grup relativ restrâns, jucând însă un rol important în cadrul curții domnești, anume personalul de bucătărie. Acestui personal îi revenea sarcina de a aproviziona cu alimente în afara membrilor familiei princiare și anumite grupuri ale curții domnești: pe aprozi, o parte a familiilor, în unele cazuri chiar și pe ambasadori cu suitele lor. Este de notat faptul că curtea domnească ambulantă era prezentă de ex. în Cluj-Napoca într-un număr mai restrâns (cca. 20-40 de persoane), decât în capitala Principatului, astfel că sarcinile personalului de bucătărie erau într-o oarecare măsură diferite de cele obișnuite.

Maeștri bucătari (*konyhamester*) erau responsabili de activitatea personalului de bucătărie, cea mai importantă sarcină a lor fiind ca întregul personal, respectiv toate instrumentele necesare să fie la locul și momentul potrivit la dispoziția familiei princiare. Maeștri bucătari Mihály Mikó, Gergely Aradi și mai ales Gergely Ghillányi au avut un rol determinant în acest sens în perioada studiată. Așadar ei au îndrumat activitatea responsabililor de bucătărie (*konyhasáfár*), a bucatarului șef (*főszakács*), a cca. 10 bucătari, a meșterului însărcinat cu prepararea pastelor făinoase (*tésztaíves*), respectiv a ajutoarelor de bucătărie. Personalul era însă mai numeros, intrând în componența acestuia și brutarii, ușierii (*konyhai ajtónállók*), persoane care se ocupau cu spălarea vaselor, vizitii ale bucătăriilor ambulante (*konyhaszeke-
rek*), respectiv pedestrașii care asigurau paza acestor căruțe.

SÜTŐ KÁLMÁN ZSOLT*

SERTÉSTARTÁS, SERTÉSHÚSFOGYASZTÁS NAGYBÁNYÁN A 17–19. SZÁZADBAN

Kulcsszavak: *Nagybánya, sertéstartás, sertéshús, húsfogyasztás, szalonna, mészároscéh*

A középkor embere, függetlenül társadalmi hovatartozásától, bőségesen fogyasztott húst. Nyugat- és Közép-Európában a húsfogyasztás a 16. század derekától fogva visszaesett, kivételt csak az angol, lengyel, német és magyar területek képeztek.¹ A korszak húsfogyasztását vizsgálva N. Kiss István megállapította: „Magyarország a 16–17. században nemcsak az exportmarha tenyésztésének volt kiemelkedő, klasszikus területe, hanem – legalábbis a városokban – a húsfogyasztásnak is”.² A kora újkorban Magyarországon a leggyakrabban és legnagyobb mennyiségben a marhahúst fogyasztották. A népszerűségi lista második helyén a baromfihús, harmadik helyén a bányahús állott, míg a sertéshús a negyedik helyre szorult.³

Jelen tanulmányban általános képet szeretnénk rajzolni a 17–19. századi nagybányai sertéstartási és sertéshúsfogyasztási szokásokról. Tanulmányunk megírásakor elsősorban levéltári forrásokra támaszkodtunk: Nagybánya városának tanácsi jegyzőkönyveire⁴ és számadáskönyveire,⁵ a nagybányai mészároscéh fennmaradt privilégiumaira, jegyzőkönyveire és számadásaira,⁶ valamint a Nagybánya város levéltárában őrzött közigazgatási és politikai iratokra.⁷

A magyarországi sertéstenyésztésről az oklevelek már a 11. századtól fogva beszámolnak.⁸ A sertéstenyésztést hosszú ideig az extenzív tartás jellemezte. A folyók szabályozása és a lápok lecsapolása előtti időszakban a mocsaras, vadvizes területek növény- és állatvilága télen-nyá-

* Sütő Kálmán Zsolt (1982), történész, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézetének doktorandusza. E-mail: vegykonyha@yahoo.com

1 Fernand BRAUDEL: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század*. Gondolat, Bp., 1985. 201.

2 N. Kiss István: *Húsfogyasztás (katonai és közfogyasztás) a XVI–XVII. századi Magyarországon*. Agrártörténelmi Szemle XV(1973). 1–2 sz. 109.

3 BENDA Borbála: *Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban*. MNL Vas Megyei Levéltára, Szombathely, 2014 (Archivum Comitatus Castriferrei 6). 75–78.

4 Román Nemzeti Levéltár Máramaros Megyei Hivatala (a továbbiakban RNLTmm), Nagybánya város levéltára (a továbbiakban Nagybánya v. lt.), az 1560–1771 közötti tanácsi jegyzőkönyveket a 283-as leltár [a továbbiakban TanJkv (283. leltár)], az 1781–1872 közöttieket pedig a 34-es leltár [a továbbiakban TanJkv (34. leltár)] tartalmazza.

5 Az eredetileg *Acta rationes oeconomicas* név alatt őrzött számadások a levéltárrendezések során más állagokba kerültek: az 1599–1648 közötti számadások lelőhelye Nagybánya v. lt., 1-es leltár, Feudális iratok (a továbbiakban Feudális iratok), az 1649–1780-ból fennmaradt számadásokat a 34-es leltár közigazgatási iratai (a továbbiakban Közigazgatási iratok) tartalmazzák.

6 RNLTmm, A nagybányai mészároscéh levéltára (a továbbiakban Mészároscéh lt.).

7 Nagybánya v. lt., 34-es leltár, Politikai iratok (a továbbiakban Politikai iratok).

8 HERMAN Ottó: *A magyarok nagy ősfoglalkozása. Előtanulmányok*. Bp., 1909. 119–123.

ron kiváló táplálékot biztosított a sertések számára. A bükk- és tölgyerdők által határolt vidékeken a sertéseket nyáron a legelőn tartották, ősszel az erdőkbe hajtották makkoltatni.⁹ Körülbelül három hónap alatt, december közepére híztak fel annyira a disznók, hogy vágni lehetett azokat. A le nem vágott, tenyésztésre szánt sertések ridegen tartva teleltek. Az intenzív sertéstartás a 18–19. században kezdett megjelenni a takarmánynövény-termesztés elterjedésével párhuzamosan.¹⁰

A 16–17. században Nagybányán extenzív sertéstenyésztés folyt, a disznókat a legelőn és az erdőkben kondákban járaták, s a helyi sertéshúszabások tanúsága szerint leginkább szeptember és május között vágták azokat. Még a 19. század elején is a „sertéshús árulásának ideje” szeptemberben kezdődött, a mészárosokat pedig kemény büntetés mellett kötelezték, hogy ekkortól megszokás nélkül elegendő sertéshússal lássák el a lakosságot.¹¹ A nyári hónapokban a disznók soványak voltak, egy-egy egészben kisütött malac csak az ingyencék és tehetősek asztalára került.¹² A sertéseket ősszel a makkon hizlalták fel, a disznóhús ára ezért a makkterméstől függött. Olyan években, mikor bőséges makktermés volt, a disznóhús árát alábbszállították.¹³ A város erdeibe makkolni hajtott sertések után váltónak nevezett adót kellett fizetni. Egy sertés váltója 1650-ben 8 dénár,¹⁴ 1653-ban pedig 7 dénár volt.¹⁵ Aki tíznél több sertést hajtott makkolni, az nem váltót, hanem dézsmát fizetett, vagyis minden 10 sertésből egyet a városnak adott. Kezdetben sertésdézsmát csupán az idegenektől követeltek, a nagybányai polgárok csak váltót fizettek. 1660-ban azonban a tanács úgy döntött, ezentúl a városi polgárok is disznódézsmával tartoznak.¹⁶ Az engedély nélkül makkolni hajtott sertéseket elkobozták. A makkoltatásból származó jövedelem háromfelé oszlott: az összeg egyharmada a városi pénztárba került, kétharmadán pedig egyenlő arányban osztozott a belső- és a külső tanács.¹⁷ Bőséges makktermés idején szatmári és máramarosi falvak népes sertéskondái híztak kövérre a nagybányai erdőkben.¹⁸ Ha a makkoltatási időszak végére a disznók nem

9 SZABADFALVI József: *Az extenzív sertéstenyésztés emlékei Magyarországon = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1969–1970*. Szerk. DANKÓ Imre. Debrecen, 1971 (A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai LI). 285.

10 Uo. 328.

11 Politikai iratok 1761/1821.

12 1621. jún. 21-én a tótfalusi bírák megvendéglésére a város egy malacot vett. 1621. aug. 23-án a kővári kapitány érkezett Nagybányára népesebb küldöttséggel, vendégül látásukra a város többek között 8 malacot is vásárolt. Feudális iratok, 34. sz. 21, 50; 1643 augusztusában Bethlen István máramarosi főispán három napig vendégeskedett a városban, ez idő alatt embereivel a baromfiban, halban, juh-, tehén- és borjúhúsban bővelkedő étkezéseiken 11 malacot is elfogyasztottak. Uo. 559. sz. 311–315; 1768. júl. 24-én Berényi Sándor plébános, kanonok beiktatásakor rendezett lakomára vásárolt élelmiszerek jegyzékén „két süttö malac” is feltűnik. 283-as leltár, 75. sz., act. 177/1768. 55; A vármegyei limitációk a 19. században többnyire megszabták a „sütni való malacok” árát. Politikai iratok 466/1805, 1126/1807, 1825/1810, 1848/1816.

13 „1696 Die 24 Octobris. Mintbogy az idén az makknak bővebb termése van mint tavál, azért sertésmarháknak is ócsóbbnak kell lenni.” TanJkv (283-as leltár), 6. sz. 151.

14 Közigazgatási iratok 36/1650, 131–189.

15 Uo. 51/1653, 63.

16 TanJkv (283-as leltár), 3. sz. 341.

17 Uo. 9. sz. 216.

18 1650-ben Adorján, Kőszegremete, Németi, Batizvasvári, Rákos, Kiskolcs, Szamoskrassó, Patóháza, Sárköz, Szamosstelek, Pettyén, Apáti, Szamoskóród településekről 2443 öreg sertést, 331 süldőt és 1116 malacot makkoltattak Nagybánya erdeiben. Közigazgatási iratok 36/1650, 131–189. 1653-

híztak fel kellőképpen, levágásuk előtt rövid ideig takarmányra fogták azokat. A városi számadásokból kitűnik, hogy a 17. században a tanács minden évben december elején három disznót vásárolt, amelyek számára korpát vett, és zabot, árpát őröltetett. Ezeket a sertéseket karácsony előtt leölték a mézárosokkal, húsuikat pedig szétosztották az esküdt polgárok között, így köszönve meg nekik a közösségért végzett munkájukat.¹⁹

Amint azt már említettük, a sertéseket kondákban járatták. Az első kondásra vonatkozó adatot a számadáskönyvekben találtuk. Eszerint 1643-ban a lopáson kapott disznópásztort a hóhér a Veres-torony alatt megpálcázta.²⁰ 1666-ban a város megengedte, hogy a polgárok sertéseiket a város határán járassák, ha azok mellé pásztort fogadnak.²¹ 1701-ben két forintra büntették a sertécsordapásztort, akinek gondatlansága miatt Mézáros Mátyás öt malaca a Cigány-patakba fulladt, intették egyszersmind, hogy falusi sertéseket ne fogadjon be a városiak disznói közé.²² A kondások és pásztorok általában a hóstáti lakosok közül kerültek ki. Akadt olyan év is, amikor a hóstátiak húzódtak a pásztoroktól. Ilyenkor a városvezetés kemény eszközökhöz nyúlt. 1812-ben például a tanács megfenyegette őket, ha a pásztorságra alkalmas hóstáti személyek nem vállalják el a megbízatást, megtiltják nekik, hogy a városban vagy annak határában lakjanak.²³

A 19. századra kezdett megnőni a sertéstartási kedv. 1811-ben a megszorodott számú disznók a szarvasmarhák legelését ellehetetlenítve feltúrták a földet a mezőn és a Lápos-erdőben. A magisztrátus ezért megszabta, hogy a legelőre egy városi polgár hat öreg sertést, polgárjoggal nem bíró városi lakos pedig két öreg sertést járáthasson. Észteendő aluli süldőből kettő tett ki egy öreg sertést, tavaszi malacokból négy darabot számoltak egynek, a szopós malacokat viszont nem számították be. Aki a meghatározott számnál többet akart tartani, az a Bérces-erdőre hajthatta.²⁴ Saját sertéseit senki nem őrizhette külön-külön, a mezőn legelő disznókat kötelesek voltak egyetlen kondás kezére bízni, hogy annak elegendő jövedelme legyen, és meg tudjon élni a pásztoroktól.²⁵ A falusiak csak saját határukon járáthatták disznóikat, egy gazda legfennebb két öreg sertést; ha ennél többet akartak tartani, fölös számú sertéseikkel őket is a Bérces-erdőre utasították. 1815-ben tovább szigorították a város legelőjén való disznótartást. A sertések a Szaszar partján legelhettek a várostól a szaszari kis malo-

ban a város Lápos nevű erdejére a magosfalusiak és a hosszúfalusiak 70 öreg sertést, 12 süldőt és 55 malacot, a Bérces erdőre Tomány, Oláhkékes, Tökés, Feketefalu, Szakállasfalva, Csernefalva, Alsófernezely, Hatpatak, Brébfalva és Karácsonyfalva településekről pedig összesen 624 öreg sertést, 229 süldőt és 493 malacot hajtottak. Közigazgatási iratok 51/1653, 63–88.

19 Feudális iratok, 34. sz. 36, 275 (1621); 356. sz. 146 (1638); 559. sz. 22, 419, 423–424 (1643); 739. sz. 310–311, 358 (1646); 790. sz. 103 (1647); Közigazgatási iratok 37/1650. 176, 216.

20 Feudális iratok, 559. sz. 426.

21 „Az disznókat megengedé az becsületes tanács, hogy az város határán pásztor fogadván jártassák és legeltesék.” TanJkv (283-as leltár), 3. sz. 371.

22 Uo. 7. sz. 32.

23 TanJkv (34-es leltár), 100. sz. 101^v.

24 Uo. 97. sz. 405^v–406^f.

25 Ennek ellenére gyakori volt, főként a hóstáti lakosok körében, hogy disznóikat és egyéb marháikat nem hajtották a csordába, hanem a külvárosok utcáin, a kertek közt, valamint a Szaszar és a Fernezely partján szabadon bocsátották, ahol azok a szőlők alatti rétekben kárt tettek. Uo. 128. sz. 177^r. A disznópásztor kezére bízott sertések szintén okoztak károkat. 1803-ban a sertések a bércről a kondás hanyagsága miatt lejöttek a szőlőkbe, ahol Almer Antal mézáros, Láng János és Pápai Szabó Sámuel néhányat lelőttek közülük. Uo. 73. sz. 320^v, 343^v.

mig nyúló szakaszon, és nem bocsáthatták azokat a Lénárdfaluba vezető úton túl az erdő felé.²⁶ A sertéstartás fellendülése következtében a 19. század második felében szűnt meg az egy város – egy sertéskonda elve. 1872-től a tanács megengedte, hogy azok a gazdák, akik nagyobb sertésállománnyal bírtak, külön kondát tartsanak.²⁷

A serfőzőháznál, a malmoknál, ahol bőven akadt gabona, az ott dolgozók igyekeztek sertéseket hizlalni. 1752-ben a tanács megtiltotta, hogy a molnárok disznót, tyúkot, ludat tartsanak, s megbízta a városgazdát, mérje fel a helyzetet, s ha úgy ítéli meg, hogy kifizetődő, vásároljon s hizlaljon a város számára sertést a malmoknál.²⁸ 1771-ben a tanács a serházhoz is disznóólat csináltatott,²⁹ s 1783-ban megengedte a serfőzőháznál dolgozó egyik szolgának, hogy ott egy süldőt hizlaljon.³⁰ 1820-ban megintették Kerekes János mészáros mestert, a szaszari kis malom és a városi serház bérlőjét, hogy sertéseivel ne rongálja a város épületeit.³¹

Habár már korábban is tartottak a városban disznót,³² a sertéseknek otthon, vályún való tartása a 18. századtól kezdve vált elterjedté. 1768-ban Bányai János agyonverte Marosán Ursz malacos kocáját, mivel az állandóan kárt tett a kertjében. A tanács semmi kártérítést nem ítélt Marosán Ursznak, azzal érvelve, hogy megszegte a magisztrátus világos parancsolatait, melyek szerint a nagybányaiak disznót vagy kondában, vagy bezárva tarthatnak.³³ Az egyre gyakrabban előforduló sertésólakról szóló tudósítások az intenzív tenyésztési módszerek megjelenését támasztják alá. 1799-ben Hirsch Mátyás feljelentette Kovács Istvánt, hogy kerítését arrább tolvá és megrongálva a telkére taszította sertésólat.³⁴ 1816-ban Kerekes János mészáros mester megvádolta Bene István mészároslegényt, hogy lopott a sertések hizlalására szánt búzából és kukoricából.³⁵ 1825-ben a Körös és Lakatos utcák kapitányai jelentették, hogy Eötves Sándorné sertésólaból az utcára folyik a trágyalé. A magisztrátus felhatalmazta a városkapitányt és az utcakapitányokat, hogyha azt tapasztalják, hogy valakinek az árnyékszéke vagy a disznóólja az utcára folyik, azokat minden haladék nélkül mozdíttassák el.³⁶

A vályún tartott sertéseket nem csak takarmánnyal, gabonával és konyhai maradékokkal hizlalták. A mészárosok például a vágóhídi hulladékot is megetették a disznóikkal. 1804-ben Király Ferenc feljelentette Sziszenpech Lizit és Makrai Jánost, mivel azok megengedték a mészárosoknak, hogy a mészárszékhez közel fekvő telkükön vágják és nyúzzák a bárányokat. Ezért cserébe hetente fél bárányt kaptak, valamint a levágott állatok beleit és bendőit sertések hizlalására.³⁷ 1824-ben a mészároscéh tagjai kérték a tanácsot, engedélyezzék számukra a

26 Uo. 109. sz. 213^v.

27 Uo. 291. sz. 62^r.

28 TanJkv (283-as leltár), 9. sz. 268.

29 Közigazgatási iratok 113/1771. 8^v-9^r.

30 TanJkv (34-es leltár), 12. sz. 74^r.

31 Uo. 125. sz. 206^v.

32 1686-ban Nánási István prédikátor udvarára az egyházi disznóólat csináltatott. Közigazgatási iratok 44/1686. 109.

33 TanJkv (283-as leltár), 41. sz. 141.

34 TanJkv (34-es leltár), 61. sz. 98^v.

35 Politikai iratok 1366/1816. 22.

36 TanJkv (34-es leltár), 141. sz. 320^{r-v}.

37 Politikai iratok 1009/1804.

bárányok mészárszék melletti leölését. Megfogadták, hogy a tisztaságot mindenkor fenntartják, a leölt bárányok vérért és beleit dézsákban hordják el disznóik számára.³⁸

A mészároscéh 1652. évi privilégiumának értelmében a mészárosok bármikor szabadon, szer³⁹ nélkül árulhattak friss disznóhúst, a hentesek és városi polgárok pedig minden pénteki napon délig.⁴⁰ A céhen kívüliek tíz forint büntetés terhe alatt nem mérhettek sótan húst az utcán, a hóstátban és a piacon, ellenben a Kővékánál bárki szabadon árusíthatott disznóaprólékot, szalonnát, orját, sódort, nem csak a mészárosok.⁴¹ A mészárosmesterek 15 dénár fizetség ellenében kötelesek voltak a városi polgárok disznóit levágni. Ha erre nem voltak hajlandóak, egy forintra büntették őket.⁴² A város lakosai saját szükségükre a piacon a mészárosok előtt vehettek disznót.⁴³ 1804-ben, mivel a sertések a piacot feltűrták, elrendelték, hogy azokat ne a belső piacon árusítsák, hanem a Szatmár utcai hídon túl lévő dombon.⁴⁴ 1815-ben a város piacának tisztaságát szem előtt tartva a tanács megparancsolta, hogy a hetivásárokon a sertéseket csak télen, azaz Szent Miklós-naptól február végéig árusíthassák a belső piacon, március 1-től Szent Mihály-napig a többi marhával együtt a külső fogadó körüli baromvásárban árulják azokat.⁴⁵ 1825-ben jelentették, hogy a korábbi határozatok ellenére a sertéseket megint a belső piacon árulják, ahol „*azok által a város díszével ellenkező túságok tétettetnek*”. A tanács újból meghagyta, hogy a disznókat a kemény fagyos időszakok kivételével ne a belső, hanem a külső piacon árusítsák.⁴⁶ Tilos volt a vásárra hajtott disznókat a piacon kívül megalkudni. 1666-ban a mészárosokat és a henteseket megbüntette a tanács, mivel azok „*háromfele is az utakra kimentek, és az sertésmarhákat meghvötték, nem engedvén behajtani az idegen embereknek*

38 Uo. 923/1824.

39 A szer terminus mészárosokra vonatkoztatva vágási sorrendet jelentett. A mészáros mesterek nem egyszerre, hanem sorban vágtak. A sorrend kialakításánál a mesterek rangsorát vették figyelembe: a főcéhmester kezdte, a kiscéhmester folytatta, majd következtek a hierarchia alacsonyabb fokán állók. Egy marhaszerben kettő vagy négy marhát, egy sertésszerben két disznót, egy juhszerben tíz vagy húsz juhot kellett levágni.

40 Mészároscéh lt., 2. sz.

41 Uo. Ezen előírást többször megszegték mind a városiak, mind a környékbeli falvak lakói. A mészároscéh olyankor elkobozta a húst. A magisztrátusnak az állt érdekében, hogy a polgárok minél olcsóbban jussanak hozzá a húshoz, ezért néha a szabálysértők pártját fogta: „*Noha ugyan a privilégium értelme szerint a contrabált friss disznóhúsnak, mely ruhástól és kosárostól 43 fontot nyoma, a céhnek elítélni kellene, mindazáltal, hogy az illetén contrabándok által a falusiak a szabados húsnak béhozatalától is el ne idegeníttessenek, most az egyszer a contrabánd alá vétetett disznóhúst az behozó 5 ftal kiválthatja. Egyszersmind pedig intetik, hogy ennekutána friss disznóhúst árulás végett béhozni ne merészeljen.*” TanJkv (34-es leltár), 82. sz. 118^{r-v} (1806).

42 Mészároscéh lt., 2. sz. Egyes városi polgárok is böllérkedtek. Pl. 1829-ben Tivadar István 20 ezüstkrajcárt vett fel előre Jeney Ádámtól sertésének levágásáért. Disznóöléskor azonban a gazda házában második hívásra szitkozódva jelent meg. Mikor szemére vetették gorombaságát, összeszedte szerszámaint, és a levágott disznót feldolgozatlanul otthagya távozott. E tettéért 25 pálcáütésre büntették. TanJkv (34-es leltár), 152. sz. 20^r–21^r.

43 Mészároscéh lt., 2. sz. Ezen szabályokat a mészároscéh 1756. évi privilégiuma is megerősítette. Lásd *Város történeti források. Erdély és a Partium a 16–19. században*. Szerk. PAPP Klára–GORUNKOVÁCS György–JENEY-TÓTH Annamária. Erdély-történeti Alapítvány–Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2005. 195–200.

44 TanJkv (34-es leltár), 76. sz. 260^v.

45 Uo. 109. sz. 343^r.

46 Uo. 141. sz. 452^r.

az város lakossinak”.⁴⁷ 1704. november 14-én megparancsolták a mészárosoknak: „Disznót penig sem az piacon, sem az kapu előtt tizenkét óra előtt más lakos atyánkfiai kárára meg ne alkudgyák, annyival inkább meg ne vegyék sub poena f 12”.⁴⁸ Ezen határozattal azonban egyes polgárok visszaéltek, és a piacon a disznókat nem a maguk szükségére, hanem nyereszkeskedés céljából vásárolták fel, majd saját házuknál kivágták, és fontonként árulták. A tanács többször figyelmeztette őket, ha nyereszkeskedni akarnak, akkor ne a piacról vásárolják fel a disznókat a polgárok és mészárosok elől, hanem a város határán kívülről vegyenek. Az így leölt állatok húsát pedig ne fontonként mérjék, hanem darabonként árusítsák.⁴⁹

A sertés volt az egyetlen állat, amelyet a mészárosok szabadon vághattak a város területén belül.⁵⁰ A fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint a leszúrt sertést kétféle módon dolgozták fel: forrázással és perzseléssel (pörköléssel). A Csilló Dorottya mészárosözvegy árverésen eladott javairól készült jegyzék sertésfogó vasat, szórvonót és sertéskopasztó teknőt említ.⁵¹ Szíjártó Istvánné mészárosözvegy apósára panaszkodott, hogy az jogtalanul vett el tőle különböző holmikat, melyek között sertéskopasztó üst és sertéskopasztó vasazott teknő is szerepel.⁵² 1840 januárjában Csüdör Ferenc a város szélére vitte perzselni sertését. A toronyőr viszont a ködös idő miatt nem látta, hogy disznóperzselés folyik, ezért tűzvészre gondolt, s a harangokat félreverte, bosszúságot és ijedelmet okozva a városlakóknak. A hasonló félreértéseket elkerülendő a tanács meghagyta, hogy a disznóperzselésről mindenki időben értesítse a toronyőrt.⁵³

A sertések vonzó célpontot jelentettek a tolvajok számára. A makkoló sertések összeírásából ugyanis kitűnik, hogy azok közül rendszeresen lopkodtak.⁵⁴ 1658-ban a hóhér a disznólopásban bűnösnek talált Lőrinczi István nyakába kötötte az ellopott sertés szalonnáját, és úgy kísérté ki a Kákás-mezőre felakasztani.⁵⁵

A 19. századra elszaporodott a piacon sült disznóhúst áruló kofák száma. A mészárosok rengetegszer panaszkodtak rájuk, és kérték a tanácsot, rendelje el, hogy a kofák a mészárszék-ből vegyék a disznóhúst.⁵⁶ A magisztrátus vizsgálatot indított, és a városi hadnaggyal összeíratta a sütőasszonyokat, akik a jelentés szerint: „Felette nagy számúaknak találtattak, kik közül sokaknak férjeik mesteremberek, sokaknak pedig bányászok, mely végre akiknek férjeik mesteremberek és bányászok, mintbogy különben is élhetnek, az árulástól végképpen eltiltottuk”.⁵⁷ A sült hús árusítása annyira jövedelmező üzletnek bizonyult, hogy sokszor még a kofák férjei is abba hagyták mesterségük gyakorlását, s a sült húst árulták. A mészárosok kérték a tanácsot, hogy tiltsa el ezeket a húsárulástól, és a sült hús eladását kizárólag az öregasszonyoknak engedje

47 TanJkv (283-as leltár), 3. sz. 408.

48 Uo. 7. sz. 187.

49 Uo. 38. sz., 601 (1767); TanJkv (34-es leltár), 37. sz. 134^{r-v} (1790); 125. sz. 119^r (1820).

50 TanJkv (34-es leltár), 64. sz. 228^{r-v} (1800). Néha megengedték nekik, hogy a borjúkat és a bárányokat is saját házuknál mészárolják le. Uo. 76. sz. 186^v (1804); 135. sz. 171^{r-v} (1823).

51 Politikai iratok 1369/1803. 2°, 3°.

52 Uo. 1859/1803, 38°.

53 TanJkv (34-es leltár), 190. sz. 7°.

54 Közigazgatási iratok 36/1650, 131–189.

55 TanJkv (283-as leltár), 3. sz. 46.

56 Politikai iratok 1253/1828; TanJkv (34-es leltár), 164. sz. 22^v, 406^r (1833).

57 Politikai iratok 3003/1833. 1°.

meg, s csakis abban az esetben, ha azok a mészárszékből veszik a disznóhúst.⁵⁸ A városi polgárok a mészárosok ezen törekvését jogaik elleni támadásként értelmezték, ezért tiltakoztak ellene,⁵⁹ a tanács pedig továbbra is megengedte nekik a korábbi gyakorlat folytatását,⁶⁰ kikötve, hogy „*az áruló asszonyok mind tiszták, csinosak és egészséges asszonyok legyenek.*”⁶¹ A kofák nem csak a mészárosokkal álltak konfliktusban, egymás közötti versengésük is többször tettlegeséig fajult: 1842-ben Sárosi István ács Bónis Antal ács feleségét a piacon letámadta, szidalmazta, és asztalát az azon lévő félig sült disznóhússal és kenyérral együtt a sárba döntötte.⁶²

A friss sertéshús mindig egy-két pénzzel drágább volt a marhahúsnál,⁶³ néha azonban kétszer annyiba került.⁶⁴ A 17. századi városi számadásokat tanulmányozva megállapítható, hogy a város friss disznóhúst leginkább szeptember végétől március végéig vásárolt, és általában minden étkeztetésre negyed- vagy feleakkora mennyiséget, mint amennyit marhahúsból vett. A friss sertéshús előkelő húsfélének számított, ezért ritkán és kis mennyiségben fogyasztották. Az 1633. év folyamán a város a bányászok számára levágatott 93 marhát, 43 bárányt, 56 berbécsot, 24 kecskét, kiárultatott 620 font szalonnát és 154 font sós halat, de egyetlen font friss disznóhúst sem adtak el a profonti mészárszékekben.⁶⁵ Az intenzív sertéstenyésztési módszerek elterjedésével azonban a 19. századra a húsfogyasztási szokások is átalakultak. 1849-ben már a mészárszék haszonbérbe adásakor a város előírta, hogy a bérlő a marhahús mellett minden nap köteles sertéshúst is árusítani.⁶⁶ A sertéshúsfogyasztás mértékét pontosan meghatározni lehetetlen, hiszen a disznóhúst az emberek nem csak a mészárosoktól szerezhették be. A legtöbb városi polgár maga is tartott sertést, és a környékbeli falvak lakói is rendszeresen hoztak be árulni sós disznóhúst a város piacára. A magisztrátus ezt kihasználva gyakorolt nyomást a mészárosokra. Mikor nem árultak a limitált áron elegendő sertéshúst, megengedték a városi polgároknak és a környékbeli lakosoknak, hogy ne csak sós, hanem friss disznóhúst is árulhassanak.⁶⁷ A hal mellett a sertéshús tartósítása adatolható, és bár a sertésvágás időszaka ősztől tavaszig tartott, szalonnát, sódort és sós disznóhúst a nyári hónapokban is fogyasztottak.

58 Uo. 2^v.

59 „*Mennél régiebb juss tebát ez, s mennél inkább gyakoroltatik, annál inkább lehet remélni ezen kőháton éldegélő, s majd semmi oeconomiaival bíró nyomorult polgárságnak léteztetését. Mert hány házi familia csupán csak az illy sertéshússal való kereskedésből szerzi meg kenyereit, ruházatját s a királyi adót.*” Uo. 4^v.

60 TanJkv (34-es leltár), 164. sz. 471^{r-v}.

61 Politikai iratok 3003/1833. 1^r.

62 TanJkv (34-es leltár), 196. sz. 617^v.

63 TanJkv (283-as leltár), 3. sz. 36 (1658); 3. sz. 338 (1665); 6. sz. 20–21 (1694), 208–209 (1697), 332 (1699); 7. sz. 152 (1703), 268–269 (1707), 455 (1714); 9. sz. 171 (1748); TanJkv (34-es leltár), 44. sz. 147^v–148^r (1793); 53. sz. 56^v (1796); 59. sz. 172^v–173^r (1798); 73. sz. 338^r–339^r (1803); 109. sz. 330^r (1815).

64 TanJkv (34-es leltár), 79. sz. 379^v (1805); 103. sz. 322^v (1813); 112. sz. 386^r (1816).

65 Feudális iratok, 205. sz. 10–12.

66 „*Köteles lesz a bérlő a mészárszékben a marhabúson kívül még szalonnát és sertéshúst is minden nap rendszeren, bornyú, bárány és jubhúst pedig annak szokott idejében, rendszeren és föltonosan fonszámra is méretni s árulni.*” Politikai iratok 499/1849.

67 TanJkv (283-as leltár), 13. sz. 320 (1758); TanJkv (34-es leltár), 44. sz. 147^v–148^r (1793); 94. sz. 289^v–290^r (1810).

SÓS SERTÉSHÚS, SZALONNA, KOLBÁSZ, MÁJAS

A mészárosceh 1652. évi privilégiumának 15. artikulusa megengedte, hogy a Kővékánál bárki szabadon, fonttal mérhessen sós disznóhúst, orját, sódart, szalonnát és disznóaprólékot. Ezt az 1756. évi privilégium is megerősítette, de a fonttal való mérés kötelezettségére már nem történik utalás. A tanácsi jegyzőkönyvekben azonban többször szerepel, hogy a céhen kívüliek a sós disznóhúst ne fonttal mérjék, hanem darabonként árusítsák.⁶⁸ 1786-ban a fonttal árudást is megengedték a civiseknek, ha a sós sertéshúst a mészárosoknál olcsóbban adták.⁶⁹ A magisztrátus csak addig nézte jó szemmel, hogy a polgárok sós sertéshúst árusítsanak, míg azok jövedelemkiegészítésként foglalkoztak vele. Mihelyt kereskedni kezdtek a hússal, a város a mészárosok és az elesettebb civisek érdekeit szem előtt tartva tiltotta őket az árudástól.⁷⁰ Ha valaki mégis kereskedés céljából szeretett volna disznót vásárolni, az kizárólag a város határán kívül vehetett.⁷¹ 1758 novemberében a tanács elrendelte, hogy amely polgár szalonnaeladás végett öl disznót, az a húst és az aprólékot csak tavasszal adhatja el, „*amidőn méltán nevesztethetik sósna, nem penig csak sózattna*”.⁷²

Benda Borbála a magyar főúri udvarok kora újkori étkezési szokásait vizsgálva a számadások és étrendek alapján arra a következtetésre jutott, hogy a szalonna elsősorban az alacsonyabb rangúak eledele volt.⁷³ Nagybányán társadalmi hovatartozástól függetlenül jelentős mennyiségű szalonnát fogyasztottak, ahogyan arról a számadások árulkodnak. A szalonna elengedhetetlen hozzávalója volt a sütés-főzésnek, de magában is ették. A követségbe indulók legtöbbször szalonnát és sódart vittek magukkal az útra.⁷⁴ A város gyakorta vásárolt „*szalonnának való sertést*” levágásra.⁷⁵

Szalonnát bárki árulhatott: mészárosok, hentesek, nagybányai gazdák, boltosok, kofák, idegen kereskedők. A 17. században szalonnaáruló helyként a Kővéka volt kijelölve, a mészárosoknak is itt kellett értékesíteniük a sós szalonnát és hájat, nem a mészárszékekben.⁷⁶ A piacon 12 óra előtt megvásárolt disznók szalonnáját a mészárosok nem szóhatták be.⁷⁷ A Kővékánál a gazdák díj fizetése nélkül árulhatták disznóik szalonnáját, de a sós hússal és szalonnával

68 TanJkv (34-es leltár), 37. sz. 134^{r-v} (1790).

69 Uo. 18. sz. 20^r.

70 A mészárosoknak egyúttal meghagyták, hogy a régi, bevett szokás szerint a disznó fejét és a lábakat darabszámmra adják, ne fontonként, a bokát és az orját a kövérjénél egy pénzzel olcsóbban árulják, a szalonnát pedig egészben vegyék le. TanJkv (283-as leltár), 33. sz. 72–73 (1760); TanJkv (34-es leltár), 37. sz. 134^{r-v} (1790).

71 TanJkv (34-es leltár), 37. sz. 134^{r-v} (1790); 122. sz. 321^v (1819).

72 TanJkv (283-as leltár), 13. sz. 318.

73 BENDA: *i. m.* 78.

74 Feudális iratok, 19. sz. 129 (1614); 21. sz. 15, 18–19, 22, 24 (1618); 34. sz. 17, 19–20, 26 (1621); 397. sz. 200, 202–207, 211–215 (1639); 559. sz. 264 (1643).

75 Uo. 397. sz. 199 (1639); 559. sz. 265 (1643); 644. sz. 193 (1644); 790. sz. 5, 104 (1647).

76 TanJkv (283-as leltár), 3. sz. 311 (1665).

77 „*Az mészárosoknak ennek utánna az is nem engedtetik megh, hogy városunkban és városunk piacán az eladásra hajtott disznókat csoportostóll 12 órának előtte meghvévén, elfoglalván szalonnának le vehessék, hanem az, ki 12 óra előtt úgy veszen, tartozzék az város lakossinak szükségekre mészárszékre kivágáni és fonttal eladni. És rakásra füzni, hogy jövendőben szalonnáit ell idegeneknek jobb áron adhassa, kereskedgyék velle, nem szabados, 12 forint büntetés alatt.*” Uo. 2. sz. 50.

kereskedők 35 dénár adóval tartoztak.⁷⁸ 1714-ben a város bérbe adta a Kővékánál való szalonnaárulás jogát.⁷⁹ Az idegenek a szalonnát tanácsi engedéllyel árulhatták: három napig fonttal kellett mérniük a vármegye által limitált árnál olcsóbban, „*hogy a szegénységnek is legyen egy kevés könnyebbülése*”, harmadnapon túl pedig csak mázsaszámra értékesíthették.⁸⁰ Messzi területekről, Székelyföldről is érkeztek Nagybányára szalonnaáruló kereskedők.⁸¹

A nagybányai piacon vásárolt disznók húsát a mészárosok frissen kellett, hogy kiárulják. A faluhelyen vett disznók sódarját is frissen kellett értékesíteniük, de azok szalonnáját beszózhatták.⁸² A boltosok és a kofák a szalonnát legtöbbször a mészárszékből vásárolták, ezért, hogy hasznuk legyen rajta, megpróbálták a limitált árnál drágábban adni.⁸³ A napóleoni háborúk idején az élelmiszerárak az egekbe szöktek. A beszózott új szalonna fontja 1802-ben 15 krajcár,⁸⁴ 1805-ben 21 krajcár,⁸⁵ 1807-ben 27 krajcár,⁸⁶ 1810-ben 48 krajcár,⁸⁷ 1811-ben pedig 2 forint.⁸⁸ A mészárosok sérelmezték, hogy mikor olcsón lehet szalonnához jutni, akkor mindenki árulja azt, viszont a drágaság idején csak őket kötelezi a város a limitáció szerinti szalonnaárulásra.⁸⁹ Panaszkodtak, nem tudják kiszámolni, hogy mekkora szalonnamennyiségre lenne szüksége a városnak, mert a piaci kofáknak, mikor tetszés szerinti áron adhatták, rengeteg szalonnájuk volt, és ilyenkor a mészárszékbeli szalonna a nyakukon maradt. Míhelyt azonban a limitáció szerint kellett árulni, a kofáknak rögtön nem volt szalonnájuk, ilyenkor viszont a mészárszékbeli szalonna kevésnek bizonyult.⁹⁰ Mivel a város minden igyekezzete ellenére sem tudta rábírní a piaci boltosokat és a szalonnát apróbb darabokban adókat a limitáció betartására, 1814-ben eltiltotta őket a szalonnaárulástól. A polgárok továbbra is eladhatták szalonnájukat, de csak egészben, felenként és fertályonként. Ennél apróbb darabokban kizárólag a mészárosok árulhattak, akik a piaci székbe külön szalonnaáruló legényt kellett, hogy állítsanak.⁹¹ 1815-ben a drágaság miatt a mészároscéh már lemondott volna a szalonnaárulás jogáról, de a tanács ebbe nem egyezett bele, és egyidejűleg figyelmeztette a mestereket, hogy ha kárukra van a szalonna limitáció szerinti árulása, forduljanak a vármegyéhez.⁹² 1816 októberében, szüreti időben tizenöt napig szalonna nélkül állt a szék, ezért a céhet 48 forintra büntették, a céhmesterek számára pedig kilátásba helyezték, hogy ha továbbra sem lesz sza-

78 Uo. 233 (1664).

79 Uo. 7. sz. 436.

80 TanJkv (34-es leltár), 91. sz., 257^r (1809); 122. sz. 309^{r-v} (1819); Politikai iratok 1449/1805.

81 TanJkv (34-es leltár), 119. sz. 305^v (1818); 122. sz. 309^{r-v} (1819).

82 TanJkv (283-as leltár), 6. sz. 339 (1699).

83 TanJkv (34-es leltár), 16. sz. 125^r (1785); 70. sz. 97^v (1802); 88. sz. 41^r (1808); Politikai iratok 32/1806.

84 Politikai iratok 417/1802.

85 Uo. 466/1805.

86 Uo. 1126/1807.

87 Uo. 1825/1810.

88 Uo. 2011/1811.

89 Uo. 398/1806.

90 A tanács az egyik ilyen piaci árúst, nevezetesen Szijártó Kovács Józsefet 24 órai fogsággal büntette, mert a limitáció kihirdetésekor abbahagyta a szalonnaárulást, és a szalonnát Szatmárra vitette. TanJkv (34-es leltár), 103. sz. 288–289^r (1813).

91 Uo. 106. sz., 53^r–54^{r-v} (1814). A későbbi források piaci szalonnás kamarát és szalonnaáruló székét említene. Politikai iratok 319/1818, 603/1823.

92 TanJkv (34-es leltár), 109. sz. 54^r (1815).

lonna, fogdába zárják őket.⁹³ A nagybányai polgárság jogsérelemre hivatkozva követelte, hogy a civések a régi szokás szerint árulhassák a szalonnát. A vármegyéhez folyamodtak, ahol azonban úgy vélekedtek, hogy az ügy a városi tanács hatáskörébe tartozik.⁹⁴ 1829-ben a Magyar Királyi Helytartótanács is megerősítette a nagybányai mészárosceh kizárólagos jogát a szalonnának kisebb darabokban való árulására.⁹⁵ A polgárok a régi mód szerint való szalonnaárulás jogát – hosszú küzdelem után – 1840-ben nyerték vissza.⁹⁶

Disznóaprólékot, azaz kolbászt, vérest és májast bárki szabadon mérhetett fonttal a Kővékánál. Ezek árát helyileg szabályozták, és a 17. századi limitációk alapján főként október, november és december hónapokban fogyasztották.⁹⁷ A későbbi helyi limitációkban elvételre, a vármegyei árszabásokban egyáltalán nem szerepelnek. 1758 decemberében a tanács a nagy zúgolódás miatt megengedte, hogy céhen kívüliek is áruljanak disznóaprólékot.⁹⁸ 1801-ben megparancsolták a mészárosoknak, hogy a kolbászt és egyéb sertésaprólékot nagyobbakra csinálják, és ne otthon, hanem a mészárszékekben árulják.⁹⁹ 1810-ben újból kimondták, hogy minden polgár szabadon árulhat kolbászt és más aprólékokat.¹⁰⁰ A hurkakészítés a 19. században külön mesterségnek számított.¹⁰¹ Virsliekészítésről 1870-ből származó adatot találtunk: Kozma Ferenc nagybányai lakos kérte Svelena Nándor mészároslegénynek mint a szabad ipar jog nélküli gyakorlójának eltiltását a virsli készítésétől.¹⁰²

ÖSSZEZEGÉS

A 18. század közepéig Nagybányán extenzív sertésstenyésztés folyt, és csupán a század derekától rendelkezünk az intenzív tartásra vonatkozó adatokkal. Habár a 18. század végétől a források egyre gyakrabban emlékeznek meg sertésólakról, kukoricaföldekről és málés kertekről, az intenzív tartás csak lassan hódított teret. A nagybányai polgárok még az 1870-es években is rengeteg sertést tartottak a városi legelőn, és népes sertéskondákat hajtottak fel ősszel az erdőkbe makkoltatni.

A sertéshús volt a legdrágább a húsfélék közül. Friss sertéshúst a 19. század közepéig jobbra szezonálisan, ősztől késő tavaszig fogyasztottak, de a tartósításnak köszönhetően sós sertéshúshoz egész évben hozzá lehetett jutni. A kiegyensúlyozott húsellátás érdekében a tanács csak tavasztól engedélyezte a sós sertéshús árusítását. A lakosok saját szükségletre szabadon vehettek sertést, a sós húst darabokban pedig bárki szabadon eladhatta. A szegények azonban, akik nem tudtak megvenni egy disznót, de még csak egy nagyobb darab sós húst

93 Uo. 112. sz. 371^v–372^r (1816).

94 Uo. 152. sz. 337^v (1829).

95 Uo. 155. sz. 13^v (1830).

96 Uo. 190. sz. 399^{r-v} (1840).

97 TanJkv (283-as leltár), 3. sz. 338, 524; 6. sz. 151–152.

98 Uo. 13. sz. 320.

99 TanJkv (34-es leltár), 67. sz. 248^{r-v}.

100 Uo. 94. sz. 289^r–290^r.

101 1819-ben háromnapos fogságra ítélték a Fernezely vizét szennyezőket, köztük Lehotzky András pacal- és hurkakereskedő nejét, valamint Mundzsusz Tógyerné hurkakcsinálót, előbbi ugyanis pacalt, utóbbi pedig bendőt mosott a patakban. Politikai iratok 744/1819.

102 TanJkv (34-es leltár), 285. sz. 272^r.

sem, teljes egészében a mészárosokra és hentesekre voltak utalva, fontonként és félfontonként ugyanis kizárólag tőlük vásárolhattak.

A sertés legfontosabb részének az egész vizsgált időszak alatt a szalonna számított. A szalonnának a szegényebb rétegek ételmezésében meghatározó szerepe volt, ahogyan azt a címisek és a mészárosok ádáz küzdelme bizonyítja a szalonna apró darabokban való árulásának jogáért. A tehetősebbek leginkább sütés-főzéshez használták, vagy utazás esetén tartós élelmiszerként vitték magukkal. A követségbe indulóknak a város a bor és sajt mellett legtöbbször szalonnát és sódart tarisznyált az útra.

Az intenzív tartás térhódításának köszönhetően a 19. század közepére vált a friss sertéshús fogyasztása általánossá Nagybányán. Ezt jól példázza, hogy a mészárosok 1849-től kellett az év minden napján disznóhúst áruljanak.

PIG FARMING AND PORK CONSUMPTION IN BAIJA MARE (NAGYBÁNYA) BETWEEN THE 17TH AND THE 19TH CENTURIES

Keywords: *Baia Mare, pig farming, pork, bacon, Butchers' Guild*

The study examines the pig farming techniques and the pork consumption in Baia Mare (Nagybánya) between the 17th and the 19th centuries. The most important sources of the study are the guild books and the statutes of the Butchers' Guild, the municipal accounts, the records of public administration and the records of council meetings. Until the middle of the 18th century there had been extensive pig farming in Baia Mare, the intensive pig farming techniques had been started to appear after that period.

The pork was the most expensive type of meat, and until the middle of the 19th century was consumed seasonally, from autumn till spring. Salted meat, bacon and ham were consumed all year long. The bacon was the most important part of the pig, and played a very significant role in the alimentation of the lower classes. The upper classes used it for cooking. The pork consumption became widely spread by the middle of the 19th century.

CREȘTEREA PORCILOR ȘI CONSUMUL DE CARNE DE PORC ÎN BAIJA MARE ÎN SEC. XVII–XIX

Cuvinte-cheie: *Baia Mare, creșterea porcilor, carne de porc, slănină, breasla măcelarilor*

Studiul analizează modalitățile de creștere a porcilor și consumul cărnii de porc în Baia Mare în secolele XVII–XIX. Cele mai importante surse pentru studierea tematicii au fost statutele, registrele, protocoalele și socotelile breslei măcelarilor din Baia Mare, împreună cu socotelile orașenești și protocoalele proceselor verbale ale magistratului orașului, care se păstrează la Serviciul Județean Maramureș al Arhivelor Naționale, în fondul primăriei orașului Baia Mare. Până la jumătatea secolului al XVIII-lea în Baia Mare porcii erau crescuți în sistem extensiv, primele informații legate de creșterea porcilor în sistem intensiv încep să apare după această dată, iar cele două sisteme de creștere au coexistat până la sfârșitul perioadei examinate.

Carnea de porc a fost cea mai scumpă dintre toate tipurile de carne, și era consumată mai ales din toamnă până în primăvară. Carnea sărată, slămina și șunca puteau fi cumpărate pe parcursul întregului an. Cea mai prețioasă parte a porcului era slămina, care ocupa un rol decisiv în alimentația populației

sărace, cei mai înstăriți o foloseau la prăjit și gătit. La mijlocul secolului al XIX-lea, concomitent cu răspândirea sistemului intensiv de creștere, se generalizează consumul zilnic al cărnii de porc, măcelarii fiind obligați de autoritățile orașenești să vândă carne de porc zilnic pe parcursul întregului an.

HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY*

SZIGETHI GYULA MIHÁLY ÉS A SZÉKELY EREDETKÉRDÉS

Kulcsszavak: *székelyek, besenyők, hunok, hamis krónikák*

Szigethi Gyula Mihály (1759–1837) Marosvásárhelyen született szerény módú családban, egy foltozócsizmadia gyermekeként. Anyja, miután özvegyen maradt, rozsólist és pálinkát árult a város piacán.¹ Tanulmányait szülővárosa református kollégiumában kezdte, majd ennek elvégzése után, 1786-ban indult peregrinációra, melynek során Marburgban, Göttingában, Stuttgartban és Bécsben tanult. 1790-ben már Erdélyben találjuk, mint gróf Bethlen Sándor fiainak magántanítóját. 1793-ban gróf Teleki József nagyobbik fiának korrepetitora, ekkor ismerte meg feleségét, a Teleki kisasszonyok nevelőjét, a svájci származású Hollard Marianna Elisabethát. 1795–96-ban Bécsben, Teleki József wartenslebeni udvarában magántanítóskodott. Az udvarhelyi kollégiumba 1797 februárjában került a Bodola Sámuel halálával megüresedett katedrára. A filozófia mellett a legkülönbözőbb tárgyakat oktatta: görög, német és francia nyelvet, történelmet, irodalmat, esztétikát, statisztikát, szónoklattan, fizikát.

Katedrai tevékenységén túl Szigethi volt az udvarhelyi világi színjátszás megteremtője is. *„Állítottunk ezen oskolában 1801-ben fel egy jádzó színt is, mely lenne az ifjúságnak gyakoroltatásának s maga viselete formáltatásának helye”* – vallja 1825-ben közölt írásában.² A kollégiumi előadások mindenesre volt: szervező, rendező, dramaturg, házi szerző és fordító. Saját darabja, a *Százszor szép* meglepően érett színpadi alkotás. A fordulatos szerelmi történet egy vidéki kisvárosban játszódik, melyben nem nehéz felismerni a 19. századelő Székelyudvarhelyét.

Peregrinációi során tekintélyes könyvtárat vásárolt össze, *„mint egy kétszáz auctorokat”*, többnyire német és francia nyelven. Szerette volna eladni a kollégiumnak még aktív tanár korában, *„nem drágán”*, de tanártársai, mint véli, *„inkább irigységből”*, elutasították.³ 1823-ban kérte nyugdíjazását, de haláláig Udvarhelyen élt, és sűrűn publikált a kor időszaki magyar sajtójában.

Kézirathagyatékában szerencsés módon fennmaradt a tanítás során használt (illetve kimondottan e célra készített) jegyzeteinek nagy része. Ezekből kiderül, Szigethi véleménye a székelyek eredetéről nemcsak érdekes, de érdekesen is alakult az idők folyamán. Egyik korai

* HERMANN Gusztáv Mihály (1955), PhD, történész, egyetemi oktató (Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Székelyudvarhelyi Tagozat). E-mail: hergusz@freemail.hu

- 1 FOGARASI Sámuel: *Marosvásárhely és Göttinga. Önéletírás (1770–1799)*. Bev. tan. és jegyz. közléseszi Juhász István. Kriterion, Buk., 1974. 76–77.
- 2 SZIGETHI Gyula Mihály: *Nemes Udvarhely Széki Rósáskert. Tudományos Gyűjtemény IX(1825)*. 11. sz. 59.
- 3 CSÁKI Árpád: *Szigethi Gyula Mihály: „A Nemes Udvarhely-Széki Rosás kertnek, vagy a Székely-Udvarhelyi Ref. Nemes Collégium Historiájának folytatása”*. Áreopolisz. Történelmi és Társadalomtudományi Tanulmányok VII(2007). 85.

feljegyzésében sommásan próbálja összegezni a székelykérdés általa lényegesnek tartott tételét: „Az igaz magyar Erdélyben a székelység”.⁴ Később ezt, több ízben, bővebben is kifejti.

A SZÉKELEKRŐL

Ez a feljegyzés Szigethi korai kéziratai közé került kétoldalas szöveg, amelyet valószínűleg katedrai előadásai során hasznosított. Ezt alátámasztani látszik az a tény is, hogy itt rögzített megállapításai később újra felbukkannak a hazai történelem tanításánál használt, szélesebb tárgykört felölelő és bővebb jegyzeteiben. Lássuk előbb a rövidebb jegyzet eredetkérdés-beni állásfoglalását:

„A székelekről

Ezeknek neveket, ki a szék helyekről, ki a szökött hunnusokról hozza le – hihető, hogy zeke nevű köntösökről jó. Ők a pacinakák maradéki – kik Árpád ki jövedele előtt a Tanais és Volga mellett laktak, [betoldás: kiket a kozárok v[agy] úzok onnan ki nyomnak] –, mikor az hungarok ki jöttek s bírták Moldovát, Oláhországot, Dáciát, ezeket ki nyomták azon helyekről a Maroson túl, itt megtelepedtek a Székelföldön a Marosig. – Tribusokra osztattak, melyek szerint egy Csikot, más Gyergyót, más Kászont bírta sat. – Generációk szerint bírták azon földet. – Aki rajtok fő uralkodó volt, rhabanbánnak hívatott. – Árpád idejébe ilyen rhabanbán volt Zandirhám. – Régen volt egy Bond nevű, ki építette a Bondvárát, mely a mai Budvárán feküdt [betoldás: az mely volt Attila második rezidenciája, az első Havasalföldön, azután rhabanbánnak lakták.] Itt volt a főnök lakása, itt tartott a gyűlés, itt tettek törvényeket, áldozatot, büntettek, a büntetés terhe Kínos. – Szerecsen dió pohárból ittak vért, reá esküdtek, hogy a rhabanbánt az ő maradékából teszik, neki engedelmesek lesznek, egyaránt osztják a nyert helyeket, a pártost keresztül vágják. – Nevezetesebb tribusok voltak az Uopor, Uogron, Sándour, Ika, Gázon tribusok. – Sok apróbb tisztek is voltak a rhabanbán alatt, kikről neveztetek azon helyek, hol laktak, mint Zete, Mare, Kadits, sat. [betoldás: a szentekről vett nevezetek késők]. A vásárok Székelyvásárhelyt tartatott. – Idővel a rhabanbán név változott székelek comese nevére, vice comesre a gyula név.”⁵

HAZA HISTÓRIA

Szigethi magyar történelemmel kapcsolatos – katedrai munkája segítésére szánt – részletes jegyzeteit a Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár Kézirattárában, három kötetben találjuk. Hogy ezeket oktatói munkájában hasznosította, azt több körülmény is sejteti: egyézt az 1822 és 1834 között működő „classisok” tananyagában ott találjuk a „*Historia universalis*” és „*Historia patriae*” tárgyakat a „*retorica classis*” oktatandó diszciplinái között, a „*syntactica classis*”-ban a „*Historia et geographia*” (utasítás hozzá: „a Hármas kistükörből”), a „*grammatica classis*”-ban pedig a „*Historia Hungariae et Transilvaniae*” (szintén a Hármas kistükör szerint) tantárgyakat. Joggal feltételezhető, hogy a megelőző időszakban Szigethi saját jegyzetét (is)

4 Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár (a továbbiakban SzuTudKvt), Kéziratgyűjtemény, Lelt. sz. 5301. *Miscellanea* 1792. (–borítón, gerincen, tintával) *Különböző* [betoldás: *kritikai*] *jegyzések*. 183.

5 SzuTudKvt, Kéziratgyűjtemény, Lelt. sz. 5296. 110.

használta e tárgyak tanításában. Másfelől, a jegyzeteket tartalmazó egyik (pontosabban: a második) kéziratkötetet éppen Szigethi növendékei írták le és köttették be (a kéziratban négy írás különíthető el, illetve ennyien „vállalják”, „tanítványi szeretettel”, névvel meg iniciáléval a lejegyző „íródeák” szerepét).

Az első bennünket érdeklő kötet a Szigethi-kéziratok sorozatában a XVI. számot viseli, címe: *Haza história*, az első oldalon áthúzott 1812-es évszám olvasható. Ez a kötet historiógráfiai és földrajzi bevezető után ekképpen korszakolja a magyar történelmet:

„Három nevezetes időszakaszokat lehet pedig fel tenni, melyeken keresztül a két magyar hazának a mi időnkig le hozandó állapotját lehessen kitanulni.

Az első időszakasz kezdődik a világgal, és jő le a hunnusoknak ide való beütéséig, mely foglal magába mintegy 4374 esztendő.

A 2-dik időszakasz itt kezdődik, s nyúlik a magyaroknak azon idejéig, melyben nekik legelső törvényes királyok kezdett lenni a Krisztus után 1000-dik esztendeig, és így foglal magába mintegy 630 esztendőket.

*A 3-dik időszakasz éppen ott kezdődik, s lefoly a mi időnkig, és így foglal magába 800 s egynéhány esztendőket.*⁶

Ezt követően a *Haza história* sorozat első kötete a Kárpát-medence történetét igyekszik összefoglalni, kora tudományos színvonalán 374-ig, a hunok megérkezéséig.

A *Haza história* „trilógiájának” következő része a Szigethi-kéziratok XXIV. kötete, amelyről az első oldalon található feljegyzés elárulja, hogy a professzor négy diákja vetette papírra: „K. Szabó József tanítványi szeretettel B. J., HS. és K. Gy [...] írta le s ezen formába be is köté 1818-ban 19a november”.⁷ Azt viszont nem tudjuk: tanórán jegyzetelték, diktálás után írták, netán másolták-e? Tény, hogy a „mester” több helyen javított a szövegben, illetve betoldásokat eszközölt. Ez a kötet a hunok érkezésétől az első ezredfordulóig tárgyalja a térség történetét, a szerző tehát itt foglalkozik bővebben a székely eredetkérdéssel:

„Atillának [...] fiai közül 3-an említetnek, a nagyobb Ellák, a legkisebb Irnák, a középső Dengezikh,⁸ lehetnek többek is.

Csabának s Aladárnak pedig hírek sincs az akkori írónál. Mikor megholt Atilla 50 esztendő volt... [...] Fiai közül mindenik magáévá akarta tenni a h[unnu]sok birodalmát, s mindenik elvesztette. Maga Atilla úgy gondolkodott volt, Elláknak hagyja az uralkodást. Az ő halála után fiai a birodalom felett egymásra támadtanak, azt látván Ardaricus, a gepidák királya elpártol tőlök, a több nemzetek felosztják magokat, kik Ardaricust követik, kik az Atilla fiai mellé állanak. Pannóniában ezen felek közt kardra mégyen a dolog; Ellák s mintegy 30 000 hunnusok elesnek.

Az Atilla megmaradt két fiai a több hunnusokkal egybe Pannóniából ki kergettetnek, s mind addig utaznak régi honnyuk felé, míg a Fekete-tenger mellé jutnak. Pannóniának azon részét, mely

6 SzuTudKvt, Kéziratgyűjtemény, Lelt. sz. 05310. 17–18.

7 Bizonyosan csak K. Szabó József azonosítható az udvarhelyi kollégiumba 1816. júl. 1-én „subscribált” *Josephus Szabo de Kibed* személyében. Az ugyanekkor „subscribáltak” között van *Johannes Bodo de K. Vásárhely*, 1817-ben „subscribált” *Josephus Benedek de Kis Batzon*, *Simeon Hajdu de Sz. Udvarhely*, *Georgius Kése de Lisznyo*, *Georgius Keller* (utóbbi születési helyének megjelölése nélkül, de a polgári származására történő utalás – „*civilis ecclesiasticus*” – a székelyudvarhelyi Keller családból valónak sejteti) és *Samuel Henter de Sz. Ajta. Székelyudvarhely református és katolikus diáksága. 1670–1871*. Bev. közl. ALBERT Dávid. Szeged, 2005 (Fontes Rerum Scholasticarum VIII). 212–214. Utóbbiak között kell keresnünk B.J-t., H.S-t és K.Gy-t.

8 Dengezics nevét a kéziratban hol *kb*-val, hol *cb*-val írták.

a Tiszán túl van, elfoglalják, az elment hunnuszok után az ostrogothusok Valemir, Theodemir és Videmir⁹ királyok alatt s a Száva, Dráva közt levő helyeket magokévá teszik, erre ugyancsak a r[ómai] császártól kértek engedelmet; Pannóniának pedig a Tiszán innen levő részét, úgy Erdélyt, Molduvát és Oláhországot a gepidák foglalják el. A hunnuszok nagy része a Brut, Dinaster és Boristenes¹⁰ vizei mellyékén telepedtenek meg; egy része ugyan a hunnuszoknak Illiricumba ment Martena¹¹ várához közel. Ezeknek előljárójok lett Dengezich, akik pedig régi hazájok felé visszatertek Scithia felé, azoknak vezérek lett Irnák.

Nem mentek ugyan be régi hazájokba, az ázsiai Scithiába, hanem a Boristenes mellett lakván, ottan ki ütöttek a gothusok birodalmára. – Az a része pedig a hunnuszoknak, amely Hunivárnál¹² telepedt meg, ott ahol a Duna a Fekete-tengerbe szalad, a görög császárral békességben éldegéltek.

Hibáson írja Thuróczy, hogy az Atilla nagyobbik fia Csaba, Honorius görög imperatorhoz, aki az anyjáról nagyatyja vala, szaladott volna, s onnan Ázsiába ment, hol Bendegúzt, az Atilla atyját életbe találta, 3000 hunnuszok pedig Pannóniá[ban] maradván Erdélybe jöttek, s hogy ellenségeiktől meg ne esmértenének, mint szököttek magokat székeleknek nevezték, hibáson tészí hát a székeleknek ezen eredetét.

Pray meg mutatta, e[z] merő hazugság, mert Honorius nem volt görög, hanem r[ómai] császár, sokkal előbb élt, hogysen Atilla királlyá lett.

Bendegúz is nem Ázsiában volt a hunnuszok királya, hanem kijöveletek után, ezt Csaba nem is érhetette életbe, azonba Csaba soha sem élt a világon, amit [betoldva: ír] a székelek eredetéről, mind merő hazugság. Már az elszéledt hunnokok egy része Irnákkal az európai Scythiába, a Görög Birodalom szomszédjába békességbe éldegél, mivel a görög császárnak ellenére nem járt – de a más része, mely Mártina váránál telepedett vala meg Illiriumba Dengezich alatt, nyughatatlanabb vala, s Leo görög császártól sokat kezdett kívánni; azt kívánta, hogy a Duna mellett a hunnuszok és görögök közt tarthasson sokadalmat; s vele tartson barátságot; arra Leo nem is felelt, Dengezich pedig a hunnokkal Trákiát pusztítani kezdte, s a görög császár előljárvától lakásra való földet és pénzt kíván. Anagastusnak¹³ hívták a görög vezért, e meg ígért mindent, azonba egy szoros mély völgybe ellenséges serege által bevezeti a hunn[us]jokot, ott a gothusokat is reájok támasztja, s majd mind agyon veri őket. Dengezich kevesed magával alig szaladhatott el. – A hunn[us]jok ezután a görög császárokkal sokáig hadakoztanak, az elfutott Dengezich visszatért Mártinába. – Irnák pedig két fiai Emádzur és Ultzindur, hogy fel nevelkedtek s az uralkodást meg osztották, a hunn[us]jokot az Utvize¹⁴ mellé telepítették meg. – Ezek mind csendesen viselték magokat az avarok béjöveletekig; de a nyughatatlan Dengezich még el mégyen a maga hunnussival Pannóniába: Bassiána¹⁵ várnál az ostrogothusokkal megütözközik, ugyanott végét éri életének, mert meg öletik, s feje karóba Constantinápolyba szálllyal hordoztatik.

9 Walemir, Theodemir és Wiedemir keleti gót fejedelmek.

10 Brut=Prut, Dinaster=Dnyeszter, Borisztenesz=Borüsztenész=Dnyeper

11 Martena, alább Martina várának helyét nem sikerült biztosan azonosítani. A jelenlegi hármashatár közelében, Szlovéniában található Martinya (Magasfok, szlovén nevén Martinje) településsel való azonosítást – noha a név és a földrajzi fekvés lehetővé tenné – nem támasztják alá régészeti-történeti adatok.

12 Hunnivár, Jordanes által említett vár Kis-Szkítiában (Dobrudza).

13 Anagastus=Anagastes, Anagastos, a Duna partjainak védelmével megbízott római vezér.

14 Ut vize – Dunába torkolló folyóvíz a folyam jobb oldalán.

15 Bassiana – római város Alsó-Pannóniában, a mai Petrovci vagy Dobrinci helyén.

*Az 6-ik századnak közepe táján a hunnuszok már úgy el gyengültek, hogy a gothusoktól féltek: az Ázsiából kijövő avarok azokra a hunnuszokra tanálnak legelőbbis, akik Irnák alatt a Boristenes mellett a görög császárok engedelmével telepedének vala meg, és így a Hunnuszok Birodalmának, mely Bálámber alatt 374-ben kezdődött, vége lett Dengezich alatt 469-be.*¹⁶

A fentebbi részletben Szigethi határozottan ellentmond a krónikások székelytörténetének, név szerint Thuróczyt említve, illetve cáfolva állításait. A következőkben, a korábban idézett rövid jegyzetében vázoltakhoz hasonlóan, de valamivel részletesebben fejti ki a székely eredetkérdésben vállalt akkori álláspontját:

„Ama hunnusz maradvány, mely a Volga és Tanaishoz vonta meg magát, ezen pacinakákat a kazárok s úzok űzték idebb, s midőn a pacinakák a Boristeneshez jutnak; ott tanálának elébb a magyar törökökre, mert addig nyúlt a határok. –

Egybe kapván velek elűzik a m[agyar]okot Molduvából, Havasalföldiből a Tiszán túl, elfoglalják az elűzött m[agyar]ok[na]k helyeket, Molduvát, Erdélyt a pacinakák, s ezeknek maradéki a székelek. – Sokan ugyan ezt a vélekedést meg akarják vetni, kik a régi idő történetét, a g[örög] írókat sem nem látták, sem nem olvasták, s egy átallyában a legelsőbbszöri hunnuszokból akarják őket le hozni, pedig a pácinakáknak itt lakások előtt volt nemzetek nem mind valóságos hunnuszok voltak; tisztább eredetűnek mondják pedig a székel nemzetet, ha töllök hozatik le. –

Elég erőltetést tettek a székelek nevezetén is, nevezete lehozásán is; ki a scithákról hozza le, szütyáknak, szotyoknak s ki tudgya minek mondván, ki a szék helyekről, de amely székek későn állítottak fel, s már azelőtt is meg volt a székely név; ki az szökött hunnuszokról hozza le, mintha mondaná szökel, de hihetőbb, hogy őket így nevezték mások a zeke nevű köntösről, mely nekik tulajdonok még ma is, sokan így írják le, székel. – Elég az, hogy ők a pácinakák maradéki, s a magyaroktól vették el Molduvát, Erdélyt a Marosig. – Hatalmasabb része ennek a népnek középsben szállott, s itt az anya választott magának szállást, itt lakott az ő fejek is, el voltak ők osztva tribusokra, az honnan egy tribusnak jutott Gyergyó, másnak Csík, másnak Kászon sat.

A tribusok generatiók szerint bírták azon földet, melyet elfoglaltak; a minden tribusokon uralkodó főt rabanbánnak hívták. – Az Árpád ideje előtt ezeknek rabanbánjok volt egy Bond nevű; ez építette Bond várát, mely ma Budvárnak mondatik. –

Ezen kastélyba lakott a fő rabanbán, nála tartatott a gyűlés, a pacinakák vagy székelek népének gyűlése. Szerencsen dióból készült poharak lévén, melyben ember vért bocsátottak, s azzal tettek minden gyűlés kezdetén áldozatot, abból ittak és arra esküdtek.

A gyűlés alkalmatosságával törvényeket tettek, a bé idéztetett bűnösökre sententiát mondtak, a büntetést ott exigálták, ahol ma Kénos van. –

Főbb törvényei azok voltak, hogy rabanbánt mindenkor az elsőnek maradékából tésznek, hogy néki tökéletesen engedelmeskednek, hogy amiket nyerne, egyaránt osszák meg, hogy aki elpártolna, diribra darabolják. –

A fentebb említett tribusok közt legnevezetesebbek voltak az Apor, Ugron, Sándour, az Ika, Gázon tribusok, a Sándor, Ugron és Apor familiák hihető, hogy ezekről vették eredeteket.

Voltak a rabanbán alatt kisebb tiszték is, kik közül mindenik külön helyet választott magának, az hol lakhassék, mely hely róla vette a maga nevét, ilyen nevezete Zétének Zetelakán, Máriaék Máriafalván és Kadicsfalván Kadichának.

16 SzuTudKvt, Kéziratgyűjtemény, Lelt. sz. 05316. 29–32.

A helységeknek a szentekről való nevezete sokkal később dolog, mely a keresztény vallásnak s catholicusoknak el terjedésektől [betoldva: fogva] vagynak szokásban.

Volt a székeleknek egy közönséges vásáros helyek is, hol cseréltek, beréltek, e volt a Maros mellett, ott, az hol ma Marosvásárhely van, mely Székely Vásárhelynek (Forum Siculorumnak) neveztetik. – Jó darab ideig tartott a székeleknek állapotjuk egyformán, de a fejedelmeknek itt volt uralkodások alatt, mivel a székeleknek sok hadakozásban kellett hasznokat venni, sok változásokat szenvedtek. – Elmúlt a rabanbán nevezet, a helyett a székelek kapitánya vagy generálisa neveztetett; azonkívül egynéhány tribus közülök, hogy az ő vitézések megjutalmaztassék, túl költöztetett a Maroson, oda, hol Aranyosszék vagyon, végre elmúlt a kapitány nevezet is, s a székeleknek főbb tisztje comesnek, vicébb tisztje, mely régen gyulának hívatott, vice comesnek neveztetett, ezen [betoldva: comes] nevezetet tartotta magának a császár is. –

Bé jött idővel az is, és törvényé vált, midőn a székel férfiak a hadban el hullottak, s némelynek csak leánya maradt, a leány fiú gyanánt tartatnék, s a jószág reá szállana, de legnevezetesebbek az ő ősi törvényeik, amilyen, hogy a székely földön semmi jus regium ne lenne, a király semmit nem bírhatna, hogy minden székely föld a dézmától szabad lenne, hogy a Székelyföldön jobbágy ne is neveztesen, hogy minden székelynek szabadsága lenne korszomát tartani s kereskedni, hogy a székelek a magok tisztjeiket szabad votummal választanák, hogy a székel adót soha ne fizetne, hogy a székel hivatal viselésre fel vétetnének.

Ezen szép prerogatívákat mindazáltal a székelek végtére elvesztették, úgymint vakmerő engedtlenségek, zenebonáskodások, mások árultatása, másoknak és felsőbbeknek tett bizelkedések által. – Hihető az is, hogy a magyar históriába előforduló kumánusok vagy kunok, kik ott laktak előbb, hol ma Molduva vagyon, s feljebb is északra, pácinakák voltak, és így ők is hungar törökök s a székeleknek atyafiai.

A pácinakák 8 felé ágaztak, minden ágazat külön helyet választott magának, mindeniknek külön helye is volt... [...] Constantinus g[örög] írójának azt is, hogy ezen nemzetek kicsoda határok közt laktak, a Gyula nemzetéről azt írja, hogy a Török földhöz, azaz Magyarországhoz legközelebb voltak, az honnan kijő, hogy a pácinakák Gyula nevű nemzete Erdélybe lakott, a többi a Boristenes és a Fekete-tengerig nyúlik ki.¹⁷

Szigethi magyar történelmet összegző „trilógiája” következő része (a Székelyudvarhelyen őrzött Szigethi-kéziratok XXXVI. kötete), a *Hazánk históriájának további folytatása az Árpád magyarjainak honfoglalását követő időket tekinti át.*¹⁸ E részben Szigethi már nem foglalkozik a székelykérdéssel.

A székelyudvarhelyi kollégium professzora eddigi írásaiban egy tájékozott és kritikus tudós benyomását kelti: ismeri az ókori szerzőket, a krónikásokat, a kortárs literátorokat. Van saját véleménye, melyben ötvözi Pray Györgynek a székelyek besenyőktől való eredeztetésének elméletét azzal, amit újabban előkerült kétes, de általa hitelesnek ítélt (vagy akképpen kezelt) források, a *Csíki székely krónika* és Kázi Lajos kivonatos „krónikája” tartalmaznak.¹⁹ (Tudjuk, hogy amikor a fenti szövegeket megfogalmazta, mindkét „krónika” másolata a birto-

17 Uo. 67–72.

18 SzüTudKvt, Kéziratgyűjtemény, Lelt. sz. 05328.

19 A két, minden bizonnyal hamis „krónikával” kapcsolatban lásd HERMANN Gusztáv Mihály: *Az elterített múlt. Oklevél- és krónikabamisítványok a székelyek történetében.* Pro-Print, Csíkszereda, 2007. 73–182. Mindkettő szövege, Aranka György jegyzeteivel: *Aranka György Erdély-története.* S. a. r. BIRÓ Annamária. EME, Kvár, 2010. 33–77. A *Csíki székely krónikának* több 18. század végi, latin

kában volt.) Ami viszont már ekkor szemére vehető (a forráskritika hiánya mellett): a két „krónika” tartalmát igen szelektíven, felfogásába illeszkedően hasznosítja, ezek állásfoglalását a hun–székely-eredet-kérdésben diszkrétan mellőzi, míg egyéb elemeiket (a rabonbánokat, ezek neveit, „*Bond várát*”, a „*szerecsen dió*” áldozópoharat, a törvénytétel módját, a kénosi vesztőhelyet) hitelesként építi szövegeibe. Ez a szelektív forráshasználati mód hangsúlyozódik későbbi, nyomtatásban megjelent írásaiban, melyekben már egyre határozottabban átlépi a tudományos etika határait.

SZÉKELY-UDVARHELY, A NEMES SZÉKELY NEMZET ANYA-VÁROSÁNAK LEÍRÁSA

Ezt a helytörténeti szempontból igen értékes munkáját Szigethi 1826-ban írta, 1828 júniusában jelent meg. A történeti források tekintetében itt már nyilvánvaló lazaságot tanúsít. Udvarhelyszék székházának leírásakor említi a törvényhatóság itt őrzött levéltárát, „*melybe 1100-tól és 1200-tól fogva való leveleket láthatni*”,²⁰ holott e levéltár legrégebbi irata csak 1506-ban kelt. Kissé odébb következik a székelyek korai történetére vonatkozó passzus:

„*A városnak észak felé való²¹ határában Hodgya felől, a Küküllőn túl áll magosan egy kősziklás hegy, fenn szépen kiterjedt térségével, közönségesen Budvárának hívatik, de nem hiteles, hogy Budáról vagy Blédáról, az Attila testvéréről neveztetett volna; hitelesebb a csiki archívumban találtatott régi írás szerint, hogy Bond-várának kelletik hívni egy Bond nevű, a székelyek régi szokások szerint rhabaubán²² név alatt fővezéri hivatalt viselt nagy ember nevéből, kinek idejében s nevére azon hegynek tetejére egy meglehetősen kiterjedésű négy oldalú, s négy szegű vár építetett, melynek falainak szegeleteken levő kerek bástyáinak, kapujának s az udvarán lévő kútjának omladásában heverő darabjai még látszanak. Ezen várba lakott Bond, a székelyek fővezére rhabaubán titulussal, s utána más rhabaubánok; ide gyűjtettek mindenünnen a székelyek bizonyos időkben az esküvéssel járó hit letételére, törvény felolvására, új rendelések tételére s a bűnösökre kimondatott szentencia hallására, az engedelmség s hűség megpecsételése, az esküvéskor egynek a testéből szerecsen-dióból készült pohárba bocsátott vérből ittak, a megszenteltetett bűnöst vitték délre exequáltatni azon völgybe, ahol most Kénos nevű falu van, onnan vette a Kénos nevezet is; ezen Bond-vára hegyének délre néző oldalán vagynak néhány mély likak, melyeknek szájai régentén kőfalakkal és fákkal bérakva állottanak, s a villongós időkben soknak menedékhelyül szolgáltanak, ezen hegynek alatta a Hodgya felől lejöő patakban, kétfelől az oldalakon sok bányász-likak találtatnak, melyekből az ahoz értők éjjelenként drága érces köveket ástak ki s adtak el az azokból dolgozóknak.*”²³

Itt meg kell jegyeznünk, hogy Bond váráról a *Csiki székely krónika* (némelyek „*Bondnak*”, mások „*Boudnak*” olvasták a krónikában többször előforduló nevet, ami önmagában félrevezető), továbbá a vele nagyjából egykorú Kázi Lajos-féle „*krónika*” *Bévezetése* beszél, amit

nyelvű másolt példánya maradt fenn, Kázi Lajos krónikája viszont másolatban sem ismert, csupán egy *Bévezetés* című rövid foglalata, a *Csiki székely krónika* egyik példányához csatoltan.

20 SZIGETHI Gyula Mihály: *Székely-Udvarhely, a nemes székely nemzet anya-városának leírása*. Felső Magyar-Országai Minerva IV(1828). II. negyed, 6. sz. 1745.

21 Valójában: délnyugati

22 Szigethi szövegeiben egybeült: „*rhabanbán*”. Nyilván, a nyomdai szedő olvasta rosszul.

23 Uo. 1750–1751.

Szigethi felhasználásában, közben – talán a hun–székely leszármazás tanának növekvő népszerűségére való tekintettel – tapintatosan hallgat arról, mit is gondol (vagy gondolt korábban?) a székelyek eredetéről.

A SZÉKELY NEMZET EREDETE, VÁLTOZÁSA ÉS RENDE 374-İK ESZTENDŐTŐL FOGVA 1063-IG EGY RÖVID KÉZIRATBÓL

Élete utolsó előtti esztendejében, 1836-ban Szigethi két cikket közöl a *Felső Magyar-Országai Minerva* című lapban. Ezek közül az első Kázi Lajos „krónikáját” ismerteti, kezdvén a rejtélyes kézirat felbukkanásának történetével:

„Ezen kézirat Kolozsvárról jött elő ezelőtt jó idővel néhai Lukátsffi László, n[eme]ls Udvarhelyszék érdemes v[ice] királybírája kezébe 1790 körül egy nevetlen írótól; az említett királybíró, nemcsak az igazságnak egyenes lelkű kiszolgáltatója, hanem a tudományoknak is nagy barátja lévén, igen gyönyörködött a régiségekben s azoknak kikereséséből részt is kívánt venni; éppen ez idő tájban állottam én is bé a székelyudvarhelyi Refformátus N[eme]ls Főskola filozófiai professzori katedrájába; a nevezett királybíró minjárt is közölte velem ezen kéziratot, oly kéressel, hogy magam mellé vevén az oskolából némely ifjakat, azokkal ezen kéziratban említett Bond-vára fekvését, annak hegyoldalán bévakart ablakokat sat. keresném ki, meg is tettem azon próbát, de az ablakokra nem találtam; fenn a hegytetőn amit a vár fekvéséről kitanultam, mindazt Udvarhely anyavárosul közönségessé tett munkámban [...] feljegyeztem.”²⁴

Ezután a Kázi Lajos „krónika” *Bévezetése* következik, csaknem teljes terjedelmében és szóról szóra, de úgy, mintha a cikk szerzője maga jegyzetelt volna a titokzatos krónikából... Szóról szóra kerül a szövegbe az a rész is, miszerint „a Bond-vára ürgeibe [...] megvannak a hunnosok eredete, változása, feloszlása, kijövelete, viselt dolgai, tribusai”, feledtetve a szerzővel mindazt, amit diákjainak a „pacinakákról” tanított. Összegezve: a részletek ismeretlenek, de tény, hogy e közleményében Szigethi legalábbis szándékosan csúsztat a tudományos hitelesség tekintetében.

Szigethi jelen írása újabb kérdőjeleket vet fel a *Bévezetés* szerzőségét illetően is. Utóbbinak kézírása hasonlóságot mutat a *Csiki székely krónika* Szigethi kézíratai közt található másolatával. Aranka György írja a *Bévezetés* feltételezett szerzőjéről, Becze [Bocz] Gáborról, hogy „Kolozváron lakó”,²⁵ és Szigethi is azt állítja, hogy „ezen kézirat Kolozsvárról jött elő”, de belekeveri a történetbe, mint közvetítőt, Lukátsffi Lászlót. Lukátsffi helyettes alispán volt Udvarhely vármegyében, Bethlen János gróf II. József korabeli alispánsága alatt, egyidőben Becze Gábor íródeákoskodásával.²⁶ A *Bévezetés* szövege tartalmaz egy utalást a szerzője udvarhelyi diákéveire, amelyeknek Becze esetében nem leljük nyomát, Lukátsffit viszont ott találjuk a Reformár-

24 SZIGETHI Gyula Mihály: *A székely nemzet eredete, változása és rende 374-ik esztendőttől fogva 1063-ig egy rövid kéziratból*. Felső Magyar-Országai Minerva X(1835). II. 15.

25 Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Aranka György iratai, Ms. 1016. Aranka György betoldása a kézirat címe alatt: „írta Bocz Kolozváron lakó gr. Bethlen János úrnak főkirálybíróságában író deákja”.

26 *Schematismus dicasteriorum et officialium Magni Principatus Transsylvaniae pro anno 1789*. Cibinii, é. n. [1789.] 82.

tus Kollégiumban, az 1769-ben „subscribáltak” soraiban.²⁷ Valami kapcsolat sejlik a József-kori „cancellista” és az „adjunctus vicecomes” között, ami (netán később?) érdekes kéziratok születéséhez meg felbukkanásához vezetett. Erről viszont legfeljebb találgatásokba bocsátkozhatnánk, mint ahogy nem ismerjük e történetben tényszerűen Szigethi professzor szerepét sem.

SZÉKELYEK EREDETE ÉS A CSÍK-GYERGYÓI KÁSZONSZÉK-BELI TISZTVISELŐKNEK KARAKTEREI

Ez a cikk is ugyanúgy indul, mint Szigethi előző, Kázi Lajos „krónikáját” ismertető közleménye:

„Ezen kézirat, mely még a múlt században jött kezembe diák nyelven, és melyet ezelőtt jó idővel az Erdélyi Magyar-nyelvet Mívelő Társasággal közöltem is volt, hasonló diák nyelven; – most pedig nem a maga egész kiterjedésében, hanem a főbb-főbb vonásokat kiszemelve, magyar nyelven szándékozom közönségessé tenni. Ezen írat szedegettetett ki elsőben 1533-ban 153 aktából, 3 nagy levelekből [...]. Ezen írat már úgy nézetvén, mint eredeti: ebből másolatott a nálam lévő 1695-ben, március 14-dikén, Weres Péter, Felcsík hűtös assessora és Szentkirályi Boros István alcsíki hűtös assessor által, Csíkszereda privilegiált városában.”²⁸

Ez ismét csúsztatás a javából, hiszen a Szigethi gyűjteményében lévő krónikamásolat – a kézírás tanúsága szerint – nem keletkezhetett korábban a 18. század végénél. Tehát az 1695-ös másolatot a professzor ugyanúgy láthatta, mint Udvarhelyszék archívumában az „1100-tól és 1200-tól fogva való leveleket”, vagyis semmiképpen... A székelyek besenyőktől való eredeztetésének tételéről pedig természetesen itt is hallgat.

A fentebbi oldalakon egy tudós professzort kevertünk hamisítás vagy legalábbis azzal határos történetiadat-manipuláció gyanújába. Ezen nem kell meglepődni, ez a korban mondhatni megszokott dolog. A 18. század második felében a skót közvélemény nemzeti büszkeséggel ünnepelte James Macpherson első pillantásra is kétes Osszián-dalait, melyekről hamarosan kiderült, hogy hamisítványok. Kevéssel később a csehek hasonlóképpen lelkesedtek egy vidéki levéltáros (bizonyos Václav Hanka) költötte, ősréginek látszó cseh „nyelvmelékekért”, míg Magyarországon „Litterati” Nemes Sámuelnek a szellemi és tárgyi régiségek hihetetlen széles skáláját lefedő, nemzeti büszkeséget melengető hamisítványait kapkodták el jó pénzért a gyűjtő szenvedélytől fűtött honfiak.²⁹ Tanulságos, hogy ugyanez időben egy Vrain-Lucas nevű élelmes francia körülbelül 27 000 különféle dokumentum hamisításával – kihasználva a Francia Akadémia elnéző türelmét – mintegy 140 000 aranyfrankot keresett. A kulcsszó itt is a hazafiúi érzékenység: Vrain-Lucas egyik specialitása a külhoni tudományos felfedezések francia „honosítása” volt, mint például Newton törvényének Pascal szellemi hagyatékába történő „átjátszása”. Végül a kor tudományossága megelégette a szélhámoságnak e mértékét, és Vrain-Lucast perbe fogták. Ő viszont csalásainak hazafias indíttatásával védekezett, ami nem is volt eredménytelen: ahhoz képest, hogy a középkorban máglyahalál, alig néhány évtizede

27 ALBERT: *i. m.* 77.

28 SZIGETHI Gyula Mihály: *Székelek eredete és a csík-gyergyói Kászonszékekbeli fő tisztviselőknek karakterei.* Felső Magyar-Országú Minerva X(1836). IV. 164.

29 HERMANN: *i. m.* 12–16.

pedig bitófa járt a hamisítónak, őt mindössze két év börtönre ítélték, illetve a nyereségéhez képest nevétséges 500 frank büntetés kifizetésére.³⁰

Ha tehát Európában a hamisítás egyfajta kordivat volt – amennyiben pedig a nemzet érdekében történt, akkor egyenesen dicsőség –, miféle jogon várunk el egyebet a székelyföldi értelmiségitől? Ő csupán azt cselekedte, amit a kor erkölce szerint „megkövetelt a haza”...

GYULA MIHÁLY SZIGETHI AND THE ISSUE OF THE SZEKLEERS' ORIGINS

Keywords: *Szeklers, Pechenegs, Hunns, forged chronicles*

Gyula Mihály Szigethi was a professor of the Reformed College in Odorheiu-Secuiesc (Székelyudvarhely) at the turn of the 19th century. In his historical writings, which survived in the form of manuscripts, he established an opinion on the subject of the Szeklers' origins, combining two different standpoints. Into György Pray's theory stating that the Szeklers are descendants of the Pechenegs, he incorporated some elements of the chronicles forged in the 18th century. These chronicles, however, were forged exactly to prove the Hunnic origins of the Szeklers. It seems that at the end of his life his standpoint had changed and he also became an unreserved supporter of the popular theory among the Szeklers, that of their Hunnic origins.

GYULA MIHÁLY SZIGETHI ȘI PROBLEMA ORIGINII SECUILOR

Cuvinte-cheie: *secui, pecenegi, huni, cronici false*

Gyula Mihály Szigethi a fost rectorul Colegiului Reformat din Odorheiu Secuiesc la turnura secolului XVIII–XIX. În scrierile sale istorice rămase în manuscris el își etalează părerea privind originea secuilor, în care combină teoria originii pecenege a acestora formulată de György Pray, cu unele informații culese din cronici falsificate în cursul secolului al XVIII-lea. Aceste cronici însă au fost falsificate tocmai pentru a dovedi originea hunică a secuilor. Spre sfârșitul vieții sale Szigethi se pare că și-a revizuit concepția, devenind și el fără rezerve adeptul teoriei originii hunice a secuilor.

30 Gilbert OUY: *Les faux dans les archives et les bibliothèques = L'histoire et ses méthodes*. Volume publié sous la direction de Charles SAMARAN. Gallimard, Paris, 1961. 1375–1377.

KOLUMBÁN ZSUZSÁNNA*

HÁZASSÁG VAGY EGYÜTTÉLÉS? NÉHÁNY GONDOLAT AZ 1895 ELŐTTI VADHÁZASSÁGI KAPCSOLATOKRÓL UDVARHELY VÁRMEGYÉBEN

Kulcsszavak: *Udvarhely vármegye, család, házasság, vadházasság*

Erdélyben 1895 októberéig, a polgári házasságot bevezető 1894. évi 31. törvénycikk¹ hatályba léptéig a házasságok megkötésének és felbontásának joga az egyházak hatáskörébe tartozott. A különféle felekezetek házasságra vonatkozó szabályainak figyelembevétele nélkül létrehozott „házastársi” kapcsolatok törvénytelennek minősültek mind az egyházi, mind a világi hatóságok szempontjából. Ezekkel a kapcsolatokkal a forrásokban törvénytelen házasság vagy együttélés, hit nélküli, hiten kívüli együttélés vagy vadházasság megnevezés alatt találkozunk.

A vadházasság két félnek a hatályban lévő házasságjogi törvényekben előírtak be nem tartásával, a világi és egyházi hatóságok által el nem fogadott módon való együttélését jelentette. A „törvénytelen társakat” lelki és testi kapcsolat kötötte össze, közös háztartást vezettek, közös gazdaságot tartottak fenn. A vadházasságnak két típusát különböztethetjük meg: vadházasságnak minősült egyfelől a szabad személyek együttélése házassági eskü letétele nélkül, másfelől a már házasságban élő személyek vagy személy újabb kapcsolata, mely anélkül jött létre, hogy az előző, érvényes eskü törvényes felbontást nyert volna. A lényeg tulajdonképpen ugyanaz: a kapcsolat törvénytelensége, mégis el kell választanunk ezeket egymástól, hiszen második formája a házasságtörés bűnét is magában hordozta.

Vadházasságok a korábbi századokban is léteztek, de „nagyobb számú” jelenlétük a Székelyföldön a 19. század második felére tehető, legalábbis ezt sejtetik például az említett időszakból való, főként protestáns egyházi éves beszámolók.² A törvénytelen házasságok elszaporodásának kérdése felmerült az 1902-es tusnádi székely kongresszuson is: a valláserkölcsei élet és teendői kapcsán az evangélikus, református és unitárius felekezetek előadói hívták fel a figyelmet e kapcsolatoknak a cselédttörvény és a polgári házasság bevezetése által is befolyásolt elterjedésére.³

* KOLUMBÁN Zsuzsánna (1978), dr., történész, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely.
E-mail: kzs1978@gmail.com

- 1 *Corpus Juris Hungarici*. Szerk. POMOGYI László. CD-ROM. KJK-KERSZÖV, Bp., 2000. 1894. évi XXXI. tc. a házassági jogról (a továbbiakban CJH).
- 2 *Különfélék*. Keresztény Magvető XIII(1878). 4. sz. 250; *Az unitárius vallásközönség E. Főtanácsának auguszt. 29–31. napjain tartott gyűléséről*. Keresztény Magvető XV(1880). 5. sz. 317; *Az unitáriusok zsinati főtanácsának Vargyason aug. 26–18. napjain tartott gyűléséről*. Keresztény Magvető XVIII(1883). 5. sz. 294.
- 3 *A Székely kongresszus szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai*. S. a. r. BUDAY Barna. Bp., 1902. 498–527.

Természetesen különbséget kell tennünk az 1895 előtti és utáni időszak közt, hiszen a polgári házasság bevezetésével az egyházi áldást nélkülöző kapcsolat csupán az egyháziak szempontjából minősült törvénytelennek. Jelen írásunkban kizárólag a polgári házasság bevezetése előtti időszakra figyelünk. Vizsgálódásunk Udvarhely vármegyére, pontosabban a vármegye területére eső egyházi közigazgatási egységekre vonatkozik: az udvarhelyi református egyházmegyére, a keresztúri, illetve udvarhelyi központú két unitárius egyházkörré, valamint a székelyudvarhelyi főesperességre. Levéltári források tekintetében egyházi anyakönyveket, egyházlátogatási jegyzőkönyveket és házassági peres iratokat igyekeztünk hasznosítani, melyek közül egyik sem váltotta, válthatta be a hozzá fűzött reményeket, értékelhető statisztika összeállítására alkalmatlanoknak bizonyultak.

VADHÁZASSÁGI KAPCSOLATOK A SZÜLETÉSI ANYAKÖNYVEKBEN

Az anyakönyvekben⁴ a születési adatok vizsgálatakor bukkanhatunk vadházassági kapcsolatokra, természetesen kizárólag olyanokra, amelyekben sor került gyerek(ek) születésére. Az anyakönyvek alapján az egy gyerekkel rendelkező vadházassági kapcsolatokról csak azon esetben szerezhetünk tudomást, ha a lelkész megjegyzésként jelezte a törvénytelen kapcsolat létét. A hasonló bejegyzések a vizsgált időszakban azonban ritkák és félreérthetőek. A vadházassági esetek anyakönyvek alapján történő követésére így csupán egyetlen út kínálkozik: azon több törvénytelen gyereket szülő nők kiszűrése, ahol az apa azonos. Eredményeink a következők:

Egyházközség	Felekezet	Törvénytelen születések összes születéshez viszonyított aránya, 1851–1895 (%)	Vadházassági kapcsolatokhoz köthető születések törvénytelen születésekhez viszonyított aránya, 1851–1895 (%)
Székelyudvarhely	R. k.	13,60	3,06
	Ref.	8,29	11,46
Székelykeresztúr	R. k.	13,88	8,16
	Ref.	11,80	19,27

4 Román Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Hivatala, Csíkszereda (a továbbiakban RNLtHr), Fond 47 – Egyházi anyakönyvek gyűjteménye, Székelyudvarhely: Református egyházi anyakönyvek (adatok Bethlenfalvára, Kadicsfalvára, Szombatfalvára), Ltsz. 446, 448, 452; Római katolikus egyházi anyakönyvek (adatok Szombatfalvára, Árvátfalvára, Patakfalvára, Telekfalvára, Felsőboldogfalvára), Ltsz. 457, 458, 459, 460, 461, 462, 465, 467, 470, 472; Székelykeresztúr: Református egyházi anyakönyvek, Ltsz. 176, 177, 178; Római katolikus egyházi anyakönyvek (adatok Alsóboldogfalva, Betfalva, Csekefalva, Fiafalva, Gagy, Kisgalambfalva, Kiskede, Kissolymos, Magyarandrásfalva, Medesér, Nagykede, Székelyandrásfalva, Rugonfalva, Sárd, Siménfalva, Szentábrahám, Szerderjes, Szenterszébet és Újszékely településekre), Ltsz. 181, 182, 183, 185, 186, 187; Unitárius egyházi anyakönyvek, Ltsz. 188, 190, 191, 192; Székelysenterzsébet: Református egyházi anyakönyvek, Ltsz. 225, 226, 227; Székelyderzs: Unitárius egyházi anyakönyvek (adatok Miklósfalvára, Kányádra), Ltsz. 215, 218, 219; Korond: Római katolikus egyházi anyakönyvek, Ltsz. 155, 156, 157, 158, 159, 160.

	Unit. ⁵	11,85	23,95
Korond	R. k. ⁶	13,41	5,98
Szenterzsébet	Ref.	15,79	28,80
Székelyderzs	Unit.	6,00	17,35

Sajnos, az anyakönyvekbe jegyzett adatok minősége, azontúl, hogy lelkész-, felekezet- és időszakfüggő, a lelkész előtt jelentkező személytől szolgáltatott információk által is korlátozott. A törvénytelen gyerekek esetében az apa nevét nagyon sok esetben nem jegyezték le, a más források által tartalmazott adatok visszaellenőrzésekor pedig további hiányok is felfedezhetők. Erre adnak alkalmat például a protestáns ekléziakövetési listák azon esetekben, amikor az ekléziakövetésre törvénytelen gyerekeknek akár vadházasságban, akár azon kívül történt nemzése okán került sor.

Az anyakönyvek alapján a törvénytelen születések kis hányadát tudtuk valószínűsíthető vadházassági esetekhez kötni. Adataink természetesen nem fedhetik a valóságot, hiszen egyrészt az egygyerekes vadházassági esetek kizáródtak a felmérésből, másrészt az apák nevének lejegyzésében tapasztalható következetlenségek lehetetlenné teszik e kapcsolatok feltárását. A fentebbi táblázatban kizárólag az 1851–1895 közötti adatok szerepelnek, mivel leválasztottuk a polgári házasság bevezetése utáni időszakot. Ugyanakkor a század első feléből – csupán néhány, 40-es évek végi esettől eltekintve – nem sikerült vadházassági eseteket felfedeznünk. Ez elsősorban az anyakönyvi adatok vezetésének hiányosságaira és nem a vadházassági esetek teljes hiányára vezethető vissza.

A begyűjtött adatok ugyan nem elegendőek következtetések levonására, de kitűnik, hogy a római katolikus közösségekben alacsonyabbak az értékek, mellyel kapcsolatban ismét felmerül a kérdés, hogy valóban e kapcsolatok alacsonyabb számával vagy inkább anyakönyvvezetési sajátosságokkal van dolgunk. Ugyanakkor eltérés figyelhető meg a székelyudvarhelyi egyházközségek és a vidéki jellegű (ideértve a fejlődésében megtört Székelykeresztúrt is) közösségek felekezet-szemponitú összehasonlítása során is, pontosabban az udvarhelyi közösségekben alacsonyabbak az értékek. Ezzel kapcsolatban jelezzük, hogy a keresztúri római katolikus anyakönyv több vidéki közösség adatát tartalmazza.

A legfeltűnőbb a jelentős roma közösséggel rendelkező Szenterzsébet esete. A teljes századra vonatkozóan a törvénytelen születések 37,88%-a olyan nőkhöz kötődik Szenterzsébeten, akik életük során több törvénytelen gyerekeknek adtak életet, és számításaink szerint e gyerekek 82,35%-a származik valószínűsíthető vadházassági viszonyból. A vizsgált anyakönyvek közül a szenterzsébeti református anyakönyvbe kerültek a legnagyobb arányban lejegyzésre a törvénytelen gyereket nemző apák nevei.

A fentebb elmondottakhoz csupán még annyit fűzünk hozzá, hogy a táblázat utolsó oszlopába helyezett értékek 2–9 gyerekekkel rendelkező, tehát több éve törvénytelenül együtt élő párokhoz kapcsolódnak. A törvénytelen születések kapcsán felmerül még a kérdés, hogy azon nők esetében, kik életük során több törvénytelen gyerekeknek adtak életet, milyen arányban beszélhetünk például szexuális kicsapongásról, és hány nő élhetett valóban vadházassági kapcsolatban?

5 A század második feléből az 1851–1878, 1885, 1888–1894 közötti anyakönyvek maradtak fent.

6 Az 1884. évi anyakönyv nem maradt ránk.

VADHÁZASOK AZ EGYHÁZLÁTOGATÓK ELŐTT

Második forrásunkban, az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben tulajdonképpen minden vadházasságtípussal találkozunk kellene, hiszen az egyházlátogatások során nem csupán az egyház szolgálainak, hanem a hívek magatartására is figyeltek. Sajnos, a gyulafehérvári érseki levéltárban őrzött kánoni látogatások jegyzőkönyvei ilyen jellegű adatokat nem tartalmaznak. A protestáns esperesi vizitációs jegyzőkönyvek az udvarhelyi református egyházmegye levéltárában,⁷ valamint a székelykeresztúri unitárius egyházközség levéltárában⁸ őrződtek meg, főként a század első feléből. A jegyzőkönyvek amúgy is hézagos sorára azonban rányomja bélyegét a protestáns egyházfegyelem 19. századi, új, másabb, bizonyos szempontból „gyengébb” időszaka is.

A felvilágosult abszolutizmus-kori rendeleteket követően a házassági és fegyelmi ügyekben illetékes protestáns egyházi fórumok igyekeztek visszatérni a régi munkamódszerekhez, fegyelmezési eljárásokhoz. A század első felében az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben jelen vannak a hívek által feladott botránkoztatók, verekedők, tolvajok, templomkerülők, káromkodók, törvénytelen gyerekek életet adók, különélő házások stb., és az egyházlátogatások során sor került a korábbi században használt büntetések kirovására is, az eklézsiakövetés, kiközösítés és ligázás⁹ mellett a világi hatóságoknak „testi büntetésre” való átadásra. A század második felére a botránkoztatók listája a szexuális bűnök elkövetőire, majd a vadházásokra korlátozódott, és egyre inkább a lelkész által nyilvántartott személyek kerültek az egyházlátogatók elé és a jegyzőkönyvekbe. Ezzel párhuzamosan általánossá váltak a pénzbeli büntetések, a fegyelmi eljárás során pedig az oktatás, szelíd dorgálás útján történő nevelés került előtérbe. Az eklézsia megkövetésének bűnösök felé intézett kérésével ugyan a teljes század folyamán találkozunk, de ennek kivitelezéséről, a paplakon, néhány tanú jelenlétében is elvégezhető formájáról forrásaink már szűkszavúan vallanak.

A református egyházmegye 19. századi (1801–11, 1829, 1838, 1841–43, 1846, 1852, 1854, 1859, 1860, 1863, 1865, 1868, 1877) egyházlátogatási jegyzőkönyvei összesen 52 vadházasságról tesznek említést, melyből 25 esetet jegyeztek a század második feléből való protokollumokba. A keresztúri unitárius egyházköri vizitációs jegyzőkönyvekben a század első feléből (1801–05, 1843–45) 7, az Udvarhely-körében (1801–02, 1844–50) pedig 5 vadházasságban élő párt találtunk. Az unitárius egyházkörökben a század második felében a vadházassági kapcsolatban élőkre korlátozódott a botránkoztatók felmérése. A jegyzőkönyvekből eltűnnek a káromkodók, templomkerülők stb., az egyházlátogatók csupán általánosan jegyzik meg, hogy vadházassági eset több van, illetve vázlatosan beszámolnak törvényesítésük sikertelen vagy sikeres voltáról, a törvényessé tett kapcsolatok számáról. E jegyzőkönyvek esetében tulajdonképpen már a pontos adatok hiánya a beszédes. A század második feléből református

7 Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára, Székelyudvarhely (a továbbiakban URELt), Vizitációs jegyzőkönyvek, 11. köt. 1800–1811, 15. köt. 1829, 18. köt. 1838, 22. köt. 1841, 19. köt. 1842, 25. köt. 1843, 20. köt. 1846, 21. köt. 1852, 23. köt. 1854, 17. köt. 1859, 24. köt. 1860, szám nélkül: 1863, 1865, 1868, 1877.

8 Székelykeresztúri Unitárius Egyházközség Levéltára, Székelykeresztúr (a továbbiakban SzUELt), Udvarhelyi unitárius egyházkör vizsgálószéki jegyzőkönyvei, 4. köt. 1795–1802, 10. köt. 1844–1850, szám nélkül: 1859, 1863, 1864, 1865, 1866, 1867 (töredék), 1868, 1869; Keresztúri unitárius egyházkör vizsgálószéki jegyzőkönyvei, 1799–1803, 1804–1805, 1843–1845, 1893, 1894, 1895.

9 Ti. a házasságkötéshez való jog korlátozása.

egyházlátogatási jegyzőkönyv csupán nyolc évből áll rendelkezésünkre, melyek alapján az unitárius jegyzőkönyvek tartalmához hasonlóakat tapasztalhatunk. Megemlítendő, hogy az erdélyi református egyházkerület 1888-ban használatra bocsátott – a *canonica visitatio* reformját is tartalmazó – egyházi törvénytára az egyházlátogatási kérdések közt korábban a botránkoztató személyekre vonatkozó kérdés helyett már a következőt tartalmazza: „*Sűrű-e a viszályos házasság és a törvénytelen együttélés, s a botránnyos életűekkel szemben minő intézkedések történtek?*”¹⁰

A vizitációs jegyzőkönyvek adatai alapján a vadházas személyekről igen keveset tudhatunk meg. Lakhelyük tekintetében megfigyelhetünk olyan helységeket, melyek gyakrabban szerepelnek (például Szenterzsébet, Fiafava, Nagysolymos, Alsósófalva, Farcád), míg más települések törvénytelen kapcsolatoktól menteseknek tűnnek. Azonban, például ha a válóperes iratokban jelentkező vadházassági eseteket visszaellenőrizzük az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben, megbizonyosodhatunk arról, hogy a vadházasságban élő párok nem mindig kerültek az egyházlátogatók elé.

Az adatok csekély volta miatt a vadházassági kapcsolatokat nem sikerült például felekezeti szempontból vegyes vagy éppen tiszta protestáns településekhez kötni. A vadházasságban élők nemzetiségének vizsgálata is korlátozott. Bár a vadházasságok kapcsán többször felbukkanó települések közül néhány jelentősebb roma lakossággal rendelkezik, következtetéseket nem vonhatunk le.

A vizitációs jegyzőkönyvek által szolgáltatott adatok statisztikailag hasznosíthatatlanok, viszont jól tükrözik az egyház vadházasságokkal szembeni magatartását, mely kérdésre az alábbiakban visszatérünk.

VADHÁZASSÁG OKÁN VÁLÓ SZEMÉLYEK

Harmadik forráscsoportunkban, a válóperes iratokban érvényes házassági kapcsolatukat fel nem bontó, de ezzel párhuzamosan más személlyel törvénytelen kapcsolatban élő vadházas egyénekkal találkozunk. E kapcsolatok magukban hordozták a házasságtörés bűnét is.

A római katolikus egyházjogban az érvényes házasság felbonthatatlanságának elve érvényesült, a feleket csupán ágytól és asztaltól való elváltásra bocsátották. A Püspöki Szentsek Gyulafehérváron őrzött, teljes egyházmegyére kiterjedő, tekintélyes mennyiségű iratanyagát¹¹ rendezési elvei okán nem állt módunkban kutatni. Az udvarhelyi katolikus gyűjtőlevéltárban az egyes plébániák esetében felleltük a házassági konfliktusok töredékes iratait, például ágytól és asztaltól való elváltást kezdeményező kéréseket, tanúvallomásokat vagy a felekezeti szempontból vegyes házasságok esetében válási iratokat is. Ezek azonban csupán annyira elegendők, hogy megbizonyosodjunk: a házassági konfliktusok kapcsán a vizsgált időszakban a katolikus egyház ugyanolyan helyzetekkel szembesült, mint a protestáns egyhá-

10 *Az erdélyi ev. ref. egyházkerület egyházi törvényeinek és szabályrendeleteinek tára.* I. Erdélyi Ev. Ref. Egyházkerület, Kvár, 1888. 50.

11 Szögi László: *A Gyulafehérvári Érseki levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus levéltára I. 1429–2000. Repertórium.* ELTÉ Egyetemi Levéltár–Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség, Gyulafehérvár–Bp., 2006. 120–121.

zak.¹² Itt említhetjük a korondi lelkésznek 1858-ban a járási elnökhöz intézett jelentését, mely szerint: „Eddig tett sokszori jelentéseim s panaszaimból méltóztat tudni, hogy Korondon sokan vannak a hitetlenül együtt élők, kiknek száma most is naponta szaporodik. Ezek összekelnek cigányosan, hogy szabad személyeknek tekintetvén, köz- és községi terhek alá ne essenek. Teszik ezt most különösen az ideiglenesen elbocsátott katonák és mások is”.¹³

A református egyházmegye és a két unitárius egyházkör esetében gazdagabb iratanyag áll a rendelkezésünkre. Az erdélyi református egyházon belül a válóperek 1868-ig a parciális zsinatok (pontosabban az azok „keretében” működő esperesi szentszékek), 1868-tól 1895-ig pedig az egyházmegyei házassági törvényszékek hatáskörébe tartoztak.¹⁴ A református parciális zsinati protokollumokba (1801–1806, 1813–1868)¹⁵ a perfelvétel ténye, a tárgyalások jegyzőkönyvei, valamint a tárgyalások során hozott ítéletek kerültek bejegyzésre. Tehát ismerjük a per kezdetének idejét, a válni akaró felek nevét, lakhelyét és felekezeti hovatartozását, a házastársi konfliktusok okait, az első fokon hozott ítéletet, beleértve az esetleg kiszabott büntetést is. Itt utalnunk kell arra, hogy az említett protokollumokba jegyzettkre hatással voltak a század közepének eseményei. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején nem volt lehetőség az esetek korábbiakhoz hasonló alapos kivizsgálására, a forradalom után pedig a válóperek megnövekedett számával küzdött az említett fórum. Ebben az időszakban, egészen a házassági törvényszék felállításáig általánossá és rövidevé vált bejegyzésekkel találkozunk, az ítélet a legtöbb esetben a halálos gyűlölet okán kimondott ágytól és asztaltól való ideiglenes elválasztás, majd – ennek sikertelenségét követően – a hűtlen elhagyás miatt a válás. Az 1868-tól felállított házassági törvényszék iratsomagjai¹⁶ a parciális zsinati jegyzőkönyvekhez viszonyítva gazdagabbak adatokban. Megőrződtek a váló felek által beadott iratok és más járulékos dokumentumok: házassági és születési bizonylatok, békepróbáról kiadott, illetve szegénységi és erkölcsi bizonyítványok, esetenként hozománylevelek, különvető levelek és tanúvallomások.

Az unitárius egyházkörökben a válóperek a quindenális vagy alpapi szék előtt zajlottak, melynek hatáskörébe tartoztak – a református parciális zsinatokhoz hasonlóan – a házassági konfliktusok mellett a gyerekek törvénytelen vagy törvényes voltának megállapítása, az ügynevezett terhesítési esetek is.¹⁷ A székelykeresztúri unitárius egyházközség levéltárában az Udvarhely-köri papi széki jegyzőkönyvek a 19. századból az 1801–1858, illetve 1886–1895 közötti időszakra vonatkozóan őrződtek meg.¹⁸ A Keresztúr-körök 1852-től 1895-ig terjed-

12 Csak példaként: Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Székelyudvarhelyi Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban GyFL SzGyLt), Bözödújfalú, 647/b. Plébániai iratok, 3. doboz, 1867; 4. doboz, 1873.

13 GyFL SzGyLt, Korond, 668/b. Plébániai iratok, 1. doboz, 51/1858. ered. sz. alatt.

14 Az első fokon hozott ítéletek vizsgálatra a generális zsinathoz, majd 1868-tól a kolozsvári házassági főtörvényszékhez kerültek.

15 URELt, Parciális zsinati jegyzőkönyvek, 7. köt. 1800–1806, 8. köt. 1813–1821, 10. köt. 1822–1835, 14. köt. 1836–1848, 26. köt. 1849–1858, 12. köt. 1858–1874.

16 URELt, Válóperes iratok, 1867–1895 (1867–1892 között évi egy csomó, 1893–1895 között évi 2 csomó).

17 Fellebbviteli fórum a főpapi törvényszék, a kolozsvári székhelyű Egyházi Képviselő Tanács.

18 SzUELt, Udvarhely-köri alpapi széki jegyzőkönyvek, 4. köt. 1797–1807, 5. köt. 1807–1812, 6. köt. 1813–1838, 7. köt. 1839–1858, szám nélkül: 1886–1895.

nek.¹⁹ E jegyzőkönyvekbe foglalt adatok a református parciális zsinati jegyzőkönyvekbe írtakhoz hasonlóak.

A válóperes forrásanyaggal kapcsolatban feltehető a kérdés, hogy mennyire tekinthetők a társadalmi valóság hű tükrének, hiszen a benne foglaltakat egyrészt a váló felek „túlzásai”, másrészt az illetékes fórumok munkamódszerei, a házasságjogi szabályokba foglaltak befolyásolták. Nyilvánvaló, hogy e forrástípust csupán az egyházi házassági törvények és az illetékes fórumok munkamódszerének ismeretében kutathatjuk. A történésekhez való közelítéskor segítséget nyújt a váló felek által előadottaknak a tanúvallomásokkal való összevetése. Megjegyezzük, hogy a 19. században a protestáns közösségekben a válás nem volt ugyan egy mindennapos esemény, de az elvált személyekre nem tekintettek deviansokként. A házassági kapcsolat szabályozott és nyilvános módon való felbontása elfogadottabb volt a közösség számára, mint a zavart, konfliktusokat és netán botránkozást keltő, kiegyensúlyozatlan kapcsolatok. A válás egyfajta „rendcsinálásnak” minősült, melynek következménye az ellentétek tisztázása, a bűnös megbüntetése, a nyilvános bocsánatkérés és adás (ekleziatikövetés), út volt a családon belüli, illetve személyek és közösség közt kialakult konfliktus feloldására.

Az illetékes református fórumok munkálataik során Bod Péter 1763-ban közreadott, *Synopsis iuris connubialis* című,²⁰ házassági jogszabályokat összegző munkájára támaszkodtak, mely 1836-ban Benkő László fordításában is kiadásra került.²¹ Bod Péter házassági törvényrajzát az unitárius fórumok is használták, ugyanakkor nagy hatással volt az unitárius házassági jog alakulására. Az alpai székek jegyzőkönyveiben „*Manuductio*”-ként említve gyakran felbukkan a Szentábrahámi Mihálynak tulajdonított *Brevis Manuductio ad Consuetum Processum Fori Ecclesiastici* című, kéziratban maradt egyházjogi munka.²² A református egyházkerületben még 1882-ben került sor utasítás kiadására válóperek ellátására nézve,²³ az *Unitárius egyházi törvény a házassági jogról*²⁴ pedig 1889-ben jelent meg.

A sorolt munkák elválási okokra vonatkozó artikulusait vizsgálva, megfigyelhetjük, hogy a vadházasság nem jelenik meg ténylegesen egyik esetben sem válóokként. A református házasságjogi szabályok szerint a válás első oka a paráznság, házasságtörés, az 1889-es unitárius egyházi törvényben a házastárs élete ellen való törés után ugyancsak ez jelenik meg. Ennek következménye, hogy az illetékes fórumok vadházasság fennálltakor is nősparáznság okán bontották fel a házasságot. Viszont e kapcsolattípus nagyobb számban történő felbukásával a református házassági törvényszék ítéleteiben a paráznság bűnének elkövetése mellett pontosításra került, hogy ehhez vadházassági kötelék fennállta vezetett. Az unitárius fórumok azonban továbbra is inkább paráznság vagy akár hűtlen elhagyás okán döntöttek az elválás-

19 SzUELt, Keresztúr-köri alpai széki jegyzőkönyvek, 1852–1861, 1862–1872, 1872–1877, 1877–1887, 1888–1895.

20 Petrus Bod: *Synopsis iuris connubialis seu tractatus de iure connubiorum*. Cibinii, 1763.

21 Bod Péter: *Házassági törvényrajz vagy házassági törvényekről való tanítás*. Kvár, 1836 (a továbbiakban Bod: *Házassági törvényrajz*).

22 Több másolata fellelhető a marosvásárhelyi Teleki Tékában, valószínűleg az alpai székek tagjai másolták saját használatra. Az általunk tanulmányozott példány eredetileg a Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium tulajdonában volt. A kötet borítóján a *Manuductio et Disciplina ecclesiastica* cím olvasható, jelzete MS 0598. Lásd bővebben KOLUMBÁN Zsuzsánna: *Adatok a 19. századi erdélyi unitárius válóperes iratok kutatásához = A Csíki Székely Múzeum Évkönyve X*. Szerk. SALLÓ Szilárd. Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, 2014. 171–187.

23 *Utasítás a házassági válóügyek ellátására nézve az erdélyi evang. reform. egyházkerületben*. Kvár, 1882.

24 *Unitárius egyházi törvény a házassági jogról*. Kvár, 1889.

tás mellett, még akkor is, ha a vadházasság létét már törvénytelen gyerek születése bizonyította. Tehát, bár a protestáns egyházi házasságjogi előírások kevés eltéréssel azonosak voltak, az illetékes fórumok munkamódszere különbözött.

A peres felek elválasztásukat soha nem egyetlen ok alapján kérték, hiszen események sorozata állt a házastársi ellentétek hátterében. Az illetékes intézmények viszont mindig a leg súlyosabbnak minősített alapján hozták ítéletüket, ugyanakkor, ha létezett olyan ok, mely a házasságot érvénytelenné tette, akkor az alapján döntöttek. Például, ha egy személy válópert indított társa paráznsága vagy vadházassága okán, viszont az bizonyította, hogy nem szabad akaratból házasodott, a kapcsolatot erőltetés miatt érvénytelenítették, és nem a paráznság okán bontották fel. Alábbi összesítésünk, mely az első fokon hozott ítéletben a válás kimondására alapot adó okok figyelembevételével készült, a fentebbiek alapján értelmezendő.

	Udvarhelyi református egyházmegye 1801–1806, 1813–1895	Keresztúri unitárius egyházkör 1852–1895	Udvarhelyi unitárius egyházkör 1801–1858, 1887–1895	
Válások száma	2424	720	474	
Vadházasság okán kimondott válások száma	183	15	11	
Vadházasság fél	Nő	80	7	4
	Férfi	103	8	5
	Mindkettő			2 (4 személy)

Udvarhelyi református egyházmegye	Vadházasság nő		Vadházasság férfi	
	Összesen	Vadházasságban született gyerekekkel	Összesen	Vadházasságban született gyerekekkel
1801–1806, 1813–1850	10	5	15	3
1851–1895	70	26	88	21

A református illetékes intézmények 1801–1806, 1813–1895 között 80 esetben mondtak ki válást nő, 103 esetben férfi vadházassága okán. Ebből 1880–1895 között összesen 126 döntés született. A törvénytelen együttélések által okozott válások száma először 1880-ban haladta meg a paráznság okán kimondott ítéletek számát. Amint láthatjuk, a vadházassági esetek száma a nőknél alacsonyabb, melynek valószínű magyarázata, hogy a nők esetében az új kapcsolat kialakításkor inkább jelenthetett hátrányt a házasság fennállta, gyerekek megléte, a rokonok, család erőteljesebben érvényesülő befolyása.

A református házassági törvényszék irataiban (1868–1895) fellelhető vadházasságú személyek lakhelyét vizsgálva – akárcsak a vizitációs jegyzőkönyvekben –, egyes településekkel gyakrabban találkozunk, mások neve viszont egyáltalán nem bukkan fel. Nyilván egyetlen település esetében sem beszélhetünk magas értékekről, csupán Alsórákosról és Etédéről kerül ki az említett időszakból 10-nél több vadházasságú személy, Petekről 9, Keresztúrról 7, Udvarhelyről 6, Agyagfalva, Moha, Bágy, Kányád és Szentertzsébet esetében pedig 5–5 vadházasságú személyt sikerült azonosítani. A vadházasságú esetek évenként összesített értékei viszont nem minősít-

hetőek jelentékteleneknek, ha figyelembe vesszük, hogy van év, mikor az egyházmegye területén a válások 39%-ának hátterében vadházassági kapcsolatok álltak.

A vadházasság okán felbomlott házasságokat vizsgálva, a váló felek életkora vagy a házasság tartama kapcsán nem figyelhetünk meg jelentősebb eltéréseket a váló felekre általában jellemzőkhez viszonyítva. A legtöbb vadházasság által okozott válás 6 évnél kevesebbet tartó házasság esetében történt meg.²⁵ A vadházasság okán felbomlott kapcsolatok esetében nyilván a házasság már csak jogilag létezett, de a házastársak esetenként már évek óta nem éltek együtt, amit több esetben a törvénytelen gyerekek (melyek száma elérhette akár a négyet is) megléte bizonyított.

A peres felek és tanúk által feladottakra figyelve, a házasságot követő első hat évben kialakult vadházasságok hátterében a legtöbb esetben a szülők által szervezett házasság, korábbi kapcsolatok felelevenítése állt, míg a hosszabb ideig fennálló házasságoknál a szétköltözést és vadházassági kapcsolatot agresszivitás, alkoholizmus, gazdaság és háztartás elhanyagolása, paráznaság előzte meg. A vadházasság okán felbontott házasságok peres irataiban, főként a 80-as évektől egyre gyakrabban találkozunk az egyik házastárs idénymunkára, szolgálatra – főként Romániába – való távozásával. Valamely fél – főként hosszú idejű – távolléte mindig kedvezett a vadházasságok kialakulásának.

A vadházasság okán felbomló családok kebelében végbemenő eseményeket sűrítve a következőképpen összegezhetjük: a házasságot követően vagy egy bizonyos ideig tartó együttélés után korábbi kapcsolat, nézeteltérések, valamely fél agresszív viselkedése, elégedetlensége, paráznasága okán a nő önként vagy házastársától elkergetve szüleihez vagy szeretőjéhez költözött (azzal vadházasságra lépve), esetleg szolgálónak szegődött. Az egyedül maradt férfi egy más nőt vitt házához, akivel mint feleségével, tehát vadházasságban folytatta életét. Találkozunk olyan esetekkel, mikor az újonnan hozott asszonyt a per során szolgálóként említik. Bár nem valószínű, hogy a tusnádi kongresszuson is említett cselédtörvény²⁶ befolyásolta volna a vadházasságok elterjedését, talán mégsem minden realitástól mentes a cselédkönyvnek a törvénytenség birodalmába vezető útlevélként történő titulálása a korabeliek által. A szolgálóként említett asszony valódi státusára a tanúk világítanak rá: az úgynevezett cselédet a ház ura felkontyoltatta, hozományával együtt, lakodalmi menettel költöztette házába, egy ágyban hálóznak, közös háztartást vezetnek, közös gyerekek születtek, a szüléshez bábát a férfi hívott, a gyereket magáénak ismerte.²⁷

Vadházasság akkor alakult ki, ha a megkülönböztést követően a felek valamilyen ok – például egyik fél agresszivitása, család, rokonok befolyása, anyagi nehézségek (a válóper költségei az esetleges büntetésekkel együtt elérhették a 90 forintot) – miatt nem kezdeményezték a válást. Az idénymunkára, szolgálatra távozottak esetében – kevésbé az otthonmaradt, gyakrabban a távozott fél vadházasságáról – csupán levél vagy ismerősök által értesült az elhagyott társ, a válóper elindítása a távolság, gazdasági nehézségek vagy a távozott fél pontos lakhelyének ismeretlen volta okán késlekedett, a határon kívülre távozottak esetében a család, közösség ellenőrző ereje is kevesebb befolyással bírt.

25 De a vadházasság okán felbontott házasságok 30%-a több mint 10 évvel korábban kötött házasság. Jogilag 25 évig fennálló házasságot is bontottak fel vadházasság okán.

26 CJH 1876. évi XIII. tc. a cseléd és gazda közötti viszony szabályozásáról.

27 URELt, Válóperes iratok, 1870/21, 1874/7, 1875/13, 1877/5, 1879/25, 1883/11, 1884/27, 1885/34, 1890/27, 1891/8, 1893/2, 1894/11, 1895/54.

AZ EGYHÁZAK VADHÁZASSÁGGAL SZEMBENI VISZONYULÁSA

Az egyházak – felekezettől függetlenül – a felszámolás céljával léptek fel a vadházasságokkal szemben, melyhez igénybe vették a polgári hatóságok segítségét is.

A protestánsok esetében a törvénytelen kapcsolatok követésére lehetőséget elsősorban az esperesi vizitációk adtak, a cél pedig a törvénytelenül együtt élőkhöz összeházasítása volt. Bod Péter házassági törvényrajza szerint: „*ha valaki hosszas együttéléssel, mint feleségével, úgy lakott együtt valamely asszonnyal, kit mindazáltal egyházi módossággal el nem vett vala, ha közönségesen megtudatik, nem hagyhatja azt el, hanem erőltetni kell az egyházi összeköttetésre és együttlakásra*”.²⁸

Mivel a vadházassági kapcsolat a paráznaság vétkének ismételt elkövetését jelentette, az egyházlátogatások során vagy az esperesi szentszék ülésein a paráznasági esetekben kirovandó büntetést kellett volna alkalmazni. A házassági törvényrajz szerint a házasságtörőt az ártatlan fél holtáig (tudniillik az elhagyott házastárs holtáig) özvegyeségi kötelékbe kell vetni.²⁹ Ennek ellenére a teljes század folyamán egyfajta „engedékenységet” figyelhetünk meg a protestáns egyházi fórumok részéről a vadházásokkal szemben, pontosabban a büntetések lépésenkénti alkalmazását, annak megfelelően, hogy az illetők hajlandóak voltak-e az egyház által kijelölt irányt követni. A házasságtörők esetében is inkább csak a század elején került sor ligázásra, amely alól a püspök adhatott felmentést, „ *mivel jobb tisztességes házasságban élni, mint magát a fertelmeskedésre adni. Hogy a nagyobb rosszat ki lehessen kerülni*”.³⁰

Amint említettük, a cél a kapcsolatok törvényessé tétele volt, a vadházások összeházasítása és a született gyerekek törvényesítése, a házasságban élők előző házasságának helyreállítása vagy törvényes felbontása, majd az új kapcsolat házasság általi törvényesítése az újabb törvénytelenések elkerülése végett. Az eklézsiakövetés általános jellegű kirovása mellett így valószínűleg a vadházások akkor számíthattak a további büntetések, kiközösítés, ligázás, világi hatóságoknak testi vagy más jellegű büntetésre való átadás alkalmazására, ha megtagadták a házasságkötést, vagy valóperüket az egyházi hatóságok által meghatározott határidőn belül el nem indították, ugyanakkor vadházás társuktól sem távoztak el.

Jellemző például egy vadházasságban élő, 1882-ben váló férfi esete, kinél – hosszú szünet után – utoljára találtak a ligázás általi büntetést a református házassági törvényszék irataiban. A feleségét elhagyó férfi 1880-ban törvénytelen gyerek nemzése miatt ekléziát követett, a gyereket magáénak ismerte, de válóperét el nem indította. Következésképpen az elhagyott feleség által elindított válóper zárásakor a férfit törvénytelen társára nézve ligázták.³¹ Egy 1893-ban záruló válóper esetében az 1878-ban házasságot kötött felek már 9 éve (1884-től) nem laktak együtt, megkülönböztetésüket követően mindketten vadházasságra léptek. Törvénytelen kapcsolatuk kezdetén, valószínűleg ekléziakövetés után, egyházi kérésre a vadházásokat világi hatóságok elé állították, így a peres iratok közé került a szolgabíró 1885-ös határozata, mely által „*kötelezve volt Boldizsár József, hogy törvénytelen nejét, Zolti Annát magától eltávolítsa 30 napi fogság büntetés terhe alatt, azt azonban makacsul nem teljesítette, minek folytán hatósági ellenszegülésért ezennel 30 napi fogsággal büntetetik, mit a megye börtönében, vagyontalansága miatt közköltésen köteles kiállani. Zolti Anna azonnal illetékes községébe, Oláhfaluba eltoloncolta-*

28 Bod: *Házassági törvényrajz* 101.

29 Uo. 112.

30 Uo. 114.

31 URELt, Válóperes iratok, 1882/16.

tit. Boldizsár József figyelmeztetik, hogy ha fogsága kiállása után 8 nap alatt törvényes feleségéhez vissza nem áll vagy válópert nem indít, újabb 30 napra el fog záratni”.³²

A század utolsó évtizedeiben az egyházlátogatások a hívek erkölcsi életének vizsgálatakor szinte kizárólag a vadházassági esetek kiszűrésére és a törvénytelenül együtt élő felek törvényes összekelésre való bírására összpontosítottak. A várt eredmény azonban elmaradt. Amint az unitárius egyházlátogatási jegyzőkönyvekben is találjuk: „A fegyelmi bíróságban változás nem történt. Ezen bíróság működése fegyelmi ügyek hiánya miatt tárgyaltalan volt. Voltak és vannak ugyan vadházasságok, de az ezekkel szembeni kényszereljárás a helyi viszonyok miatt lehet nem volt”.³³

Vizsgálódásunk során a római katolikus felekezetűekre sikerült a legkevesebb adatot összegyűjtenünk. A fellelhető források alapján azonban úgy tűnik, hogy a katolikus egyház a protestánsokhoz hasonló gondokkal szembesülhetett. A katolikus egyház vadházasságokkal szembeni álláspontja nyilván nem lehetett a protestánsok esetében leírtakkal azonos, hiszen a házasságtörő vadházások kapcsolatának törvényesítése nem lehetett cél az érvényesen kötött házasságok felbonthatatlanságának elve okán.

A vadházasságokra való figyelés intenzívebbé a 80-as évek elején vált.³⁴ Egy 1884-ben kiadott püspöki körlevél a lelkészeket a vadházasságok elleni fellépésre szólította fel: „Szomorúan tapasztalván, hogy az egyházi fegyelem meglazulása folytán más bűnök mellett a vadházasságok (concupinátusok) is a hitközségekben rémítő nagy mértékben terjednek, értesülvén arról is, hogy ha a buzgó lelkész valamely községben erélyesen lép föl a vadházasságban élők ellen, az ilyenek más községekre hivatkoznak, hol az olyanok eltűretnek. A keresztény házasság szentségének, mint a közerkölcsösség fönntartása legszilárdabb alapjának, mint a családi és társadalmi jólét legerősebb támaszának megőrzése, híveinknek az örök kárhozattól, nemzetünknek a teljes elsatnyulástól való megmentése tekintetéből szent kötelességünknek kell tartanunk a vadházasságok keletkezésének megakadályozására, terjedésének meggátolására és a keletkezettek megszüntetésére minden lehető eszközt fölhasználnunk. Az egyházi törvények, melyek az ágyasságokat szigorú egyházi büntetés terhe alatt tiltják, ismeretese a lelkészkezdő papság előtt. Ily bűnös, az államra nézve is veszélyes életviszonyúak meggátolására az illető törvényhatóságok is segéd kezet nyújtanak. Ennélfogva a főtisztelendő esperesi hivatalt, a tisztelt kerületi papságot fölhívom, hogy a vadházasságok ellen, hol csak lehet, szószéken, korona és más hitközségi gyűlésekben erélyesen felszólaljon, egyetértve a politikai hatóságokkal, hasson oda, hogy bűnös és közbotrányú együttéléstől eltiltassanak, különösen meghagyom, hogy a vadházasságban és házasságtörési viszonyban élők kipuhattatván, a lelkipásztori tapintat nyújtotta módokkal bűnös életük megszüntetésére felhívassanak. A vonakodók jegyzékbe veendők, a jegyzék a szolgabírói hivataloknak – azon megtalálással, hogy mint a közerkölcsiség öre, azon botrányos életviszonyok megszüntetését hatóságilag eszközölni szíveskedjék – átadandó, egyúttal pedig azon jegyzék nekem is bemutatandó”.³⁵

32 Uo. 1893/12.

33 SzUELT, Székelykeresztúr-köri „Esperesi vizsgálati jegyzőkönyv 1893-ról”. Újszékely, 1894. jan. 15. 1.

34 Erre befolyással lehettek a polgári házasság bevezetése kapcsán zajló tárgyalások is, hiszen a katolikus egyház többek közt a vadházasságok elleni küzdelem lehetetlenné válását hozta fel érvként a polgári házasság bevezetése ellen.

35 Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltára, Csomafalvi plébánia iratai, 606/f. Tematikusan rendezett kötetek, 3. doboz, b. Püspöki rendeletek protokolluma 1861–1927. 874. sz.

A teendőkre nézve a körlevél a *Közművelődés* 1883. évi folyamában közzétett utasítás figyelembevételét ajánlja, mely a Pécs megyei alispán 1882. évi válaszát tartalmazza a dunaszekcsői plébános vadházasságok tárgyában feltett kérdésére.³⁶ Eszerint, mivel a belügyminisztérium részéről az 1882. évi 41 492. számú, vadházasságok tárgyában kelt rendelet irányadást nem tartalmaz, a vadházasságok tényének kipuhatólása az egyháziak feladatkörébe tartozik, a polgári hatósági eljárás az egyházi hatóság általi megkeresés után történhet. Továbbá áttekintésre kerültek a törvények, melyek alapján bizonyos helyzetekben a vadházasságokkal szemben hatósági intézkedés és felügyelet kérhető.

A püspök által megfogalmazottaknak megfelelően a fentebbi rendelet tárgyalásra került az udvarhelyi esperesi kerületi papság koronagyűlésén 1884. október 9-én.³⁷

Id. Daniel Gábornak,³⁸ Udvarhely vármegye főispánjának kéziratban maradt, az 1861 és 1899 közti udvarhelyszéki, majd Udvarhely vármegyei történeteket követő írása szerint a fentebb említett püspöki körlevél a vármegye vezetőségéhez is eljutott, a vadházasságok kérdése 1882-ben és 1884-ben is terítékre került.³⁹ Udvarhely vármegyében, akárcsak más megyékben,⁴⁰ 1884-ben a vadházasságok tárgyában rendeletet adtak ki,⁴¹ melynek szövege – mivel az alispáni iratok 1899-ig nem őrződtek meg – egyelőre ismeretlen előttünk.

A KÖZÖSSÉG VADHÁZASOKHOZ VALÓ VISZONYULÁSA

A lakosság vadházasságokkal kapcsolatos véleménye nagyban különbözött az egyházétól. Ez leginkább a peres iratok tanúvallomásaiból hámozható ki, de tartalmaznak ilyen vonatkozású adatokat az egyházvizsgálati, parciális zsinati és alpapi széki jegyzőkönyvek is. A század második felében a vadházasságokat nem tartották követendő példának, de valójában devianciának sem. A törvénytelen együttélési eseteken belül pedig inkább elfogadott volt a független személyek közti együttélés, továbbá a házassági kapcsolatát fel nem bontó férfi és független nő közti párosítás. Határozott ellenvetés tanúk részéről csak a vegyes, roma–magyar kapcsolatok esetében fogalmazódott meg.

36 *Vadházasságok iránti intézkedés közegészségi szempontból.* *Közművelődés* VI(1883). 15. sz. 134.

37 GyFL SzGyLt, Udvarhelyi főesperesség iratai, 639/b. Tematikusan rendezett kötetek, 1. doboz, d. Az udvarhelyi róm. kat. esperesi kerület koronagyűléseinek jegyzőkönyve 1881-től 1914-ig. 1884. okt. 9.

38 Id. Daniel Gábor (1824–1915) udvarhelyszéki főkirálybíró, majd Udvarhely vármegyei főispán.

39 Daniel Gábor: *Udvarhely megyei események az 1875-ik évtől kezdve az 1898. év végéig.* Haáz Rezső Múzeum (Székelyudvarhely), Ltsz. 2438/2. 1882: „*A vadházasságok megszüntetése iránt kiküldött bizottság javaslata elfogadtatván, ez több megyék figyelmét felkeltette. Ha nem is teljes, de mégis volt ennek némi sikere.*” Később a margóra beszúrva: „*Felirat intézttetett ezen ügyben a képviselőházhoz, de annak eredménye nem lévén, az alispán közigazgatási úton bocsátott ki rendeletet 1884. december 11-én [...].*” Püspöki körlevél átvételéről lásd még: RNLTtHr, Fond 43 – Udvarhely vármegye iratai, Alispáni hivatal, Alispáni jegyzőkönyv 1884. évre. Ltsz. 20. Beadv. sz. 3327. A Daniel által említett feliratra vonatkozóan lásd uo. 1882. évi alispáni beadványi jegyzőkönyv. Ltsz. 14. Beadv. sz. 5096, 10 794.

40 RNLTtHr, Fond 43 – Udvarhely vármegye iratai, Alispáni hivatal, Alispáni jegyzőkönyv 1884. évre. Ltsz. 20. Beadv. sz. 6650.

41 Uo. Beadv. sz. 10 816.

E kapcsolatok elfogadottságát segítette közismert, stabil és átlátható jellegük. Nem voltak titkosak, hiszen az együtt élő felek közös gazdaságot tartottak fenn, továbbá nem minősültek társaikat sűrűn váltó, kicsapongó paráznáknak, hiszen kapcsolatuk hosszantartó volt, csak nem az érvényes házasságjogi előírásoknak megfelelően jött létre. A vadházasságban élő személyeket elsősorban nem a kapcsolatuk törvénytelen volta alapján ítélték meg, hanem mint mindenki mást, mindennapi életvitelük jellemzői szerint: csendesen, békésen egymás mellett élők, szorgalmas gazda és gazdasszony, hűséges társak, gyerekekről gondoskodó szülők stb.

Megemlítendő, hogy amint a peres iratok tanúvallomásaiból kiderül, a vadházasságot választók összeköltözéskor nagyon gyakran megtartották a házasságkötéshez kapcsolódó népi rituálékat: az új asszony lakodalmi menettel, hozományával költözött új társához, bekontyolták, ünnepséget tartottak, sor került az új társaknak járó jókívánságokra, stb.

ZÁRÓ GONDOLATOK

A vadházassági kapcsolatok statisztikai felmérése az általunk vizsgált források alapján lehetetlennek bizonyult. Éppen ezért nehéz következtetéseket levonni, de a fentebb vázoltak alapján e kapcsolatok „nagyobb számú” jelenlétét a 19. század utolsó három évtizedére tehetjük. Forrásaink azt sem teszik lehetővé, hogy társadalmi kategóriához kössük a vadházassági kapcsolatokat, de bizonyos, hogy a szegényebb társadalmi csoportok (szolgálók, napszámosok) körében magasabb számban lehetett jelen e kapcsolattípus (nemzetiségi hovatartozástól függetlenül).

A vadházassági esetek hátterében álló konkrét eseményekre figyelve, általában valamilyen „akadályozó tényező” körvonalazódik, például túl alacsony vagy előrehaladott kor, gazdasági önállótlanág, rossz anyagi helyzet és ehhez kötődően a szolgálatra járás, hosszas távollét, rokonok, család befolyása, már meglévő házassági kapcsolat, melynek felbontása egyházi, gazdasági stb. akadályba ütközött. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy a különféle felekezeteknek megfelelően párhuzamosan érvényben lévő házassági jogok előírásai, valamint az ezeknek megfelelő házasságjogi eljárások sokszor egymással ellentétesek voltak, így a vegyes házasságok esetében az egyik egyházi jog szerint érvényesen megkötött házasság a másik szerint érvénytelennek minősülhetett. Bár a 19. század második felében a vegyes házasságok megkötése és felbontása körüli kérdések terítéken voltak, az 1868. évi szabályozás⁴² ellenére a visszaélések nem szűntek meg.

A fentebbi tényezők természetesen a korábbi századokban sem voltak ismeretlenek. Hogy valóban mi vezetett oda, hogy az egyes „akadályok” feloldásához vezető törvényes út keresése helyett, vagy egyáltalán tartós kapcsolat létrehozásakor egyre többen a vadházasság mellett döntsenek, teljes érvénnyel a rendelkezésünkre álló adatok alapján eldönteni nem lehet. Kérdés, hogy léteztek-e az említett jelenséget csupán lokálisan befolyásoló tényezők, mennyire játszott a vadházasságok elterjedésében szerepet a megváltozott erkölcsi értékrend, a társadalom és egyház közti átalakult kapcsolat, az elmélyült gazdasági nehézségek stb., vagy csupán a házasság polgári szerződésként való felfogásának elterjedésével állunk szemben az ezt bevezető törvény érvénybelépte előtt?

42 CJH 1868. évi XLVIII. tc. a vegyes házassági válóperekről; 1868. évi LIII. tc. a törvényesen bevett keresztény vallásfelekezetek viszonzásáról.

A sokszínű valóság megismerésének korlátaitól eltekintve, e kapcsolattípus 1895 előtti jelenlétére való figyelés árnyalhatja egyes kutatási témák irányvonalait és eredményeit. Itt említhetjük többek közt a házasodási, újraházasodási és családbomlási mutatók értelmezését, de a korabeliek által Székelyföldre oly jellemzőnek tekintett törvénytelen születések elterjedtségének elemzését vagy ehhez kapcsolódóan a törvénytelen gyerekek társadalmon belüli helyzetének vizsgálatát is. A törvénytelen gyerekek nem minősíthetők egységes társadalmi rétegnek, bizonyos, hogy a vadházasságban született gyerekek közösségen belüli státusa, megítélése nem volt azonos a nemi kicsapongás eredményeként született gyerekek közösségen belüli helyzetével.

MARRIAGE OR CONCUBINAGE?
SOME IDEAS REGARDING THE PRESENCE OF CONCUBINAGE RELATIONSHIPS
IN ODORHEI COUNTY PRIOR THE YEAR 1895

Keywords: Odorhei County, family, marriage, concubinage

In the 19th century, the society was family-centric. Both secular and ecclesiastical institutions sought to control the family due to its multiple functions in society. The gravest crimes, which jeopardized the institution of the family, were considered sins attached to the sexual life, including concubinage. Concubinage meant the illegitimate cohabitation of two persons, which was not accepted by the church or the secular authorities, because it lacked the formality of a public sanction by the Church. It presumed the existence of both physical and spiritual contacts between the parties, together with the maintenance of a common household. In the present paper we wish to explore the characteristics, the causes and the spread of concubinages. Temporally, the present study is limited to the period between the years 1801–1895, and geographically it focuses on Odorhei (Udvarhely) County. As a source of our assessments we have used ecclesiastical archival sources, principally registers of births, records on church visits and divorce papers.

CĂSĂTORIE SAU CONCUBINAJ?
CÂTEVA IDEI PRIVIND RELAȚIILE DE CONCUBINAJ
ÎN COMITATUL ODORHEI ÎNAINTE DE ANUL 1895

Cuvinte-cheie: Comitatul Odorhei, familie, căsătorie, concubinaj

În secolul al XIX-lea instituția de bază a societății era familia, care prin multiplele sale funcții se afla în atenția autorităților laice și ecleziastice. Pornind de la funcțiile căsătoriei și ale familiei, culpele considerate a fi cele mai periclitante în ceea ce privește instituția familiei erau cele legate de viața sexuală, printre care și relațiile de concubinaj. Acest tip de relație poate fi definit ca o conviețuire nelegitimă între un bărbat și o femeie, deci o coabitare fără îndeplinirea formelor legale de căsătorie și ca atare neacceptată de către autorități, și care se baza nu numai pe relații sexuale, dar și afective, presupunând în același timp și întreținerea comună a unei gospodării. Studiul încearcă să schițeze câteva informații, caracteristici și date statistice privind răspândirea relațiilor de concubinaj. Aria de cercetare se extinde asupra Comitatului Odorhei, iar în timp ne concentrăm pe perioada dintre anii 1801–1895. Ca surse arhivistice propunem analiza registrelor parohiale de stare civilă, a protocoalelor de vizitații, respectiv a documentelor întocmite de forurile ecleziastice, care aveau competență în cazurile matrimoniale.

PAKOT LEVENTE*

GAZDASÁGI STRESSZ ÉS GYERMEKHALANDÓSÁG SZÉKELYFÖLDI FALVAKBAN, 1840–1914**

Kulcsszavak: *csecsemő- és gyermekhalandóság, életminőség, történeti demográfia, Székelyföld*

BEVEZETÉS

Az 1848-at követő évtizedekben Székelyföldön a gazdasági és társadalmi krízis jelei mutatkoztak. A magas népszaporodás, a külterjes gazdálkodási lehetőségek beszűkülése, a családi és közösségi földek felaprózódása és a piacoktól való távolság miatt a székelyföldi parasztság helyzete egyre kilátástalanabbá vált.¹ A történeti Magyarország egyéb hegyvidéki népességeihez hasonlóan a korszak központi kérdése csak az inség elkerülése és a puszta létfenntartás lehetett.² A krízis egyik nyilvánvaló jele az elvándorlás, amelyet Venczel József a magas agrárnépsűrűséggel és a gazdasági erőforrások beszűkülésével magyarázott.³ A helyben maradó népesség életkörülményeinek alakulása azonban ma még kevésbé ismert, hiszen viszonylag

* PAKOT Levente (1978), PhD, történész, KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, Budapest. E-mail: pakot@demografia.hu; pakotlevji@yahoo.com

** A tanulmány az MTA Bolyai Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

- 1 EGYED Ákos: *A parasztság Erdélyben a századfordulón: Társadalom és agrártörténeti áttekintés*. Kriterion, Buk., 1975. Uő: *Falu, város, civilizáció: Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből*. Kriterion, Buk., 1981; Uő: *A megindult falu: Tallózás a régi erdélyi faluirodalomban 1849–1914*. Kriterion, Buk.–Kvár, 2001; IMREH István: *A székely faluközösségek alkonya* = Uő: *Erdélyi eleink emlékezete*. Teleki László Alapítvány, Bp., 1999. 195–206; SZÁSZ Zoltán: *Gazdaság és társadalom a kapitalista átalakulás korában = Erdély története három kötetben*. Főszerk. KÖPECZI Béla. III. 1830-tól napjainkig. Szerk. SZÁSZ Zoltán. Akadémiai, Bp., 1987. 1604–1623; NAGY Botond: *Székelyföld gazdasági fejlődése a 19. század második felében: Határszéli gazdasági környezet és üzleti modellek Háromszéken*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, 2016; BALATON Petra: *Gazdaság és agrártársadalom = Székelyföld története*. III. 1867–1990. Szerk. BÁRDI Nándor–PÁL Judit. MTA BTK–EME–Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 2016. 137–241.
- 2 KÖVÉR György: *Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914*. Gondolat, h. n., 1982. 141–142 (a továbbiakban KÖVÉR: *Iparosodás*).
- 3 VENCZEL József: *A székely népfelcsúszás*. Hittel VII (1942). 1. sz. 18–32. A jelenség újabb összefoglalására lásd OLÁH Sándor: *A székelyföldi migráció előtörténetének áttekintése = Elvándorlók: Vendégmunka és életforma a Székelyföldön*. Szerk. BODÓ Julianna. Pro-Print, Csíkszereda, 1996. 15–36; BALATON Petra: *Kivándorlás = Székelyföld története*. III. 1867–1990. Szerk. BÁRDI Nándor–PÁL Judit. MTA BTK–EME–Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 2016. 124–137. A Romániába irányuló határszéli szezonális munkaerő-migráció empirikus feldolgozására lásd NAGY: *i. m.* 125–176.

csekély a Székelyföldön belüli kistérségekre és helyi közösségekre fókuszáló empirikus kutatás.⁴

Az alábbiakban két székelyföldi település népességének életminőségét vizsgálom a 19. század második felében a történeti demográfia és a gazdaságtörténet módszertani eszköztárának ötvözésével. A tanulmány témája az élelmiszerárak évenkénti ingadozása okozta rövid távú gazdasági stressz és a csecsemő- és kisgyermekkori halandóság közötti összefüggések. Kutatási kérdésem, hogy az élelmiszerárak évenkénti ingadozása milyen mértékben befolyásolta a társadalom legfiatalabb és egyben legkiszolgáltatottabb tagjainak életesélyeit, akik a megfelelő élelemhez való hozzájutásban és a korabeli járványokkal szembeni védekezésben teljes mértékben a családjuk és tágabb közösségük támogatására voltak utalva.⁵ A kérdés vizsgálata új megvilágításba helyezheti a 19. századi erdélyi és székelyföldi életminőség és társadalmi jóllét problematikáját. A gazdasági stressz halandóságra gyakorolt hatásait az életminőség fontos mutatójaként használok, a hatás mértékének csökkenését/emelkedését pedig az életminőség javulásaként, illetve romlásaként értelmezem. Ily módon a *Eurasian Population and Family History Project*⁶ nemzetközi történeti demográfiai kutatás résztvevői által az életminőség mérésére kidolgozott módszer hazai alkalmazására teszek kísérletet, akik Amartya Sen nyomán az életminőséget „az élelmiszerárak/jövedelem évenkénti ingadozása okozta rövid távú gazdasági stressz hatásainak kivédésére való képesség”-ként definiálták.⁷

Az iparosodás előtti társadalmakban az élelemre fordított költségek a teljes kiadások felét-háromnegyedét jelentették, az élelmiszerárak emelkedése tehát jelentősen csökkentette a kiszolgáltatottabb, többnyire piacról és bérmunkából élő társadalmi csoportok életminőségét.⁸ A gabonaárak évenkénti normál ingadozása a szegényebb csoportok kalóriabevitelének 10–20%-os ingadozását okozta, a rossz termést követő magas gabonaárak hatása még ennél is jelentősebb. Nehéz időszakokban ez utóbbi csoportok, a jobb anyagi helyzetben lévőkhöz képest, kevésbé tudtak kölcsönhöz folyamodni, és ez tovább fokozta nehézségeiket. A leginkább kiszolgáltatott helyzetben a bérből élő föld nélküli munkások/napszámosok, majd az iparosok voltak, utóbbiak termékei iránti kereslet ugyanis lecsökkent a gazdasági válságok idején, míg a földbirtokos gazdák esetenként profitálhattak is a gabonaárak emelkedéséből.⁹

A gabonaárak emelkedését szándékolt és kevésbé szándékolt demográfiai „válaszok” követték. Legrosszabb esetben a magas árak az élelmiszert megfizetni képtelen személyek halá-

4 Uo. 26–29. Kivételt képeznek ezalól továbbra is Venczel Józsefnek az erdélyi falukutatói mozgalom keretében végzett mikro kutatásai: VENCZEL József: *Öt oltmenti székely község népmozgalma* = Uő: *Az önismeret útján: Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből*. Kriterion, Buk., 1980. 106–118; Uő: *Az önismeret útja* = Uő: *Az önismeret útján: Tanulmányok az erdélyi társadalom kutatás köréből*. Kriterion, Buk., 1980. 74–105.

5 Michel ORIS–Renzo DEROSAS–Marco BRESCHI: *Infant and Child Mortality = Life under Pressure: Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. Eds. Tommy BENGTTSSON–Cameron CAMPBELL–James Z. LEE. MIT Press, Cambridge, 2004. 359.

6 BENGTTSSON–CAMPBELL–LEE: *i. m.*

7 Tommy BENGTTSSON: *Living Standards and Economic Stress = Life under Pressure: Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. Eds. Tommy BENGTTSSON–Cameron CAMPBELL–James Z. LEE. MIT Press, Cambridge, 2004. 32–37.

8 Robert C. ALLEN–Tommy BENGTTSSON–Martin DRIBE: *Introduction = Living Standards in the Past: New Perspectives on Well-Being in Asia and Europe*. Eds. Robert C. ALLEN–Tommy BENGTTSSON–Martin DRIBE. Oxford University Press, Oxford, 2005. 9; BENGTTSSON: *i. m.* 45–50.

9 BENGTTSSON: *i. m.* 47–49.

lát okozták. Kevésbé extrém helyzetben a magas árakra adott válaszként az egyének és családok különböző demográfiai stratégiákhoz folyamodtak, mint például az elvándorlás, a házasságkötés és/vagy az újabb gyermekvállalás elhalasztása.¹⁰ A halálozások emelkedéséhez vezető mechanizmusok többnyire a fogyasztás családon/háztartáson belüli kor és nem szerinti hierarchiáknak megfelelő újraelosztásával álltak összefüggésben. A halandóság emelkedéséhez ugyanakkor közvetett módon a válság idején megélénkülő munkacélú vándorlás is hozzájárulhatott, hiszen az időszakos migráció elősegítette a járványos betegségek gyors terjedését.

A piaci árak és a demográfiai viselkedés közötti összefüggések kevésbé feltártak a magyar nyelvű történeti szakirodalomban, szisztematikus vizsgálatukra kevés példát ismerek.¹¹ Ezekhez képest jelen tanulmány több szempontból is újdonságot hozhat. Mindenekelőtt azért, hogy a halandóság és a gazdasági stressz kifinomult mutatóit (életkor-specifikus demográfiai arányszámok és közösségi szintű gabonaárak/reálbérek) alkalmazom. Újdonságot jelent továbbá az alkalmazott módszertan, hiszen a kérdést a rekonstruált egyéni életutak és az országos gabonaár-idősoradatok többváltozós eseménytörténeti (*event history analysis*) elemzésével vizsgálom.¹² A székelyföldi közösségek életminőségét aszerint értékelem, hogy ez a társadalom képes volt-e kivédeni a gabonaár-ingadozások okozta gazdasági stressz hatásait. A vizsgálat fókuszát a korabeli közösségek legkiszolgáltatottabb tagjaira, a helyben született csecsemőkre és kisgyermekre irányítom, és azt vizsgálom, hogy a gabonaáraknak a rossz termésre, gazdasági válságra, háborús konjunktúrára visszavezethető emelkedése hatást gyakorolt-e a csecsemők és kisgyermekek továbbélési esélyeire, és ha igen, ez a hatás milyen erősségűnek bizonyult a vizsgált időszakban.

A VIZSGÁLT TERÜLET

A vizsgált terület az udvarhelyszéki Havasalja tájegység két települése: Szentegyházsfalu és Kápolnásfalva,¹³ amelyek a korabeli Erdély gazdasági központjaitól távol fekvő, peremterületi falvak voltak. A földrajzi közelség (2 km) és az erdélyi fejedelmektől kapott közös kiváltságaik következtében a két falu története szorosan összefonódott: 1838-ig egyetlen egyházközséget, 1876-ig pedig egyetlen közigazgatási egységet alkottak.¹⁴ A két település népessége az

10 ALLEN–BENGTSSON–DRIBE: *i. m.* 35.

11 ÓRI Péter: *A gabonaár változásai és a demográfiai események a XIX. században: A Pilis és Dunakanyar települései, 1828–1910 = Atelier-Iskola: Tanulmányok Granasztói György tiszteletére.* Szerk. CZOCH Gábor–KLEMENT Judit–SONKOLY Gábor. Atelier, Bp., 2008. 23–43; PAKOT Levente: *Halandósági válságok székelyföldi rurális közösségekben: Szentegyházsfalva és Kápolnásfalva, 1838–1914 = Gödörből gödörbe: Mindennemű válságok Magyarországon a 19. és 20. században.* Szerk. KATONA Csaba. Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 2011. 25–56.

12 MYRON P. GUTMANN–GEORGE ALTER: *Family Reconstitution as Event-History Analysis = Old and New Methods in Historical Demography.* Eds. DAVID REHER–ROGER SCHOFIELD. Clarendon Press, Oxford, 1993. 159–177; BENGTSSON–CAMPBELL–LEE: *i. m.*

13 A települések gazdasági-társadalmi jellemzőinek bővebb bemutatását lásd PAKOT Levente: *Nemek és nemzedékek: Demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön.* KSH NKI, Bp., 2013. 13–27 (a továbbiakban PAKOT: *Nemek és nemzedékek*).

14 HERMANN Gusztáv Mihály: *Az udvarhelyszéki Havasalja kiváltságos települései: a két Oláhfalu és Zetelaka = Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk. KISS András–

1850-es népszámlálás szerint 2999 fő volt, az 1910-es népszámlálás szerint pedig elérte a 4161 főt, vagyis a vizsgált mintegy 60 év alatt a népességszám 40%-kal emelkedett. A mezőgazdasági terület felaprózódása következtében a zömében kisbirtokos falusi családok megélhetése a mezőgazdasági termelés mellett a közösségi – később közbirtokossági – tulajdonú erdőkben végzett fakitermelés, fafeldolgozás és a külterjes állattenyésztés ötvözésén alapult. Az 1895. évi összeírás szerint az erdő- és legelőterület a két település teljes területének mintegy 56%-át jelentette.¹⁵ Ez a terület jelentős részben közbirtokossági tulajdonként működött. A közösségi birtoklási forma a közösségen belüli vagyon megosztásának mechanizmusaként egyfajta védőszerepet töltött be a gazdasági egyenlőtlenségekkel szemben. A közbirtokossági erdőkben végzett fakitermelés és -feldolgozás háziipari keretek között történt, amely az egymással rokoni kapcsolatban álló családok szoros együttműködését igényelte. A testvérek és közeli rokonok által közösen üzemeltetett, vízi meghajtású fűrészek száma az 1909. évi kataszter szerint elérte a százat.¹⁶ A belső-erdélyi gazdasági fejlődés megnövelte a faárúk iránti keresletet. Az építkezésben és a mezőgazdaságban felhasználható faárut a szentgyházásfalusi és kápolnásfalusi családok férfitagjai szekereken szállították a mezőgazdasági szempontból fejlett és városiasodott dél-erdélyi régiók felé.¹⁷ A zömében kisbirtokos gazdák bérmunkát ritkán alkalmaztak, földjüket maguk és családjuk munkaerejével művelték, a családtagok viszont rendszeresen vállaltak bérmunkát, hogy az évi gabonaszükségletet fedezni tudják. A lányok kora serdülőkortól kezdve az erdélyi száz városok – Medgyes, Nagyszeben, Segesvár – polgárosult családjainál szolgáltak. A térség 19. századi történetének fontos fejleménye a települések közelében található vasérclelőhelyek felfedezése és a vasérc kitermelésének megindítása. Az 1850-es években a településektől néhány kilométerre Szentkeresztbánya néven ipari telep jött létre, amely napszámos munka és fuvarozás révén kiegészítő kereseti lehetőségeket teremtett a helybeliek számára. A vasérc felszíni feldolgozása céljából a Brassói Bánya- és Kohómű Rt. vezetősége az Osztrák–Magyar Monarchia különböző tartományaiából (Csehország, Bukovina, Morvaország) német származású szakmunkásokat szerződtetett, akik aztán hosszú évtizedekre a vállalat állandó munkásaivá váltak, sajátos színterületet képezve a szűkebb havasalmi régió falusi társadalmának. A 20. század elején a vállalati munkáskolónia 50 házból állt.¹⁸ Az 1850 és 1910 közötti 40%-os népességnövekedést a korai és általános házasságkötés, valamint a magas gyermekszám együttesen eredményezte. A vizsgált időszakban a halandóság többször is válságszerűen leromlik, és nem javul számottevően a vizsgált időszak alatt. A válságok a csecsemő- és kisgyermekkorú népességet sújtják leginkább.¹⁹

KOVÁCS KISS Gyöngy–POZSONY Ferenc. EME, Kvár, 1999. 138–198; PÁL Judit: *Városfejlődés a Székelyföldön, 1750–1914*. Pro-Print, Csíkszereda, 2003. 579–581.

- 15 *A magyar mezőgazdaság statisztikai fejlődése s az 1895. évi VIII. törvényzikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1897. 710–716.
- 16 SÁNDOR Lajos: *Fűrészek, malmok, ványolók jegyzéke az 1909-es kataszteri telekkönyv és telekkönyvi rajzok alapján = Népelet a Kis-Homoródménán*. Szerk. KARDALUS József. Szentgyháza, 1998. 112–116; MOLNÁR Kálmán: *Adatok a Hargita népi erdőgazdálkodásához = A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve*. Szerk. MOLNÁR István–NICOLAE BUCUR. Csíkszereda, 1974. 307–325.
- 17 LŐRINCZ György: *A gazdasági termelés tervezése Kápolnásfalván*. Regio 6(1995). 1–2. sz. 61. 155–169.
- 18 VAJDA Lajos: *A szentkeresztbányai vasgyártás története*. Kriterion, Buk., 1983. 95.
- 19 PAKOT: *Nemek és nemzedékek* 43–57.

ADATOK ÉS MÓDSZEREK

Az elemzés két adatállományon nyugszik. Az első adatállomány a két település egyházi anyakönyvi adatain alapuló családrekonstrukciós adatbázis, amely a 19. század folyamán a településeken élt több ezer személy hosszmetzeti, vagyis életútadatait (születés, házasság, halál) tartalmazza, nagyjából az 1830-as évektől a második világháborúig tartó időszakra vonatkozóan.²⁰ A második adatállomány a pesti piacon 1840 és 1914 között értékesített búza, rozs, takarmányárpa, zab és a tengeri/kukorica évenkénti métermázsa/pengő átlagátlagidő.²¹

Demográfiai adatok

Az 1835 és 1914 között Szentegyházásfalván és Kápolnásfalván született és megkeresztelt összes gyermek sorsát követjük a születéstől az ötödik életév betöltéséig vagy a halálozás időpontjáig, amennyiben ez utóbbi esemény korábban bekövetkezett. Korábbi vizsgálataimmal ellentétben, amelyekben egy szűkebb mintát elemeztem,²² ezúttal az összes helyben született gyermeket beemltem az elemzésbe, tehát azokat is, akik házasságon kívül születtek, vagy akik szüleinek későbbi sorsáról semmilyen információval nem rendelkezünk. A nagyobb mintaelemszám elemzésekor azzal a feltételezéssel élek, hogy azok a családok, illetve leányanyák, akik a két település valamelyikén gyermeket vállaltak, és a későbbiek folyamán elvándoroltak a településekről, a születést követő néhány évben, de az első életévben mindenképp, a településen tartózkodtak, vagyis – szakzsargonon élve – a „kockázati népesség”-hez sorolhatók. Ez a feltevés vitatható, de úgy látom, hogy az elvándorló családokban és a házasságon kívüli kapcsolatokban született gyermekek olyan speciális csoportokat alkotnak, amelyek elemzésbe való beemelése gazdagíthatja a jelenséggel kapcsolatos ismereteinket.

Az adatbázis 1952 házaspártól és leányanyától származó 11 571 gyermek sorsát tartalmazza. A csecsemőhalottak száma 2758, az 1–4 éves korban elhunytak száma 1951. Összeségében tehát 4709 gyermek, az újszülöttek mintegy 40%-a nem érte meg az ötödik életévét.

Az anyakönyvi adatok minősége megbízható. A teljes adatbázisban a születéskori nemi arány 103,7, vagyis 103,7 fiúsecsemő jut 100 lánysecsemőre. A csecsemőhalottak anyakönyvezésének megbízhatósága céljából megvizsgáltam a neonatális (a születést követő 0–30 nap alatti) halandóságot. A vizsgált időszak egészében az 1000 születésre jutó neonatális halálozások száma 100,6, amely nemzetközi szakirodalom alapján megbízható anyakönyvezésnek tekinthető.²³ Néhány évben viszont leromlik az anyakönyvezés minősége. Az ezer születésre jutó neonatális halálozás 1890-ben és 1891-ben 17, illetve 44%-ot tett ki, ezekben az években tehát kimaradhattak csecsemőhalottak az anyakönyvből. A neonatális halálozásokon belül a korai neonatális (a születést követő 0–6 nap alatti) halálozások aránya 53,9% az egész időszak vonatkozásában. A szakirodalom a jó minőségű regisztráció alsó határának a 70%-ot

20 Az adatbázis demográfiai feldolgozását lásd *uo.*

21 SZŐNYI Gyula: *Gabonaárak a XVIII. század vége óta*. Statisztikai Szemle XIII(1935). 3. sz. 201–209.

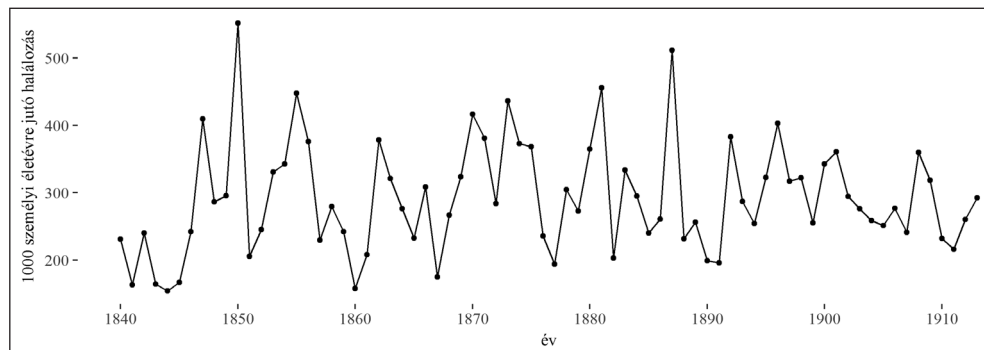
22 Első házasságokból született gyermekek, akik szüleiéről későbbi információ – jellemzően az egyik vagy mindkét házaspár halálozási időpontja – rendelkezésre állt.

23 ORIS–DEROSAS–BRESCHI: *i. m.* 362.

tartja,²⁴ vagyis ez alapján is feltételezhetjük, hogy a születést követő első napokban meghalt csecsemők anyakönyvezése hiányos.

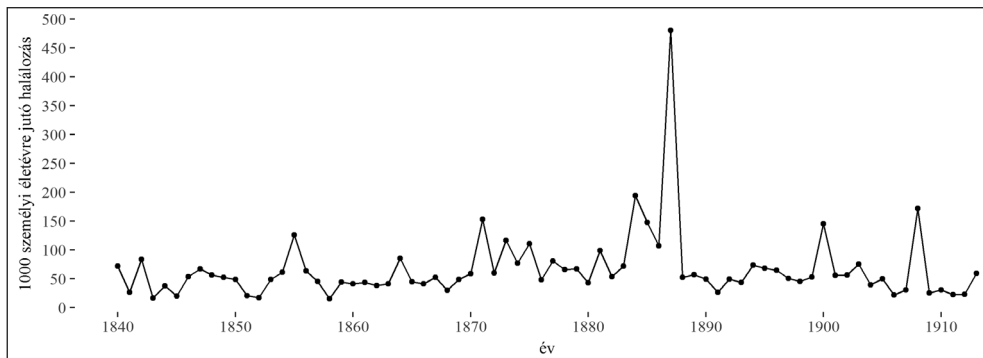
A csecsemő- és kisgyermekkori halandóság alakulása a két egyházközségben

Az 1. és 2. ábra a csecsemő- és az 1–4 éves kori halandóság 1840 és 1914 közötti évenkénti alakulását mutatja a vizsgált településeken. A csecsemőhalandóság alakulása láthatóan nem követ egyértelmű trendet, inkább sajátos ingadozás figyelhető meg. Az 1000 személyi életévre jutó csecsemőhalottak száma rendre 300 és 400 között ingadozik, vagyis az újszülöttek mintegy 30–40%-a nem éri meg az egyéves életkort. A mutató értéke 500 fölé emelkedik 1850-ben és 1887-ben, de 400 fölötti az értéke 1847-ben, 1855-ben, 1870-ben, 1873-ban, 1881-ben és 1896-ban. A kisgyermekkori halandóság válságos emelkedése az 1880-as években tapasztalható, amikor toroklob- és vérhasjárványok egyszerre tizedelik a gyermekpopulációt. Ezekben az években az 1–4 éves korú gyermekek közel fele elhalálozik. A gyermekhalandóság emelkedése tapasztalható még az 1840-es évek elején, az 1850-es, illetve az 1860-as évek közepén, az 1870-es évek első felében, majd az 1880-as években, végül 1900-ban és 1908-ban. A válságos halandóságot minden esetben fertőző megbetegedések okozták. 1850-ben és 1873-ban az emésztőrendszeren keresztül terjedő hastífusz és a kolera okozta a halálozások többségét. 1855-ben, 1884-ben, 1887-ben és 1908-ban a légutakon terjedő torokfájás, toroklob és kanyaró vezetett a halálozások válságos emelkedéséhez. 1887-ben a légúti fertőzések mellett az emésztőrendszeren keresztül terjedő vérhas öltött járványos méreteket.

1. ábra: Csecsemőhalandóság a két egyházközségben, 1840–1914

24 *Bangladesh Demographic and Health Survey 2014*. National Institute of Population Research and Training (NIPORT)–Mitra and Associates–ICF International, Dhaka (Bangladesh)–Rockville (Maryland, USA), 2014. 100–101.

2. ábra: Kisgyermekkori (1–4 éves) halandóság a két egyházközségben, 1840–1914

Gabonaáradoatok

A rövid távú gazdasági stressz mérésére a kukorica mint a szegényebb népcsoportok által fogyasztott gabona havi kiskereskedelmi áraiból képzett éves idősorokat használok. A pesti piaci árak alkalmazása mellett legfontosabb érv, hogy jelenleg nem áll rendelkezésre az erdélyi fontosabb piacokról megfelelő mélységű és kiterjedésű idősor. Korabeli közigazgatási iratok, statisztikai kiadványok és a helyi sajtó anyagára támaszkodva magam is próbáltam összegyűjteni két erdélyi nagyváros, Kolozsvár és Brassó piacain eladott különböző gabonafajták – mint például a búza, rozs, árpa, zab és kukorica – heti, havi és évi áradatait. Az adatok feldolgozása jelenleg is tart. Adatgyűjtéssel párhuzamosan jelent meg Tomas Cvrcek tanulmánya és a hozzá tartozó adatbázis, amely a Habsburg Birodalom különböző tartományaira vonatkozóan tartalmazza az alapvető élelmiszerek árának és a mezőgazdasági napszámberék évenkénti alakulását 1828-tól 1914-ig.²⁵ A rekonstruált élelmiszerek közül azonban hiányzik a legszegényebb csoportok táplálékául szolgáló kukorica, amely nehezebb gazdasági időszakokban alapvető élelmiszer a Székelyföldön is.²⁶

Az ártörténeti kutatások szerint a korszakot az egységesülő piac jellemzi az európai államok közötti szinten csakúgy, mint Magyarországon belül.²⁷ Mindezt alátámasztja a búza és rozs budapesti és erdélyi idősorainak – itt nem részletezett – összehasonlítása is, amely szerint a budapesti piaci árak általában az erdélyi gabonaáraknál magasabbak, de a két idősor trendje azonos.²⁸

25 TOMAS CVRCEK: *Wages, Prices and Living Standards in the Habsburg Empire, 1827–1910*. The Journal of Economic History 73(2013). 1. sz. 1–37. Az adatbázist lásd http://gpih.ucdavis.edu/files/Cvrcek_P_&_w,_A-H_1827-1914.xlsx (letöltés időpontja: 2017. jan.)

26 KELETI Károly: *Magyarország élelmezési statisztikája fiziológiai alapon*. Bp., 1887. 128; T. NAGY Imre: *Csikmegyé közigazdasági leírása*. Különlenyomat a Közgazdasági Szemle 1902. évi október-decemberi füzetéből, 22.

27 DÁNYI Dezső: *Az élet ára: Gabona és élelmiszerárak Magyarországon 1750–1850*. KSH Könyvtár és Levéltár, Bp., 2007; FÖLDES Béla: *Statisztikai vizsgálódások a XIX. század gabonaárainak alakulásáról*. Értekezések a társadalmi tudományok köréből XIII(1905). 4. sz. 179–278.

28 Az elemzés különböző szakaszaiban a fentebb már említett Cvrcek-féle erdélyi gabonaár-adatbázis (búza- és rozskenyérárak) adatait is használtam, és az alábbiakban bemutatásra kerülőhöz hasonló

A 3. ábra a pesti piacon eladott kukorica árának (métermázsá/pengő) évenkénti alakulását mutatja az 1840 és 1914 közötti időszakban. Az ábrán a gazdaságtörténeti összefoglalókból jól ismert kép látható.²⁹ Az 1850-es évek emelkedő tendenciáját az 1860-as években az árak stagnálása követi, majd drasztikus emelkedés következik az 1860-as évek végén és az 1870-es évek elején, amely az 1873-as válságban csúcsosodik ki. Ez a gabonakonjunktúra időszaka,³⁰ de sorozatos rossz termések is állnak a háttérben.³¹ A hetvenes évek végétől a kilencvenes évek közepéig az árak csökkenő tendenciát mutatnak. Ez az agrárválság időszaka, amelyet majd ismét áremelkedéses időszak követ.

3. ábra: A kukorica ára a pesti piacon, 1840–1914

Ezek a hullámzások feltehetően jól tükrözik az életszínvonal alakulását. Pontosabb megállapításra az 1870-es évektől vállalkozhatunk, mivel a munkabérek alakulásáról csupán ekkortól áll rendelkezésünkre országos adatsor. Eszerint a mezőgazdasági munkabérek az 1870-es években megtorpannak, és egészen a századfordulóig stagnálnak, sőt néhol valamelyest hanyatlanak. Újbóli emelkedésük az 1900-as évektől indult meg, és különösen az 1905-ös aratósztrájkokat követően ívelt föl meredeken.³² Jelen tudásunk szerint tehát az 1873 és 1900 közötti időszakra a reálbérek stagnálása, sőt lassú csökkenése valószínűsíthető, 1900 és 1910 között azonban tényleges reálbér növekedés tapasztalható az országban.³³

Módszer

A kutatás módszere a mikrodemográfiai életútadatok és a makrogazdasági adatok többváltozós eseménytörténeti (*event history analysis*) modellekkel történő együttes elemzése a 0–4 éves korú gyermekhalálozás vizsgálatában. A többváltozós elemzés előnye abban áll, hogy lehetővé

eredményt kaptam.

29 KÖVÉR: *Iparosodás* 155–173.

30 KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig* (a továbbiakban KÖVÉR: *Magyarország társadalomtörténete*) = GYÁNI Gábor–KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Bp., 2003. 32.

31 KÖVÉR: *Iparosodás* 155–173.

32 Uo. 135.

33 KÖVÉR: *Magyarország társadalomtörténete* 92; CVRCEK: *i. m.*

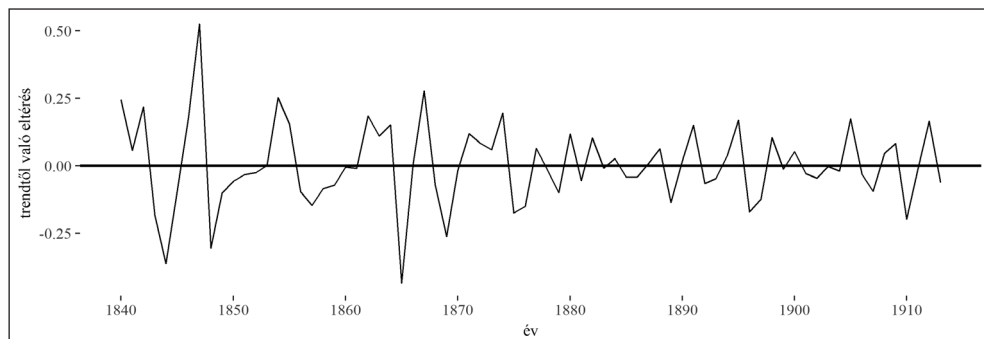
teszi a különböző változók együttes elemzését oly módon, hogy a halálozással összefüggő, egyéb változók hatását figyelembe véve (kontrollálva) vizsgáljuk a bennünket érdeklő tényező halandóságra gyakorolt hatását. Az eredmények értelmezése a következő: a többi tényező egyenlő volta esetén az adott jellemző – esetünkben a kukoricaár emelkedése – x százalékkal csökkenti/növeli a halálozás kockázatát. A rövid távú gazdasági stressz méréséhez szükség volt a gabonaárakat átalakítására. A nemzetközi szakirodalom ajánlásait követve, először a kukoricaár természetes alapú logaritmusára trendvonalat illesztettem. A 4. ábra a kukoricaár természetes alapú logaritmusát és az erre illesztett Hodrick–Prescott-féle trendvonalat mutatja. Az éves adatok trendjének illesztésére a Hodrick–Prescott-szűrőt használtam,³⁴ az éves idősorokhoz ajánlott 6,25-ös szűrési tényezővel.³⁵ A trend kiszűrésére azért volt szükség, mert célom a rövid távú ingadozások demográfiai hatásainak mérése. A gabonaár évenkénti ingadozásait tehát a kukoricaár természetes alapú logaritmusára és az arra illesztett trendvonal közötti különbség fejezi ki, amelynek értékeit az 5. ábra tartalmazza. A többváltozós regresszioelemzésben ezeket az évenkénti értékeket használom a gazdasági ingadozások proxyjaként.

4. ábra: A kukorica ára a pesti piacon, 1840–1914.
Évenkénti logaritmusértékek (folytonos vonal) és a Hodrick–Prescott-féle trendvonal
(szaggatott vonal)

34 Robert HODRICK–Edward C. PRESCOTT: *Postwar US Business Cycles: an Empirical Investigation*. *Journal of Money, Credit, and Banking* 29(1997). 1. sz. 1–16.

35 Morten O. RAVN–Harald UHLIG: *On Adjusting the Hodrick–Prescott Filter for the Frequency of Observations*. *The Review of Economics and Statistics* 84(2002). 2. sz. 371–376.

5. ábra: A kukorica ára a pesti piacon, 1840–1914. Trendtől való eltérés

Az elemzésben Cox-féle regressziót alkalmazok.³⁶ Külön életszakaszokként vizsgálom a születést követő első tíz napot, majd az azt követő első és második félévet, és végül az egyéves kortól az ötéves korig tartó életszakaszt. Tehát négy különböző életszakaszunk van: 0–9 napos, 10–179 napos, 180–365 napos és 1–4 éves kor. Azt feltételezem, hogy a halálozás kockázati tényezői ezekben az életszakaszokban különböznek, az életút előre haladtával ugyanis fokozatos átmenet megy végbe: az életút kezdetén elsősorban az anya egészségi állapotával kapcsolatos biológiai tényezők fontosak, az elválástól kezdődően pedig fokozatosan előtérbe kerülnek a csecsemő- és gyermekgondozással összefüggő családi, majd közösségi szintű gazdasági és társadalmi tényezők.³⁷

Az elemzésben a legfontosabb magyarázó változó a log-kukoricaár trendtől való eltérése az adott évben (lásd 5. ábra). Kontrollváltozóként a gyermek neve, a szülők jelenléte, a házaságon vagy házasságon kívüli születés, a korábbi születési intervallum hossza (rövidebb, illetve hosszabb, mint 730 nap, vagy elsőszülött a gyermek), a születés éve, illetve a település (Szentegyház- és Kápolnásfalu) szerepel a modellben, amelyekről a szakirodalom alapján feltételezzük, hogy összefüggnek a továbbélési esélyekkel. Az életutakat a naptári év szerinti tagolás mellett az évszakoknak megfelelően három hónapos szakaszokra is felbontottam, hogy az adott évszakot a csecsemő- és gyermekhalandóságot befolyásoló újabb közösségi szintű tényezőként is bevonhassam az elemzésbe.

A statisztikai elemzés az R-statisztikai programcsomag 3.4.2 verziójában,³⁸ a tidyverse, eha és survival statisztikai csomagok használatával készült.³⁹

36 Göran BROSTRÖM: *Event History Analysis with R*. CRC Press, Boca Raton–London–New York, 2012. 67–84.

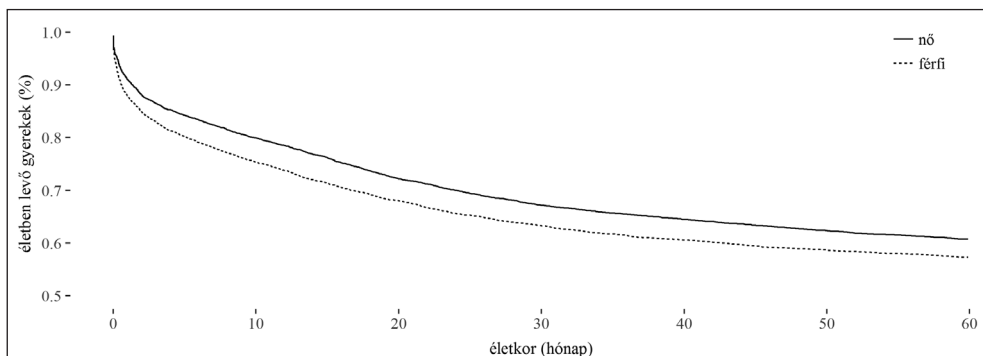
37 ORIS–DEROSAS–BRESCHI: *i. m.* 370–371.

38 R: *A Language and Environment for Statistical Computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria, 2017.

39 Hadley WICKHAM: *Tidyverse: Easily Install and Load the 'Tidyverse'*, version 1.2.1, 2017; Göran BROSTRÖM: *Eha: Event History Analysis*, version 2.5.0, 2017; Terry M. THERNEAU: *A Package for Survival Analysis in S*, version 2.41-3, 2017.

EREDMÉNYEK

A regressziós modellek együttthatóinak bemutatása előtt a gyermekek nemek szerinti halandóságát külön is bemutatom. A 6. ábra az életben maradó fiúk és lányok arányát mutatja a születést követő hatvan hónap folyamán. A lányok körében magasabb a továbbélők aránya, mint a fiúkban. A két nem közötti különbség a születést követő első napokban-hetekben alakul ki, amikor egyébként mindkét csoportban magas a halálozás kockázata, a lányokcsecsemők azonban ellenállóbbak a fertőzésekkel szemben.

6. ábra: Életben levő gyermekek aránya a születést követő 60 hónapban nemek szerint a két egyházközségben, 1840–1914

Az 1. táblázat tartalmazza a regresszióelemzésben használt változók életkorok szerinti statisztikai eloszlását. A kukoricaár trendtől megtisztított természetes alapú logaritmusának definícióból adódó és megfigyelt átlagértéke nulla, szórása pedig 0,14. A nemzetközi elemzések eredményeivel való összehasonlíthatóság céljából a regresszióelemzés során a kukoricaár 10%-os emelkedésének hatását mutatom be (2. táblázat). Amint a 3–5. ábrákon is látható, az árak 10%-os emelkedése nem tekinthető ritka jelenségnek, hanem jól kifejezi a szokásos évenkénti ingadozás mértékét.

1. táblázat: A regresszióelemzésben használt változók statisztikai eloszlása (százalék, átlag/szórás)

Változók	0–9 nap	10–179 nap	180–365 nap	1–4 év
A gyermek neme				
– Fiú	0,50	0,50	0,49	0,49
– Lány	0,50	0,50	0,51	0,51
Születés éve, centrált 1880-ra				
– átlag	0,30	-0,02	-0,37	-2,99
– szórás	20,65	20,64	20,76	21,16
Születési intervallum				
– <2 év	0,25	0,25	0,25	0,24

– >2 év	0,52	0,54	0,54	0,54
– Elsősülött	0,23	0,22	0,21	0,22
Anya életkora				
– 15–24	0,23	0,23	0,22	0,23
– 25–34	0,46	0,47	0,47	0,47
– 35–49	0,25	0,25	0,25	0,24
– Ismeretlen	0,06	0,06	0,06	0,06
Házasságon kívüli kapcsolatból				
– Nem	0,93	0,94	0,94	0,94
– Igen	0,07	0,06	0,06	0,06
Egyik/mindkét szülő meghalt				
– Nem	0,99	0,99	0,99	0,96
– Igen	0,01	0,01	0,01	0,04
Évszak				
– Tél	0,22	0,26	0,24	0,25
– Tavasz	0,23	0,23	0,27	0,25
– Nyár	0,27	0,24	0,26	0,25
– Ősz	0,27	0,27	0,23	0,25
Egyházközség				
– Kápolnásfalu	0,45	0,45	0,45	0,46
– Szentegyházafalu	0,55	0,55	0,55	0,54
Kukoricaár				
– átlag	0,00	0,00	0,00	0,00
– szórás	0,14	0,14	0,14	0,14
Személy – hónapok	3621,73	55761,96	53909,26	351522,88

A 2. táblázat a csecsemő- és gyermekhalandóság életkorok szerinti Cox-féle proporcionális kockázati modellek eredményeit tartalmazza. Mindenekelőtt figyeljük meg a kukoricaár 10%-os emelkedésének életkorok szerinti hatását! A születés utáni első tíz napban és az azt követő fél év alatt a kukorica árának évenkénti ingadozása nem befolyásolja statisztikailag értelmezhető módon az újszülöttek életkilátásait. Feltehetően a csecsemők nagy része ebben az időszakban még anyatejes táplálásban részesül, amely védeltséget biztosít számukra a fertőzésekkel szemben.⁴⁰ A csecsemőszoptatás hosszáról sajnos nincsenek információink. Feltehető, hogy a csecsemő féléves kora táján kezdhették az anyák a hozzátáplálást, mert a születést követő második félévben, majd 1–4 éves korban a kisgyermekek életkilátásai szoros összefüggést mutatnak az exogén környezeti tényezőt jelképező kukoricaár évenkénti ingadozásával. Eszerint a második félévben a kukorica árának 10%-os emelkedése mintegy 8%-kal növeli a

40 David S. REHER–Alberto SANZ-GIMENO: *Childhood Mortality Patterns in Spain before and during the Demographic Transition: In Search of New Dimensions = The Determinants of Infant and Child Mortality in Past European Populations*. Eds. Marco BRESCHI–Lucia Pozzi. Forum, Udine, 2004. 21–27.

csecsemők halandóságát ($p=0,006$). Az 1–4 éves korú gyermekek körében a gabonaár emelkedésének hatása kissé csökken ugyan, de a 10%-os gabonaár-emelkedés továbbra is mintegy 7%-kal növeli a kisgyermekek halandóságát ($p=0,000$).

Az évszak mint a gabonaár mellett szereplő másik közösségi szintű tényező hatása ugyan csak a fenti életkor szerinti mintát követi. Itt a tél a referenciakategória, tehát ez utóbbihoz viszonyítva mutatjuk be a többi három évszak gyermekhalandósági mintázatait. Az újszülöttek életkilátásai szempontjából a születést követő első tíz napban a nyári és különösen az őszi születésű csecsemők jobb életkilátásoknak örülhetnek, mint a referenciakategóriaként szereplő téli születésűek ($p=0,117$ és $p=0,023$). A nyári és az őszi hónapok védő hatása kitart az életút első fél évében. Az elválasztást követően és a hozzátáplálással párhuzamosan a nyári hónapok hordozzák a legnagyobb veszélyeket a továbbélés szempontjából, amikor mintegy 30%-kal emelkedik a csecsemők halálozási kockázata. Az elválasztással az anyatej védő hatása eltűnik, és a gyerekek szervezete védtelenné válik a fertőző megbetegedésekkel szemben. Az 1–4 éves korú gyermekek körében az őszi végén és télen jelentkező légúti fertőző megbetegedések előtérbe kerülnek, és a nyári időszak járványos emésztőrendszeri fertőzéseikhez hasonlóan egységesen veszélyforrást jelentenek számukra. Ebben az időszakban kivételt csupán a tavaszi hónapok jelentenek, amikor az életkilátások látványosan javulnak ($p=0,000$).

2. táblázat: *A halálozás relatív kockázatai csecsemő- és gyermekkorban. Szentegyházásfalu és Kápolnásfalu, 1840–1914. Cox-féle proporcionális kockázati modellek*

Változók	0–9 nap	10–179 nap	180–365 nap	1–4 év
Gyermek neme				
– Fiú	1 (ref)	1 (ref)	1 (ref)	1 (ref)
– Lány	0,674**	0,838**	0,873	1,019
Születési év	0,996**	1,001	1,007**	1,004**
Születési intervallum				
– <2 év	1 (ref)	1 (ref)	1 (ref)	1 (ref)
– >2 év	0,761**	0,845**	0,928	0,968
– Elsőszülött	1,009	1,402**	0,836	0,833**
Anya életkora				
– 15–24	1 (ref)	1 (ref)	1 (ref)	1 (ref)
– 25–34	0,945	0,864*	1,240	1,167**
– 35–49	1,123	0,926	1,265	1,122
– Ismeretlen	0,872	0,891	1,083	0,897
Házasságon kívüli kapcsolatból				
– Nem	1 (ref)	1 (ref)	1 (ref)	1 (ref)
– Igen	1,415	1,08	1,589	1,283
Egyik/mindkét szülő meghalt				
– Nem	1 (ref)	1 (ref)	1 (ref)	1 (ref)
– Igen	1,605	5,133**	2,412**	1,782**
Évszak				
– Tél	1 (ref)	1 (ref)	1 (ref)	1 (ref)

– Tavasz	1,007	0,952	1,055	0,783**
– Nyár	0,841	0,877*	1,320**	1,076
– Ősz	0,785**	0,859**	1,022	1,039
Egyházközség				
– Kápolnásfalu	1 (ref)	1 (ref)	1 (ref)	1 (ref)
– Szentegyházsfalu	0,875	1,033	1,215**	1,251**
A halandóság százalékos módosulása				
– Kukoricaár, 10%-os emelkedés	-1,495	1,894	8,094**	6,991**
Statisztika				
– Események	744	1433	581	1951
– AIC	13 833,8	26 270,3	10 561,4	34 807,1
– LR test	67,4	179,6	53,1	127,4

Megjegyzés: * $p < 0,1$, ** $p < 0,05$

A kontrollváltozók hatását vizsgálva, megállapítható, hogy a lányok életkilátásai az életút első fél évében jobbak a fiúknál ($p=0,000$ az első tíz napban és $p=0,001$ a következő fél év során). A nemek szerinti különbségek azonban a második fél évtől kezdve eltűnnek. Minél hosszabb két születés között eltelt intervallum, annál jobbak a legutóbb született gyermek továbbélési esélyei. Az elsőszülöttek helyzete az első fél évben még a rövid születési intervallum után született gyermekekhez viszonyítva is lényegesen rosszabb, körükben ugyanis 40%-kal magasabb a halandóság kockázata ($p=0,000$). Valószínűsíthető, hogy ez utóbbi hatás nagyságában a házasságon kívüli születéshatás is megjelenik, mert az adatfeldolgozás során a házasságon kívül született gyermekek többségét elsőszülötteként kódoltam. Az elsőszülöttek helyzete féléves koruktól válik relatív jobbra, hiszen elsőszülötteként nem kell testvérekkel versenyezniük a szűkös szülői erőforrásokért, illetve előnyük részben abból is fakad, hogy életük első néhány évét kevésbé zsúfolt háztartásokban töltik. A házasságon kívüli kapcsolatból való születés kedvezőtlen körülmény a kisgyermek továbbélése szempontjából, de statisztikai szempontból a hatás nem értelmezhető, és – amint már fentebb említettem – valószínű, hogy a hatás az elsőszülötteknél jelenik meg. A szülők – elsősorban az édesanya – elvesztése egyértelműen rontja a csecsemő- és kisgyermekkorai továbbélés esélyeit, kivételt jelent ezalól a születést közvetlenül követő tíznapos periódus. A két egyházközség is eltérő kockázatokat hordoz az életút folyamán. Míg az első hónapokban nincs statisztikai szempontból lényeges különbség a két település között, addig a második félévtől kezdve egészen az öt éves korig Szentegyházsfalu iparosodottabb és éppen ezért zsúfoltabb környezete a kisgyermek egészség szempontjából nagyobb kockázatot jelent, mint a szomszédos település ($p=0,030$ a 10–179 napos korban és $p=0,000$ 1–4 éves korban).

KONKLÚZIÓ

Jelen kutatásban megfelelő adatok hiányában nem vizsgálhattam a gabonaár emelkedésének társadalmi csoportok szerinti hatását. Az eredmények viszont még ennek hiányában is ugyanazon irányba – azaz a halandóság emelkedése irányába – mutatnak. Kijelenthető, hogy

nehéz időszakokban a vizsgált településeken élő családok jelentős része számára problémát jelentett az alapvető élelem előteremtése, és ezzel összefüggésben a betegségekkel szembeni megfelelő védekezés, amely egyértelműen az alacsony életminőséget tanúsítja. A vizsgált falvakban a megélhetési körülmények annyira kedvezőtlenek voltak, hogy az élelmiszerár csupán 10%-os emelkedése is megnövelte a gyermekek halandóságát.

A halandóság és a gabonaárak ilyen mértékű összekapcsolódása párhuzamba állítható a hasonló kivitelezésű nemzetközi kutatások eredményeivel. Olaszországi településeken a 19. század első felében az árak emelkedése több mint 11%-kal növelte a kisgyermekek halandóságát. Belgiumi és svédországi településeken a 19. század folyamán a hatás nagysága három, illetve négy százalékra tehető.⁴¹ Ez utóbbi területeken a 19. század második felétől kezdve fokozatosan eltűnik a gabonaár halandóságra gyakorolt hatása, amely a javuló életszínvonal egyértelmű jele. Az általam vizsgált településekhez talán a skóciai Észak-Orkney-szigetről származó 1855 és 1910 közötti vizsgálat eredményei állnak a legközelebb, ahol a gabonaár 10%-os emelkedése mintegy 20%-kal növelte az 1–14 éves korú gyermekek halandóságát.⁴² Ezek a nemzetközi vizsgálatok hangsúlyozzák, hogy a csecsemők, a többi korcsoporthoz viszonyítva, általában védettebbek a gazdasági stresszel szemben, annak ellenére, hogy a leginkább kiszolgáltatott csoportot képezik, és körükben a legmagasabb a halandóság. Életesélyeik elsősorban az anyatejes táplálással, édesanyjuk életkorával, nemükkel és születési sorszámmal mutatnak szoros összefüggést.⁴³ Jelen elemzés eredményei ezzel szemben azt mutatják, hogy a szentegyházásfalusi és kápolnásfalusi csecsemők – életük második felében legalábbis – kiszolgáltatottak voltak az élelmiszerárak ingadozása okozta gazdasági stressznek. Magyaránként a csecsemők rövid idejű szoptatását fogadjuk el, amelynek hátterében feltehetően az anyák nem megfelelő egészségi állapota és/vagy a nehéz években végzett nagyobb munkaintenzitás állhat.⁴⁴

Az élelmiszerárak emelkedése okozta gazdasági stressz és a halandóság közötti kapcsolat további vizsgálatokat igényel. Alapvető kérdés, hogy a kapcsolat milyen oksági mechanizmusok mentén jött létre. Feltehető, hogy a rossz termésű években az alultápláltságtól szenvedő gyermekek körében a fertőző megbetegedések – mint a kanyaró, vérhas vagy toroklob – könnyebben terjedtek, és nagyobb valószínűséggel vezettek a fertőzött gyermek halálához. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy a fertőző megbetegedések gyors terjedése, vagyis a morbiditás a rossz termésű években megnövekedett vándorlási hajlandósággal és a zsúfolt és egészségtelen lakáskörülményekkel állt összefüggésben. A 19. század második felében a korábban elszigetelt falvak gazdasági és földrajzi értelemben is egyre nyitottabbá váltak a külvilág felé. A szezonális munkaerő-vándorlás és a háziipari keretek között készített faipari termékekkel való kereskedelem az itt élő emberek megélhetését szolgálták, ezek a stratégiák

41 ORIS–DEROSAS–BRESCHI: *i. m.* 376–377.

42 Julia A. JENNINGS–Luciana QUARANTA–Tommy BENGTSOON: *Inequality and Demographic Response to Short-Term Economic Stress in North Orkney, Scotland, 1855–1910: Sector Differences*. *Population Studies* 71(2017). 3. sz. 313–328.

43 Tommy BENGTSOON: *The Vulnerable Child. Economic Insecurity and Child Mortality in Pre-Industrial Sweden: A Case Study of Västanfors, 1757–1850*. *European Journal of Population/Revue Européenne de Démographie* 15(1999). 2. sz. 148.

44 Erre vonatkozóan még lásd PAKOT Levente: *Anyai egészség és csecsemőkori életkilátások székelyföldi falvakban, 1850–1939 = A test a társadalomban*. Szerk. GYIMESI EMESE–LÉNÁRT András–TAKÁCS Erzsébet. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Bp., 2015. 142–159.

azonban egyúttal utat nyitottak a különböző fertőzések gyors terjedésének is. A rossz termésű években a gabonaár emelkedése Erdély-szerzte növelhette az emberek szezonális jellegű vándorlási hajlandóságát, amely összességében elősegítette a fertőző megbetegedések gyors terjedését is. A falusi iparral összekapcsolódó zsúfolt lakáskörülmények, a túlzásúfolt házak és a higiénia hiánya ugyanakkor megnövelték a folyamatosan jelen lévő fertőzések járványossá válásának kockázatát. A halálokokat is figyelembe vevő további részletes elemzés szükséges ahhoz, hogy a fenti hipotéziseket megválaszolhassuk.⁴⁵

SHORT-TERM ECONOMIC STRESS AND CHILD MORTALITY IN RURAL SZEKLERLAND, 1840–1910

Keywords: *infant mortality, child mortality, grain prices, historical demography, living standard, Szeklerland, Transylvania*

Using family reconstitution data from Transylvanian parish registers, this work examines child mortality responses to short-term changes in food prices in Transylvania from 1840 to 1914. Our results show that infant and child mortality was sensitive to short-term fluctuations of corn prices. Contrary to what other micro-level studies found across Europe and Asia, our results show that not only children, but infants, too, were vulnerable to increases in grain prices, showing higher mortality in years with high food prices.

INSECURITATE ECONOMICĂ ȘI MORTALITATEA COPIILOR ÎN ȚINUTUL SECUIESC, 1840–1910

Cuvinte-cheie: *mortalitatea infantilă, mortalitatea copiilor, demografic istorică, Secuime, standard de viață*

Studiul analizează relația dintre stresul economic pe termen scurt cauzat de fluctuațiile anuale ale prețurilor de cereale și mortalitatea infantilă, respectiv mortalitatea copiilor în două sate din Ținutul Secuiesc între anii 1840 și 1914. Prelucrând datele de reconstituire a familiilor din registrele parohiale, analiza de regresie multivariată arată că copiii începând de la vârsta de șase luni au fost sensibili la fluctuațiile economice pe termen scurt. Creșterea cu zece la sută a prețului de porumb, care poate fi considerată normală în condițiile contemporane, a mărit mortalitatea copiilor mici cu aproximativ șapte/opt la sută. Rezultatul este interpretat ca o calitate scăzută a vieții pentru locuitorii satelor din Ținutul Secuiesc.

⁴⁵ Ilyen típusú elemzésekre példaként lásd Joseph MOLITORIS–Martin DRIBE: *Industrialization and Inequality Revisited: Mortality Differentials and Vulnerability to Economic Stress in Stockholm, 1878–1926*. *European Review of Economic History* 20(2016). 2. sz. 176–197; Renzo DEROSAS: *Socio-Economic Factors in Infant and Child Mortality = The Determinants of Infant and Child Mortality in Past European Populations*. Eds. Marco BRESCHI–Lucia POZZI. Forum, Udine, 2004. 105–122.

SÁRÁNDI TAMÁS*

SZÉKELYFÖLD ÖNELLÁTÁSA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZTI ROMÁNIAI MAGYAR KÖZGAZDASÁGI GONDOLKODÁSBAN

Kulcsszavak: *Székelyföld, két világháború közötti erdélyi magyar gazdasági gondolkodás, mezőgazdaság, kisebbségi autarkia*

Jelen tanulmány az erdélyi – elsősorban magyar – mezőgazdaság két világháború közötti helyzetéről és lehetőségeiről kíván összefoglalót nyújtani, amelyet természetesen nem lehet elkülöníteni, hiszen nem képezett külön entitást. Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás igyekezett mégis külön kezelni, és fontos szerepet szánt neki a társadalomszervezés és az esetleges kisebbségi autarkia keretében. Az elemzés alapjául az alapszövegeknek tekintett gazdasági írások szolgálnak. Mivel nem született átfogó összefoglaló a két világháború közötti erdélyi gazdasági és mezőgazdasági életről, napjainkban is ezekre támaszkodva tudunk megállapításokat tenni. A kutatók többsége adathalmazként tekint ezekre a szövegekre, meg látásom szerint azonban ezekből kibontható bizonyos kép a korabeli erdélyi magyar elit által az erdélyi magyar kisgazda-társadalomnak szánt szerepről, és arról, hogyan kívánta azt integrálni a gazdaság révén az erdélyi magyar társadalomba, és milyen feladatot szánt neki az „önösszeszedésben”.

A két világháború közötti erdélyi mezőgazdaság helyzetét három nagy esemény/folyamat befolyásolta. Az 1918-as uralomváltás az egész időszakot meghatározta. Bár önmagában még nem érintette a termelési folyamatokat, de az egész gazdasági élet szétzilálásához vezetett. Megszűntek a korábbi gazdasági kapcsolatok és piacok, melyek csak fokozatosan tudtak újra megerősödni. Ráadásul a regáti Románia révén teljesen más táplálkozás- és élelmezéskultúrával rendelkező területtel került kapcsolatba,¹ ezzel együtt alkotott belső piacot.² Nincs mód ezen különbségek részletes kielemezésére, így csak a búza és kukorica aránya és szerepe kerül bemutatásra.³ Ennek vizsgálata amiatt is fontos, mert 1921-ben kelet-európai

* SÁRÁNDI Tamás (1981), történész, a Maros Megyei Múzeum munkatársa, Marosvásárhely.
E-mail: t_sarandy@yahoo.com

- 1 A néprajzi vizsgálatok szerint a Kárpátoktól keletre fekvő területeken a pépes eledlek (puliszka) domináltak, az Alföldön pedig a kenyér. A kettő között elterülő Erdély e tekintetben vegyes területnek minősül. KISBÁN Észter: *A kenyér a táplálkozási struktúrában = Népi kultúra – népi társadalom*. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve. IV. Főszerk. ORTUTAY Gyula. Akadémiai, Bp., 99. A vizsgálat során adathiány miatt nem teszünk különbséget kukoricalisztából készült pépes és szilárd ételek között.
- 2 Kereskedelmi kapcsolat természetesen ezt megelőzően is létezett a két terület között, a fatermelés jelentős részét ugyanis Romániában értékesítették, és a székelyföldi cselédek és aratónapszamosok egy része is itt talált munkát. 1918-at követően elsősorban a belső piac átrendeződése figyelhető meg, ez azonban nem jelentette a mentalitásbeli különbségek gyors felszámolását.
- 3 Lényeges különbségek voltak Erdély és a Regát között a művelési ágak megoszlásában is: míg országos átlagban a terület 62%-a volt termőföld és 21%-a erdő, addig Erdélyben csak 24% volt ter-

viszonylatban Romániában zajlott le a legradikálisabb földreform.⁴ Eredményeként megnőtt a kisbirtokok, a legfőbb kukoricatermesztők aránya.⁵ A két világháború közötti időszakban (Nyugat-Európával és Magyarországgal ellentétben)⁶ Romániában végig több kukoricát termesztettek, mint búzát. Az 1936. évben Romániában a termőterületek 37,7%-át vetették be kukoricával és 24,6%-át búzával. A különbség még nagyobb a Regátban, itt a terület 44%-án termesztettek kukoricát és csak 21,7%-án búzát.⁷ Erdélyben viszont nagyobb (32,8%) a búzával, mint a kukoricával (28,6%) bevetett területek aránya.⁸ Ez amiatt is meglepő, mivel a partiumi és bánági megyéket leszámítva az erdélyi területek nem ideálisak a búzatermesztéshez, annál inkább a regáti és moldvai nagy kiterjedésű síkságok.⁹ Hogy mégis a legnagyobb arányban kukoricát termesztettek, arra enged következtetni, hogy a kukorica nemcsak az állatok, hanem a lakosság táplálkozásának is alapja volt.

Az 1921-ben elindult földreform egyik sajátossága, hogy a Regátra és az 1918 után Romániához csatolt területek (Bessarábia, Bukovina és Erdély) mindegyikére külön földtörvényt fogadtak el. Ezek szövegükben és rendelkezéseikben lényegesen különböztek egymástól.

Az Erdélyre vonatkozó törvényt 1921. július 23-án fogadták el. Szövegét a regátival összevetve alapvető különbségeket állapíthatunk meg.¹⁰ Mint minden földtörvénynek, a románianak is deklarált célja a társadalmi egyenlőtlenségek mesterséges, felülről irányított kiegyenlítése volt azáltal, hogy a nagybirtokot felosztva életképes kisbirtokokat hoz létre. A szociális célokat az erdélyi törvény is megfogalmazta ugyan, a gyakorlati kivitelezés azonban a román nemzeti céloknak rendelte alá a reformot.¹¹ Kisbirtokok létrehozása mellett ipari és „jövőbeni különleges célokra” szolgáló földalap létrehozását is kimondta.¹² A kisajátított birtokokért a volt tulajdonosok kisajátítási kötvényeket kaptak ötvenéves futamidőre. Általános tendencia volt, hogy a birtokot valós piaci értékénél kevesebbre becsülték, és a kötvények az 1930-as évekre teljesen elértéktelenedtek.

mőföld, kb. ugyanennyi erdő és legelő. *Enciclopedia României. Economia națională. Cadre și producție.* III. Coord. Dimitrie GUSTI. Enciclopedia, Buc., 1939. 303 (a továbbiakban *Enciclopedia*).

- 4 1921-ben Romániában három földreform törvényt fogadtak el, a legradikálisabb az erdélyi törvény volt. VENCZEL József: *Az erdélyi román földbirtokreform = Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1940–1941.* Minerva, Kvár, 1942. 323–337.
- 5 1938-as adat szerint Romániában 3,2 millió fő foglalkozott mezőgazdasággal, ezek 74%-a 1–5 ha közötti birtokkal, 14% pedig 5–10 ha birtokkal rendelkezett. *Enciclopedia* 305.
- 6 Magyarországon 1945-ben haladta meg először a kukoricával bevetett terület aránya a búzáét. BALASSA Iván: *A magyar kukorica. Néprajzi tanulmány.* Akadémiai, Bp., 1960. 78.
- 7 Egyes regáti megyékben a kukoricával bevetett területek aránya meghaladta az 50%-ot is, egy személy pedig naponta akár 3 kg kukoricalisztet is elfogyaszthatott. Ioan CLAUDIAN: *Alimentația poporului român în cadrul antropogeografiei și istoriei economice.* Buc., 1939. 138.
- 8 *Enciclopedia* 309.
- 9 Földrajzi elhelyezkedése következtében Románia az utolsó olyan északi régió, amely még alkalmas búza nagyobb mennyiségű és gazdaságos termesztésére. CLAUDIAN: *i. m.* 19.
- 10 A törvényeket elfogadásuk után is több ízben módosították, sok esetben egymásnak ellentmondó paragrafusokkal egészítették ki, melyek részletes bemutatása és értelmezése külön tanulmányt érdemelne. E helyen csak a témánk szempontjából leglényegesebb elemekre kívánjuk felhívni a figyelmet.
- 11 VENCZEL: *i. m.* 337.
- 12 Ezt a törvény első cikkelye mondta ki, de soha nem határozták meg pontosan az illető célokat.

A törvény végrehajtásával Erdélyben 3,1 millió kataszteri hold földet sajátítottak ki.¹³ A reform jellege kitűnik a kisajátított föld felhasználásából: 22%-át (720 ezer hold) osztották ki földnélküli parasztcsaládok között, 2,1%-át használták fel telepítésre (sok esetben új települések létrehozására). A kisajátított föld több mint felét (56%) községeknek juttatott erdők és legelők képezték, 16,8% pedig kiosztásra sem került, ezek voltak az úgynevezett állami rezerva- (vagy tartalék)földek.¹⁴ Ezek egy része román egyházakhoz és állami hivatalnokokhoz került, vagy kisebb-nagyobb parcellákra osztva bérbe adták.

A földreform révén minimálisra csökkent a nagybirtok, és megnőtt az életképtelen kisbirtokok aránya. A nagybirtok felszámolása mellett – elsősorban a Székelyföldön – még súlyosabb volt a különböző formában létező úgynevezett közbirtokosságok megszüntetése vagy átalakítása. Habár a közbirtokosság nem a Székelyföldön volt a legnagyobb arányú, de mivel a székelyföldi erdőket és legelőket leginkább ilyen formában hasznosították, ezt érintette a földreform is.

A két világháború közötti erdélyi mezőgazdaságot befolyásoló harmadik tényező a gazdasági válság és annak különböző kezelési módozatai voltak. Az 1930-as évek elejére Romániába is begyűrűzött a világgazdasági válság és ennek a mezőgazdaságra gyakorolt hatása. 1936-ra a romániai földművelők vásárlóképesége 1929-hez képest a felére csökkent.¹⁵ A válságra a különféle gazdasági szereplők különbözőképpen reagáltak (például szövetkezet típusok diverzifikálása vagy mezőgazdasági kamarák megszervezése). A mezőgazdasági termelők tömeges csődjét elkerülendő, a román kormány előbb moratóriumot hirdetett, majd különböző konverziós törvényekkel igyekezett segíteni.¹⁶ Ezek elsősorban a kisemberek érdekeit védték a hitelnyújtó intézményekkel szemben, azonban a pénzügyre külön terhet róttak, hiszen követeléseik elengedésével vagy hosszú lejáratú kölcsönné alakításával azok jelentős kárt szenvedtek. Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy a lakossági megtakarításokat nem érintette érzékenyen a konverzió. Különböző kategóriákat alakítottak ki a földbirtok és az adósság nagyságának megfelelően. A veszteségek ebben az esetben a betéteseket érintették, ezért a legtöbb hitelintézetnek külön egyezséget kellett kötnie a hitelezőivel.¹⁷

A gazdasági válságnak ugyanakkor volt egy számokban nem mérhető, de legalább ilyen fontos hozadéka a gazdasági gondolkodás tekintetében. Az erdélyi magyar elit a gazdasági válság hatásaiból és a román kormány válaszlépéseiből azt a következtetést vonta le, hogy hasonló válsághelyzetekben a kisebbségek és intézményeik nem számíthatnak az állam segítségére, csak saját erejükre. A válságkezelés során a román kormány nem hozott kimondottan kisebbségellenes intézkedéseket, azonban az állami támogatás előfeltételeként minél szorosabb betagozódást és központosítást várt el. Ezeket a feltételeket a kisebbségi vezetők nem voltak hajlandók teljesíteni, inkább visszautasították a felkínált segítséget. Ez leginkább a

13 A Regátban a törvény 2 millió holdban határozta meg a kisajátítás felső határát.

14 VENCZEL: *i. m.* 362. Valószínűleg ezt a földmennyiséget kívánták felhasználni az első paragrafusban említett „különleges célokra”.

15 *Székelyföld története*. III. (1867–1990). Szerk. BÁRDI Nándor-PÁL Judit. MTA BTK–EME–Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 2016. 536 (a továbbiakban *Székelyföld története*).

16 A két legfontosabb: a Iorga-kormány idején 1932 áprilisában, valamint a Parasztpárt kormányzása alatt 1932 októberében elfogadott törvény. OBERDING József György: *A mezőgazdasági hitelkérdés rendezésére irányuló törekvések a román törvényhozásban*. Erdélyi Múzeum XXXVII(1932). 7–12. sz. 12–21.

17 *Székelyföld története* 555.

Román Nemzeti Bank¹⁸ és a román szövetkezeti központ hitelpolitikájában¹⁹ figyelhető meg. A magyar elit ennek hatására igyekezett felhagyni a korábbi liberális gazdasági felfogással, és a gazdasági életet nemzeti alpra kívánta helyezni. Az Országos Magyar Párt (OMP) 1933-as nagygyűlésén nyíltan állást foglalt a gazdasági élet nemzeti irányba történő továbbfejlesztése mellett.²⁰ Egyesek a szabad versenyen és a magántulajdonon alapuló kapitalista rendszerben látták a hibát, a megoldást tehát ennek korlátozásában vélték felfedezni. Egyre jobban terjedtek a korporatív nézetek, amelyek elfogadhatónak tartották a szabad verseny és magántulajdon korlátozását.²¹ Az 1930-as évek elején színre lépő „harmincasok” gondolkodásában is jelentkeztek ezek a gondolatok.

„Harmincasok”-nak – Bárdi Nándor nyomán – az 1918 utáni erdélyi magyar elit második generációját tartjuk. Tagjai kisebbségi létben szocializálódtak, ismerték az állam nyelvét és közszellemét, a pozícióörzés és revíziós jövőkép mellett pedig fontosnak tartották a társadalom belső megszervezését is.²² A csoportosulás tagjaira jellemző volt az úgynevezett népszolgálat eszméje, amelyet a transzilvanizmus mellett a magyar közösséget átfogó és működtető legmeghatározóbb áramlatnak tartanak a két világháború között. Az eszme magában foglalt egy tudatos elittermelési programot, amelynek célja az volt, hogy az utánpótlás a falusi társadalom rátermett tagjai közül kerüljön ki, akik tanulmányaik elvégzését követően visszatérnek, és közösségük élére állnak. Ez azt is jelentette, hogy az egyéni érdeket mindig alávetették a közösség érdekének.²³ A generáció tagjai már tényként kezelték az erdélyi zsidóságnak a magyar társadalomról történt leválását, egyben konkurens nemzetépítő csoportként tekintettek

-
- 18 A Román Nemzeti Bank a román bankok számára alaptőkéjüknel magasabb értékben biztosított visszszámítolási hitelt, a kisebbségi bankok esetében viszont csak ennek töredékét. Pl. az Albina 100 milliós alaptőkével 186 milliós visszszámítolási hitelt kapott, a nagyszzebeni Általános Takarékpénztár a 82 milliós alaptőkéje után 32 milliót, míg a kolozsvári Takarékpénztár a 40 milliós alaptőkéjére 3,6 millió lej hitelt kapott. VITA Sándor: *Erdélyi gazdaság – erdélyi politika. Tanulmányok, cikkek, dokumentumok (1933–1946)*. Szerk. SÁRÁNDI Tamás. Polis, Kvár, 2016. 251 (a továbbiakban VITA: *Erdélyi gazdaság*).
- 19 A törvény szerint a szövetkezetek hitelellátásáért felelős Központi Szövetkezeti Bank (BCC) az illető szövetkezeti központ tartalékának ötszörösét vehette volna fel hitelként. A magyar Szövetség Szövetkezeti Központ esetében a BCC azt szerette volna, ha az 900 ezer lej értékben jegyez BCC-részcsemet, s cserébe ennek hússzorosát kapná meg hitelként, a Szövetség azonban csak 200 ezer lej értékben akart részvcsemet jegyezni. HUNYADI Attila Gábor: *Cooperatiuele minoritáții maghiare din România în perioada interbelică*. Argonaut, Cluj Napoca, 2010. 244.
- 20 HUNYADI Attila: *Romániai magyar gazdaságpolitika 1918–1940*. Magyar Kisebbség VI(2000). 2. sz. (a továbbiakban HUNYADI: *Romániai magyar*) (<http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&cikk=m000230.html>, letöltés időpontja: 2017. márc. 15.)
- 21 SZALAI Miklós: *Újrendiség és korporatívizmus a magyar politikai gondolkodásban (1941–1944)*. Múltunk XLVII(2002). 1. sz. 53.
- 22 Erre vonatkozóan bővebben lásd BÁRDI Nándor: *Ottthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéhez*. Pro-Print, Csíkszereda, 2013. Elsősorban a *Generációs csoportok* c. alfejezet, 481–487.
- 23 Petrovay a következőképpen fogalmazott: „Tudatosítanunk kell népünkben azt a gondolatot, hogy minden, népközösségünk valamelyik tagjához tartozó ingó és ingatlan vagyon jogilag ugyan magánvagyon, de faji értelemben véve népközösségi vagyont képez, amelynek megtartása, megőrzése és növelése az egyeseknek nemcsak önmagukkal, hanem nemzeti közösségükkel szemben való kötelessége is”. PETROVAY Tibor: *Kisebbségi magyar gazdaságpolitika*. Hitel II(1936). 4. sz. 277.

rá.²⁴ Felfogásuk másik jellemzője, hogy a társadalomszervezés terén példaként tekintettek az erdélyi szász kisebbségre és részben az erdélyi románok 1918 előtti szerveződéseire.²⁵ Minél zártabb, önellátó, a román társadalommal párhuzamos erdélyi magyar társadalom kiépítését vizionálták, ahol a gazdasági intézmények gondoskodnának a kulturális intézmények anyagi támogatásáról. A generáció gazdasági kérdésekkel is foglalkozó ismertebb tagjai: Vita Sándor, Venczel József, Petrovay Tibor, Oberding József, Farkas Árpád, Gyárfás Elemér stb.

A célként megfogalmazott kisebbségi gazdasági autarkia elképzelés maradt. Magában foglalta volna az összes fontosabb kisebbségi magyar szervezetet, amelyek hierarchikusan épültek volna egymásra, élükön egy csúcsszervvel, a Gazdasági Tanáccsal. Ha nem is ezzel a céllal, de a különböző gazdasági és kulturális egyesületeket összefogó tanácsok és szervezetek létrejöttek (Felekezeti Tanács, Bankszindikátus, szövetkezeti központok, Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület), melyek kisebb-nagyobb sikerrel ellátták feladatukat. Az egyik legkorábban megalakult és legsikeresebben működő szervezet a Felekezeti Tanács volt. Hivatalosan 1920 júliusában alakult meg a római katolikus, református és unitárius püspökök részvételével, célja az egyházak életének összehangolása mellett az ezekhez szorosan kapcsolódó oktatási és kulturális egyesületek megszervezése és összefogása volt. A magyar kormánytól érkező támogatásokat is ezen keresztül osztották szét. Az OMP intézményesüléséig az erdélyi magyar kisebbséget érintő legfontosabb döntések itt születtek.²⁶

Mivel Erdélyben nem létezett magyar nagyipar, a gazdasági élet legfontosabb szereplőit a Bankszindikátus fogta össze. Ez a szász Revisionsverband és a román bankok Solidaritatea szövetsége mintájára jött létre 1922 decemberében. A Szindikátus magában foglalta az összes fontosabb bankot és szövetkezetet, azonban az erdélyi magyar érdekeltségű nagybankok többsége magyarországi bankok leányvállalata volt, nem maga döntött saját kamatpolitikájáról. Ezek nem tekintették magukra nézve kötelezőnek a Szindikátusban hozott döntéseket, és nem követtek a szász bankok mintájára altruista politikát. Habár a magyar szövetkezetekkel és egyházakkal végig együttműködött, a Szindikátus nem tudta ellátni legfontosabb feladatait.²⁷

A gazdasági és részben a mezőgazdasági élet fontos szereplője volt a két erdélyi magyar szövetkezeti központ: a gazdasági és hitelszövetkezeteket összefogó Szövetség és a fogyasztási szövetkezeteket egybefogó Hangya. Mindkettő az 1920-as évek elején alakult. A Szövetségnek kezdetben 433, a Hangyának 563 tagszövetkezete volt. Céljuk a tagszövetkezetek összefogása, hitellel és áruval való ellátása, valamint az ügyvitel ellenőrzése volt.²⁸ A „harmin-

24 GIDÓ Attila: *Úton. Erdélyi zsidó társadalom és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)*. Pro-Print, Csikszereda, 2009 (Források a Romániai Magyarság Történetéhez). 49.

25 A szász kulturális és gazdasági szereplők szoros együttműködésére (egyházak és szövetkezetek), a szász bankok altruista politikájára gondolunk, illetve a románok esetében az ASTRA, a szövetkezetek és az Albina bank tevékenységére. A szövetkezetekről lásd HUNYADI Attila: *Az erdélyi szász és román nemzetiségi szövetkezetek*. Közgazdász Fórum VI(2003). 6. sz. 22–26.

26 LÁSZLÓ Lóránt: *A Felekezeti Tanács megalapítása és szerepkörei a két világháború között*. Református Szemle CIV(2011). 6. sz. 742–748.

27 A Bankszindikátus működésére vonatkozóan lásd GYÁRFÁS Elemér: *Lesz-e erdélyi magyar bankpolitikánk?* Magyar Kisebbség XIV(1935). 15–16. sz. 413–420; Uő: *Pénzügyi politikánk*. Magyar Kisebbség III(1924). 15–16. sz. 624–628.

28 A két világháború közötti magyar szövetkezetekre vonatkozóan lásd HUNYADI Attila: *Magyar szövetkezetek Romániában 1918–1948 között = Szövetkezetek Erdélyben és Európában*. Szerk. SOMAI József. Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kvár, 2007. 67–107.

casok” felfogásában azonban a szövetkezetek szerepe nemcsak a lakosság áru- és hitelezésében merült ki. Legalább olyan fontos volt a szövetkezeti gondolkodás terjesztése is.²⁹ Ez elsősorban a gazdasági válság kapcsán erősödött fel, a szövetkezeti gondolathoz ugyanis szorosan kapcsolódott a demokratikusan alulról szerveződő eszme, amely ideális formája lehet az egész társadalom megszervezésének.³⁰ Hasonló szerepet töltött be az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület (EMGE) is. A szervezet 1936-ban Szász Pál megválasztását követően mozdult el a kisgazdák irányába, és 1940-re a legnagyobb tömegszervezetté vált 575 gazdakörrel és 45 330 magyar gazdával sorai között.³¹ A gazdatársadalom megszervezése mellett az EMGE is legalább ilyen fontosnak tartotta az egyesület által szervezett különböző tanfolyamokat és akciókat, tehát egyféle tudásbeviteli szerepe is volt.

Az elképzelt kisebbségi autarkia élén egy Gazdasági Tanács az előbb felsorolt szervezeteket fogta volna össze. A Gazdasági Tanács gondolata az OMP Közigazgatási Tanácsának 1933-as gyűlésén merült fel. Később felkarolta Petrovay és Vita is. Az elképzelés szerint a Gazdasági Tanács határozatai kötelező érvényűek lettek volna minden magyar vonatkozású intézmény számára. A kiépítendő gazdasági autarkia keretében felmérték volna a közösség javait, majd a Tanács koordinálása mellett megszervezték volna a termelést és az ellátást, és ahol lehetséges, a teljes önellátásra törekedtek volna. Mindennek alapját az alsóbb néposztályok öntudatosításában látták, nekik el kellett volna jutniuk oda, hogy csak magyar üzletből vagy kisiparostól vásároljanak. A gazdasági autarkia megvalósulásával kiküszöbölhetővé vált volna az állam szerepe, célnak a minél nagyobb szintű önellátást és az ezzel együtt járó elzárkózást tartották. Így már nem lett volna probléma, hogy a Román Nemzeti Bank nem látja el a kellő visszleszámítolási hitellel a magyar szövetkezeteket, hiszen azok megkapják kedvezőbb áron a magyar bankoktól, akik viszont betétjeik döntő részét a magyar lakosságtól szerzik be.³² A kisebbségi autarkia ugyan nem valósult meg, és a korszakban is belátták, hogy a két világháború közötti erdélyi magyar társadalom még nincs rá felkészülve, de a megvalósulásáig fontosnak tartották a társadalom minél szorosabb megszervezését és a tudásbevitelt.

29 Vita véleménye a szövetkezeti gondolatról: „Ez a mozgalom a nép vágyait és céljait hordozza és demokratikus szervezeténél fogva az arra alkalmasakat segíti érvényesüléshez”. VITA: *Erdélyi gazdaság* 182.

30 HUNYADI: *Romániai magyar*

31 DEMETER Béla–VENCZEL József: *Az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület munkája a román impérium alatt*. Bp., 1940. 26.

32 Vita elképzelése a Gazdasági Tanács szerepéről és működéséről: „Elmosódtak etnikai határokkal, más nemzetek között vegyesen élve, önálló várm- és országhatárok nélkül, gazdasági szervezetének csonkaságával egy nép sem törekedhetik a teljes gazdasági autarkia megvalósítására. Azt azonban semmilyen álokoskodás meg nem tilthatja, hogy ingó és ingatlan javait, összes gazdasági erőforrásait a maga népi céljainak szolgálatába állítsa, azoknak saját gazdasági céljaira való felhasználása felett éber figyelemmel őrködjék, gazdasági tényezői között megteremtse a tervszerű együttműködést, a helyesen felismert nemzeti célok szem előtt tartásával igyekezzék fainak megélhetését könnyíteni, boldogulásukat szolgálni, őket vagyoniuk megtartásában segíteni. Kisebbségi életünk minden erejével olyan gazdasági közösség megteremtésére kell törekednie, mely csak felesleges javait, tőkéjét, munkaalkalmait, fogyasztását adja át másoknak, s csak a hiányzókat szerzi be idegen forrásokból. Kisebbségi sorsban élő népnek is joga van arra, hogy elsősorban a maga lábán igyekezzék járni, a maga érdekeinek megfelelően igyekezzék életét berendezni, gazdasági életének csonkaságát pótolni, egész gazdasági életét az önvédelem és szoros összeczárkózás alapjára helyezni”. VITA: *Erdélyi gazdaság* 172.

A kisebbségi autarkia megvalósulásában kulcsszerep jutott volna az erdélyi magyar társadalom kétharmadát kitevő falusi lakosságnak és a mezőgazdaságnak. Tulajdonképpen a mezőgazdasági termelés és az önellátás kellett volna, hogy legyen az autarkia alapja.³³ Ehhez a gazdasági termelést kellett volna fokozni, a korabeli számítások szerint ugyanis Erdély és Székelyföld is önellátónak tűnt. Farkas Árpád számításai szerint a mezőgazdasági termelés tekintetében Erdélyt három övezetre lehet osztani: önellátó, nem önellátó és többlettermelő régióra. A Keleti-Kárpátok vonulatát és a Nyugati-Szigethegység övezetét nem önellátónak, a Partiumot, Erdélyi-medencét és a Barcaságot többlettermelő övezetnek, míg a fennmaradó részt önellátónak vélte.³⁴ Hasonló következtetésre jutott Vita Sándor is a Székelyföld tekintetében, számítását viszont gyengíti, hogy csak a kenyérellátás biztosítását vette alapul,³⁵ ami a lakosság szükségleteinek csupán az egyik – bár legfontosabb – eleme. A korabeli számításokra csak mint lehetséges célra tekinthetünk, a két világháború idején Székelyföld ugyanis nem minősült önellátónak, ahhoz a terméseredmények növelésére lett volna szükség. Ez a mezőgazdaság modernizálását jelentette volna, a két világháború közötti időszakban azonban az erdélyi mezőgazdaság eredményei nem tették ezt lehetővé. Az 1921-es földreform révén ugyanis a nagybirtok rovására nőtt az életképtelen kisbirtokok aránya, amelyek közismerten önellátásra törekedtek. Sok esetben igyekeztek növelni a szántóföld arányát az erdő és legelő rovására, és olyan területeket vontak be a termelésbe, amelyek rossz terméseredményeket produkáltak. Az erdélyi mezőgazdaság egyik kitörési lehetősége az erőltetett gabonatermelés helyett inkább az állattenyésztés felé történő elmozdulás lehetett volna, azonban a szántóföld növelése a legelők rovására csökkentette az állatállományt, ami maga után vonta a keletkező trágyamennyiség csökkenését, ez pedig kényszerűen az ugarrendszer fennmaradását eredményezte.³⁶ Az ugarrendszer elvonta a területet az új (ipari vagy takarmány)növények bevezetésétől, ezáltal a két világháború közötti erdélyi mezőgazdaság megrekedt, és csak minimális fejlődésre volt képes.

A fent idézett szerzők számításaik során ugyanakkor azt sem vették figyelembe, hogy az életszínvonal, valamint a szokásokban bekövetkező változások miatt egy önellátásra törekvő

33 Petrovay a következőképpen fogalmazott: „A szervezkedés munkájának tehát a kisembereket kell céloznia. Gazdasági erőink és lehetőségeink majdnem kizárólagosan a mezőgazdaságban találhatók fel, gazdaságpolitikánknak tehát első vonalban a mezőgazdálkodás fejlesztésére, jövedelmezőségének fokozására és intézményeinek megerősítésére kell irányulnia”. PETROVAY: i. m. 265.

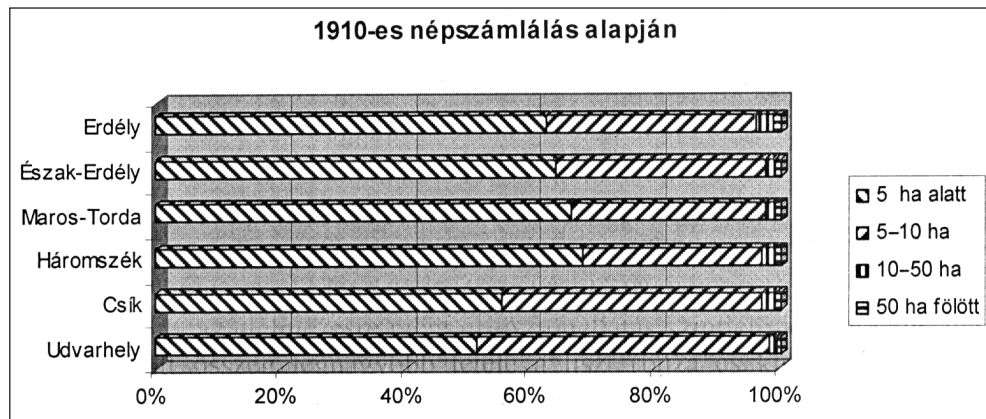
34 FARKAS ÁRPÁD: *Erdélyi gazdaságok üzemi viszonyai és időszzerű kérdései*. Minerva, Kvár, 1941 (a továbbiakban Farkas: *Erdélyi gazdaságok*). Farkas elképzelései szerint a Székelyföld önmagában is önellátó volt: Csík kevesebbet termelt, Udvarhely nagy része önellátónak minősült, Maros-Torda megyében a Nyárád mente, Háromszék megyében pedig a Barcaság északi része többlettermelt. Ezek kölcsönösen kiegészítették egymást.

35 Érvelése szerint: „A 111 000 tonna éves kenyérszükséglet előállításához szükséges 95 000 tonna búza, rozs vagy – ahol a kenyeret puliszka helyettesíti – tengeri, valamint 15 500 tonna burgonya. Ez a gabonamennyiség – 10 mázsás hektáronkénti átlagos termést feltételezve – megteremne 95 000 hektáron, a burgonyamennyiség pedig – 100 mázsás terméssel – 1550 hektáron. Ez a szántóterület rendelkezésre is áll, ilyen átlagtermések mellett tehát a Székelyföldön elég gabona teremne ahhoz, hogy a lakosság kenyérszükségletét fedezze”. VITA SÁNDOR: *Székelyföld önellátása*. Hitel III(1937). 4. sz. 275.

36 Vita kimutatásai szerint erdélyi átlagban a termőterület 11%-a volt ugar, ez Udvarhely és Csík megyében 21–22%-ot tett ki. VITA: *Erdélyi gazdaság* 101–103. Románia régióin belül is Erdélyben volt a legmagasabb az ugar aránya, ugyanakkor ez Bessarábiában 7%, a Regátban pedig csak 3% volt.

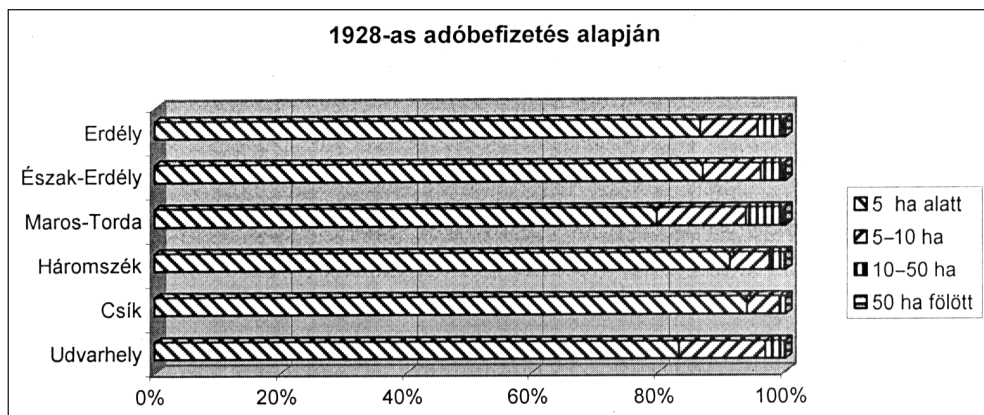
törpebirtokos saját szükségleteinek körülbelül 50%-át már a két világháború között is a piacról szerezte be.³⁷ A felmérés szerint egy parasztszalád éves bevételeinek több mint egyharmada a birtokfenntartásra, közel 50%-a a családtagok ellátására, míg a fennmaradó 21% az élelmezésre ment el. Az önellátás szintjére jól rávilágít, hogy az élelmezésre költött összeg legnagyobb tétele a liszt (búza és kukorica), illetve a húsfélék, míg a családtagok esetében az öltözködés, iskolázás és a kocsmá volt.

A fent elmondottakat pár grafikon segítségével igyekszem igazolni. Egyrészt felvázolom az 1921-es földreform hatását,³⁸ másrészt kitérek a Székelyföld önellátásának problémájára.

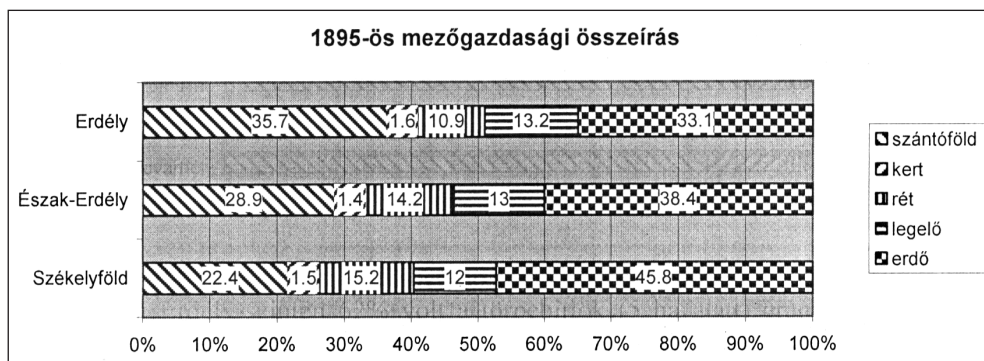

37 Az állítást a pontos kimutatások hiánya árnyalja, a rendelkezésünkre álló adatok egyetlen településen (Șanț, Beszterce-Naszód megye) elvégzett kérdőíves felmérés eredményeire alapoznak. Ezek annyiban hasznosíthatók, hogy az érintett település is hegyvidéki falu, feltehetően a székelyföldiekhez hasonló életkörülményekkel. D. ȚICULESCU: *Cheltuielile sătenilor de piață. (Observațiuni pentru comuna Șanț, jud. Năsăud)*. Sociologia Românească II(1937). 2–3. sz. 105–108.

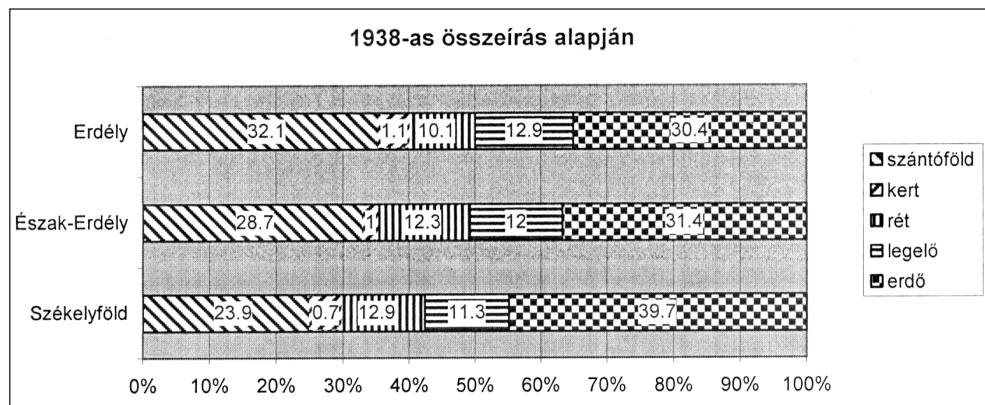
38 Az 1921-es földreformról napjainkig nem készült modern, minden aspektusra kiterjedő összefoglaló munka. Ennek részbeni oka a forráshiány. A szakirodalomban általában három forrást használnak a reform hatásainak illusztrálására: korabeli közléseket a földreform eredményeiről, az 1930-as népszámlálást, valamint az 1920-as évek végén közzétett földadó-befizetéseket. Ezek viszont korlátozottan hasznosíthatók, ugyanis az 1930-as népszámláláskor csupán bizonyos adatokra kérdeztek rá (pl. foglalkozás, birtokmegoszlás), a földadó esetében pedig inkább csak becslésről beszélhetünk a befizetett adók alapján. Ugyanígy gondot jelent a kiindulási alap, amelyhez viszonyítva mérni lehetne a földreform eredményeit. Itt két forrás jöhet számításba: az 1895-ös mezőgazdasági összeírás és az 1910-es népszámlálás adatai. Az összevetést nehezíti, hogy a korabeli magyar statisztika kataszteri holdban, a román pedig hektárban adja meg az adatokat. Nagyobb gondot jelent viszont az, hogy a rendelkezésre álló adatok csak megyei bontásban lelhetők fel, azonban az 1918 előtti és utáni Erdély területe között több mint 220 ezer ha a különbség (ugyanis a partiumi megyék mindenikét kettévágta az új határ). Erre vonatkozóan lásd Roman CRESIN: *Care este structura proprietății agrare din România*. Sociologia Românească II(1937). 2–3. sz. 90–95.

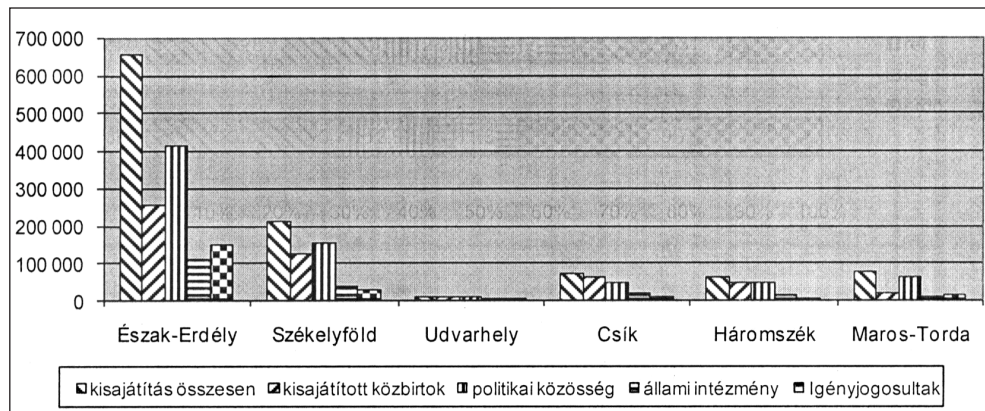
A két grafikon alapján³⁹ szembevetendő a birtokmegoszlásban bekövetkezett változás: míg 1910-ben Erdély-szinten 62% volt a törpebirtok (5 ha alatt) aránya, a földreform következtében ez elérte a 85%-ot. Az életképesnek tartott 5–10 ha közötti kisbirtok számszerűen megnőtt, azonban arányaiban visszaesett, míg az 50 ha fölötti nagybirtok szinte teljesen eltűnt. Egyes székelyföldi megyékben az arány még kirívóbb: Csík megyében a törpebirtok aránya meghaladta a 90%-ot, míg Maros-Tordában 80% alatt volt.

39 A grafikonok forrásai: *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. IV. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház és földbirtokviszonyai.* KSH, Bp., 1915 (Magyar Statisztikai Közlemények 56), illetve *A Romániához csatolt magyar területek gazdasági élete.* Magyar Nemzeti Bank, Bp., 1940. 12. táblázat (a továbbiakban *Romániához csatolt területek*).

A fent említettek miatt a művelési ágak megoszlását illusztráló grafikonok⁴⁰ statisztikai kimutatása nem erősíti meg korábbi állításunkat. A terület módosulása miatt Erdélyben és Észak-Erdélyben is minden művelési ág esetében csökkenés figyelhető meg, az adatok tehát használhatatlanok. Székelyföldön – ahol a területi változások nem voltak jelentősek – megyei bontású adatok alapján is kimutatható az elmozdulás: ha minimálisan is (22%-ról 23%-ra), de nőtt a szántóföld aránya.

A székelyföldi sajtáságos viszonyok (tömbben élő magyar lakosság, közbirtokossági formában hasznosított erdő és legelő magas aránya) miatt az 1921-es földreform hatása másként mutatkozott meg, mint Erdély más részein. A grafikon tanúsága szerint⁴¹ Észak-Erdélyben a kisajátításoknak csak körülbelül egyharmada volt közbirtok, míg a Székelyföldön ez több mint 50% volt. Visszaosztáskor a kisajátított földek mintegy 11%-át osztották ki az igényjogosultak között, ezzel szemben több mint 70% a politikai közösséghez került. Jogi értelemben

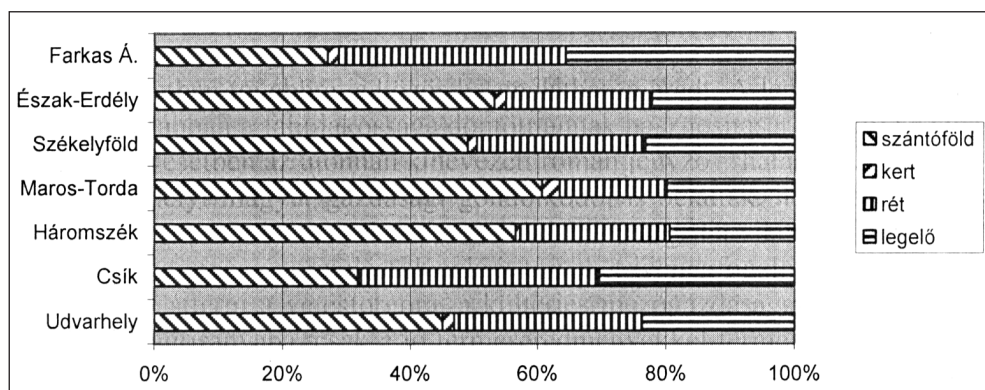
40 *A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája*. I. KSH, Bp., 1897 (Magyar Statisztikai Közlemények 15). 124–125, illetve *Romániához csatolt területek* 12. táblázat.

41 VENCZEL: *i. m.* 401.

tehát a kisajátított föld elveszítette közbirtokos jellegét, de a gyakorlatban továbbra is közös használatban maradt. A lényeges különbség az volt, hogy míg korábban a falu lakossága döntött annak hasznosításáról, ettől kezdve a falu vezetősége – sok esetben az újonnan kinevezett román jegyző – határozott.⁴²

A korszak erdélyi magyar gazdasági gondolkodói is belátták, hogy a kisebbségi autarkia alapjának szánt önellátás csak akkor valósítható meg, ha sikerül fejleszteni és modernizálni a mezőgazdasági termelést. Konkrét terveket is megfogalmaztak: felhagyni az ugarrendszerrel és áttérni a vetésforgóra, a külterjes mezőgazdaságtól elmozdulni az intenzív mezőgazdaság irányába, csak a jó terméseredményekkel termelhető növényeket termesztetni, a gabonafélék helyett inkább ipari- és takarmánynövényeket termesztetni, hogy növelhetővé váljék az állatállomány mennyisége és minősége.

Az alap az életképes kisbirtok lett volna. Farkas Árpád számításai szerint Erdélyben az életképes kisbirtok – amelyet a család önerőből is meg tud művelni – 20 hold lenne, ennek ideális megoszlása: 5,5 hold szántó, 0,4 hold kert, 7,2 hold takarmánytermő terület (rét vagy takarmánnyal bevetett föld), 7,2 hold legelő.⁴³

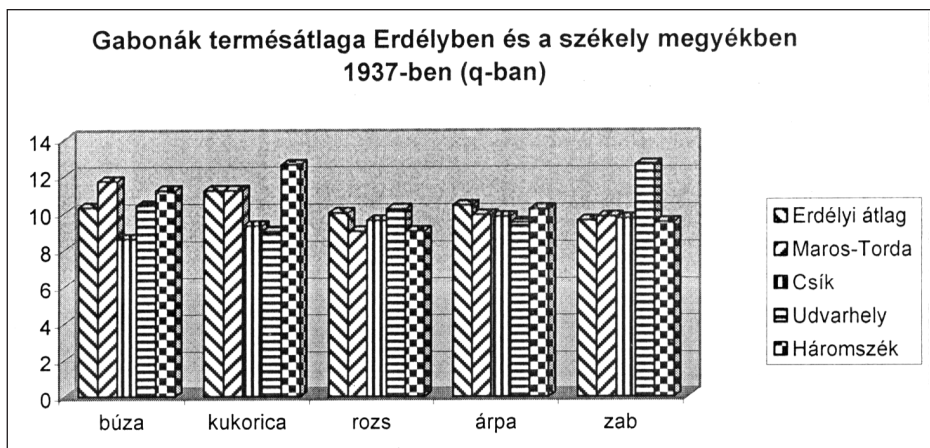
Ezzel szemben a szántóföld aránya mindenhol magasabb volt: Észak-Erdélyben az ideális arány kétszerese, Maros-Torda megyében pedig a terület kétharmada. A rét és legelő aránya kisebb volt az ideálisnál. Az elképzeléshez legközelebb a Csík megyei megoszlás állt.

A mezőgazdasági termelés növekedésének egyik kulcsa a terméseredmények növelése lett volna, e téren azonban a két világháború közötti időszakban csak viszonylagos növekedés következett be. A legfontosabb gabonák közül egyik esetében sem sikerült elérni az 1918 előtti szintet. Az 1920-as évek közepéig visszaesés figyelhető meg, ezt követően javulnak a termésátlagok, de a kiindulási szint alatt maradnak. A legjobb eredmények a búza (1913-ban 10,7 q, 1933-ban 10,3 q) és rozs (1913-ban 10,7 q, 1933-ban 10,4 q) esetében figyelhetők

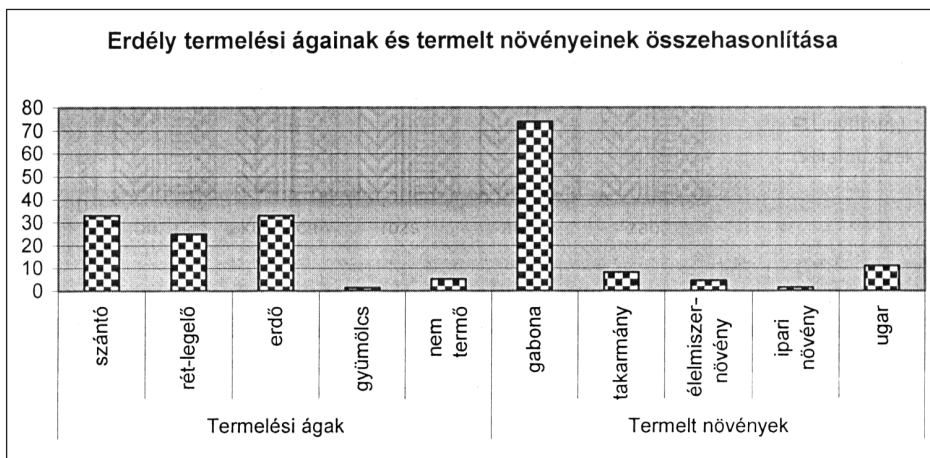
42 Az 1921-es földreform székelyföldi hatásaira vonatkozóan lásd *Székelyföld története* 542–556.

43 FARKAS Árpád: *Életképes üzemmegvalósítás a magyar mezőgazdaságban*. Mezőgazdaságpolitikai Intézet, Bp., 1944. 17.

meg.⁴⁴ A javaslat része volt az is, hogy a termésátlag javulásáig a különböző vidékeken csak jó átlaggal rendelkező növényeket termesszenek.

A grafikon⁴⁵ tanúsága szerint a kép vegyes. Maros-Torda és Háromszék általában jobb terméseredményekkel rendelkezett, mint a másik két székely megye, de minden megyében találunk legalább egy olyan növényt, amelynek terméseredménye jobb az erdélyi átlagnál (Maros-Tordában a búza, Csík és Udvarhely esetében a zab, Háromszéken a kukorica). Az elképzelés tehát viszonylag könnyen megvalósítható lett volna, útjában leginkább a mentalitás állt.

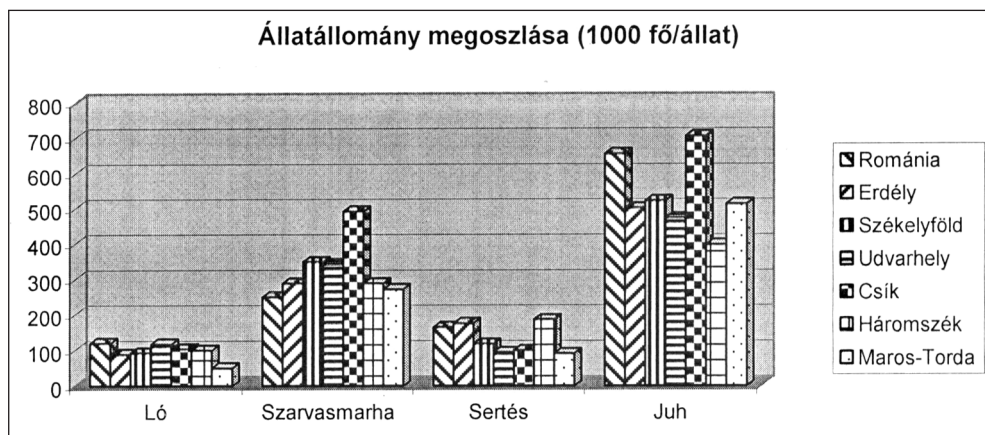

44 Mindez természetesen csak regionális bontásban állja meg a helyét, minthogy Erdélyen belül is voltak ennél jobb terméseredményekkel rendelkező vidékek. A barcasági szászok pl. minden gabonából jobban produkáltak, sőt megelőzték a fejlettebb mezőgazdasággal rendelkező Magyarországot is. VITA: *Erdélyi gazdaság* 60.

45 A grafikon forrása: VITA: *Erdélyi gazdaság* 105.

A mezőgazdasági termelés növekedése érdekében a terv kevesebb gabona és több ipari és takarmánynövény termelését javasolta. Erdély területének csak mintegy egyharmada volt szántóföld – és egyes vidékeket leszámítva az sem a legjobb minőségű –, és közel kétharmada erdő és legelő, a termesztett növények közel háromnegyedét mégis a gabona tette ki.⁴⁶ Ennek magyarázata az önellátásra törekvő kisgazdaságokban rejlik.

A korabeli javaslatok másik kulcseleme, hogy a kevés és rossz minőségű termőföld, illetve a kiterjedt legelők és rétek miatt Erdélyben a kitérést nem a növénytermesztés, hanem az állattenyésztés jelentené, ehhez pedig mennyiségi és minőségi javulásra lett volna szükség.

A grafikon tanúsága⁴⁷ szerint a kiterjedt legelők és rétek ellenére a Székelyföld nem rendelkezett kimagasló állatállománnyal. Meglepő a szarvasmarha és loállomány közötti lényeges különbség: a székely gazdák a mezőgazdaságban elsősorban a szarvasmarha (esetleg ökör) és nem a ló igaerejét használták, bár ez a kedvező kép is relatív. Az 1910-es évekhez képest – Csík megye kivételével – a szarvasmarha-állomány folyamatosan csökkent. A legnagyobb visszaesés Háromszéken következett be, itt 20 év alatt a kétharmadára csökkent.⁴⁸

1940-et követően az erdélyi gazdasági gondolkodásban a legfőbb változás a korábban célként kitűzött kisebbségi autarkiaról való lemondás volt. Már nem külön erdélyi magyar gazdasággal számoltak, hanem igyekeztek Erdélyt minden téren integrálni a korabeli magyar

46 Mindez nem jelenti azt, hogy ne növekedett volna mind az ipari, mind a takarmánynövények aránya. Az ipari növények közül a legnagyobb arányban cukorrépat (a művelés alatt álló terület 0,4%-a) és kendert (a művelés alatt álló terület 0,5%-a), a takarmánynövények esetében pedig lóherét (a művelés alatt álló terület 3,6%-a) és lucernát (a művelés alatt álló terület 1,4%-a) termesztettek. A két legfontosabb takarmánynövény termesztésében az 1930-as évek első felében 23%-os növekedés állt be. VITA: *Erdélyi gazdaság* 59–60, 111. A cukorrépa esetében jelentős regionális eltérések figyelhetők meg a cukorgyárak földrajzi elhelyezkedésének megfelelően. Az 1930-as években Háromszéken ez volt a legelterjedtebb ipari növény. TÓTH-BARTOS András: *Háromszék vármegye gazdaságának fejlesztésére tett próbálkozások 1940–1944 között*. Limes XI(2006). 2. sz. 107–116 (a továbbiakban TÓTH-BARTOS: *Háromszék vármegye*).

47 A grafikon forrása: *Romániához csatolt területek* 10. táblázat.

48 VITA: *Erdélyi gazdaság* 114.

gazdaságba. Ennek az is oka lehetett, hogy Észak-Erdély semmilyen téren nem minősült önellátónak, elsősorban a Bánság és Barcaság elvesztése miatt.⁴⁹ A korábbi célok közül megmaradt az életképes kisbirtokok kialakulása, azonban ezt – érthető okokból – nem újabb földreformmal akarták elérni. Úgy vélték, hogy hosszabb idő alatt a piaci viszonyok majd önmagukban ebbe az irányba terelik a fejlődést.⁵⁰ Ugyanakkor a gazdasági megfontolásoknak ellentmondva, elsősorban nemzetiségpolitikai megfontolásokból nem hajtották végre az 1921-es román földreform revízióját sem.⁵¹

A megváltozott körülményekhez igazodva a mezőgazdaság fejlesztését és modernizálását már nem önerőből, hanem elsősorban az államtól várták. Ez a rövid időszak ellenére részben meg is valósult, hangsúlyosan a Székelyföldön. Az állam kedvezményes apaállat- és vetőmag-akciókat szervezett a gazdák részére. Ugyanakkor a háborús gazdálkodás miatt az állam is szorgalmazta az ipari növények, elsősorban olajos magvak termesztését, és ehhez különböző kedvezményeket biztosított.⁵² A birtokrendszer terén a tagosítás és az ugarrendszer felszámolására történtek kísérletek.⁵³ A mezőgazdasági termelés tekintetében az ország területére egységes piacként tekintettek, ahol a különböző régióknak különböző szerepet szántak. Erdély kitörési lehetőségét az állattenyésztésben látták, a területnek az ország húsellátásában kellett volna vezető szerepet kapnia, míg a lakosság kenyérszükségletét a trianoni területek gabonamennyiségéből szerették volna fedezni.⁵⁴

A tanulmányban igyekeztem újabb megvilágításba helyezni a két világháború közötti erdélyi gazdasági gondolkodás mezőgazdaságra vonatkozó alapszövegeit. Meglátásom szerint ugyanis ezekből konkrét elképzelés bontakozik ki az erdélyi magyar társadalom megszervezéséről, amelynek alapja a mezőgazdaság által biztosított önellátás és az erre épülő kisebbségi autarkia. A terület adottságainak és a termelés korabeli szintjének felmérése mellett konkrét javaslatokat is megfogalmaztak a mezőgazdaság modernizálása érdekében. Habár történtek erőfeszítések a mezőgazdasági termelés növeléséért, az eredmények azonban sem a növénytermesztés, sem az állatállomány terén nem érték el az 1918 előtti szintet. A tanulmányban igyekeztem bemutatni ennek okait, és külön kitértem a korszakban megfogalmazott állításra, amely szerint a Székelyföld megfelelő szervezés esetén önellátó lehetne. Ez az állítás csak az esetleges autonómiatervekhez szolgálhatott érvként, a gyakorlatban ugyanis a Székelyföld sem ekkor, sem a későbbiekben nem minősült önellátónak.

49 FARKAS: *Erdélyi gazdaságok* 2.

50 Uo. 31.

51 A magyar kormány megfontolása mögött a dél-erdélyi magyarság védelme állt. Attól tartottak, hogy a román kormány is hasonló lépéssel válaszolna, ezért revízió helyett jogi útra terelték a kérdést, megengedve, hogy minden egykori tulajdonos az 1440/1941-es rendelet alapján pert indíthasson a kisajátítás megkérdőjelezése érdekében. TÓTH-BARTOS András: *Birtokpolitika Észak-Erdélyen, 1940–1944*. Korall XIII(2012). 47. sz. 104–105.

52 Erre vonatkozóan lásd OLÁH Sándor: *Kivizsgálás. Írások az állam és a társadalom viszonyáról a Székelyföldön, 1940–1989*. Pro-Print, Csíkszereda, 2008; TÓTH-BARTOS: *Háromszék vármegye*.

53 Az ugarrendszer felszámolását a 259.380/1942 sz. FM-rendelet révén igyekeztek megvalósítani. Az ebből adódó székelyföldi konfliktusokra vonatkozóan lásd OLÁH Sándor: *Földhasználat és nemzeti bűn*. Limes XI(2006). 2. sz. 119–128.

54 FARKAS: *Erdélyi gazdaságok* 31.

SZEKLERLAND'S SELF-SUFFICIENCY
IN INTERWAR HUNGARIAN ECONOMIC THOUGHT

Keywords: *Szeklerland, interwar Hungarian economic thought, agriculture, self-sufficiency*

The study is the synthesis of Transylvanian agriculture's situation and possibilities in the interwar period. Hungarian economic thought considered agriculture the basis of social organization and minority autarchy. The goal was the establishment of a minority autarchy that would have included every major institution (churches, schools, banks, cooperatives), their activity being coordinated by an Economic Council. Building a parallel society with all necessary institutions within Romania's borders would have been the final goal and its basis would have been self-sufficiency. Although both Transylvania and Szeklerland were considered self-sufficient at the time, in reality this was not the case. By means of statistical data, the study presents agriculture's condition in the epoch, suggestions for its development, as well as the reasons why these never materialized.

AUTOAPROVIZIONAREA SECUIMII
ÎN GÂNDIREA ECONOMICĂ MAGHIARĂ INTERBELICĂ

Cuvinte-cheie: *Secuime, gândirea economică maghiară interbelică, agricultură, autarhie*

Studiul sintetizează situația și posibilitățile agriculturii transilvănene în perioada interbelică. Gândirea economică maghiară a epocii considera esențială agricultura în cadrul organizării sociale și în realizarea unei eventuale autarhii minoritare. Obiectivul final era autarhia, care cuprindea toate instituțiile importante (biserici, instituții de învățământ, bănci, cooperative), iar activitatea acestora urma să fie coordonată de un Consiliu Economic. Scopul ar fi fost realizarea unei societăți paralele în cadrul României, care ar fi dispus de toate instituțiile necesare, având la bază autoaprovizionarea. Deși capacitatea de autoaprovizionare a Transilvaniei și Secuimii era considerată garantată, în practică acest lucru nu era realizabil. Cu ajutorul datelor statistice, studiul prezintă starea agriculturii interbelice, propunerile pentru dezvoltarea acesteia, precum și motivele pentru care ele nu s-au putut realiza.

GIDÓ CSABA*

A MAGYAR KORMÁNY ÉS A HELYI POLITIKAI ELIT VASÚTFEJLESZTÉSI ELKÉPZELÉSEI SZÉKELYFÖLDÖN 1940–1944 KÖZÖTT

Kulcsszavak: Székelyföld, második világháború, vasút

Székelyföld történetének elmúlt százötven évében, ha az infrastruktúra fejlesztéséről volt szó, meghatározó szerep jutott a vasútfejlesztési álmoknak és megvalósításoknak. Székelyföld bevonása a Kárpát-medencei vasúthálózatba már Széchenyi István 1848-ban ismertetett tervében felmerült. A tényleges építkezésekre Erdélyben azonban csak 1868–1915 között került sor. Megvalósultak az erdélyi fővasútvonalak, a Nagyvárad–Kolozsvár–Tövis–Segesvár–Brassó–Predeal, illetve az Arad–Gyulafehérvár–Tövis. Kiépültek a Maros, Kis- és Nagy-Küküllő, valamint a Feketeügy völgyében futó székelyföldi helyi érdekű vasútvonalak és a székely körvasút. A Monarchia korában, sőt még az első világháború időszakában is számtalan vasútvonaltervet dolgoztak ki, amelyek által egy egységes székely vasúthálózat jöhetett volna létre. Kapcsolatba kerültek volna egymással a székely városok, ugyanakkor lerövidült volna a távolság a keleti határszél és az ország belseje között. A vasútvonaltervek azonban különböző okokból nem jutottak el a megvalósításig, ennek okai leginkább a székely megyék és városok közös fellépésének, a kormányzati támogatásnak és a pénznek a hiánya. A legtöbbet hangoztatott tervek a Székelyudvarhely–Csíkszereda vagy Madéfalva-, illetve Székelyudvarhely–Gyergyószentmiklós-vasútvonalak. Az 1895-ben elfogadott székely körvasútról szóló törvény része volt egy vasútvonal kiépítése a körvasút valamelyik pontjától Székelyudvarhelyig. A székely körvasút befejezését követően a helyi elit folyamatosan napirenden tartotta ezt az ügyet. A magyar kormányok azonban állandóan halasztgatták a székelyföldi vasúthálózat befejezését. 1916-ban ismét napirendre került e kérdés, amelynek jogosságát az év második felében bekövetkezett román betörés is alátámasztotta.

Az impériumváltás, az új román hatalom székelyföldi politikája ismét háttérbe szorította a hiányzó vasútvonalak ügyét. Voltak ugyan ez irányú próbálkozások és ígérek a román kormány részéről, de a tényleges előkészületekig sem jutottak el. Székelyföld déli peremén napirendre került a Brassó–Szászhermány–Bodzaforduló–Nehoiu–Bodzavásár (Buzău) közti vasútvonal megépítése. A Nehoiu–Bodzavásár közti rész már elkészült 1908-ban, ugyanakkor ennek a vonalnak a megvalósítása a magyar kormány tervei között is szerepelt a monarchia korszakában. Az impériumváltást követően a román kormány, hogy enyhítse a Brassó–Predeal–Ploiești–Bukarest-vonal túlterheltségét, elhatározta a Brassó–Szászhermány–Bodzaforduló–Bodzavásár (Buzău)–Bukarest-vasútvonal hiányzó részeinek megépítését. A vasútvonal építése 1924-ben kezdődött el, de a jelentős természeti akadályok, a keresztvári 4369 m hosszú alagút építésének elhúzódása miatt a vonal Szászhermány–Bodzaforduló közti ré-

* GIDÓ Csaba (1973), PhD, történész, történelemtanár, Kós Károly Szakközépiskola, Székelyudvarhely. E-mail: gcsasoka@gmail.com

szek csak 1931-ben lett átadva a forgalomnak.¹ A további vasútépítkezésekre a gazdasági válság, majd az újabb világegés miatt nem került sor, így a Bodzaforduló–Bodzavásár-vonal csak a tervezés szintjén maradt.

Az 1940. augusztus 30-án elfogadott második bécsi döntés által kialakított új magyar–román határ először a történelem folyamán kettéosztotta Erdélyt. Észak-Erdély visszacsatolásával 2220 km hosszú vasútvonal került a Magyar Államvasutak (MÁV) tulajdonába. Az új határ jelentős vasúti közlekedési nehézséget okozott, elvágtá Székelyföldet Kelet-Magyarországtól, kettémetszette a Kolozsvár–Székelykocsárd–Marosvásárhely-vonalat, az Arad–Tövis–Balázsfalva–Segesvár–Brassó-vonal pedig teljes egészében Romániánál maradt. Így vasúti összeköttetés nélkül maradt a székely körvasút Nyarádtó–Uzon közti 274 km hosszú szakasza. A Balavásár–Parajd 46 km és Székelykeresztúr–Székelyudvarhely 27 km hosszú vonalszakaszból csak az előbbi volt a Marosvásárhely–Parajd keskenyvágányú vasútvonal által kapcsolatban a székelyföldi vonalakkal. A Magyarországhoz visszakerült vasútvonalakon a személyszállítást a honvédsapatok bevonulását követő napon 0 órától felvették. Székelyföld esetében, amellyel nem volt közvetlen vasúti kapcsolat, helyi vonatok közlekedtek.²

A második bécsi döntést követően az anyaország és Székelyföld közötti kapcsolat létesítése érdekében ideiglenes megoldásokra volt szükség. Megindult Beszterce–Naszód és Maros–Torda megyék közútjainak javítása, vonatpótló autóbuszokat és teherautókat indítottak. A közlekedést Beszterce és Szászrégen között MÁVAUT³-autóbuszok, MÁVAUT- és MATEOSZ⁴-teherautók bonyolították le. Időközben a vasúti személyforgalomban az autóbuszra való átszállást Besztercéről Szeretfalvára költöztették át, és így az utazás időtartama 40 perccel megrövidült. 1940. december 15-én átadták a Kolozsnagyida és Szászlekenye közti 16 km-es keskenyvágányú vasútvonalat, így megteremtődött a Székelyföld és Magyarország többi része közötti vasúti összeköttetés. Azonban ez csak egy szükségmegoldás volt, hiszen jelentős időt és költséget emésztett fel a keskenyvágányú vonalról a normál nyomtávú vonalra való ki- és berakodás.⁵ A MÁV már 1940-ben megkezdte a Szeretfalva–Déda közti vasútvonal tanulmányozását, a szükséges térképek elkészítéséhez ekkor használtak először légi felvételeket. A tényleges munka 1941 tavaszán kezdődött, és sikerült a vasútvonalat 1942. december 5-én megnyitni. A megépült 48 km-es vonal összekapcsolta a magyarországi vasúthálózatban addig szigetként létező székelyföldi vasútvonalakat és településeket az ország többi részével. Az új vasútvonalnak köszönhetően másfél órát rövidült a menetidő Budapest és Sepsiszentgyörgy között. Marosvásárhelyre és Besztercére is közvetlen kocsikat indítottak az ország fővárosából.⁶

1 Ilie POPESCU: *Căile Ferate Române. O istorie în date și imagini*. ASAB, Buc., 2001. 60.

2 Magyar Országos Tudósító XXII(1940). szeptember 5. 239. sz. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/MOT_1940_09_1/?query=vas%C3%BAt&pg=378&layout=s, letöltés időpontja: 2017. ápr. 8.)

3 Magyar Államvasutak Közüti Gépkocsi Üzeme, a MÁV által 1927-ben létrehozott országos személy- és teheráru-forgalommal foglalkozó cég.

4 Magyar Teherfuvarozók Országos Szövetsége, amely 1933-ban jött létre.

5 TISZA István: *A magyarországi vasúthálózat állapota és változásai 1915–1944 között = Magyar Vasúttörténet 1915-től 1944-ig*. V. Főszerk. Kovács László. Közdok, Bp., 1997. 68.

6 *Megjelent a MÁV új déda–szeretfalva–marosvásárhelyi menetrendje*. Csíki Lapok LIV(1942). november 22. 47. sz. 2.

A KICSI MAGYAR VILÁG SZÉKELYFÖLDI VASÚTTERVEI

A második bécsi döntés, majd a Szeretfalva–Déda-vasútvonal megépítését követően is a székelyföldi vasúti hálózat egy része csak nagy kerülővel vagy egyáltalán nem csatlakozott a magyarországi vasúthálózathoz. A MÁV, illetve a helyi politikai és gazdasági elit részéről is 1940–1944 között több terv merült fel a székely körvasút által nem érintett területeknek a vasútforgalomba való becsatolásáról. 1940-ben a magyar kormány részéről megjelent a Marosvásárhely–Székelykeresztúr-vonal megépítésének gondolata.⁷ Egy nem mindennapi kezdeményezésről adott hírt a Székelyudvarhelyen megjelenő *Székely Közélet* 1941 februárjában. Erdővidéken felmerült az a gondolat, hogy közmunkával építenék meg a Málnás és Barót-vagy Bükszád–Barót–Székelyudvarhely-vasútvonalat. Az államtól csak azt kérték, hogy adjon síneket, építkezést segítő mérnököket és szakembereket.⁸

1941. április 7-én az udvarhelyi főispán, Mikó László feliratban fordult a miniszterelnökhöz, amelyben kihangsúlyozta a Székelyudvarhely–Csíkszereda-vasútvonal fontosságát. Ugyanakkor felhívja a figyelmet a Balavásár–Parajd-vonalra, amely szintén nincs összeköttetésben a magyar vasúthálózattal.⁹ A következő időszakban több országgyűlési képviselő, érdekvédelmi szervezet, helyi közigazgatási vezető szólalt fel a székelyföldi vasúthálózat érdekébe. Ugron Pál 1941-ben a Közlekedési és Kereskedelmi Minisztériumnak küldött emlékiratában kiemeli, hogy Udvarhely megye került a legrosszabb helyzetbe a bécsi döntést követően, mert elveszítette vasúti összeköttetését a külvilággal. Mivel közúton nehéz ellátni Udvarhely vármegyét, ezért javasolta, hogy Parajdtól épüljön egy keskenyvágányú vasútvonal Székelyudvarhelyig, amelyet majd később át lehet építeni normál nyomtávúra.¹⁰ Marosvásárhely város törvényhatósági bizottsága 1942. július 28-án határozatot fogadott el, amelyben kérték a Közlekedési és Kereskedelmi Minisztériumtól:

1. törvényjavaslat előterjesztését az országgyűlés elé a Marosvásárhely–Székelyudvarhely–Sepsiszentgyörgy-vasútvonal megépítése ügyében;
2. olyan székely vasúthálózat megtervezését, amely megfelel a térség közlekedési igényeinek;
3. az Erdélyi Gyors szerelvényeinek közlekedését Budapestről Marosvásárhelyre és vissza;
4. a Hargitáról nyugatra eső székely vidék és Marosvásárhely érdekeinek megfelelő gyors-tehervonatok biztosítását Marosvásárhelyről kiindulva.¹¹

Ugron Pál 1942-ben a marosvásárhelyi *Székely Szó* napilapban *A Székelyföld vasúthálózata* címmel tett közzé egy hosszabb ismertetőt a székelyföldi vasútkérdésről. A rosszul megépített vasútvonalak miatt szerinte megbomlott a térség gazdasági egysége. Udvarhely megye és egyben Székelyföld jövőjét az iparosításban látta. „*Nem lehet kevés földünk kis hasznára, tehát mezőgazdasági termelésre építenünk jövőnket, föl kell tárnunk természeti kincseinket, ki kell aknáznunk őket és oda kell hatnunk, hogy azokat itt is dolgozzák fel. Ezzel új kereseti lehetőséget új és erős*

7 *Az új vasúti díjszabás és Erdély.* Pesti Hírlap LXII(1940). szeptember 11. 206. sz. 4.

8 *Az erdővidéki fiatalok közmunkával vasutat akar építeni.* Székely Közélet XXIV(1941). február 15. 7.

9 MÁV Irattár Központi Tervtár K. R. 11287.

10 Uo.

11 Marosvásárhely thj. sz. kir. város törvényhatósági bizottságának 1942. évi július 28-án tartott ülésében felvett jegyzőkönyv. 17. 319/1942., MÁV Irattár Központi Tervtár K. R. 11287.

adóalanyokat teremünk. De e természeti kincsek feltárása csak akkor lehetséges, ha közelükben vasútvonal vezet".¹²

A Szeretfalva–Déda-vonal átadása után a MÁV 1943-ban több vasútvonal-tervezetet dolgozott ki, melyeknek a célja a Kis- és Nagy-Küküllő völgyének, a Sóvidéknek, Nyárad mentének és Barót térségének bekapcsolása a vasúthálózatba. A MÁV által a Közlekedési Minisztériumba felküldött tervezeteket elemezték, és megállapították az egyes vasútvonalak előnyeit és hátrányait, melyeket az alábbiakban ismertetünk. Vasútvonaltervek:

1. *Szászrégen–Parajd–Székelyudvarhely:*

Előnye, hogy a legrövidebb útvonal, és érintené Szovátafürdőt, Parajdot, Korondot. Elősegítette volna Szászrégen magyarosodását. A tervezett vonalak közül ebben az esetben volna a legtávolabb a vasút kiindulópontja az új határtól, és a határ által elvágott vonalakat bekapcsolná a forgalomba. A vonal összes emelkedése csak 402 m, összes esése 294 m, ami jóval kedvezőbb, mint más vonalak esetében. A vasútvonal hátránya, hogy a vonal egy része gyéren lakott területen haladna, Szászrégen és Nyáradremete között román településeket érintene. Az Erdélyt kettémetsző határ megszűnése esetén a vonal nagy része elvesztené jelentőségét. Kikerülő Marosvásárhely. A vonalat több helyen csúszós, agyagos hegyoldalban kellene vezetni. Az építés költséges, ezen a vonalon kellene a legtöbb alagutat építeni, összesen 5600 m hosszúságban, a korondi nagy alagút (4250 m) miatt pedig építése elhúzódhat akár 8 évig is. Ezt a vonalat a helyi érdekeltségek közül senki sem kérte, és várhatóan nem volna jövedelmező.

2. *Marosvásárhely–Nyárádszereda–Makfalva–Szolokma–Nagykadács–Székelyudvarhely:*

A vonal előnye, hogy Székelyföld nyugati felét Marosvásárhellyel közvetlen kapcsolatba hozná. A MÁV szerint az Erdélyt megosztó határvonal megszűnése esetén is megmaradna a vonal jelentősége. A vonal sűrűn lakott magyar területen haladna keresztül. Bekapcsolná a forgalomba Nyárádszeredát, Erdőszentgyörgyöt, Szovátát, Parajdot. Az építési idő aránylag elég rövid (4 év), és több helyi érdekeltség is kérte ezt a vonalat. Az elvágott vasútvonalakat mind bekapcsolná a forgalomba. Aránylag kevés alagútja van, összesen 2400 m. A Parajd–Korond-vonalhosszabbítással Korond vidéke aránylag könnyen bekapcsolható a forgalomba. Lehetővé tenné a Marosvásárhely–Székelyudvarhely–Homoródszentmárton–Ágostonfalva–Brassó-összeköttetés megteremtését.

Hátránya, hogy az 1940-ben meghúzott határok érvényben maradása esetén Déda felől körülbelül 40 km-re hosszabb útvonalat jelent. Szovátafürdő csak kerülővel, kétszeri átszállással érhető el. Az új határvonalhoz aránylag közel van, sőt a kiindulópontja Marosvásárhelyhez van a legközelebb. A vasútvonal sebezhetősége egy deltavágány¹³ építésével volna enyhíthető Marosvásárhelytől keletre. Erdőszentgyörgy és Balavásár vidéke csak kerülővel közelítheti meg Marosvásárhelyt. A vonal építése költséges, és szinte a teljes vonal csúszós, agyagos területen vezetne keresztül. Az összes emelkedés 506 m, és az összes esés 335 m, ehhez járul, hogy sok a völgyelválasztó. A vonal ugyanakkor nem érintené a fő ásványterületeket, és várhatóan nem volna jövedelmező.

3. *Marosvásárhely–Nyárádszereda–Makfalva–Parajd–Székelyudvarhely:*

Előnyök, mint a korábbi említett vonalnál, és az a lehetőség, hogy Szovátafürdő és Korond is bekapcsolódik a forgalomba. Hátrányai, mint az előbbi vonalnál, ugyanakkor további költ-

12 UGRON Pál: *A Székelyföld vasúthálózata*. Székely Szó II(1942). június 4. 35. sz. 2.

13 Két elágazó vasútvonalat összekötő harmadik vágány.

ségeket okozna, hogy a vonalnak több alagútja is volna, összesen 5250 m, így az építési idő is hosszabb lenne, feltehetően 8 év.

4. *Marosvásárhely–Erdőszentgyörgy–Székelykeresztúr:*

Előnyei, hogy Székelyföld nyugati felét Marosvásárhellyel közvetlen kapcsolatba hozza. Az Erdélyt kettémetsző határvonal megszűnése esetén a vonal jelentősége növekedne. Magyarok által sűrűn lakott területen haladna keresztül. Erdőszentgyörgyöt, Szovátát, Parajdot a meglévő vasútvonalak útján kapcsolná be a forgalomba. Az építési idő a legrövidebb lehet (3–4 év). Több helyi érdekeltség is kérte ezt a vasútvonalat. Bekapcsolja az elvágott vasútvonalakat. Kevés alagútja van (2950 m). Egy Marosvásárhely–Nyárádtő–Fintaháza–Balavásár–Erdőszentgyörgy-vonal esetében csak 2100 m alagutat kellene építeni. A Parajd–Korond-vonalhosszabbítással Korond vidéke is könnyen bekapcsolódna. A vonal összes emelkedése 417 m. A vonal csak 67 km hosszúságú, ezért az építési költsége is a legkisebb. A Marosvásárhely–Balavásár-szakasz egy később megvalósuló Marosvásárhely–Segesvár-vasútvonalnak a része is lehet. A vonal másrészt pedig egy Marosvásárhely–Székelyudvarhely–Homoródszentmárton–Ágostonfalva–Brassó-vonal része lehet.

Hátránya, hogy Déda felől hosszabb az út, Szováta csak kerülővel és kétszeri átszállással érhető el. Az új határvonalhoz nagyon közel van, így például Székelykeresztúr vagy Nyárádtő esetében helyenként csak 2 km-re. A vonal részben agyagos területen vezet keresztül, és nem érinti a fő ásványi lelőhelyeket, illetve várhatóan nem jövedelmező.

5. *Székelyudvarhely–Csíkszereda:*

Előnye, hogy az építendő vonal hossza a legrövidebb, és a határvonaltól messze halad. Dél-Erdély visszacsatolása esetén folytatólagos sugárirányú összeköttetés jön létre Tövis–Héjjásfalva–Székelyudvarhely–Csíkszereda–Gyimesbükk–Galac között. A székely körvasút Déda–Brassó közötti szakaszának körülbelül a közepén új bekapcsolódást jelent. A vasútvonal jelentősége Dél-Erdély visszacsatolásakor lényegesen nő. A vonal Szentegyházsfalu, Szentkeresztbánya bányavidékei és Homoródfürdő, Hargitafürdő közelében haladna el. A vonal építése viszonylag olcsó, mert rövid és magas hegyvidéken halad, de nem annyira csúszós területen. A Marosvásárhely–Székelyudvarhely-vonallal együtt összekötő szerepet játszana. Udvarhely és Csík vármegye ezt a vonalat kéri kiépíteni.

Hátránya, hogy a korabeli viszonyok között Udvarhely megye csak nagy kerülővel kapcsolódna be a vasútforgalomba. Kis területet kapcsol be a forgalomba, a Balavásár–Parajd csonka vonalat nem kapcsolja be a hálózatba. Ennek a vonalnak lenne a legtöbb alagútja, 6000 m. A sok alagút miatt a vasútépítés elhúzódhat (6 év). Nagyrészt lakatlan vidéken halad, és vélhetően nem lesz jövedelmező. Udvarhely érdekeltsége megoszlik, sokan a marosvásárhelyi vonalat kérik.

6. *Székelyudvarhely–Homoródszentmárton–Barót–Sepsibüksád:*

Előnye, hogy a vonal Erdővidéket bekapcsolja a forgalomba. A vonal ásványkincsekben gazdag területen haladna keresztül. Összeköti Udvarhely és Háromszék megyéket, illetve a Marosvásárhely–Székelyudvarhely-vonal kiépülése esetén összekapcsolná a székelység délnyugati településeit. Várhatóan jövedelmező lenne. Háromszék megye ezt a vonalat kérte.¹⁴

Hátránya, hogy a vonalat csak a fent említett Marosvásárhely–Székelyudvarhely-vonal meghosszabbításaként lehet tekinteni. Az 1940-es határhoz nagyon közel haladna. A vasút

14 MÁV Irattár Központi Tervtár K. R. 11287.00

építése eléggé nehéz, ugyanis a terület részben csúszós, részben sziklás. Az alagutak hossza 3460 m, ami az építési időt meghosszabbítja. A Balavásár–Parajd csonka vonalat nem kapcsolja be a forgalomba.

A normál nyomtávú vasútvonalak mellett a korszakban is felmerült a keskenyvágányú vasutak építése. Látható volt, hogy 1941-ben átmeneti megoldásként kérték a Parajd–Székelyudvarhely keskenyvágányú vonal elkészítését. Szintén ebben az évben Csík megye részéről merült fel a Csíkszereda–Kászon–Kézdivásárhely, illetve Csíkszentdomokos–Gyergyótölgyes–Maroshévíz keskenyvágányú vonalak elkészítése.¹⁵

A székelyföldi törvényhatóságok, települések és személyek, illetve a MÁV által kidolgozott tervek esetében lényeges szempont volt, hogy ha megváltoznak a határok, ha eltűnik az Erdélyt megosztó határvonal, akkor a tervezetek és az esetleg megépülő vasútvonalak ne váljanak feleslegessé. A fentiekben megfogalmazott vasútvonaltervek célja az volt, hogy Székelyföldet közelebbi kapcsolatba hozza Észak-Erdély, Magyarország többi részével és Budapesttel, ugyanakkor megteremtse Székelyföld belső forgalmát. A vasúttól várták a térség iparosítását, gazdasági fellendülését. A második világháború eseményei, a front közeledte, majd az újabb impériumváltás viszont ismét megakadályozta egy teljes székelyföldi vasúthálózat megteremtését. A székelyföldi vasútvonal-tervezések újabb felbukkanására a kommunista rendszer 50-es és 60-as éveiben került sor. Ez esetben azonban a közlekedési fejlesztések terén megmutató koncepcióváltás hatására már a közút élvezte az elsőbbséget a vasúttal szemben.

15 SZEMERE László: *Csíki havasi vasutak*. Csíki Lapok LIII(1941). január 26. 4. sz. 1.

SZÉKELYFÖLDI VASÚTFEJLESZTÉSI TERVEK 1943-BÓL

Tervezett vasútvonal	Építési hossz km	Teljes vonal hossza km	Alagutak hossza összesen m	Leghosszabb szabványos alagút hossza m	Építési költség millió pengőben	A vonal mentén 10 km távolságon belül bekapcsolt lakosság	A szárnyvonalak esetében bekapcsolt lakosság	Összes 10 km távolságon belül bekapcsolt népesség
1. Szászrégen–Székelyudvarhely	90	90	6000	4400	350	61 000	50 000	111 000
2. Marosvásárhely–Szolokma–Székelyudvarhely	95	95	5000	1100	350	65 000	53 000	118 000
3. Marosvásárhely–Kibéd–Parajd–Székelyudvarhely	74	90	7000	4400	350	73 000	39 000	112 000
4. Marosvásárhely–Nyárad–szentlászló–Erdőszentgyörgy–Székelykeresztúr–Székelyudvarhely	66	92	3400	1200	250	70 000	30 000	100 000
5. Marosvásárhely–Bala-vásár–Erdőszentgyörgy–Székelykeresztúr–Székelyudvarhely	60	95	2000	1200	200	70 000	30 000	100 000
6. Székelyudvarhely–Gyergyószentmiklós	70	70	3500	1500	250	25 000	20 000	45 000
7. Székelyudvarhely–Csíkszereda	65	65	6000	2500	250	26 000	20 000	46 000
8. Székelyudvarhely–Sepsibükszád	80	80	3500	2200	300	46 000	20 000	66 000

THE PLANS OF THE HUNGARIAN GOVERNMENT AND THE LOCAL POLITICAL
ELITE FOR THE DEVELOPMENT OF THE RAILWAY INFRASTRUCTURE
IN SZEKLERLAND BETWEEN 1940 AND 1944

Keywords: *Szeklerland, II. World War, railway*

Following the Second Vienna Award from 1940 Transylvania was divided in two different parts for the first time in history. The newly created Romanian–Hungarian border had an important effect on the railway system of Transylvania. The territories of the Szeklerland assigned to Hungary had no railway connections with the other parts of Hungary. By 1942 the railway line between Sărățel (Szeretfalva) and Deda (Déda) was completed, and it assured the connection between Hungary and Szeklerland, but still important territories were left without railway lines. Between 1940 and 1944 many railway construction-plans were issued. This study aims to present these plans, their benefits and there disadvantages, too.

PLANURILE GUVERNULUI MAGHIAR ȘI ALE ELITEI POLITICE LOCALE
PRIVIND DEZVOLTAREA INFRASTRUCTURII CĂILOR FERATE ÎN SECUIME
ÎNTRE 1940 ȘI 1944

Cuvinte cheie: *Secuime, al doilea război mondial, căi ferate*

După al doilea tratat de la Viena din 1940 Transilvania a fost divizată în două părți distincte pentru prima dată în istorie. Frontiera româno-maghiară nou creată a avut un efect însemnat și asupra sistemului de căi ferate al Transilvaniei. Teritoriile transilvane anexate Ungariei nu au avut legături de căi ferate directe cu celelalte părți ale țării. În pofida faptului că până la sfârșitul anului 1942 a fost finalizată linia dintre Sărățel și Deda, care a asigurat conectarea căii ferate circulare din Secuime la restul infrastructurii de căi ferate a țării, teritoriile importante au rămas încă fără legături directe. Între 1940 și 1944 au fost dezvoltate mai multe planuri de legături de căi ferate. Studiul descrie aceste planuri, și în același timp prezintă avantajele, respectiv dezavantajele acestor proiecte.

KÉPJEGYZÉK/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. Székelyföld vasúthálózata a dualizmus korában és az 1940–1944 között tervezett új vasútvonalak^{16/}
The railway system in the Szeklerland during the Austro-Hungarian Monarchy and the planned lines between 1940–1944/Rețeaua căilor ferate din Secuime în perioada Monarhiei Austro-Ungare și liniile proiectate între anii 1940–1944

16 Köszönet Elekes Tibornak a térkép elkészítéséért.

BOTH NOÉMI ZSUZSANNA*

„A SZÉKELYEK MÚLTJÁNAK MARXISTA FELTÁRÁSÁÉRT”
PROGRAMADÓ ÍRÁSOK A SZOCIALIZMUS IDŐSZAKÁBÓL

Kulcsszavak: *Imreh István, történetírás, székelység, szocializmus*

FOLYAMATOSSÁG ÉS MEGSZAKÍTOTTSÁG

Egyed Ákos egy 1987-ben megjelent írása szerint: „a mai romániai magyar nemzetiségi történetírás gyökerei közvetlenül a két világháború közötti időkre nyúlnak vissza. Kelemen Lajos az Erdélyi Múzeum legjobb hagyományait vitte tovább, Bányai László a Korunk marxista történetírását képviselte, Venczel Józsefnek és munkatársainak a falukutató társadalomtörténeti irányzatot sikerült átmenteni”.¹ Amennyiben ezt elfogadjuk, Imreh István munkássága a venczeli hagyaték örökségének továbbgondolásaként értelmezhető. Pályatársaitól eltérően, esetében a gazdaság- és társadalomtörténet iránti érdeklődés nem az 1945 utáni „kényszerpálya” következménye, hanem képzettségének és tágabb szakmai szocializációjának eredménye volt.²

A háromszéki Sepsiszentkirályon és Sepsibodokon töltött gyermekkorú évek után, melyek rendkívül fogékonyra tették a parasztság problémái iránt, Imreh István középiskoláit Kolozsváron és Brassóban végezte. Ezekben a két világháború közötti erdélyi magyar falukutató (Erdélyi Fiatalok, Hitel, Brassói Lapok) szempontjából is jelentős városokban eltöltött évek számára a népi írók mozgalmával és a Dimitrie Gusti köré tömörülő monografikus szociológiával való első találkozás élményét hozták. A második bécsi döntést követően Imreh István a Ferenc József Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karára iratkozott be, székely közbirtokosságok történetével foglalkozó kutatásával pedig 1943-tól az Erdélyi Tudományos Intézet (ETI)³ ösztöndíjasa lett. Ugyanebben az évben vett részt a szakirodalomban gyakran „Dimitrie Gusti legjobb magyar tanítványaként emlegetett” Venczel József irányításával lezajlott falukutatókon, ami későbbi munkássága szempontjából is meghatározónak bizonyult.⁴ A történelmi Szolnok-Doboka vármegyében (ma Kolozs megyében) fekvő Bálványosváralján végzett falukutatóra 1941 nyara és 1944 januárja között került sor. A Venczel József által

* BOTH Noémi Zsuzsanna (1990), a Babeş–Bolyai Tudományegyetem „Történelem, Civilizáció, Kultúra” Doktori Iskolájának hallgatója. E-mail: bothnoemizsuzsanna@gmail.com

- 1 NAGY Áron (Egyed Ákos): *A romániai magyar történetírásról*. História IX(1987). 3. sz. 29.
- 2 Lásd bővebben: PÁL Judit: *Az erdélyi társadalomtörténet-írás helyzete 1945 után = Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*. Szerk. ERŐS Vilmos–TAKÁCS Ádám. ELTE Eötvös, Bp., 2012 (Talentum sorozat 13). 44.
- 3 Az ETI-re vonatkozóan lásd BENKŐ Samu: *Az Erdélyi Tudományos Intézet*. Valóság XXXV(1992). 4. sz. 62–72.
- 4 Imreh István váraljai élményeiről a Kolozsvári Magyar Diákok Szövetségének újságában beszámolót is megjelentetett. Lásd IMREH István: *Közigazdászok Bálványosváralján*. Március II(1943). 5. sz. 11–12 (a továbbiakban IMREH: *Közigazdászok Bálványosváralján*).

kidolgozott módszerek szerint zajló munkában⁵ a kolozsvári egyetem különböző szakos hallgatói vettek részt. A kiszállások célja Bálványosváralja monográfiájának elkészítése volt, azonban pár részletkérdést feldolgozó tanulmány megjelenésétől eltekintve a vállalkozás az anyaggyűjtés fázisban megrekedt.

A kutatómunka mellett Imreh István diákévei időszakában olyan fórumokon is hallatta hangját, mint például a Kolozsvári Magyar Diákok Szövetsége (KMDSZ)⁶ székelyföldi munkaközösségének 1944 januárjában Székelyudvarhelyen megszervezett vándorgyűlése, ahol a közbirtokosság intézményéről és az aktuális társadalmi problémák megoldásának lehetőségeiről érkezett.⁷ A rendezvényen egy Székely Tudományos Intézet felállításának az igénye is megfogalmazódott, tudniillik a résztvevők úgy ítélték meg, hogy az ETI nem képes kutatásával lefedni egész Erdély területét, ezért indokoltnak tartották egy kizárólag székelyföldi problémákkal foglalkozó kutatóműhely létrehozását.⁸

A háborút követő események ismeretében az udvarhelyi tanácskozás előadóinak nagyra-törő tervei idealistának tűnnek. 1945-ben az ETI szervezetileg a Bolyai Tudományegyetem kötelékébe került, elnöke az egyetem rektora, Csögör Lajos, aligazgatója pedig, prorektori minőségben, György Lajos lett. Az intézet új vezetőtanácsában helyet kapott Gaál Gábor és Jordáky Lajos, „intézeti tanárként” pedig alkalmazták Faragó Józsefet, Markos Andrást és Imreh Istvánt is. 1947-ben az ETI új igazgatójává Gaál Gábort nevezték ki,⁹ akire, miután az átszervezett Román Akadémia tagjává választották, az a feladat hárult, hogy az intézetet „beolvassza” a Román Népköztársaság Akadémiájának 1949-ben létrehozott kolozsvári fiókinézetébe.¹⁰ 1950-ben az ETI-t, az Erdélyi Múzeum-Egyesülethez hasonlóan, törvényes rendelet nélkül megszüntették.

Az 1950-es években a magyar nyelvű történelemoktatás és történelemkutatás legfontosabb intézményévé a Bolyai Tudományegyetem vált. Nem véletlen, hogy az egyetem égisze

5 A váraljai kutatás során használt módszereket Venczel József az ETI által 1941-ben megjelentetett, *A falukutatás módszerének vázolata* című írásában foglalta össze. A sokszorosítással terjesztett tanulmány az Imreh István által szerkesztett, *Az önismeret útján* című kötetbe is bekerült. Lásd VENCZEL József: *A falukutatás módszerének vázolata* = Uő: *Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből*. Bev. és jegyz. ellátta IMREH István. Kriterion, Buk., 1980. 53–73.

6 A diákszervezetre vonatkozóan lásd BOTH Noémi Zsuzsanna: *Diákélet a visszacsatolt Erdélyben*. BBC History. A világtörténelmi magazin VI(2016). 5. sz. 72–75.

7 A vándorgyűlésről a székelyföldi sajtó, többek között a sepsiszentgyörgyi *Székely Nép* is tudósított. Lásd a *Székely Nép* 1944-es évfolyamának január 5., 6., 8-án és 11-én megjelent számait.

8 Az előadók kiválasztásakor az idősebb és a fiatalabb generáció közötti párbeszéd volt a szervezők célja, így az idősebb nemzedéket Molter Károly, László Dezső és Teleki Géza képviselte. A fiatalabbak közül jelen volt Asztalos István, Szabédi László és Böződi György; diákként pedig Bokor Zoltán, Faragó József, Marosi Péter, Isák József, Lőrincz László, Salamon Sándor és Imreh István tartott előadást. A vándorgyűlésen elhangzott előadások zöme utóbb önálló kötetben is napvilágot látott. Lásd *Szülőföldünk. A KMDSZ Székelyföldi Munkaközössége székelyudvarhelyi vándorgyűlésének előadásanyaga*. Szerk. FARAGÓ József. Székelység Lap- és Könyvkiadó Szövetkezet, Sepsiszentgyörgy, 1944.

9 1946-ban az intézet aligazgatója Imreh István lett.

10 BENKŐ: i. m. 71. Többek között Imreh István is azok közé tartozott, akik az ETI megszűnését követően az Akadémia kolozsvári fiókinézetének munkatársai lettek.

alatt készült el a Kelemen Lajos születésének 80. évfordulója alkalmából kiadott emlékkönyv,¹¹ mely tartós hatást gyakorolt a nemzetiségi történetírás fejlődésére.¹² Az emlékkönyv mellett az egyéni munkák mozdították elő a történetírás feladatainak és módszereinek fokozatos tisztázódását.¹³

A székelység történetének kutatására vonatkozó, háború után megjelent első programadó írást 1955-ben a Román Népköztársaság Írószövetségének lapjában, az *Utunk* hasábjain jegyezte a Bolyai Tudományegyetem két tanára, Imreh István (1948–1983) és Vágó Béla (1949–1957).¹⁴ Ahogyan azt írásuk címe is jelzi (*A székelyek múltjának marxista feltárásáért*), a szerzők a „felszabadulást” és a „polgári-földesúri rendszer” megdöntését historiográfiai tekintetben is korszakhatárnak tekintették. Bözödi György a székelység történetével foglalkozó egyedüli olyan „polgári” szerzőként került említésre, „aki a haladás vonaláról vetette fel a székely társadalom fejlődésének néhány alapvető kérdését”. Ő s nyilván a *Székely bánja* című magnum opusa¹⁵ volt tehát az 1945 utáni székely történelemmel foglalkozó kutatók számára a következő és vállalható példa.¹⁶

Szerzőink hangsúlyozták, hogy a már kiadott forrásanyag, a meglévő feldolgozások, valamint az újonnan feltárandó levéltári anyag alapján szükségképpen át kell értékelni a székely történelemre vonatkozó tudásanyagot, s ezzel párhuzamosan el kell kezdeni azoknak a terü-

11 *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. BODOR András–CSELÉNYI Béla–JANCSÓ Elemér–JAKÓ Zsigmond–SZABÓ T. Attila. Tudományos Könyvkiadó, Buk., 1957.

12 Ugyanekkor körvonalazódott a Bolyai Tudományegyetem munkaközösségében az az elképzelés, mely szerint az intézmény sajátos tudományos jellegét annak nemzetiségi mivolta kell, hogy megszabja. Ahogy Bodor András és Jakó Zsigmond, az egyetem Történettudományi Karának oktatóiként ezt 1956-ban megfogalmazták: „a leginkább hiánypótló szolgálatokat az ország tudományos élete számára az Erdélyre s általában a Román Népköztársaságban élő magyar nemzetiségre vonatkozó problémakörök kutatásával tehetjük”. BODOR András–JAKÓ Zsigmond: *Történetkutatás a „Bolyai” egyetemen*. Utunk XI(1956). 27. sz. 2.

13 NAGY: *i. m.* 29.

14 IMREH István–VÁGÓ Béla: *A székelyek múltjának marxista feltárásáért*. Utunk X(1955). 42. sz. 2. Talán nem lesz érdektelen megemlíteni, hogy az Imreh István nyolcvanadik születésnapja alkalmából kiadott emlékkönyvben megjelent bibliográfia a szóban forgó cikk címét a következő formában adja meg: „A székelyek múltjának ... feltárásért”. Lásd Imreh István *irodalmi munkásságának könyvszete = Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kiss András–POZSONY Ferenc–KOVÁCS KISS Gyöngy. EME, Kvár, 1999. 545. Imreh István egyébként nemcsak írásban, hanem előadások formájában is kifejezésre juttatta a székely múlt feltárásáról vallott elképzeléseit. 1956. május 21-én pl. a székely történetírás feladatairól tartott előadást Marosvásárhelyen. Vö. Imreh István munkanaplója. (A leszármazottak tulajdonában.)

15 BÖZÖDI György: *Székely bánja*. Enciklopédia, Kvár, 1938.

16 Hogy Imreh István mennyire „mestereként” tekintett Bözödi Györgyre, azt jól példázza egy későbbi levél is, melyben Imreh – Bözödi Györgyöt köszöntve – a következőket írta: „a legőszintébb, szívből jövő szavakkal köszöntelek én is. Istennek hála a »betvenkedők« sorába sorozottan is fiatal vagy, hiszen nagyon sok a dolgod. Az interjúkat olvasva igaz örömmel gondoltam arra, hogy még mi mindent teszel meg értünk, írsz meg nekünk. Manapság sokat bajlódnak azzal, hogy van-e valaki aki nyomdunkba lépjen, van-e folytatás. Nos eljátszogatam a gondolattal, hogy a te legeslegöregebb tanítványaid egyike én vagyok. Nem hízelgő ugyan az, hogy fél tucat évvel sem fiatalabb az az ifjú szív, amelyikben neked élned adatott, de szerencsére van még bőven és van fiatalabban ketyegő szerkezetű is elégséges. Aki tanítványkodik, sok mindent mesterére is bíz a maga dolgáért való felelősségből”. Erdélyi Múzeum-Egyesület (a továbbiakban EME) Kézirattára, Bözödi György kéziratanyagátéka, III. levelezés. Imreh István Bözödi Györgynek küldött levele, 1983. március 25.

leteknek a vizsgálatát is, melyek kiestek a „*polgári történetírás*” látóköréből. A széles körben elterjedt tévképzetek miatt sürgetőnek látták az eredet és a letelepedés körüli kérdések tisztázását, illetve a székely társadalom „*osztályharcának*” vizsgálatát. A hiányok számbavétele kapcsán felrötták, hogy a „*polgári történetírók*” közül „*nagyon kevesen fordultak a társadalmi fejlődés felé, elenyészően kicsiny azoknak a száma, akik a székely társadalmon belüli osztályharcokról akartak tudomást szerezni, s nem akadt történész, aki igényesebb tanulmányban foglalkozott volna a Székelyföld gazdasági fejlődésével*”.

A munkához szükséges értelmezési keretet is megadták azzal, hogy utaltak a „*román-magyar-székely testvéri együttélésre*”, továbbá a székely történelem partikularitásával kapcsolatban leszögezték, hogy „*külön kell vizsgálnunk – főleg a feudalizmus századaiban – a Székelyföld lakói történetének sajátos alakulását, jellegzetes intézményeit és azok szerepét, fejlődését az adott szakaszokban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy e terület népeinek története elszigetelhető, kiszakítható az egész társadalom fejlődéséből. Vannak kérdések, mégpedig igen nagy számmal, amelyek csupán egy tágabb, egész Erdélyre, hazánk területének egészére, sőt Közép- és Kelet-Európa jó részére kiterjedő vizsgálattal oldhatók meg*”. Nyitva hagyták a kérdést, hogy a „*polgári forradalom*” időszakát követően van-e értelme Székelyföld önmagában való vizsgálatának. Miközben úgy gondolták, hogy a „*kapitalizmus*” korszaka csak tágabb összefüggések keretében értelmezhető, rámutattak arra is, hogy a szintézisek megírásához részletkérdéseket feltáró kutatások szükségesek.

Hogy az úgynevezett „*polgári történetírás*” hagyatékához való viszonyulás mennyire neurálgikus pontja volt az 1950-es éveknek, azt jól szemlélteti az Imreh István és Böződi György között lezajlott vita. 1956-ban a *Gazdaságtörténeti Tanulmányok* című sorozat¹⁷ első darabjaként látott napvilágot Imreh István *A majorsági gazdálkodás Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején* című munkája,¹⁸ melyben a Mikó család háromszéki és Felső-Fehér vármegyei egykori uradalmának 18. század végi és 19. század eleji gazdálkodásáról s ennek mentén a székely társadalom strukturális sajátosságairól értekezett. Böződi György a kötetről az *Igaz Szóban* megjelentetett bírálatában kifejtette, hogy Imreh a székelyföldi jobbágyság erdélyi viszonyokhoz mért jobb helyzete mellett érvelve hamis képet nyújt a székely társadalomról, aminek az általa felhasznált „*nemesi, földesúri szempontú munkák*” torzító perspektívája az oka. Úgy ítélte meg, hogy Imreh István az altorjai báró, Apor Károly álláspontjának illő cáfolata helyett, napilapokból vett idézetek szelektálásával és félremagyarázásával éppenséggel igazolni próbálta azt.¹⁹ Nyilvános megszólalását Böződi azzal indokolta, hogy miután a sajtóban egyre többet lehet olvasni arról, hogy „*folyik a székelység történetének feldolgozása*”, „*igen káros és veszedelmes volna, ha [Imreh István] könyvének ezt a beállítását a még tájékozatlanabb olvasók s*

17 A sorozatot az Állami Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, illetve utóda, a Tudományos Könyvkiadó 1956 és 1958 között jelentette meg. Imreh István mellett közölt még Benkő Samu, Csetri Elek, Bányai János, Jakó Zsigmond, Molnár Miklós, Kovách Géza, Kovács József és Virgil Ionescu. Nagy érdeme, hogy ösztönzően hatott a gazdaságtörténeti kutatásokra, és lehetőséget teremtett az eredmények magyar nyelvű közzétételére.

18 IMREH ISTVÁN: *Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején. Adatok a 18. század végi és 19. század eleji székelyföldi nagybirtok gazdálkodásáról és a paraszti földek kisajátításáról*. Állami Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Buk., 1956.

19 BÖZÖDI György: *A székely úrbérek és a székely örökségföld kérdése*. *Igaz Szó* IV(1956). 9. sz. 1337–1344.

a fent jelzett körülmények miatt ugyancsak tájékozatlan más kutatók is, a történelemkutatás átértékelési [kiemelés tőlem – B. N.] eredményeként tekintenek”.²⁰

Mindezt Imreh István sem hagyta szó nélkül. Válaszában kifejtette, hogy Böződi olyan állítások cáfolatát kéri számon rajta, melyekről már senki nem gondolja, hogy igazak. Elutasította a hírlapokból származó források tudatos szelektálásának vádját,²¹ s állításának igazolása érdekében kötetének egy-egy passzusára hivatkozott. Böződi imént idézett kijelentésére reflektálva – rá egyébként nem jellemző – vitriolos hangnemben írta, hogy *„a valóság feltárását, nem a gyors és felületen mozgó úgynevezett »átértékeléstől«, hanem a széki, családi, főkérmányszéki levéltárak szorgos kutatásaitól reméljük”.*²² Nyomatékosításként – Böződi sajtóból vett idézeteire utalva – azt is hozzátette, hogy a kutatónak a társadalmi harcok során született források használata helyett a mindennapokban „termelődő” iratokra kell alapoznia.

A vitát Pataki József zárta le az *Eredmények és feladatok a székelyek történeti múltjának feltárásában*²³ című, a *Korunk* hasábjain²⁴ megjelent írásával. Ebben kifejtette, hogy a „polgári”, sőt „feudális” történetírók használata kiküszöbölendő, és bizonyos kérdések (mint például a székely örökség vagy a székely jobbágság kérdése) megválaszolása további kutatást igényel, de Imreh István kötetét a fiatal hazai magyar nyelvű gazdaságtörténet-kutatás komoly eredményének tekintette.

A HELY- ÉS AGRÁRTÖRTÉNETTŐL A SZÉKELYEK TÖRTÉNETÉIG

A „mit” kérdésének megválaszolását követően, kisebb fáziskéséssel lehetett a „hogyanról” is gondolkodni.²⁵ Ezt a Nicolae Ceaușescu hatalomra kerülését követő politikai kurzusváltás tette lehetővé, ami a hazai szociológiai és szociográfiai hagyományok rehabilitálása mellett a nyugat európai történetíró irányzatok, elsősorban az Annales-iskola szellemiségének az erdélyi magyar történetírásba való behatolását tette lehetővé. A szabadabb légkör a határátlépést is megkönnyítette, így például Imreh Istvánnak is alkalmá nyílt arra, hogy 1967. október végén és november elején egy-egy hetet Prágában és Pozsonyban töltsön.²⁶

20 Uo. 1337.

21 IMREH István: *Válasz Böződi Györgynek*. *Igaz Szó* IV(1956). 11. sz. 1666–1670.

22 Uo. 1669.

23 PATAKI József: *Eredmények és feladatok a székelyek történeti múltjának feltárásában*. *Korunk* XVI(1957). 2–3. sz. 329–334.

24 A *Korunkra* vonatkozóan lásd *Romániai magyar irodalmi lexikon*. III. Főszerk. DÁVID Gyula. Kriterion, Buk., 1994. 112–121.

25 A késést mindenekelőtt a belső politikai légkörnek az 1950-es évek végén, főként 1959 után jelentkező ideiglenes megromlása indokolja. NAGY: *i. m.* 29.

26 „*Jóska* [ti. Pataki József] *lelkem! Üdvözöllek s kérlek add át üdvözlömetem Jakó Zsigának és Fr. [ti. Francisc] Pallnak is. Egy hét Prágában, egy Pozsonyban. Ez a munkatervem. A prágai levéltárak nem ontották az anyagot, de sokat tanultam, láttam így is. Pozsony még hátra. Az igazi anyag kisvárosokban van, ahová most el sem juthatok. Sok-sok igaz szeretettel ölel Pista”.* EME Kézirattára, Pataki József kézírathagyatéka, 11. doboz, Imreh István Pataki Józsefhez küldött levele, 1967. november 2. Egyébként épp az 1960-as években Pataki József is részt vett egy csehszlovákiai kiránduláson, melynek során – valószínű, hogy nem belső indítatásból, hanem a később elkészítendő beszámoló miatt – jegyzeteket is készített. Többek között Olomouchban is megfordult. A városról a következőket jegyezte fel: „*Szép, fejlett város igazi történelmi levegővel, amely egész múltjára rányomta bélyegét.*

Talán ettől az úttól sem független, hogy Imreh István 1968-ban²⁷ és 1969-ben²⁸ a helytörténetírás fontosságáról értekezett. A „monografikus szociológia” módszereire alapozó váraljai tapasztalat miatt, a regionális kutatások jelentőségének felismerése korántsem volt új keletű Imreh István gondolkodásában.²⁹ A „helytörténetírás” azonban fogalmi szinten az 1960-as évek végén került írásainak központi terébe. Ehhez az első, 1963-as olomouci nemzetközi helytörténeti konferencia, illetve az erről tudósító Ila Bálint³⁰ és Benda Kálmán által írt beszámoló,³¹ továbbá a helytörténeti kutatások nyugat-európai országokban való módszertani megújulása járult hozzá. A felsoroltak mellett, Imreh Istvánnak a helytörténetírás fontosságáról értekező írásaira hatással volt Mályusz Elemérnek az újkori helytörténeti munkák elkészítéséhez útmutatóul szolgáló programadó írása³² és a „népiségtörténet” mibenlétét összefoglaló, 1931-ben publikált tanulmánya is, jóllehet ezekre utalás nem történik.³³

Imreh István abból indult ki, hogy a pusztá kíváncsiság, az „önismeret” igényének kielégítése mellett a helytörténetírás társadalmi feladatoknak is eleget tesz, hiszen fontos szerepet játszik az ismeretterjesztésben, a nemzeti hagyományok ápolásában, az oktató-nevelő munkában a „politikai öntudatosulásban”, de egészen konkrét gyakorlati célok megvalósításában is.³⁴ Úgy vélte, hogy a történészeknek szükségképpen válaszolniuk kell ezekre az igényekre, annál is inkább, mivel a materialista történelemfelfogás, a szociológiai szemlélet és az Annales-iskola hatására szakmai körökben is jelentős szemléleti fordulat zajlott le.³⁵ Ennek révén az állam és egy szűk hatalmi elit múltja helyett a társadalom egésze és az anyagi életviszonyok kutatá-

Gyönyörű barokk épületek, nagyméretűek és harmonikusak. Volt miben gyönyörködni – világi és egyházi építkezési emlékekben –, jól látszik, hogy egy időben nagy központ volt és innen igazgatták a Habsburgok birodalmát”. EME Kézirattára, Pataki József kézírathagyatéka, 11. doboz, 142. tétel.

- 27 IMREH István: *A szülőföld múltjának varázsa. A helytörténet-írás néhány kérdéséről*. Előre XXII(1968). 6494. sz. 3.
- 28 Uő: *Múltismeret és helytörténet*. Korunk XXVIII(1969). 4. sz. 503–510 (a továbbiakban IMREH: *Múltismeret*).
- 29 Imreh István – fentebb már hivatkozott – 1943-as írásában a falutörténet mellett a tájkeret vizsgálatának szükségességéről is említést tett: „Szükségük van a kevésbé feldolgozott részleteknél vállalkozókra, azok tovább viszik azokat. Minderre szükségünk van azért, mert a célunk ma már túlnőtt e falu tanulmányozásán és a tájkeretnek a vizsgálatával próbálkozunk”. IMREH: *Közgazdászok Bálványosváralján* 11.
- 30 Ila Bálint Mályusz Elemér település- és népiségtörténeti iskolájának kiemelkedő tagja volt, Gömör megyéről írott négykötetes monográfiája a Mályusz által szerkesztett *Magyarország és Nemzetiség. Tanulmányok a Magyar Népiségtörténet Köréből* című sorozatban jelent meg, melyben Szabó István Ugocsa megyéről szóló monográfiája is napvilágot látott. Lásd SZABÓ István: *Ugocsa megye*. MTA, Bp., 1937; Ila Bálint: *Gömör megye*. I–IV. MTA, Bp., 1944–1976.
- 31 Ila Bálint: *Az olomouci helytörténeti konferencia*. Levéltári Szemle XIV(1964). 1–2. sz. 174–189; BENDA Kálmán: *Az olomouci nemzetközi helytörténeti konferencia*. Századok XCVII(1963). 6. sz. 1437–1438.
- 32 MÁLYUSZ Elemér: *A helytörténeti kutatás feladatai*. Századok LVIII(1923–1924). 1–6. sz. 538–566.
- 33 Uő: *A népiség története = A magyar történetírás új útjai*. Szerk. HÓMAN Bálint. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1931. 237–269.
- 34 IMREH: *Múltismeret* 505.
- 35 Az összefüggések miatt talán érdemes utalni arra, hogy a szociológia módszerei az Annales-iskola képviselőinek szemléletében is jelentős helyet foglaltak el, és Mályusz Elemértől sem voltak idegenek. Utóbbira vonatkozóan lásd BENDA Gyula: *Történelem és szociológia. Mályusz Elemér történetírása a két világháború között* = Uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Ósiris, Bp., 2006. 77–81.

sa került előtérbe, ami a tömegjelenségek vizsgálatának igényét és a „népiségtörténet” térhódítását eredményezte.³⁶ Az egyedivel szemben az ismétlődő jelenségek vizsgálata Imreh István szerint egyrészt a kutatási terep szűkítését teszi szükségessé, másrészt új módszerek, mindenekelőtt a statisztikai eljárások alkalmazását igényli.³⁷

A gazdasági és társadalmi folyamatok kutatását előtérbe helyező helytörténetírást szorgalmazó Imreh István számára a „helytörténet” és az „agrártörténet” elválaszthatatlan fogalmakká váltak. A mezőgazdasági szakműveltség terjesztését célul kitűző *Falvak Dolgozó Népe*-ben³⁸ megjelent *Mezőgazdaság és történelem* című cikksorozata ezt szépen illusztrálja. A rovat első darabjában³⁹ kifejtette, hogy már a „*polgári*” történetírók némelyike által is felismert jelentőségű agrártörténet súlya és jelentősége növekvőben van, amit az magyaráz, hogy „*minden olyan probléma, amely létünk alapjait érinti, kiváltja a kérdés múltja iránti érdeklődést is,*” s az élelmiszerhiány éppen ilyen természetű gondja az emberiségnek.⁴⁰ Vallotta, hogy a mezőgazdaság történetének feltárása a jelen megértéséhez visz közelebb, hiszen szilárd meggyőződése szerint „*napjaink társadalmá is szerves fejlődés eredménye. Nem a semmiből született. Múltja, előzménye van, s ez meghatározza. Medret kínál a jelennek és feltételeket szab a jövődönök [...] történeti műveltség hiányában könnyebb tehat hibázni, a divatot erőszakolónak elbotlani*”.⁴¹ A kutatási eredmények lehetséges hasznosításának vonatkozásában Imreh tételesen is utalt többek között arra, hogy a napirenden lévő közigazgatási reform során⁴² „*okos, célszerű termelési övezetek*

36 A Mályusz Elemérhez (s némiképp Hóman Bálinthoz is) kötődő fogalmat ezen írásában Imreh István is használta, de nem egy meghatározott történetírói iskolát, hanem egy, a gazdaság- és társadalomtörténeti jelenségeket előtérbe helyező történetírói látásmódot értett alatta. Így nem meglepő, hogy a „*népiségtörténetet*” az Annales-iskolával hozta kapcsolatba. „*Hivatkoznunk kell az Annales köré tömörülő francia historikusokra is, hiszen elveik, mind kutatói gyakorlatuk a népiségtörténet térhódítását példázzák*” – írta. IMREH: *Múltismeret* 506.

37 Egyed Ákos a *Korunk* 1969. évi 4. számában – épp abban, melyben Imreh István a múltismeret és helytörténet kapcsolatát járta körül – Székelyföld megismerésének forrásairól, pontosabban a kapitalista korszak agrártörténetének feltárását szolgáló forrásokról értekezett. Miután a székelység 1848 előtti agrártörténetét (hivatkozva Imreh István munkáira) viszonylag jól dokumentálnak ítélte, a forradalom és az első világháború közötti időszak agrártörténetének feltárását tartotta sürgető feladatnak. Ehhez a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kutatása terén elért eredményeket megfelelő kiindulópontnak ítélte. Úgy vélte, hogy „*a két utolsó évtizedben ez a rész tudomány [ti. az agrártörténet] nagyot lépett előre jórészt annak köszönhetően, hogy népesebb kutatógárdája több tagjának sikerült megtalálnia az agrártörténet helytörténeti jellegű, sokoldalú forráshasználásra alapozó eredményes módszerét. Ennek kimunkálásában [...] Imreh István ért el számottevő eredményt*”. EGYED Ákos: *A Székelyföld megismerésének forrásai*. *Korunk* XXVIII(1969). 4. sz. 515.

38 A folyóiratról lásd bővebben: *Romániai magyar irodalmi lexikon*. I. Főszerk. BALOGH Edgár. Kriterion, Buk., 1981. 545–548.

39 IMREH István: *Mezőgazdaság és történelem*. *Falvak Dolgozó Népe* X(1968). 22. sz. 4–5 (a továbbiakban IMREH: *Mezőgazdaság és történelem*).

40 Uo. 4.

41 Uo.

42 Arról az 1968-as megyerendezésről van szó, melynek következtében – többek között – a mai Maros, Hargita és Kovászna megye is létrejött. Lásd NOVÁK Csaba Zoltán–TÓTH-BARTOS András–KELEMEN Kálmán Lóránd: *Újjászületés, Háromszékből Kovászna. Kovászna megye megszervezése és intézményesülése 1968–1972*. Háromszék Vármegye Kiadó–Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2013.

kialakításánál pedig igen hasznos lehet egy-egy tájegység fejlődéstörténetének ismerete”.⁴³ Imreh István az agrártörténészek és az agrárértelmiségiek közötti párbeszéd hiányáról is panaszkodott. Szava termő talajra hullt, cikkére válaszolva fejtette ki Nagy Miklós agrármérnök (aki egyébként ekkor a *Falvak Dolgozó Népe* mezőgazdasági rovatának szerkesztője volt) azon véleményét, mely szerint „élővé kell tenni a kapcsolatot a múltat vizsgáló történészek és a jövőnek dolgozó szakkáderek, mezőgazdasági érdeklődésű értelmiségiek között”.⁴⁴ E mondat a „sociologia militans” atyja, Dimitrie Gusti szájából is bármikor elhangozhatott volna.

Hogy a hely- és agrártörténet-írás mennyire illeszkedik a székely múlt feltárásának programjába, azt Imreh István 1970-ben megjelent *Az agrártörténet-írás és a székely múlt megismerése* című írása jelzi,⁴⁵ melyben az agrártörténetet különböző tudományterületet integráló részdizciplínának tekintette. Számolva a tudományok differenciálódásának jelenségével, kifejtette, hogy a helytörténeti jellegű kutatások számára igen jó lehetőséget kínál az önálló agrártörténet abban az esetben, ha a tudományfejlődés másik korszerű irányzatának, a komplex kutatás követelményeinek is eleget tesz. Úgy gondolta, hogy miután „mindenik tudományág ugyanazt az egyetlen, egységes társadalmi valóságot elemzi”,⁴⁶ az agrártörténeti megközelítéshez a társadalomtudományok (kiváltképpen a szociológia és a néprajz), sőt a természet- és agrártudományok tudásanyagának és módszereinek kamatoztatása is szükséges:⁴⁷ „Az agrártörténetben tehát különböző medrekől folynak együvé az ismeretek, s benne nem csak egyszerűen összegződnek, hanem a dialektikus szintézisnek megfelelően átfogóbb, minőségileg új szemlélet hoznak létre”.⁴⁸

Az 1970-es évek a romániai magyar történetírás leggyümölcsözőbb évtizede volt, amihez a magyar nyelvű publikációs fórumok megszorodása mellett a bukaresti Nicolae Iorga Történettudományi Intézet Nemzetiségi Osztályának létrehozása is nagymértékben hozzájárult, még akkor is, ha az nem tudta pótolni a Bolyai Tudományegyetem megszüntetésével (1959) hátramaradt űrt.⁴⁹ Demény Lajos a Nemzetiségi Osztály igazgatójának minőségében a *Korunk* 1971-es évfolyamában az intézet munkatervét vázolta.⁵⁰ Ebből kitűnik, hogy az irányítására bízott szakosztály a magyar–román kapcsolatok feltárását tűzte ki elsőrendű feladatául. Ebbéli munkáját pedig a Kolozsvári Régészeti és Történeti Intézettel, illetve a Babeş–Bolyai Tudományegyetemmel szoros együttműködéssel kívánta végezni. A Nemzetiségi Osztály te-

43 IMREH: *Mezőgazdaság és történelem* 5.

44 NAGY Miklós: *Múlt – jelen – jövő*. Falvak Dolgozó Népe X(1968). 31. sz. 5. Nagy Miklós egyébként annyira bízott a sikerben, hogy „rémképek” is felsejlettek lelki szemei előtt: „Nem lehet kétséges, hogy egy új történelmi fejezet alig megkezdett mezőgazdaságban, mint amilyen a romániai szocialista mezőgazdaságunk, vannak a gazdaságtörténeti ismeretek felhasználásánál fontosabb és sürgetőbb teendők is. Nem akarunk átteni a lovon s most egyszerre azt tűzni ki célul, hogy boldog-boldogtalan essék neki a gazdaságtörténeti munkák olvasásának s feledkezzék meg arról, hogy holnap uborkát is kell szedni, az arankafoltokat is meg kell permetezni, de még aratni is kell”.

45 IMREH István: *Az agrártörténet-írás és a székely múlt megismerése*. Aluta II(1970). 1. sz. 157–167 (a továbbiakban IMREH: *Agrártörténet-írás*). Imreh István egy ehhez tartalmában nagyon hasonló írást jelentetett meg ugyanebben az évben a *Megyei Tükör* hasábjain. Lásd Uő: *Agrártörténet-írás*. *Megyei Tükör* 1970. november. 15. 1.

46 Uő: *Agrártörténet-írás* 157.

47 Uo. 158.

48 Uo. 160.

49 NAGY: *i. m.* 29–30.

50 DEMÉNY Lajos: *Nemzetiségtörténeti munkaprogram*. *Korunk* XXX(1971). 8. sz. 1129–1132.

vékenysége a székelység múltjának feltárása vonatkozásában is releváns, hiszen ehhez kötődik a *Székely oklevéltár* új sorozatának elindítása (melyre a kolozsvári egyetemen oktató Pataki József irányításával került sor), és a *Tanulmányok a Székelyek Történetéből* című tanulmánykötet-sorozat elindításának szándéka is, melynek gondozója Imreh István lett volna.⁵¹ Utóbbi egy színvonalas összefoglaló megírását volt hivatott előkészíteni: „*öt hat év távlatában talán sikerül egy átfogó székely történetet megírni*” – adott hangot reményeinek Demény Lajos.⁵²

Az 1970-es évek második felében és az 1980-as évek elején Egyed Ákos több írást is megjelentetett, melyekben az Imreh István által is felkarolt helytörténetírást szorgalmazta, gondolta tovább.⁵³ Az 1980-as évek beszűkülő politikai környezetében a történetírás, s kiváltképpen a nemzetiségi történetírás, szorítóba került, így az elkezdett munkák egy része abba maradt, mások pedig a rendszerváltást követően láttak napvilágot. A kolozsvári egyetemen a magyar nyelvű történelemoktatást 1983-ban felszámolták. Az egyetem magyar oktatóit nyugdíjazták, és a diákok felvételénél kimondatlanul is a *numerus clausus* elve érvényesült.⁵⁴ A rendszerváltás után a székelység múltjának feltárására vonatkozó elképzelések a korábbiaktól eltérő alapállásból születtek. Imreh István például a székely nemzetépítés újonnan kibontakozó jelenségére reflektálva, a korábbiakhoz képest erőteljesebb hangsúlyt helyezett a székelység erdélyiségére, magyarsághoz való tartozására és európai beágyazottságára. „*Súlyos felelősség terbel bennünket, historikusokat azért, hogy nem hangsúlyoztuk, nem mondtuk, írtuk, hirdettük eléggé azt az igazságot, hogy a partikuláris székely normarend valójában európai, magyarországi, erdélyi forma, nem kuriózum, nem páratlan csoda, hanem egy feudális strukturális jellegzetesség itteni tartósabb fennmaradása. A középkori, újkor eleji európai fejlődésnek ugyanis törvényszerű meghatározó vonása, hogy az országok, a nagyobb területi egységek valójában kis tartományok, régiók laza konglomerátumai voltak. Európa tele volt ősi szokásjogot őrző völgyekkel, hegybátakkal,*

- 51 Uo. 1131. Az említett mellett Demény még két tanulmánykötet-sorozatot látott ekkor „*kirajzolódni*”. A *Tanulmányok az Erdélyi Magyar Feudáliskori Művelődés Múltjából* című sorozat gondozójául Jakó Zsigmondot szerette volna kinevezni, a *Tanulmányok az Erdélyi Magyar Újkori és Legújabb Kori Művelődés Történetéből* című sorozat szerkesztőjeként pedig Jordáky Lajos látta volna szívesen.
- 52 Uo. 1132. 1980-ban jött el a számadás ideje. A *Korunk* 1981-es évkönyvében Demény Lajosnak lehetősége volt arra, hogy korábbi írására az elmúlt évek tapasztalatainak tükrében reflektáljon. Ekkor a tervek és a megvalósítások mérlegét pozitívnak ítélte, mi több, a székelyek és a Székelyföld történetének feltárása terén elért eredményeket érdemesnek tartotta külön kiemelni. Az volt a benyomása hogy „*ma már mindjobban körvonalazódik a székely-magyarság régen várt történetének összefoglaló megírása, s nem csupán az igény és a széles társadalmi elvárás, hanem a megvalósítás szintjén is*”. Megállapítását nyilván a Kriterion Könyvkiadó által megjelentetett „fehér könyvek” sorozat székelysége vonatkozó kötetekre, illetve a *Székely oklevéltár* új sorozatának már elkészült, megjelenés előtt álló első darabjára alapozta. Uő: *Nemzetiségtörténeti munkaprogram = Korunk Évkönyv 1981*. Szerk. RIGÓK János. Kvár, 1981. 53.
- 53 Lásd EGYED Ákos: *Jegyzetek a helytörténet-kutatásról különös tekintettel a falutörténetre. A kutatómunka alapjai*. Művelődés XXX(1977). 5. sz. 27–28; Uő: *Jegyzetek a helytörténet-kutatásról különös tekintettel a falutörténetre. A falutörténet és művelői*. Művelődés XXX(1977). 6. sz. 11–13; Uő: *Művelődéstörténet-írásunk útjai*. Korunk XXXVII(1978). 3. sz. 196–204; Uő: *Tájtörténetírás = Népismereti Dolgozatok*. Szerk. Kós Károly–FARAGÓ József. Kriterion, Buk., 1981. 7–16. Egyed Ákos a helytörténetírás leginkább jellemző formája, a falutörténet helyett vagy pontosabban mellett, a tájtörténetírás előnyeire hívta fel a figyelmet, ugyanis azt „*gazdaságosabbnak*” s a romániai viszonyokhoz különösen alkalmasnak tekintette. Uo. 9.
- 54 PÁL: *i. m.* 47. Imreh István a nemzetiségi oktatók közül egyike volt azoknak, akik legtovább az egyetemen maradtak, maradhattak. 1983-ban docensi minőségben helyezték nyugállományba.

fennsíkokkal, tradíciók, privilégiumok jussán saját artikulusaikra, paragrafusaikra hagyatkozó és esküvő embercsoportokkal” – vallotta 1992-ben.⁵⁵

KÖVETKEZTETÉSEK HELYETT

A székelység történetének feltárására vonatkozó tervek áttekintését talán illő a programoknál szerényebb, de annál kézzelfoghatóbb megvalósítások számbavételével zárni. E tekintetben is hagyatkozhatunk Egyed Ákos kezdésként idézett helyzetértékelő írására. Eszerint a székely eredetkérdés tekintetében nem történt előrelépés, a későbbi korok kutatása kapcsán azonban jelentős eredmények születtek. Egyed Ákos mindenekelőtt a Kriterion Könyvkiadó által román és magyar nyelven egyaránt megjelentetett *Székely felkelés 1595–1596* című kötetet említette,⁵⁶ melynek tanulmányai a 16. századi székely történelem fontos kérdéseit tárgyalják, adalékokat szolgáltatva az archaikus székely társadalom felbomlásának körülményeiről is. Imreh István kutatásainak eredményei révén a székely faluközösség megismerésének vonatkozásában volt jelentős az előrelépés. A székelység 1848–49-es forradalomban játszó szerepét illetően pedig Egyed Ákos munkái eligazítóak. 1987-ben Egyed Ákos ezek mellett még említést tett a Habsburg-ellenes összeesküvésben részt vevő székely vezetők kivégzéséről szóló Téka-kötetről,⁵⁷ továbbá a Pataki József és Demény Lajos által szerkesztett *Székely oklevéltár* új sorozatának megjelent első két darabjáról.⁵⁸

“FOR A MARXIST SZEKLER HISTORY” PROGRAMMATIC WRITINGS FROM SOCIALIST ERA

Keywords: *István Imreh, historiography, Szeklers, socialism*

The work of István Imreh (1919, Sâncraiu/Sepsiszentkirály–2003, Cluj-Napoca/Kolozsvár) about the exploration of the history of the Szeklers is outstanding in a number of ways. We refer to his studies on economic and social history of Szeklerland, his decades long engagement with teaching that resulted in a number of disciples, and also to the programmatic writings aiming at the systematic exploration of Szekler history. In my paper, I undertake to present these latter works. This choice is not an arbitrary one. Although, a number of István Imreh’s contemporaries and colleagues (such as Zsigmond Jakó, Ákos Egyed, Elek Csetri, Lajos Demény) had expressed their opinion about the situation of the historiography of the nationalities, I focus on Imreh’s writings about Szekler history as they are unique in their deliberate and consistent nature. Moreover, Imreh’s writings apparently served as reference, too.

55 IMREH István: *Székely történelem–magyar történelem*. Helikon III(1992). 1. sz. 4.

56 *Székely felkelés 1595–1596. Előzményei, lefolyása, következményei*. Szerk. BENKŐ Samu–DEMÉNY Lajos–VEKOV Károly. Kriterion, Buk., 1976.

57 *Székely vértanúk: 1854*. Vál., bev. és jegyz. KÁROLYI Dénes. Kriterion, Buk., 1975.

58 NAGY: *i. m.* 29. Lásd *Székely oklevéltár. Új sorozat. Udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvek*. I–II. 1569–1597. Közzéteszi DEMÉNY Lajos–PATAKI József. Kriterion, Kvár, 1983–1985.

„PENTRU O ISTORIE MARXISTĂ A SECUILOR”
SCRIERI PROGRAMATICE DIN PERIOADA SOCIALISTĂ

Cuvinte-cheie: *István Imreh, istoriografie, secuime, era socialistă*

Cunoașterea și cercetarea aprofundată a istoriei secuimii a avut o importanță majoră în activitatea lui István Imreh (1919, Sâncraiu–2003, Cluj-Napoca). Ne referim la lucrările istoricului despre economia și societatea din Secuime, la activitatea sa didactică desfășurată timp de mai multe decenii, având ca rezultat formarea mai multor discipoli, precum și la scrierile programatice privind cercetarea sistematică a istoriei secuilor. Scopul lucrării noastre este prezentarea acestor ultime aspecte. Nu întâmplător am recurs la analiza textelor lui Imreh, deoarece lucrările sale referitoare la istoria secuilor par a fi extrem de bine gândite și consecvente, care au servit drept referință, cu toate că mulți contemporani ai lui István Imreh (de ex. Zsigmond Jakó, Ákos Egyed, Elek Csetri, Lajos Demény) au avut o părere bine definită despre sarcinile istoriografiei minorităților naționale.

KÉPJEGYZÉK/LIST OF ILLUSTRATIONS/LISTA ILUSTRĂȚIILOR

1. A fénykép 1976 szeptemberében Jakó Zsigmond lakásán készült. A társaság Jakó Zsigmond 60. születésnapjának megünneplése alkalmából gyűlt össze./The photography was taken at Zsigmond Jakó's apartment. The group came together for celebrating Zsigmond Jakó's 60th birthday./Fotografia a fost făcută în locuința lui Zsigmond Jakó. Grupul s-a întrunit cu ocazia aniversării a 60 de ani ai lui Zsigmond Jakó./Felső sor, balról jobbra/Upper line, left to the right/Sus, de la stânga la dreapta: Fazoli Sándor, Egyed Ákos, Vajda Lajos (?), Csucsujá István, Palkó Attila (?), Kiss András, Pataki József, Imreh István, Szabó T. Attila, Demény Lajos, Csetri Elek, Nagy Géza. Középső sor/Middle/În mijloc: Dani János, Bitay Ilona, Jakó Zsigmond, Jakóné Barabás Margit, Bodor András. Alsó sor/Lower line/Jos: Kovács András, Jakó Klára, Sipos Gábor, Vekov Károly.⁵⁹

59 A fényképért, illetve az alkalom és a képen lévő személyek azonosításában nyújtott segítségéért Sipos Gábornak tartozom köszönettel.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

A	= Ausztria	M	= Magyarország
AEÁ	= Amerikai Egyesült Államok	m.	= megye
Bp.	= Budapest	N	= Németország
Buc.	= București	NB	= Nagy-Britannia
Buk.	= Bukarest	O	= Olaszország
Cs	= Csehország	OF	= Orosz Föderáció
cs.	= család	R	= Románia
É	= Észtország	Sz	= Szerbia
F	= Franciaország	Szk	= Szlovákia
Fi	= Finnország	Szl	= Szlovénia
Hr	= Horvátország	T	= Törökország
Kvár	= Kolozsvár	vm.	= vármegye

MUTATÓK*

SZEMÉLYNEVEK

- Adorjáni Ilona 24
Ady Endre 9, 70–76
Aga Máté *lásd* Basarab, Matei
Aho, Juhani 142
Ajtai Borbála 56
Ajtai Kovács István 14
Ajtai Kovács Sándor 14
Ajtay Borbála (Ürmössy Sámuelné) 64
Ákosi Barra Gábor 14–17
Aladár, Attila fia 209
Albert Annamária 26
Albert Sándor 149
Aldea, Maria 129–130
Alexandrescu, Alexandrina D. 155
Alkaiosz 31
Almer Antal 197
Ambrus Judit 111, 114
Ambrus Zoltán 74–75
Amirás Gábor 26
Anagastes, római hadvezér 210
Ancharius, Quintus 33
András Erzsi Erdei 114
András, II., magyar király 157
Andreas-Salomé, Lou 72
Angyal Dávid 167
Angyal György 132
Angyal János 132
Antal Árpád 99
Apafi Anna 185
Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem 184, 189
Apor (*Uopor*), székely tribus 208, 211
Apor cs. 211
Apor Károly 274
Aracsi Judit 26
Aradi Gergely 182
Aranka György 10, 124–128, 131, 212, 214
Ardaricus, gepida király 209
Arkhilokhosz 31
Árpád, fejedelem 208, 211–212
Asztalos István 272
Attila, hun király 208–210, 213
B. Gergely Piroska 119
Babits Mihály 73
Babitsné Török Sophie 9, 87, 89, 91
Bacitan, Ioan 24
Bács Lajos 26
Bács-Ercse Gyöngyvér 26, 29
Balambér, hun király 211
Balázs Péter 27
Baling János 190
Bálint Alice 9, 83–84, 87
Bálint Mihály 83, 85
Ballagi Aladár 13
Balog János 191
Balogh Ferenc 24–25
Balzac, Honoré de 108
Bán Aladár 143
Bánffy György 14
Bányai János (geológiai szakíró) 274
Bányai János 198
Bányai László 271
Barabás Miklós 62
Barcsay Ákos, erdélyi fejedelem 177
Bárdi István 14
Bárdi Nándor 250
Barna Mihály 126
Barra Gáborné 15, 17
Barth Péter 13
Bartha Katalin Ágnes 9
Bartók Béla 27
Basarab, Matei, havasalföldi vajda 174
Báthory Gábor, erdélyi fejedelem 166–169, 171, 174

* A kötethez készült mutatók a szövegekben előforduló személy-, földrajzi és intézményneveket tartalmazzák.

-
- Báthory István, erdélyi fejedelem, lengyel király 162
Báthory Zsigmond 109
Báthory Zsófia 186
Baudelaire, Charles 69, 75
Becze Gábor 214
Beke György 125
Belényesi György 184
Belitska-Scholz Hedvig 45
Benda Borbála 202
Benda Kálmán 276
Bendegúz, hun fejedelem 210
Bene István 198
Benedek József, kisbaconi 209
Benke Jozefa 55
Benkő András 23–24, 26
Benkő József 125
Benkő Judit 29
Benkő László 223
Benkő Samu 274
Benő Attila 10
Beöthy Ottó 82
Berényi Sándor 196
Bereznai György 189
Bergson, Henri 72
Bernstein József 62
Bessenyei György 94
Bethlen Emil 57, 59
Bethlen Farkas 99
Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 162, 167, 169–170, 174, 182–184, 190
Bethlen István, erdélyi fejedelem 169, 174, 184, 196
Bethlen János 214
Bethlen Sándor 207
Bíró Annamária 125
Bíró Lajos 73–74
Birtalan József 26
Bitay Ilona 281
Blaha Lujza (Blaháné) 62
Bléda, hun király 213
Bochiş, Ioan 24
Bocskai István, erdélyi fejedelem 163–164
Bocskai Miklós 166
Bod Péter 223, 226
Boda Pál 183
Bodó János, kézdivásárhelyi 209
Bodola Sámuel 207
Bodoni Zsuzsanna 185
Bodor András 273, 281
Boér Simon 185–186
Boga László 24
Bogáy András 184
Bogdándi Zsolt 164
Bogdánffi Gábor 15
Bokor István, ludisori 188–189
Bokor Zoltán 272
Boldizsár József 226–227
Bolgár Miklós, tuzsoni 154
Bond, székely fővezér 208, 211, 213
Bónis Antal 201
Borges, Jorge Luis 106
Borgos Anna 9
Bornemisza Gergely, kolozsvári 166
Bornemissza Boldizsár, kápolnai 168
Bornemissza Ignácné 58
Boros István, szentkirályi 215
Both Noémi Zsuzsanna 10
Bölöni Farkas Sándor 15–16
Bözödi György 272–275
Bradley, Mark 34
Brandenburgi Katalin, erdélyi fejedelem 182, 191
Brassai Sámuel 15, 17
Brecht, Bertolt 106
Bródy Lili 86
Broser István 186
Brunet, Petre 24
Brück, Eduard 24
Buda, Attila testvére 213
Budai/Török Imre 163
Bukor *lásd* Bokor István
Bulyovszkyné Szilágyi Lilla 66
Burián Pál 15–16
Camengrado, Filippo 169
Cantacuzino, Gheorghe I. 154–155
Canth, Minna 142
Carlovsky János 15
Catilina, Lucius Sergius 33

- Catullus, Gaius Valerius 35
 Ceaușescu, Nicolae 275
 Cervantes, Miguel de 106
 Chișescu, Lucian 155
 Cholnoky Viktor 74
 Cicero, Marcus Tullius 9, 31–36, 38
 Coloși, Vasile 130, 132
 Constantinus lásd Konstantin
 Corbeill, Anthony 32
 Correggio, Antonio da 99
 Corneli János/Ioan 125, 127, 131, 133
 Cremeri, Benedikt Dominikus Anton 41
 Cristocea, Spiridon 155
 Cvrcek, Tomas 237
- Csaba, Attila fia 209–210
 Csata Adél 10
 Csáth Géza 86, 89
 Cseh Ferenc 14
 Csekolicsné 53, 55
 Csetri Elek 274, 281
 Csíky Boldizsár 29
 Csilló Dorottya 200
 Csőgör Lajos 272
 Csucsuj István 281
 Csüdör Ferenc 200
- Dáné Veronka 10, 173
 Dani János 281
 Daniel Gábor 228
 Dapsy Gizella 59, 62
 Darabant, Ignatiu 125–127, 129
 Daróczi Boglárka 41
 Darvasi László 101
 Darvassy Petrus 132
 Darwin, Charles 71
 De Troy, Jehan 97
 Deli Farkas 185
 Demény Lajos 278–281
 Demény Piroška 26
 Demián Fischer Vilmos 24
 Demjén László 17
 Dengezics, Attila fia 209–211
 Deutsch, Helene 80
 Diósyné Brüll Adél 72
- Domokos Péter 142
 Domokos Sámuel 124, 131–132
 Doolittle, Hilda 87
 Doré, Gustave 60
 Drágosi Miklós 188
 Dumas, Alexandre (id.) 100
- Eckhardt Sándor 149
 Eco, Umberto 100
 Egyed Ákos 271, 277, 279–281
 Eisikovits Miksa 23–27
 Elekes Tibor 270
 Ellák, Attila fia 209
Emádzur, Ernák fia 210
 Emich Gusztáv 17–18
 Engel (Köllő) Károly 123–124, 128
 Engel Pál 154
 Engel, Johann Christian 125, 128–129
 Enyedi Gergely 187, 191
 Enyedi Sándor 125, 127
 Eötvös Sándorné 198
 Erasmus, Desiderius Rotterdamus 16
 Erdődy Nepomuk János 47
 Erdős Renée 86, 89
 Ernák, Attila fia 209–211
 Ertel, Josef 42
 Esterházy Miklós 173
- Faragó József 143
 Faragó József (néprajzkutató) 272
 Farkas Árpád 251, 253, 257
 Farkas Ferenc 22
 Farkas Magda 24
 Fassel, Horst 41, 49
 Fáy András 15
 Fazoli Sándor 281
 Fehérváry Antal 55
 Fejér Lipót 87
 Fejér Tamás 162–164
 Feleky Miklós 53
 Fenichel, Otto 80
 Fenyő Miksa 75
 Ferenc József, I., magyar király, osztrák császár 49, 67
 Ferenc, I., magyar király, osztrák császár 14

-
- Ferenczi Sándor 80, 83, 85–87, 92
Ferenczi Zoltán 13, 15
Filstich Péter 174, 186
Finály Henrik 17
Florus, Lucius Annaeus 36
Fogarasi András 188
Fogarasi János 188
Fogarasi Miklós 189
Fogarasy Benedek 132
Follinusz János 67
Fontanier, Pierre 97
Forgách Zsigmond 168
Földvári Pál 181
Freud, Sigmund 72, 79–80, 87
Fülep Lajos 73
Füst Milán 86, 92
- Gaal Gábor 272
Gáldi László 130, 132
Gálfi János 163
Gallén-Kallela, Akseli 140–141
Gallén-Kallela, Jorma 141
Gámán Zsigmond 18
Gänselmeier, Wolfgang 13
Gartner Pál 92
Gazdagh Ferenc 166
Gázon, székely tribus 208, 211
Geibel Károly 17
Gellért Oszkár 75
Gellert, Christian Fürchtegott 44
Genette, Gérard 95, 97
Gergely szakács 189
Ghiczy Péter 165
Ghillányi (*Kelani/Kiliani/Kiliány*) Gergely
180, 182, 184–187, 191–192
Gibbon, Albert 18
Gidó Csaba 10
Gilányi Mihály 14
Girzik, Franz Xaver 9, 41–45, 47–49
Goia, Ioan 24
Gombocz Zoltán 139
Gridi István 191
Groddeck, Georg 80, 92
Gromen, Peter 13
Groschel, Franz 41
- Gusti, Dimitrie 271, 278
Gutman János 14
- Gyáni Gábor 54, 71
Gyárfás Elemér 251
Gyergyai Ferenc 59
György Lajos 94, 272
Györkös Albert 26
Gyulai István 189
Gyulai Pál 17
Gyula-törzs 212
- Habsburg Mária Krisztierna 109
Habsburg-ház 47
Hadrianus, római császár 36
Haitsch Emil 87
Hajdu Lilly 92
Hajdu Simon, székelyudvarhelyi 209
Haller Gábor 185
Halmos György 23–26
Halmos Katalin 29
Hanka, Václav 215
Harhätä, Bogdan 129–130
Hary Béla 26
Hassan, Ihab 101–102, 109
Haszán (*Haszon*) bég 174
Hatvani István 127
Havaletz Gyula 26
Háy János 101
Heckenast Gusztáv 17–18
Héderfáy cs. 163
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 69, 93
Heinrich, Ferdinando 132
Heltai Jenő 74
Heltai Pál 147
Henter Sámuel, szárazajtai 209
Hermann Gusztáv Mihály 10
Hintós László 26
Hirsch Mátyás 198
Hirschfeld, Johann Bapt. 41
Hochmeister Márton 13–14
Hollard, Marianna Elisabetha 207
Hollós István 80, 87, 92
Hóman Bálint 277
Homérosz 95, 108

- Honorius, nyugat-római császár 210
 Horatius, Quintus Flaccus 35
 Horn Ildikó 162, 167
 Horváth János 190
 Horváth János (irodalomtörténész) 75
 Horváth János Cifra 114
 Horwath, Walter 154
 Hosszúmezői Lőrinc ispán 157
 Hubbes Walter 26
 Hugo, Victor 95–99
 Hunyadi cs. 154
 Hunyadi János, kormányzó, erdélyi vajda és
 székely ispán 154
 Huszár Ádámné 58
 Huszár Antal 14
 Huyeter Jakab 185
- Ibsen, Henrik 72, 85
 Ignotus Hugó 74–75, 86, 92
 Ika, székely tribus 208, 211
 Ila Bálint 276
 Imre László 100
 Imre Samu 119
 Imreffy János 167, 171
 Imreh István 10, 271–281
 Ionescu, Virgil 274
 Iorgovici, Paul 129–131
 Irigaray, Luce 85
Irnák lásd Ernák
 Isák József 272
Ispaja Jakab *lásd* Jakab szpáhi
 Iván vajda 174
- Jagamas János 22, 24– 27
 Jakab Elek 16
 Jakab főszakács 189
 Jakab Mihály 179–180, 186, 188
 Jakab szpáhi 174
 Jakab Zsuzsanna 111
 Jakcs Mihály, kusalyi 154
 Jakó Klára 165, 281
 Jakó Zsigmond 15, 273–275, 279, 281
 Jakobi Antal 24
 Jakóné Barabás Margit 281
 Jalava, Antti 138
- Jancsó Elemér 125, 127
 János deák 189
 János főszakács 188–189
 Järventaus, Arvid 143
 Jászai Mari 53
 Jászi Oszkár 70–71
 Jauss, Hans Robert 69
 Jeney Ádám 199
 Jeney-Tóth Annamária 10
 Jodál Gábor 24–26
 Jordáky Lajos 272, 279
 Jordanes, gót történetíró 210
 Jósika Miklós 9, 15, 93–96, 98–99, 109
 József Attila 80, 82–83, 87, 92
 József, II., magyar király, német-római csá-
 szár 13, 214–215
 Juhász Gyula 71, 74, 86, 92
 Juhász Klára 118
 Jung, Carl Gustav 80
 Junger Ervin 26–27
- Kabos Ede 73
Kadits/Kadicsha 208, 211
 Kaffka Margit 81, 86, 91
 Kakucsi Imre 166
 Kallio, Kyösti 141
 Kálmán Béla 119
 Kamuthy Farkas 170
 Karinthy Frigyes 86
 Károlyi István 183
 Károlyi Károly 24
 Károlyi Zsuzsanna 169
 Kassai István 169, 186
 Katona István 125
 Katona József 48
 Kázi Lajos 212–215
 Kazinczy Eugénia 60
 Kazinczy Ferenc 16, 60
Kelani lásd Ghillányi
 Kelemen Lajos 271, 273
 Kelemen László 48
 Kelemen Veronika 183
 Keller cs. 209
 Keller György 209
 Kemény János, erdélyi fejedelem 169–170

-
- Kemény Zsigmond 96
Kendeffy Árpád 66
Kendy Ferenc 163
Kendy István 166–168
Kendy Krisztina 165
Képes Géza 143
Kerekes János 198
Kereskényi Sándor 9
Keresztesi Pál 167
Kese György, lisznyói 209
Keszeg Vilmos 111, 113
Kilián György 18
Kiliani/Kiliany lásd Ghillányi
Király Ferenc 198
Király István 73
Kiss András 281
Kiss Jenő 119
Kiss József 74
Klebensberg Kunó 139
Klein Micu, Samuil 130–133
Kocziány László 128
Kodály Zoltán 25
Kókay György 13
Kollmann, Josef Franz 13
Kolozsvári György 188
Kolumbán Zsuzsanna 10
Komjáthy Jenő 75
Konstantin (Bíborbanszületett), VII., bizánci császár 212
Korcolyás (*Kortiolias*) István 176
Kordé Zoltán 154
Kornis Boldizsár 168
Kornis Gáspár 164
Koster, Severin 32
Kostyák Imre 26
Kosztá István 125
Kosztolányi Dezső 18, 71, 73–74, 86, 89, 91–92, 140
Kosztolányiné Harnos Ilona 9, 87–88, 92
Kouba Paula 24
Kovách Géza 274
Kovách Zoltán 64
Kovachich Márton György 10, 123–125, 127–129, 133
Kovács András 281
Kovács Antal 17
Kovács István 198
Kovács József 274
Kovács Vilma 85, 92
Kovács Zoltán 23
Kovacsóczy cs. 10, 162–164, 166, 168
Kovacsóczy Farkas 162–165, 168
Kovacsóczy István (Farkas fia) 10, 162–163, 165, 167–171
Kovacsóczy István, kanonok 162
Kovacsóczy János (Farkas apja) 163
Kovacsóczy János (Farkas testvére) 163–165
Kovacsóczy Juszina 163, 165
Kovacsóczy Kristóf 163–165
Kovacsóczy Zsigmond 163, 165
Kovacsóczy Zsuzsanna 163, 165
Kozma Ferenc 204
Kozma Géza 24
Kozma Mátyás 26
Kőszeghi/Horvát György, görgényszentimrei 189
Kőváry László 18
Krajcsik Ferenc 66
Krajnik László, alsóoroszi 166
Krausz András 132
Kripke, Saul 93
Krizsa Ágnes 26
Krizsa János 17
Krohn, Karle 142
Krúdy Gyula 74
Kun Ferenc 182
Kuthy Lajos 52–53
Küküllei János, krónikás 157
Laborfalvi Róza 55
Ladea, Romul 113
Lajos Péter 191
Lajos, I., magyar király 157
Lakatos István 24
Lakó Elemér 119
Lampel Róbert 18
Láng Boldizsár 63–64
Láng Ilona 64
Láng Irén 63–64
Láng János 197

- Láng Zsolt 101
 Larin-Kyösti 143
 László Dezső 272
 László Ferenc 26
 Laufenauer Károly 79
 Lavignac, Albert 25
 Lázár Miklós 162, 167–168
 Lázok János 29
 Léda *lásd* Diósyné Brüll Adél
 Lehotzky András 204
 Leibniz, Wilhelm 93
 Leino, Eino 142
 Leo, I., kelet-római császár 210
 Lepage Lajos 18
 Lessing, Gotthold Ephraim 44
 Lesznai Anna 81, 92
 Letenyey János 126
 Lin, Ludowyk 81
 Litterati Nemes Sámuel 215
 Lorántffy Zsuzsanna 175, 186, 190
 Losonczy István 46–47
 Lőcsei Spielenberg Sámuel 14
 Lőrincz Csongor 70
 Lőrincz László 272
 Lőrinczi István 200
 Lővei Klára 52
 Lukács György 74
 Lukátsffi László 214
 Lully, Jean-Baptiste 103
 Luxemburgi Zsigmond, magyar király, német-római császár 154
 Lyotard, Jean-François 69, 101
- Macpherson, James 215
 Maczalik Gabriella 24
 Magyari István 14
 Magyari Mátyás 189
 Mahler, Alma 72
 Mahler, Margaret (Schönberger Margit) 80
 Maior, Petru 125, 130–135
Maitini lásd Majtényi
 Majakovszkij, Vlagyimir Vlagyimirovics 26
 Majláth István, erdélyi vajda 163
 Major Ferenc 24–25
 Majtényi (*Maitini*) András 179, 187
- Makay Erzsébet 185
 Makay György 185
 Makrai János 198
 Mályusz Elemér 276–277
 Mályuszné Császár Edit 60
 Măndescu, Dragoș 156
 Mannheim Károly 74
 Manninen Otto 142
 Marcus 35
Mare/Máre 208, 211
 Márk András, sepsiszentgyörgyi 165
 Márkos Albert 23–27, 29
 Markos András 272
 Marlowe, Christopher 95
 Marosán Ursz 198
 Marosi Péter 272
 Martialis, Marcus Valerius 16
 Martinovics Ignác 133
 Martinuzzi György 96
 Márton László 101
 Mátyás, I., magyar király 154
 Mátyás, II., magyar király, német-római császár 168
 Mátyus János 183
 Melith cs. 163
 Mészáros Mátyás 197
 Mihály főszakács 188–189
 Mihály, I., román király 22
 Mihályffy Irén 24
 Mikecs László 153
 Mikó cs. 274
 Mikó Ferenc 183
 Mikó Imre 17
 Mikó László 265
 Mikó Mihály 182–183
 Mircea cel Bătrân, havasalföldi vajda 156
 Mitu, Sorin 131
 Molnár Antal 25
 Molnar Halitzki, Ioan 130
 Molnár Irma 24
 Molnár Miklós 274
 Molnár Tibor 26
 Molnar Piuaru, Ioan 125, 132–133
 Molter Károly 272
 Móricz Zsigmond 73

-
- Morvai István 26
Möller, Karl von 41
Mundzsusz Tógyerné 204
Murádin János Kristóf 29
Mureşanu, Camil 125–126
Musil, Robert 72
Muslain bég 184
Musztafa csasz 174
- N. Kiss István 195
Nagy András 188
Nagy Antal 42
Nagy Antónia (Tónika) 55, 63–64
Nagy Géza 281
Nagy György 27
Nagy Imre (színész) 53
Nagy István 191
Nagy István (karmester) 23–26, 29
Nagy Jakab 186
Nagy Lajos 92
Nagy Miklós 278
Nagy Péter 17
Nagy Szabó Lőrincné 181
Nagy/Néznai István 183
Naményi Lajos 55, 66
Nánási István 198
Naum, Theodor 128
Nemes Tamás 183
Németh István Csaba 29
Németh László 86–87
Newton, Isaac 215
Niemi, A. R. 140
Nietzsche, Friedrich 69–72
Nil *lásd* Dapsy Gizella
Nisbet, Robin G. M. 32
Nora, Pierre 96
- Nyilasy Balázs 100–101
- Oberding József 251
Omer bég 184
Opelt, Ilona 32
Orbán Balázs 153
Orczy Bódog 67
Osvát Ernő 75
- Ovidius, Publius Naso 103
Ozsváth Imola 111
- Paasonen, Aladár 141
Paasonen, Heikki 141
Pajor Sándor 54
Pakot Levente 10
Palkó Attila 281
Pall, Francisc 275
Pap István 125
Pap Levente 9
Párkányi Norbert 143
Pascal, Blaise 215
Paskay Mária 141
Pataki József 275, 279–281
Patay István 191
Pattantyús (*Pottantius*) János 188
Păunescu, Anca 155
Pázmány Péter 170
Péchi Simon 183
Pejacsevics cs. 66
Perecsenyi Nagy László 128
Perényi Mária (Szaplóczay Pálné) 52
Péterfy Gergely 9, 93, 101–103, 106, 108–109
Pető András 87
Petőfi Sándor 52–53, 66, 149
Petrovay Tibor 250–253
Philodemosz 36
Pillich László 114
Piscator, Ludwig Philipp 185
Piso, Lucius Capurnius 9, 33–38
Plautus, Titus Maccius 35
Popovič, Anton 149
Popp Vazul 124
Pray György 210, 212
Pražak, Richard 47–49
Prielle Emília (Láng Boldizsárné) 63–64
Prielle József 55
Prielle Kornélia 9, 51–67
Prielle Lilla 54, 61, 64–65
Prielle Péter 64
- R. Mányoki Vilma 143
Rachel színésznő 60

- Rácz Péter 184
 Radnótfáy Sámuel 55, 58
 Radó György 148
 Radu cel Mare, havasalföldi vajda 153
 Rákóczi Ferenc 176
 Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 162, 170, 173–176, 180, 184–185, 187, 189
 Rákóczi György, II., erdélyi fejedelem 179, 185–188
 Rákóczi Zsigmond, erdélyi fejedelem 166, 168
 Rakoczay Pál 55
 Rakovszky Károly 54, 60
 Ráth Mór 18
 Régeni István 17
 Reguly Antal 138
 Reich testvérek 14
 Reismann Marianne 82
 Rembrandt, Harmenszoon van Rijn 97
 Reni, Guido 99
 Rényi/Gyömrői Edit 9, 80–83, 87, 91–92
 Réthey Prikkel 111
 Révai Sámuel 18
 Révész Erzsébet 92
 Rilke, Rainer Maria 72
 Rischanyi Mátyás 14
 Ristori, Adalaide 60
 Rodan, Eugen 27–28
 Román Farkas, ludisori 189
 Róna József 49
 Rónai Antal 24
 Rónai Gyula 64
 Rónai Sándor 64
 Rózsa Dezső 42
 Rozsnyay Kálmán 55, 59, 62
 Rudolf, magyar király, német-római császár, 165
 Ruha István 26
 Rusu, Valeriu 130
- S. Dobó Klára 26
 Sáfár András 188
 Sáfár István 186
 Sáfár Tamás 188
 Salamon Sándor 272
- Sándor (*Sándour*), székely tribus 208, 211
 Sándor cs. 211
 Sárándi Tamás 10
 Sárkány Mihály 188
 Sarmasághy Zsigmond 168
 Sárosi István 201
 Sauvageot, Jacques 149
 Savoyai Jenő 9, 42–44, 47–49
 Schikaneder, Emanuel 43
 Schiller, Friedrich 15, 95
 Schlözer, August Ludwig 131
 Schorske, Carl 79
 Schöpflin Aladár 75
 Scott, Walter 93, 95, 100
 Segesvári Bálint 173–174
 Segnyei Anna, lapispataki 168
 Segnyei Miklós 167–168, 171
 Selmeczi János 26
 Sen, Amartya 232
 Sennyei Pongrác 164–167
 Sepsi Tamás 189
 Setälä, Emil Nestor 138, 140, 142
 Shakespeare, William 43, 79, 95
 Sigmond Lajos 24
 Sigmond Márta 24
 Sike Mária 41
 Sillanpää, F. E. 143
 Simó András 114
 Şincăi, Gheorghe 10, 123–125, 127–129, 131
 Sipos Gábor 281
 Sófalvi András 10
 Sófalvi Emese 9
 Solt Kornél 93
 Somkuti (Zolnai) Gyula 143
 Somorjai Olga 45
 Spencer, Edmund 71
 Spielrein, Sabina 80
 Spitteler, Carl 86
 Splényi báróné 62
 Stam, Robert 106
 Stein János 14–15, 17–18
 Steinhofér Károly 15
 Sütő Gábor 179
 Sütő Kálmán Zsolt 10

-
- Sütő Márton 190
Svelena Nándor 204
Svevo, Italo 86
- Szabédi László 272
Szabó Aurél 53
Szabó Gergely 163
Szabó Géza 24–25
Szabó György 163
Szabó István (történetkutató) 276
Szabó István 163
Szabó János (Szabó György fia) 163
Szabó János 190
Szabó József, kibédi 209
Szabó Márton 191
Szabó Sámuel, pápai 197
Szabó T. Attila 281
Szabó Zoltán 119
Szabó/Czibering György 163
Szádeczky Lajos 162, 165
Szakács István 189
Szakács Pál 188
Szakács Pecó 188
Szakácsi János 189
Szalárdi János, történetíró 169
Szalay Miklós 26
Szalay Zoltán 101, 106
Szalman Lóránd 26
Szamosközy István, történetíró 165
Szaploneczay Mária (Perényi Menyhértné)
52
Szarvady Gyula 26
Szász Árpád 25
Szász Domokosné 58
Szász Pál 252
Széchenyi István 15, 49, 263
Szegei Éva 9
Szegei (*Zegedi*) Gergely 173, 181
Szegő György 25
Szegő Júlia 23–25
Székely György 54
Szekfű Gyula 70
Szelim aga 174
Szemere Gizella (Kürthy Emilné) 65
Szenik Ilona 26–27
- Szentábrahám Mihály 223
Szentimrei Jenő 25, 27
Szép Anna *lásd* Újvári Anna
Szép cs. 112
Szepesi János 189
Szerdahelyi György Alajos 127
Szerdahelyi Józsefné 63
Szerdahelyi Kálmán 53, 55, 57, 59–61,
63–64, 66
Szigethi Gyula Mihály 10, 207–209, 211–
215
Szi jártó Istvánné 200
Szi jártó Kovács József 203
Szilágyi Márton 191
Szilágyi Sámuel 125
Szilasi Judit 185
Szinberger Sándor 24
Szini Gyula 74
Szinyei József 125, 127, 138, 141, 143
Sziszenpech Lizi 198
Szívós Érika 63
Szomory Dezső 74
Szophoklész 25, 79
Sztupa Andor 65
- T. Szabó Csilla 9
Takács Ádám 55, 64
Takács Gabriella 26
Takács János 17
Talvio, Maila 143
Tamás deák 178, 186–187
Tamás János 132
Tapodi Zsuzsa 9
Tar Gabriella-Nóra 9
Tatár Ferenc 24
Tatrosy György 167
Telegdy Borbála 168
Telegdy János 168
Telegdy Zsófia 168
Teleki Géza 272
Teleki József 207
Teleki Sámuel 128
Teleki Sándor 52
Terebesi István 173
Tertina Mihály 10, 125–129, 133

- Tervonen, Viljo 138
 Theodemir, osztrogót fejedelem 210
 Thuróczy János, krónikás 157, 210–211
 Tibrec János 191
 Tilsch János 14–17
 Tivadar István 199
 Tocilescu, Grigore 155
 Tokodi György 127
 Tolkien, J. R. R. 100
 Tolsztoj, Lev 108
 Toma, Constantin 24
 Torma Ádám 185–186
 Tótfalusi István 145
 Török Béla 24–29
 Török Erzsébet (Szabó Györgyné) 163
 Török Erzsébet, budai 163
 Török János, budai 163
 Török Móric, budai 163
 Trócsányi Zsolt 161–162, 166, 170
 Tuduka Oszkár 26
 Türi Miklós 132
- Udvarnoki János 173, 182, 187
 Ugron (*Uogron*), székely tribus 208, 211
 Ugron cs. 211
 Ugron Pál 265
 Újlaki Miklós, erdélyi vajda, székely ispán 154
 Újvári Anna (Újvári Samuné Szép Anna) 112–121
 Újvári cs. 112–113
 Újvári Samu 112–113, 115
Ultzindur, Ernák fia 210
Uogron lásd Ugron
Uopor lásd Apor
- Ürmössy cs. 53
 Ürmössy Miklós 64
 Ürmössy Samu 56
 Ütő Mária 24
- Vadnay Károly 66
 Vágó Béla 273
 Vajda András 111
 Vajda János 75
- Vajda Lajos 281
 Vámszer Márta 119
 Váradi András 189
 Váradi Miklós 174
 Varga P. Ildikó 10
 Vekov Károly 281
 Venczel József 231–232, 251, 271–272
 Veress Endre 131–132
 Vészi József 73
 Vészi Margit 75
 Vetési László 114
 Vezér Erzsébet 80
 Vikár Béla 10, 137–143
 Villon, François 97
 Vinci Márton 188
 Virág Benedek 130
 Viski János 22
 Vita Sándor 251–253
 Vitéz Farkas 125
 Voltaire 106
 Vörösmarty Mihály 15, 75, 96
 Vrain-Lucas, Denis 215
 Vulcan, Samuil 125, 133
- Wagner János András 14
 Wagner Lilla 91
 Waldbauer Imre 25
 Walemir, osztrogót fejedelem 210
 Wass cs. 125
 Weres Péter 215
 Wesselényi Boldizsár 169
 Wesselényi Ferenc 186
 Widemir, osztrogót fejedelem 210
 Windisch Éva 123–124, 127
 Wkytthyewytth cs. 163
 Wolfart (Wohlfahrt), D. 17
- Zandirhám, székely fővezér 208
 Zeh, Karl 41
Zete/Zéte 208, 211
 Zichy Jenő 62, 66
 Zichy Mihály 140
 Zoltán Aladár 26
 Zolti Anna 226
 Zrínyi Miklós 47

Zsembery Elvira 24–25
Zseretvai Zsigmond 189
Zsigmond, III., lengyel király 169
Zsirai Miklós 139

Zsivora György 66
Zsizsmann Ilona 26, 29
Zsizsmann Rezső 22–23, 29
Zsurka Péter 24

FÖLDRAJZI NEVEK

- Adorján (Adrian, R) 196
 Ágostonfalva (Augustin, R) 266–267
 Agropolis *lásd* Marosvásárhely
 Agyagfalva (Lutița, R) 224
 Akasztó (M) 111
 Alba Iulia *lásd* Gyulafehérvár
 Alcsík 215
 Alföld 247
 Alsóboldogfalva (Bodogaia, R) 218
 Alsófernezely (Fernezii, jelenleg Nagybánya része) 197
 Alsóoroszi (Urisiu de Jos, R) 166
 Alsó-Pannónia, római provincia 210
 Alsórákos (Racoș, R) 224
 Alsósófalva (Ocna de Jos, R) 221
 Altorja *lásd* Torja
 Alvinc (Vințu de Jos, R) 96
 Andránháza (Rădaia, R) 112
 Apáti *lásd* Dobrácsapáti
 Arad (R) 131, 263–264
 Aranyosszék 212
 Arpinum (Arpino, O) 35
 Árvátfalva (Arvățeni, R) 218
 Ausztria 47
 Ázsia 210, 211
- Bagó *lásd* Magyarbagó
 Bágy (Bădeni, R) 224
 Balavásár (Bălăușeri, R) 264–269
 Balázsfalva (Blaj, R) 126, 264
 Baltikum 158
 Bálványosvárálja (Unguraș, R) 271–272, 276
 Bánffyhunjad (Huedin, R) 189
 Bácság 129, 131, 248, 260
 Barcaság 154, 157, 253, 258, 260
 Barót (Baraolt, R) 183, 265–267
 Bassiana, egykori város Pannóniában (a mai Donji Petrovci közelében, Sz) 210
 Batizvasvári (Oșvarău, Batizba olvadt település) 196
 Bécs (Wien, A) 25, 80, 102, 105, 180, 207
 Belényes (Beiuș, R) 126
 Belgium 245
- Belső-Erdély 234
 Belső-Szolnok vm. 185
 Berlin (N) 80
 Besszarábia 248, 253
 Beszterce (Bistrița, R) 167, 180, 186–188, 191, 264
 Beszterce-Naszód vm. 264
 Betfalva (Betești, R) 218
 Bethlenfalva (Beclean, Székelyudvarhelye olvadt település) 218
 Bihar (tájegység) 131
 Bodonkút (Vechea, R) 119, 163
 Bodzaforduló (Întorsura Buzăului, R) 263–264
 Bodzavásár *lásd* Buzău
 Bondvár *lásd* Budvár
 Boristenes *lásd* Dnyeper
 Brassó (Brașov, R) 14, 153–154, 157, 237, 263–264, 266–267, 271
 Bréb (Breb, R) 197
 Brébfalva (Brebeni, R) 197
 Brut *lásd* Prut
 Buda (Budapest, M) 9–10, 14, 41, 45–49, 102–104, 106, 108, 127, 174, 184
 Budapest (M) 25, 51, 61, 72–73, 80, 138, 140–143, 237, 264–265, 268
 Budvár, egykori erődítmény a Székelyudvarhely közelében fekvő szikladombon 208, 211, 213–214
 Bukarest (București, R) 155, 263, 278
 Bukovina 234, 248
 Burjánosbuda *lásd* Bodonkút
 Buzău (R) 263–264
 Bükszád *lásd* Sepsibükszád
- Câmpulung (R) 155–157
 Campus Longus *lásd* Câmpulung
 Cetatea Oratea/Neamțului *lásd* Királykő vára
 Ceylon 80–82
 Cigány-patak 197
 Constantinápoly *lásd* Konstantinápoly
 Curtea de Argeș (R) 156

- Csehország 234
 Csekefalva (Cechești, R) 218
 Csernefalva (Cernești, R) 197
 Csík vm. 253–259, 267–268
 Csíkszék 208, 211
 Csíkszentdomokos (Sândominic, R) 268
 Csíkszentkirály (Sâncrăieni, R) 215
 Csíkszereda (Miercurea Ciuc, R) 215, 218, 223, 263, 265, 267–269
- Dácia/Dacia, római provincia 134, 208
 Debrecen (M) 53, 61–62
 Déda (Deda, R) 264–267
 Dél-Erdély 234, 260, 267
 Dicsőszentmárton (Târnăveni, R) 64
Dinaster lásd Dnyeszter
 Dnyeper, folyó 210–212
 Dnyeszter, folyó 210
 Doboka vm. 185
 Dobrácsapáti (Apateu, R) 196
 Dobrinci (Sz) 210
 Dobrudza 210
 Don, folyó (OF) 208, 211
 Donji Petrovci (Sz) 210
 Dráva, folyó 210
 Drégelypalánk (M) 182
 Drombár (Drâmbar, R) 163
 Duna, folyó 210
 Dunaszekcső (M) 228
 Dunavecse (M) 143
- Enyedszentkirály (Sâncrai, R) 164, 167
 Eperjes (Prešov, Szk) 184
 Erdély 10, 13, 15–16, 18, 29, 96, 129, 131, 133, 153, 155–157, 162–163, 207–208, 210–212, 217, 233, 237, 246–249, 251, 253–260, 263–264, 266–268, 272–274.
Lásd még Belső-, Dél-, Észak-Erdély
 Erdélyi Fejedelemség 157, 161, 169–170, 180, 184, 190, 192
 Erdélyi-medence 253
 Erdőszentgyörgy (Sângeorgiu de Pădure, R) 266–267, 269
 Erdővidék 265, 267
 Észak-Erdély 10, 254–257, 260, 264, 268
- Észak-Orkney, sziget (NB) 245
 Esztergom (M) 107
 Észtország 139
 Etéd (Atid, R) 224
 Európa 47, 130, 134, 137, 216, 237, 279
- Farcád (Forțeni, R) 221
 Fehér vm. 163–164, 166–168, 182–183, 185
 Fehérvár *lásd* Gyulafehérvár
Fejérvár lásd Gyulafehérvár
 Feketefalu (Ocolîș, R) 197
 Fekete-tenger 209–210, 212
 Feketeügy, folyó (Răul Negru, R) 263
 Felcsík 215
 Felsőboldogfalva (Feliceni, R) 218
 Felső-Fehér vm. 274
 Felsőfentős *lásd* Nagyfentős
 Felsőkrucsó (Rusky Kručov, Szk) 182
 Felső-Magyarország 182, 184, 191–192
 Felsőorbó (Gârbova de Sus, R) 167
 Fernezely, patak (Firiza, R) 197, 204
 Fiafalva (Filiaș, R) 218, 221
 Finn Nagyhercegség 138
 Finnország 138–142
 Fintaháza (Cinta, R) 267
 Fogaras (Făgăraș, R) 183–184, 189
 Fogaras vidéke *lásd* Fogarasföldre
 Fogarasföldre 183, 189
 Forum Siculorum *lásd* Marosvásárhely
 Franciaország 130
 Fülek (Filakovo, Szk) 186
- Gagy (Goagiu, R) 218
 Gainár (Poienița, R) 185
 Galac (Galați, R) 267
 Gömör m. 276
 Görgény, vár és uradalom (Gurghiu, R) 164, 166, 170
 Görgénynádas (Nadășa, R) 166
 Görgényszentimre (Gurghiu, R) 189
 Görög Birodalom 210
 Göttinga (Göttingen, N) 207
 Graz (A) 164
- Gyalu (Gilău, R) 166

- Gyergyószék 208, 211
 Gyergyószentmiklós (Gheorgheni, R) 263, 269
 Gyergyótölgyes (Tulgheș, R) 268
 Gyimesbükk (Ghimeș Făget, R) 267
 Győr (M) 102
 Gyulafehérvár (Alba Iulia, R) 164, 167, 171, 175–177, 180–181, 183–185, 188, 190–191, 220–221, 263
 Habsburg Birodalom 48–49, 104, 129, 161, 237, 276
 Hargita hegység 265
 Hargita m. 277
 Hargitafürdő (Harghita-Băi, R) 267
 Háromszék 170, 182, 274
 Háromszék vm. 253–259, 267
 Hatpatak *lásd* Bréb
 Havasalfölde 153–157, 208, 210–211
 Havasalja 233–234
 Heidelberg (N) 165
 Héjjasfalva (Vânători, R) 267
 Helsinki (Fi) 138–141
 Hernádnémeti (M) 182
 Hidvég (Hăghig, R) 183
 Hodgya (Hoghia, R) 213
 Homoródfürdő (Băile Homorod, R) 267
 Homoródszentmárton (Mărtiniș, R) 266–267
 Hosszúfalva *lásd* Kővárhosszúfalva
 Hosszúmező *lásd* Câmpulung
 Hőltövény (Hălchiu, R) 154
 Hun Birodalom 211
 Hunnivár, vár Kis-Székítiában 210
 Hunyad *lásd* Bánffyhunyard
 Illyricum (*Illirium*), római provincia 210
 Jyväskylä (Fi) 141
 Kadicsfalva (Cădișeni, Székelyudvarhelybe olvadt település) 211, 218
 Kalotaszeg 112, 119
 Kanizsa (M) 106
 Kányád (Ulieș, R) 218, 224
 Kápolna, valószínűleg a mai Felsőkápolna (Căpâlna de Sus, R) 168
 Kápolnásfalva (Căpâlnița, R) 10, 226, 233–235, 240, 242–245
 Karácsonyfalva *lásd* Tiszakarácsonyfalva
 Kárpát-kanyar 153, 158
 Kárpát-medence 209, 263
 Kárpátok 153, 158, 247
 Karulyfalva (Coroieni, R) 185
 Kászton *lásd* Kásztonújfalva
 Kászonszék 208, 211
 Kásztonújfalva (Cașinu Nou, R) 268
 Kelet-Európa 247, 274
 Keleti-Kárpátok 253
 Kelet-Magyarország 264
 Kénos (Chinușu, R) 211, 213
 Keresztúr *lásd* Székelykeresztúr
 Keresztvár (Teliu, R) 263
 Kézdisárfalva (Tinoasa, R) 183
 Kézdiszentlélek (Sânzieni, R) 183
 Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc, R) 209, 268
 Kibéd (Chibed, R) 209, 269
 Kide (Chidea, R) 119
Kiráalku *lásd* Királykő
 Királyhegy 153
 Királykő (Cetatea Oratea/Neamțului, R), vár Podu Dâmboviței határában 10, 153–160
 Királykő-havas 153–154
 Kisbacon (Bățanii Mici, R) 209
 Kisbács (Baciu, R) 112
 Kisgalambfalva (Porumbenii Mici, R) 218
 Kiskede (Chedia Mică, R) 218
 Kiskolcs (Culciu Mic, R) 196
 Kisküküllő, folyó (Târnava Mică, R) 263, 266
 Kissolymos (Șoimoșu Mic, R) 218
 Kis-Székítia 210
 Kolozs vm. 163, 165–166, 170
 Kolozsmonostor (Cluj-Mănăștur, jelenleg Kolozsvár egyik negyede) 165–166, 175, 179
 Kolozsnagyida (Viile Tecii, R) 264
 Kolozsvár (Cluj-Napoca, R) 9, 13–16, 18, 21–23, 28, 51, 55–56, 58, 98, 112, 117, 165–166, 173–177, 180–181, 183, 185,

- 187–189, 214, 222, 237, 250, 263–264, 271–272, 279
- Koltó (Coltău, R) 52
- Konstantinápoly (İstanbul, T) 210
- Korond (Corund, R) 218–219, 222, 266–267
- Korpafalva *lásd* Nagykerpesd
- Kovacsóc (Kovačevac, Hr) 162–163
- Kovászna m. 277
- Köblös *lásd* Magyarköblös
- Königstein *lásd* Királykő
- Köpec (Căpeni, R) 183
- Körtvélyfája (Periş, R) 167, 171
- Kőszegremete (Remetea Oaşului, R) 196
- Kővár vidéke 185
- Kővár, vár (Chioar, R) 196
- Kővárhosszúfalva (Satulung, R) 197
- Közép-Európa 195, 274
- Kreczanyfalva*, valószínűleg Karáncsfalva (Crânceşti, R) 182
- Krucsó *lásd* Felsőkrucsó
- Kuopio (Fi) 141
- Kusaly (Coşeu, R) 154
- Küküllő *lásd* Nagyüküllő
- Küküllő vm. 164, 166
- Küküllősárd (Şoard, R) 218
- Lapis Regis *lásd* Királykő
- Lapispaták (Ploské, Szk) 168
- Légen (Legii, R) 190
- Lénárdfalva (Recea, R) 198
- Lengyelország 184, 186
- Lippa (Lipova, R) 174
- Lisznyó (Lisnău, R) 209
- London (NB) 17, 80, 82
- Longus Campus *lásd* Câmpulung
- Los Angeles (AEÁ) 81
- Ludisor (Ludişor, R) 189
- Macedónia, római provincia 33
- Mád (M) 176
- Madéfalva (Siculeni, R) 263
- Magasfok (Martinje, Szl) 210
- Magosfalva (Mogoşeşti, R) 197
- Magyar Királyság 10, 47–48, 156–158, 173
- Magyarandrásfalva (Andreeni, R) 218
- Magyarbagó (Băgău, R) 164, 166
- Magyargorbó (Gărbău, R) 164
- Magyarköblös (Cubleşu Someşan, R) 185
- Magyarmacskás (Măcicaşu, R) 119
- Magyarország 22, 47, 49, 51–52, 66, 70, 73, 79, 103, 108, 133, 138–142, 195, 212, 215, 231, 237, 248, 258, 264, 268
- Magyarvista (Viştea, R) 114
- Makfalva (Ghindari, R) 266
- Málnás (Malnaş, R) 265
- Máramaros (tájegység) 131
- Máramaros vm. 196
- Marburg (N) 207
- Máréfalva (Satu Mare, R) 211
- Maros m. 277
- Maros, folyó (Mureş) 208, 211–212, 263
- Maroshévíz (Topliţa, R) 268
- Marosszék 164, 170
- Marostelek (Teleac, R) 166
- Maros-Torda vm. 253–259, 264
- Marosvásárhely (Târgu-Mureş, R) 14, 17, 128, 207–208, 212, 223, 264–267, 269, 273
- Medesér (Medişoru, R) 218
- Medgyes (Mediaş, R) 183, 234
- Meggykerék (Meşcreac, R) 164
- Méra (Mera, R) 112
- Mezőkeresztes (M) 168
- Miklósfalva (Nicoleşti, R) 218
- Misztótfalva (Tăuţii-Măgherauş, R) 196
- Moha *lásd* Nagymoha
- Mohács (M) 157
- Moldva 208, 210–212, 248
- Monostor *lásd* Kolozsmonostor
- Morvaország 234
- Mura, folyó 164
- Nádas *lásd* Görgényánadas
- Nádas-mente 114, 119
- Nádasdaróc (Dorolţu, R) 113, 118
- Nagybánya (Baia Mare, R) 10, 195–196, 198, 202–205
- Nagyenyed (Aiud, R) 17
- Nagyfentős (Finteuşu Mare, R) 185
- Nagykadács (Cădăciu Mare, R) 266

- Nagykede (Chedia Mare, R) 218
 Nagykerpesd (Cornişeşti, R) 182
 Nagyküküllő, folyó (Târnava Mare, R) 213, 263, 266
 Nagymoha (Grânari, R) 224
 Nagysinkszék 185
 Nagysolymos (Şoimoşu Mare, R) 221
 Nagyszeben (Sibiu, R) 15, 54, 133, 183, 234, 250
 Nagyvárad (Oradea, R) 125–126, 128, 182, 184, 189–190, 263
 Nehoiu (R) 263
 Németi *lásd* Szatmárnémeti
 Németország 17
 Nova Gradiška (Hr) 163
- Nyárád, folyó (Niraj, R) 253
 Nyárád-mente 253, 266
 Nyárádremete (Eremitu, R) 266
 Nyárádszentlászló (Sânvăşii, R) 269
 Nyárádszereda (Miercurea Nirajului, R) 266
 Nyárádtó (Ungheni, R) 264, 267
 Nyugat-Európa 195, 248, 276
 Nyugati-Szigethegység 253
- Oláhfalu *lásd* Szentegyházásfalva, Kápolnásfalu
 Oláhkékes (Chechiş, R) 197
 Oláhország *lásd* Havasalfölde
 Olaszország 245
 Olomouc (Cs) 275–276
 Oltszem (Olteni, R) 183–184
 Ónod (M) 173, 182
 Orăştii patak *lásd* Valea Orăştii (Prahova mellékvize)
 Oroszország 138, 140
 Oszmán Birodalom 157
 Osztrák–Magyar Monarchia 234, 263
- Ölczem *lásd* Oltszem
- Pádua (Padova, O) 165
 Pannónia, római provincia 209–210
 Pápa (M) 197
 Parajd (Praid, R) 264–269
- Párizs (F) 17, 72–73, 97, 103
 Partium 174, 248, 253–254
 Patak *lásd* Sárospatak
 Patakfalva (Văleni, R) 218
 Patóháza (Potău, R) 196
 Pécs (M) 126
 Pécs m. 228
 Pest (Budapest, M) 9, 41, 45–49, 54–55, 62, 125, 235, 237–240
 Petek (Petecu, R) 224
 Petele (Petelea, R) 164
 Pétervár *lásd* Szentpétervár
 Petrovci *lásd* Donji Petrovci
 Pettyén (Petin, R) 196
 Piteşti (R) 155–156
 Ploieşti (R) 263
 Podu Dâmboviţei (R) 153
 Podvers *lásd* Podvrško
 Podvrško (Hr) 163
 Posada (R) 153
 Pozsega vm. 10, 162–163
 Pozsony (Bratislava, Szk) 47, 169, 275
 Prága (Praha, Cs) 80, 166, 275
 Prahova, folyó (R) 153
 Predeal (R) 263
 Prut, folyó 210
 Punkaharju (Fi) 141
- Rakat* *lásd* Rukkor
 Rákos *lásd* Rákosfalva
 Rákosfalva (Budapestbe olvadt település) 66
 Rákosfalva (Poiana Botizii, R) 196
 Regát 247–249, 253
 Róma (O) 35, 37, 128
 Román Népköztársaság *lásd* Románia
 Románia 22, 41, 130, 225, 231, 247–249, 253, 259, 264, 273
 Rugonfalva (Rugăneşti, R) 218
 Rukkor (Rucăr, R) 153, 156–157
- Şanţ (R) 254
 Sárd (Şard, R) 185
 Sárd *lásd* Küküllősárd
 Sárfalva *lásd* Kézdisárfalva
 Sárköz (Livada, R) 196

- Sáropatak (M) 174, 188–190
 Savonlinna (Fi) 141
 Segesvár (Sighișoara, R) 234, 263–264, 267
 Sepsibodok (Bodoc, R) 271
 Sepsibükszád (Bixad, R) 265, 267, 269
 Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe, R) 165, 264–265, 272
 Sepsiszentkirály (Sâncraiu, R) 271
 Serbháza *lásd* Soropháza
 Siménfalva (Șimonești, R) 218
 Soropháza (Șerbeni, R) 166
 Sortavala (OF) 140–141
 Sövidék 266
 Stuttgart (N) 41, 207
 Svédország 184, 245
- Szakállasfalva (Săcălășeni, R) 197
 Szamoskóród (Corod, R) 196
 Szamoskrassó (Cărașeu, R) 196
 Szamosteleg (Someșeni, R) 196
 Szárazajta (Aita Seacă, R) 209
 Szaszar *lásd* Zazár
 Szaszar, patak (Săsar, R) 197
 Szászhermány (Hărman, R) 263
 Szászlekenye (Lechința, R) 264
 Szászrégen (Reghin, R) 264, 266, 269
 Szatmár *lásd* Szatmárnémeti
 Szatmár vm. 196
 Szatmárnémeti (Satu Mare, R) 196, 203
 Száva, folyó 210
 Szeben *lásd* Nagyszeben
 Szederjes (Mureni, R) 218
 Szeghalom (M) 59, 62
 Szék (Sic, R) 167
 Székely m. (Județul Săcuieni, 1845-ig fennálló megye Havasalföldén) 153
 Székelyandrásfalva (Săcel, R) 218
 Székelyderzs (Dârjiu, R) 218–219
 Székelyföld 203, 208, 212, 217, 230–233, 237, 249, 253–257, 259–260, 263–270, 272, 274, 277, 279
 Székelykeresztúr (Cristuru Secuiesc, R) 218–220, 224, 264–265, 267, 269
 Székelykocsárd (Lunca Mureșului, R) 264
 Székelyszenterzsébet (Eliseni, R) 218–219, 221, 224
 Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc, R) 10, 207, 209, 212–214, 218–220, 224, 228, 263–269, 272
 Székelyvásárhely *lásd* Marosvásárhely
 Szelnatác (elpusztult település Nova Gradiška közelében, Hr) 162
 Szentábrahám (Avrămești, R) 218
 Szentegyházasfalva (Vlăhița, R) 10, 226, 233–235, 240, 242–245, 267
 Szenterzsébet *lásd* Székelyszenterzsébet
 Szentföld 157
 Szentkeresztbánya (Minele Lueta, R) 234, 267
 Szentkirály *lásd* Csíkszentkirály, Enyedszentkirály
 Szentpétervár (OF) 72, 140
 Szeretfalva (Sărățel, R) 264–266
 Szkítia 210
 Szlavónia 162–163
 Szlovénia 210
 Szolnok-Doboka vm. 271
 Szolokma (Solocma, R) 266, 269
 Szombatfalva (Székelyudvarhelybe olvadt település) 218
 Szováta (Sovata, R) 266–267
 Szovátafürdő *lásd* Szováta
 Szovjetunió 139
 Szucság (Suceagu, R) 112–114, 118–119, 121
- Tallinn (É) 139
 Tampere (Fi) 141
 Tanais *lásd* Don
 Tatárhavas-hágó 153
 Telek *lásd* Marosteleg
 Telekfalva (Teleac, R) 218
 Temesvár (Timișoara, R) 9, 22, 41–44, 47–49, 164, 174, 184
Terch *lásd* Törösvári-hágó
 Tisza, folyó 210–211
 Tiszakarácsonyfalva (Crăciunești, R) 197
 Tokaj (M) 176
 Tomány (Tâmaia, R) 197

- Tompaháza (Rădești, R) 166–167
 Torda vm. 164, 170–171, 185
 Torja (Turia, R) 274
 Tótfalu *lásd* Misztótfalu
 Tótország *lásd* Szlavónia
 Tőkés *lásd* Tőkésbánya
 Tőkésbánya (Groși, R) 197
 Tömösi-szoros 153, 156
Tömösvár lásd Temesvár
 Törcsvár (Bran, R) 154–155, 157
 Törcsvári-hágó 10, 153–154, 156, 159
 Tövis (Teiuș, R) 263–264, 267
 Trákia 210
 Tusnád (Tușnad, R) 217, 225
 Tuson (Tușinu, R) 154

 Udvarhely *lásd* Székelyudvarhely
 Udvarhely vm. 10, 214, 218, 228, 253–259,
 265, 267
 Udvarhelyszék 213–215, 228
 Ugocsa m. 276
 Újfalú *lásd* Tompaháza
 Újradna *lásd* Șanț
- Újszékely (Secuieni, R) 218
Ut vize, valószínűleg a Duna mellékfolyója
 210
 Uzon (Ozun, R) 264

 Vajdarcse (Recea, R) 182
 Valea Orății *lásd* Vár-patak
 Valea Orății, patak (a Prahova mellékvize)
 153
 Várad *lásd* Nagyvárad
 Váralja *lásd* Bálványosváralja
 Vár-patak (Valea Orății) 153–154
 Velence (Venezia, O) 106
 Viipuri (Fi) 141
 Vista *lásd* Magyarvista
 Volga, folyó (OF) 208, 211

 Zágon (Zagon, R) 128
 Zazár (Săsar, R) 197–198
 Zemplén vm. 182
 Zetelaka (Zetea, R) 211
 Zilah (Zalău, R) 183

INTÉZMÉNYEK NEVEI

- A Hét, folyóirat 74
Állami Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 274
Állami Magyar Konzervatórium (Kvár) 22, 25
Állami Magyar Zene- és Színművészeti Főiskola 22–23
Annales. Histoire, Sciences Sociales, folyóirat 277
Argeş Megyei Múzeum (Piteşti) 155–156
ASTRA 251
Athenaeum Kiadó 19
Az Est, napilap 19
- Babeş–Bolyai Tudományegyetem (Kvár) 278–279
Babeş–Bolyai Tudományegyetem Román Nyelvészeti Tanszéke 129
Banca Albina 250–251
Batthyaneum-könyvtár (Gyulaféhevár) 181
Bolyai Tudományegyetem (Kvár) 25, 27, 272–273, 278–279
Brassói Bánya- és Kohómű Rt. 234
Brassói Lapok, napilap 271
Budai Egyetemi Nyomda 123, 125, 129, 131–133
Budapesti Napló, napilap 73
- Conservatorul de Muzică și Artă Dramatică din Cluj 21
- Eggenberger könyvkereskedés és kiadó 18
Egyházi Képviselő Tanács 222
Élet, időszaki lap 141
Elzevir Kiadó 16
EME Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya 138
Emich Gusztáv könyvkereskedés és kiadó 17, 18
EMKE 123
Erdélyi Bankszindikátus 251
Erdélyi Fiatalok, főiskolai lap 271
Erdélyi Főkormánysház 16
- Erdélyi Híradó, időszaki lap 15
Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület 251–252
Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 126–128, 132–133, 215
Erdélyi Múzeum, folyóirat 138, 271
Erdélyi Múzeum-Egyesület (Kvár) 272
Erdélyi Múzeum-Egyesület Kézirattára 273, 275–276
Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (Kvár) 164
Erdélyi Református Egyházkerület 221, 223
Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (Kvár) 173
Erdélyi Tudományos Intézet (Kvár) 271–272
- Falvak Dolgozó Népe, hetilap 277–278
Felekezetközi Tanács 251
Felső Magyar-Országai Minerva, folyóirat 214
Ferenc József Tudományegyetem (Kvár) 138, 271–272
Finn Fehér Rózsa Lovagrend 141
Finnugor Bizottság Magyar Osztálya 139
Finnugor Kutatás Magyar Nemzeti Bizottsága 139
Fővárosi Lapok 66
Francia Akadémia 215
Frobenius Kiadó 16
- Galilei Kör 74
Gazdasági Tanács 251–252
Geibel Károly könyvkereskedés és kiadó 17
Gheorghe Dima Konzervatórium 28
Gheorghe Dima Zeneakadémia 28–29
Goethe Társaság 142
Gryphius Kiadó 16
- Gyulaféhevári Collegium Academicum 184
Gyulaféhevári Érseki és Főkáptalani Levéltár 220

- Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár
Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltára
227
- Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár
Székelyudvarhelyi Gyűjtőlevéltára 221–
222, 228
- Gyulafehérvári káptalani hiteleshely 185
- Haáz Rezső Múzeum (Székelyudvarhely)
228
- Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára
(Bp.) 160
- Hadtörténeti Múzeum (Buk.) 155
- Hangya Fogyasztási Szövetkezetek Köz-
pontja 251
- Háztartás, időszaki lap 65
- Heckenast Gusztáv könyvkereskedés és ki-
adó 17, 18
- Helikon, folyóirat 86
- Hitel, folyóirat 271
- Holnap, időszaki kiadvány 76
- Huszadik Század, folyóirat 74
- Igaz Szó, folyóirat 274
- Jótejkony Nőegylet (Kvár) 58
- Kalevala Társaság 141
- Kilián könyvkereskedés és kiadó 18
- Királyi Tábla 128
- Kolozsmonostori konventi hiteleshely 166
- Kolozsvári Akadémiai Könyvtár 130
- Kolozsvári Egyetemi Könyvtár 130
- Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattára
214
- Kolozsvári Magyar Diákok Szövetsége 271–
272
- Kolozsvári Régészeti és Történeti Intézet
278
- Kolozsvári Takarékpénztár és Hitelbank Rt.
250
- Korunk, folyóirat 271, 275, 278–279
- Közlekedési és Kereskedelmi Minisztérium
(Bp.) 265–266
- Közművelődés, hetilap 228
- Központi Szövetkezeti Bank 250
- Kriterion Könyvkiadó 279–280
- La Fontaine Irodalmi Társaság 142
- Lampel Róbert könyvkereskedés és kiadó 18
- Literaturai Hirdetmény 15
- Magán Magyar Zenekonzervatórium (Kvár)
21, 29
- Magyar Államvasutak 264–266, 268
- Magyar Államvasutak Központi Irattára
(Bp.) 265, 267
- Magyar Államvasutak Közúti Gépkocsi
Üzeme 264
- Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesüle-
te 66
- Magyar Királyi Helytartótanács 131–132,
204
- Magyar Királyi Zenekonzervatórium (Kvár)
22
- Magyar Művészeti Intézet (Kvár) 21–23,
25–28
- Magyar Művészeti Intézet Képzőművészeti
Kara 22
- Magyar Művészeti Intézet Színművészeti
Kara 25
- Magyar Művészeti Intézet Zenei Fakultása
21–23, 25–28
- Magyar Művészeti Intézet Zeneművészeti
Kara 21, 23, 25–29
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levél-
tára (Bp.) 163, 181, 183
- Magyar Nemzeti Múzeum 140
- Magyar Népopera 22
- Magyar Néprajzi Múzeum 140
- Magyar Néprajzi Társaság 140, 142
- Magyar Teherfuvarozók Országos Szövetsé-
ge 264
- Magyar Tudományos Akadémia Kiadója 18
- Magyar Zene- és Színművészeti Főiskola
(Kvár) 22
- Magyar–Finn Társaság 139
- Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület
86
- Máramarosszigeti Református Egyház 52

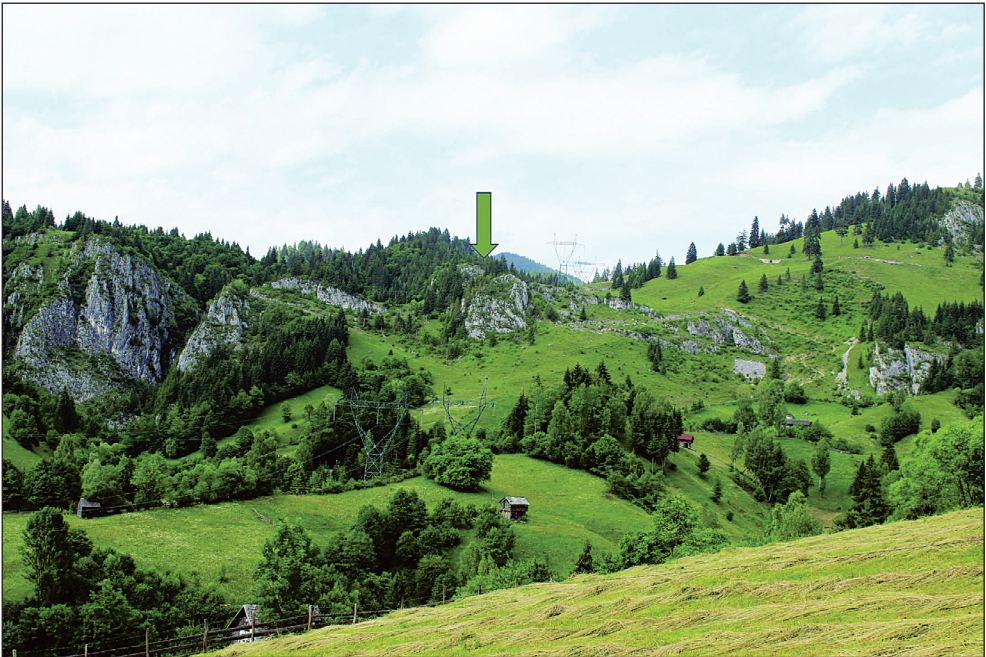
-
- Mária Valéria Árvaház 58
Marosvásárhelyi Református Kollégium 207
Megyei Tükör, napilap 278
Moravcsik Klinika 86
Műemlékek Igazgatósága (Buk.) 155
Műhely, folyóirat 86
Művészeti Tanács 27–28
Muzsikai Egyesület (Kvár) 21
- Nagyszebeni Általános Takarékpénztár 250
Német Lovagrend 157–158
Német Színház (Pest) 48
Nemzeti Parasztpárt 249
Nemzeti Színház (Pest) 51–54, 59–60,
62–63, 66–67
Népszínház 51
Nicolae Iorga Történettudományi Intézet
(Buk.) 278
Nőképző Egyesület 66
- Nyugat, folyóirat 70, 73–75, 87
- Országos Magyar Párt 250–252
Országos Nőiparegylet 66
Országos Széchényi Könyvtár (Bp.) 60
Országos Széchényi Könyvtár Színháztörté-
neti Tára 42, 45
Otava Kiadó 140
- Özv. Barrané és Stein könyvkereskedés 15,
17
- Pajor Szanatórium és Vízyógyintézet 54
- Ráth Mór könyvkereskedés és kiadó 18
Régészeti Intézet (Buk.) 155
Revisionsverband 251
Román Akadémia (Buk.) 123–124, 272
Román Akadémia Könyvtára (Buk.) 155
Román Konzervatórium (Kvár) 22, 25
Román Művészeti Intézet 22–23, 25–27
Román Művészeti Intézet Zeneművészeti
Kara 25
Román Nemzeti Bank (Buk.) 250, 252
- Román Nemzeti Levéltár Hargita Megyei
Hivatala (Csíkszereda) 218, 228
Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei
Hivatala (Kvár) 164–165, 169, 173, 177
Román Nemzeti Levéltár Máramaros Me-
gyei Hivatala (Nagybánya) 195
Román Nemzeti Színház 25
Román Népköztársaság Akadémiájának Ko-
lozsvári Fiókiintézete 272
Román Népköztársaság Írószövetsége 273
Román Tudós Társaság 133
- Școala Ardeleană (Erdélyi Iskola) 123,
125–127, 130
Simmelweis Egyetem Egészségtudományi
Kara 54
Sextil Pușcariu Nyelvészeti Intézet 131
Singrenius Kiadó 16
- Székely Közélet, hetilap 265
Székely Nép, napilap 272
Székely Szó, napilap 265
Székely Tudományos Intézet 272
Székelykeresztúri Unitárius Egyházkör 218,
220, 222, 224
Székelykeresztúri Unitárius Egyházközség
Levéltára 220, 222–223, 227
Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium 223
Székelyudvarhelyi Főesperesi Kerület 218,
228
Székelyudvarhelyi Református Kollégium
207, 209, 212, 214–215
Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár
Kézirattára 208–209, 211–212
Szépművészeti Múzeum 140
„Szövetség” Gazdasági és Hitelszövetkeze-
tek Központja 250–251
- Teleki Téka (Marosvásárhely) 223
Történeti Múzeum (Buk.) 155
Tudományos Könyvkiadó 274
Turán, folyóirat 139
Turáni Társaság 139, 142

MUTATÓK

- Udvarhelyi Református Egyházmegye 218, 220, 222, 224–225
- Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára (Székelyudvarhely) 220, 222, 225–226
- Udvarhelyi Unitárius Egyházkör 218, 220, 222, 224
- Uniunea Bancară Solidaritatea 251
- Utunk, hetilap 273
- Váradai káptalani hiteleshely 184
- Vasárnapi Kör 74, 76
- Világosság, napilap 26, 28
- Westöstliche Rundschau, folyóirat 141–142
- Zeneakadémia (Bp.) 21–22
- Zeneiskola (Kvár) 22
- Zenekonzervatórium (Kvár) 21–22
- Zeneművészeti Főiskola (Bp.) 25

KÉPMELLÉKLET

SÓFALVI ANDRÁS

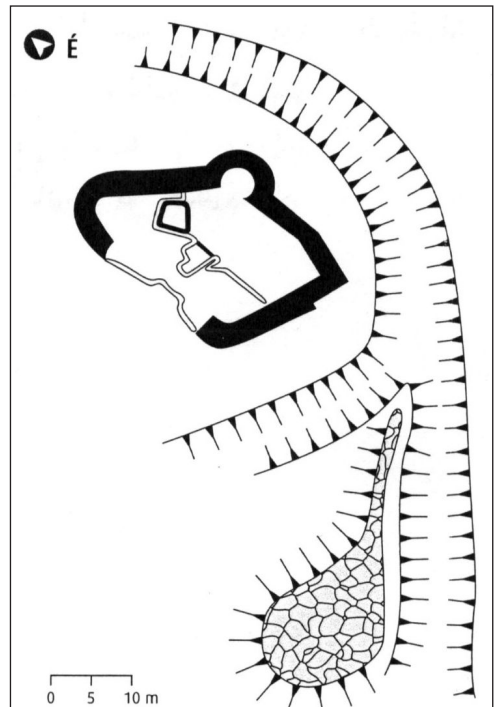
1.

2.

3.

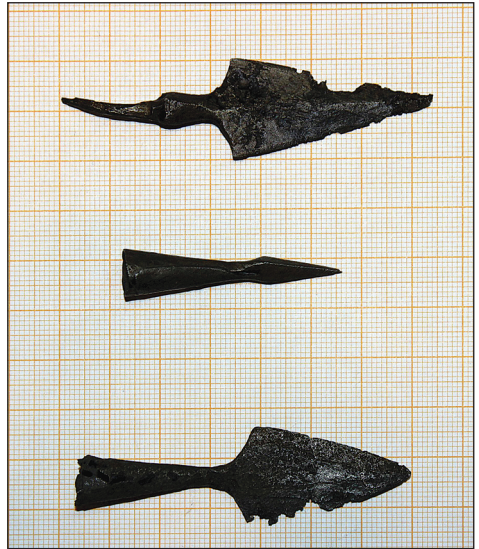
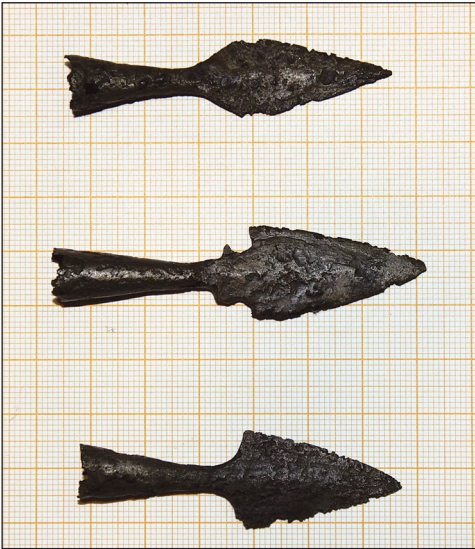
5.

4.

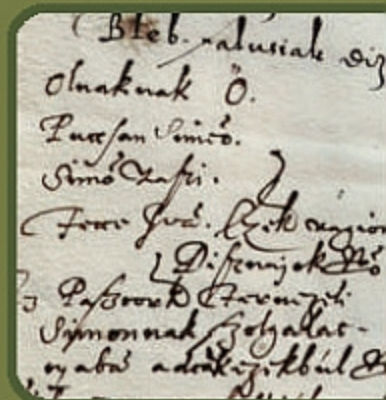
6.

7. a-c

BOTH NOÉMI ZSUZSANNA

Kiadványunk ez alkalommal is az Erdélyi Múzeum-Egyesület I., Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályában a Magyar Tudomány Napja Erdélyben rendezvény előadásait tartalmazza szerkesztett változatban – csúttal azokat, amelyek 2016 novemberében hangzottak el. A kötet első felében a nyelv-, irodalom-, néprajz-, zene- és színháztudomány szekcióban bemutatott dolgozatok olvashatók, a másodikban a történelmi tárgyú írások: ezek Erdély történetének a 13. századról a 20. század végéig terjedő időszaka legkülönbözőbb vetületeit vizsgálják, a szerzők igen gazdag levéltári forrásanyag alapján ismertetik szűkebb témájukat.

